

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHARMINCEGYEDIK KÖTET.

(671., 672., 673. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

TARTALOM.

DCLXXI.

	Lap
SZÉCHENYI STÁDIUMA MEGJELENÉSÉNEK SZAZADOS FORDULÓJA.	
Berzeviczy Alberttől _ _ _ _ _	1
A KISFALUDY-TARSASÁG ALAPÍTÓI. — Szász Károlytól _ _ _ _ _	8
BERZEVICZY GERGELY MAGYAR ALKOTMÁNYTERVEZETE NAPO-	
LEONNAK AJÁNLVA. (I.) — Marczali Henriktől _ _ _ _ _	16
SZELLEMESSÉG ÉS KOMIKUM. — Szemere Samutól _ _ _ _ _	41
OVIDIUSBÓL. (<i>Faeton meséje.</i>) — Latin eredetiből, Mészöly Gedeontól	67
IRÁNYZATOSSÁG ÉS IRODALOM. — Oláh Gábertől _ _ _ _ _	88
SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől _ _ _ _ _	99
IRODALOM. — 1. <i>Arany János és Gyulai Pál egy fiatal hölgy torzító</i> <i>tükrében.</i> — (Sós Margit: <i>Arany János irodalmi ellenzéke.</i>) — Császár Elemértől.	
2. <i>A délszláv kérdés megoldása.</i> (Lichtträger Florian: <i>Immer wieder</i> <i>Serbien.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. <i>A huszonnégyszáz évesek regénye.</i> — (Székely Tibor: <i>Örök szövet-</i> <i>ség.</i>) — r. r.-től _ _ _ _ _	118

DCLXXII.

A KÖLTŐ ÉS A LÉLEKBÚVÁR. — Kornis Gyulától _ _ _ _ _	129
A RÉGI EGYIPTOM. — Gróf Calice Ferenctől _ _ _ _ _	152
ABONYI LAJOS. — Kéky Lajostól _ _ _ _ _	170
BERZEVICZY GERGELY MAGYAR ALKOTMÁNYTERVEZETE NAPO-	
LEONNAK AJÁNLVA. (II.) — Marczali Henriktől _ _ _ _ _	182
EGY ELKÉSETT LOVAG LEVELEI. (I.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól _ _ _ _ _	201
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Halálsuhogás.</i> — <i>Porszem.</i> — Telekes Bólától _	220
A SZALONIKI PER. — Jánossy Dénestől _ _ _ _ _	223

	Lap
SZEMLE. — 1. <i>Herczeg Ferenc</i> üdvözlése az Akadémián. — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Wagner Richard</i> . — Kornis Gyulától — — — — —	239
IRODALOM. — 1. <i>Iskola és közélet</i> . — (Mitrovics Gyula: <i>A nevelés-tudomány alapvonalai</i> .) — Bernát Istvántól.	
2. <i>Két művész-regény</i> . — (Bárd Oszkár: <i>Liszt</i> . — Ligeti Ernő: <i>Az idegen csillag</i> .) — k. l.-tól.	
3. <i>Külvárosi idill — prózában</i> . — (Komor András: <i>Nászinduló</i> .) — r. r.-tól — — — — —	247

DCLXXIII.

NÉHÁNY ECSETVONÁS GRÓF APPONYI ALBERT ÉLETKÉPÉHEZ. —	
Földes Bélától — — — — —	257
EMLEKEZÉS SAMASSA JÓZSEFRE. — Horánszky Lajostól — — — —	278
LOTZ KÁROLY. — Ybl Ervintől — — — — —	288
A MAGYAR ZENEI ROMANTIKA ESZMEVILÁGA. — Szabolesi Bencétől	298
EGY ELKÉSETT LOVAG LÉVELEI. (II.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	334
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Hársfa</i> . — <i>Az ég</i> . — Sík Sándortól — — — —	359
SZEMLE. — 1. <i>Beszéd a Kisfaludy-Társaság Arany-serlegének fel- avatásán</i> . — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>A Kisfaludy-Társaság Egerben</i> . — Berzeviczy Alberttől.	
3. <i>Turgényev és kora</i> . — Berényi Lászlótól — — — — —	362
IRODALOM. — 1. <i>Az erdélyi magyar irodalom problémái</i> . — (Dr. Kristóf György: <i>Kritikai szempontok az erdélyi irodalmi életben</i> . — Tolnai Gábor: <i>Erdély magyar irodalmi élete</i> .) — k. l.-tól.	
2. <i>Kosztolányi Dezső Esti Kornélja</i> . — (Kosztolányi Dezső: <i>Esti Kornél</i> .) — Haraszthy Gyulától — — — — —	377

SZÉCHENYI STÁDIUMA MEGJELENÉSÉNEK SZÁZADOS FORDULÓJA.

— Elnöki megnyitó az Akadémia 1933 október 2-i összes ülésén. —

Tekintetes Akadémia!

Midőn a nyári szünet leteltével egybegyűlt tisztelt társainkat újra meginduló munkásságunk küszöbén melegen üdvözlöm, a nagy alapítónk, gróf Széchenyi István emléke iránti hagyományos kegyeletünk s az ő példájához és tanításához való hűségünk kötelez arra, hogy mai összes ülésünket egy nevezetes évfordulóra való emlékeztetéssel nyissam meg.

E hó folyamában telik le száz esztendő azóta, hogy Széchenyi *Stádiuma* Lipcsében Wigandnál megjelent s első példányai hazánkban, különösen Pozsonyban a diétán, november elején terjedtek el.

Az a korszakalkotó agitatórius irodalmi tevékenység, melyet Széchenyi a *Hitel* megírásával 1830-ban megindított, tulajdonképen a *Stádiumban* tetőződik, mert ebben öntötte ő határozottabb formákba nagy reformtervét. E könyv megírásához tudvalevőleg mindjárt a *Hitel* megjelenése után hozzálátott; a váratlan támadás, mely művét a gróf Dessewffy József *Taglalatában* érte, készítette őt, hogy előbb cáfolatul és védekezésül a *Világ* című, jobbára polemikus természetű könyvét írja meg és tegye közzé, csak azután — de nagyrészen még szintén 1831-ben — szerkesztette meg a *Stádiumot*, melynek megjelenése elé azonban a cenzura oly nehézségeket gördített, hogy ezt végre is csak a külföldön nyomathatta ki, s a könyvet, amint behozatott, azonnal tilalom és elkobzás alá helyezték, ami egyébiránt nem akadályozhatta meg elterjedését s a magyar közvéleményre gyakorolt nagy hatását.

A nyilvánosságra hozatalnak ezek az akadályai hátra-

hagyták nyomukat a könyv szerkezetén. Széchenyi nem akart nyíltan szembeszállni a náddal, ki maga döntött a közzététel tilalma ügyében, s ezért kéziratát bizalmas emberére, Lunkányira bízta, aki látszólag a szerző megbízása nélkül tette azt közzé s magát meg nem nevezve, kiadói előszót is írt hozzá. Ezenfölül Széchenyi a megjelent szövegben szigorúan tekintetbe vette a jóakarató cenzor, Drescher által kiadás esetében javaslatba hozott kihagyásokat, úgy hogy a szöveg számos hézagot mutat fel.

A könyv egyébként is csonka. Széchenyi tizenkét törvénybe foglalja benne össze reformtervét; ezek közül azonban csak kilencet fejt ki részletesebben, a három utolsónak kifejtését egy tervezett második kötet számára tartotta fenn, amely soha meg nem jelent. Annak célbavett tartalmára leginkább a *Hunnia* című kötetben ismerünk rá, mely azonban csak 25 évvel a *Stádium* után, 1858-ban került napvilágra.

A könyvet, melyet szerzője «Magyarország képviselőinek» írt, értve ezek alatt a «nemeseket, polgárokat és birtokosokat», s melyet *Stádium*nak nevezett, mert fejlődésünk akkori alacsony fokán csak az első stádium számára vélt javaslatokat tehetni, s melyet — hite szerint — még húsz kötetnek kellett volna követnie, hogy teendőinket minden irányban feltárhassa, már a kortársak érdeme szerint becsülték meg. Az Akadémia épen a Széchenyivel vitában állott gróf Dessewffy József s a Fáy András véleménye alapján nagyjuttalmára méltónak ítélte s abban csak azért nem részesítette, mert szabályai a politikai művek jutalmazását kizárták.

Annál szerényebben ítélte ő maga művéről. Bár már két nagy publicisztikai siker előzte meg ezt, szinte tüntetett dilettantizmusával, «próbamunká»-nak, «váz munká»-nak nevezte könyvét, s azt vallotta be, hogy megelőző dunai útjáról is egy kis «zavarek»-ot kívánt írni. Bár szándéka kétségkívül az volt, hogy most már némi rendszerbe foglalja össze előbbi könyveiben megpendített javaslatait, itt is tartózkodott minden pragmatizmustól; itt is megszokott csevegő, sőt adomázó modorát használta, sőt párbeszédekkel is fűszerezte azt. Megszólaltatta van Peng hollandi tőkepenzest, angol barátját, Irvinget, egy angol farmert, azután a magyar

életből merített s megfelelő nevekkal felruházott típusokat, a «vén systemát», sőt tiszttartóját és jobbágysait is.

Ezeknek az élénkítő adalékoknak ellenére a mai olvasónak a *Stádium* is, melyben írója még nem éri el a *Kelet népe* s a *Politikai programmtöredékeknek* szenvedélytől áthevített retorikai szépségeit, helyenkinti hosszadalmasságával, dunántúli tájszólásaival, nem mindig szerencsés, de merész új szóalkotásaival gyakran fárasztónak vagy fanyarnak tűnhetik fel. De a Széchenyi stílusára is ráillik az, amit Dante a *Divina Commediában* a saját írásmódjáról mondott :

«... Se la mia voce sarà molesta
Nel primo gusto: vital nutrimento
Ti lascerà poi, quando sarà digesta.»

Ma minden kétségen felül áll a könyv maradandó becsé és jelentősége ; igazolva van az, hogy Széchenyi megírta, és hogy úgy írta meg, ahogy ő jónak látta. Nemcsak azért, mert a benne követelt, akkor némi részben radikálisaknak tartott reformokat a nemzet azóta egytől-egyig megvalósította, hanem azért is, mert az majdnem minden lapján ma is becses igazságokat tartalmaz. A *Stádiumban* befejezett agitatórius irodalmi munkásságával Széchenyi megalapítójává lett magyar publicisztikánknak, annak a harcias, gyakran kíméletlen publicisztikának, mely utóbb ellene, tanítómestere ellen fordult, s különösen ő lett megalapítója a nem pusztán a közjogi téren mozgó, hanem a gazdasági és társadalmi kérdéseket is felölelő, az erkölcsi erőviszonyokkal is számoló magyar publicisztikának. Ez utóbbi téren egyetlen előfutára volt, aki azonban latinul és németül írt : Berzeviczy Gergely ; csodálatos, hogy Széchenyi az ő úttörő munkásságát — amennyire a *Világ* egy hivatkozásából következtethetünk — kevésre becsülte.

A *Stádium* igazi jellegét különösen két vonása adja meg. Az egyik a kíméletlen igazmondás. Mint a jó orvos, Széchenyi a maga igazi mivoltában akarja fölismerni és megállapítani a bajt, hogy azt orvosolhassa. Nem kímél, nem leplez, nem is enyhít semmit és senkit, sőt általánosításaival inkább túloz, csak hogy fölrázza a közvéleményt és a

reformok szükségességéről meggyőzze. Ha már a *Hitel* miatt azzal vádolták sokan Széchenyit, hogy az 1831-i kolera-járvány alkalmával különösen a felvidéken a pórnép körében mutatkozott lázongást az ő izgató tanai idézték elő, most ugyanazok még inkább támadhattak ellene, mikor oly kegyetlenül ostromozta a visszaéléseket, melyek miatt pirulnunk kellene, nem «pajkoskodni és felfuvalkodni», a megyei házipénztár «meglopásait», a kiváltságos osztályok rendbontásait, «vértől fertőzött kezeit», a jobbágyokon elkövetett kínzásait, az urasági szívtelenségeket, melyek büntetlenek maradnak, mert nálunk «nem a bűnt büntetik, hanem a születést . . .»

Láthatjuk, hogy Széchenyit a *Hitel* miatt ért támadások egyáltalán meg nem riasztották; még fölülmúlta annak támadó élet, s valószínűleg ez a kíméletlen ítélete volt oka, hogy bármily loyálisan nyilatkozott könyvében a kormányról, a cenzura mégis oly szigorral lépett föl vele szemben. Ő azonban el volt tökéelve szembeszállni a «magyar hízelkedéssel», föltárni a maga valójában «nyomorult álláspontunkat», mert úgy vélte, hogy «az igazság nemcsak legdicsőbb, hanem végre mindenkinek leghasznosabb is».

És itt már érintettük a mű másik jellegzetes vonását, a «haszonelv» előtérbe nyomulását. Nem mintha Széchenyi, ki szívesen idézte Benthamot, maga lett volna utilitárius gondolkozású; sőt ő nagy idealista volt, aki az anyagi javak legnagyobb becsét abban a hatásban látta, amelyet velök a közérdekre gyakorolni lehet. De tudta, hogy kiknek ír, tudta, hogy azokat csak úgy nyerheti meg — talán — merész reformterveinek, ha ezeknek nemcsak nemes, humánus, civilizatórius voltát hangsúlyozza előttük, hanem bebizonyítja nekik, hogy azok végeredményben anyagi hasznukra fognak szolgálni. Ha bebizonyítja nekik, hogy minél jobb lesz a nagy tömegeknek emberi sorsa, annál jobban fog emelkedni a belső fogyasztás és vele terményeink ára, hogy minél szabadabbá tesszük a földbirtok forgalmát s terjesztjük ki megszerzésének lehetőségét, annál jobban fog annak értéke nőni, s hogy minél inkább mozdítjuk elő a beruházásokat, — főképp a hitel megszilárdítása által — annál többet fog jövedelmezni birtokunk.

Bár tehát Széchenyi e könyvében főképp annak a kimutatására törekszik, hogy a szóbanforgó reformoknál «nyereségről van szó, nem veszteségről», — bár itt ő főleg az anyagi érdekek terén mozog — itt sem mulasztja el annak hangsúlyozását, amit annyi más műve bizonyít, hogy értelmi erőnket kell fejlesztenünk, mert csak az értelmi és erkölcsi súly ad erőt s csak az erő ad boldogságot.

Egyébiránt reformtervét — a tizenkét törvényt — ő maga így jelöli meg :

I. A hitel haszna és kára mindenkit egyenlőn ér. II. Az ősiségi jog (jus aviticitatis) örökre el van törölve. III. A magszakadásból származó fiscalitások örökre megszűnnek. IV. Magyarországon mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot mint sajátot (jus proprietatis). V. Mindenki egyenlőn áll a törvény oltalma és súlya alatt. VI. A nemtelenek (nem nemesek) is választanak maguknak megyei pártvédet. VII. A házi pénztár- s országgyűlési költségekhez idom (arány) szerint mindenki fizet. VIII. A vizek, utak s belvám elrendelése mindenkit egyenlőn ér és országgyűlési tárgyak. IX. Monopóliumok, céhek, limitatiók s egyéb ilyes a közforgalmat és concurrentiát akadályozó intézetek örökre eltöröltetnek. X. Magyarországon csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, ítélet kötelez. XI. Minden törvényhatóság csak a helytartótanács közbenjárása által hallja a fejedelmi szót. XII. Ítéletek, mint tanácskozások csak nyilvánosan (publice) tartatnak.

E reformok s különösen a *Stádiumban* tárgyalt kilenc első között Széchenyi szoros kapcsolatot lát, szerinte azok egymást kiegészítik s úgyszólván föltételezik, és csak valamennyinek behozatala idézheti elő azt a «bátorlétet» s egyúttal azt a «szorgalmi hevet», mely az ország felvirágozását lehetővé teszi.

Első helyre teszi a hitel kérdését, melynek már egy könyvet szentelt; tulajdonképen az ősiség és fiscalitás eltörlése, a szabad tulajdonjog biztosítása, a törvény előtti egyenlőség mind e célt szolgálja. Szoros hitelt kíván, s különös aktualitása van annak az érvelésének, mely helyteleníti azt a rendszert, amely mindig az adóست legyezi és a hitelezőt

megrontani igyekeznek, s amely utóvégre is azt eredményezi, hogy a hitelre szorulóknak nem lesz hitele.

Az ősiség eltörlését követeli, bár arisztokratának vallja magát; de ő az igazán jobbak uralmát érti az arisztokrácián, a szerzett, nem véletlen elsőség barátja, és nem hiszi, hogy egy család nimbuszát emelné az, ha fülig el lévén adósodva nem tud menekülni birtokától.

A fiscalitás, az államra háramlás nem hoz hasznót az államnak, mert többnyire kizsarolt jószágokat vesz át; e helyett a birtokfelszabadítás után fizetendő 1 %-nyi illetékkel (laudemium) akarja a kincstárt kárpótolni.

A jobbágyság sorsának javítását Széchenyi elsőrendű feladatnak tekinti, «Hunnia minden lakosának polgári létet» kíván adni; nem tartja tovább tűrhetőnek, hogy «ember ember fölött önkénnyel uralkodjék», mindenki csak a törvény alatt álljon. Kívánja, hogy a nemesség önként mondjon le a Werbőczy «prima nonus»-ának kiváltságáról a többi 9 millió javára. Így értelmezi a törvény előtti egyenlőséget, s megadni kívánja a jobbágnak is a jogot, hogy joga védelmére maga válassza meg képviselőjét; a földbirtokszerzés lehetőségét is ki akarja terjeszteni a nem nemesekre, de az úrbéri birtok általános megváltására nem gondol.

A köztelherviselést is csak bizonyos korlátok között kívánja megvalósítani; a nemesség részesedjék a megyei házipénztár és az országgyűlés költségeiben és szabad hozzájárulással gyarapítsa az útfenntartásra szolgáló alapot. Tévesnek mondja azt a felfogást, mintha a nemesség sohase viselt volna terheket; régebben viselt, de azoktól megszabadult, illő, hogy most más terheket vállaljon magára s a közérdekért, mely saját érdeke is, áldozatokat hozzon. Erre vonatkozó nézeteit Széchenyi később az *Adó és két garas* című röpiratában fejtette ki bővebben.

Széchenynek a *Stádiumban* körvonalozott reformterveiből a Lánchíd hídvámja által bizonyos elismerése a nemesi teherviselésnek, a jobbágyság anyagi helyzetének némi javítása s az úrbériség egyezményyszerű megváltása által már a harmincas években megvalósult valami. A negyvenes években megvalósult a váltótörvény s a jobbágyság birtokképes-

sége, majd a magyar nyelvnek a közéletben meghonosított uralma, ami a *Stádium* tizedik követelménye volt. Azután 1848-ban egy ellenállhatatlan európai áramlat a magyar reformtörekvéseket nagyobb diadalra vitte, mint aminőre a *Stádium* szerzője gondolhatott. Felszabadította a jobbágyok földjeit, a nemzeti közbecsület védpajzsa alá helyezvén a földesurak kártalanítását. Behozta a közteherviselés általánosítását, megszüntetve minden különbséget nemes és nem nemes között. S míg Széchenyi csak a dicasterialis rendszer keretében, a helytartótanács alakjában akarta központosítani a kormányzatot, s az angol parlamentarizmust és miniszteri felelősséget oly dolgoknak tekintette, melyek a mi fejlettségi fokunkat túlhaladják, az 1848-i törvényhozás úgyszólván egy tollvonással megvalósította ezeket is.

A mi korunk sajátságosan vegyes érzelmekkel tekinthet a *Stádium* programjára. Voltaképen rég túlhaladott, szinte elavult, az életbe átment, maguktól értetődő dolognak tekinthető a legtöbb, ami itt merész követelés gyanánt hangzik el. És mégis a Széchenyi tanítása, amikor ő a gazdasági élet legnagyobb szabadságának elvét hirdeti és attól várja üdvünket, merev ellentétben látszik állani a mai kor irányával, mely szakítva e tannal, mindenütt megkötni igyekszik a szabad mozgást, megrendszabályoz mindent, korlátokat állít az országok közé, a gyöngének védelme címén az egész gazdasági életet állami gyámság alá helyezi s már a régi rendiség visszaállításáról is álmodozik.

A jövő meg fogja mutatni, vajjon a Széchenyi tanai csakugyan nem bírnak-e többé érvénnyel a mi korunkban.

BERZEVICZY ALBERT.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG ALAPÍTÓI.

Innen-onnan száz esztendeje, hogy a Kisfaludy-Társaság megalakult.

A mult század első negyedében, a szerb származású, de erősen magyar érzésű derék költőnek, a szeretetreméltó Vitkovics Mihálynak vacsoráin, s a *Hazai és Külföldi Tudósítások* című pesti ujság szerkesztőjének, a buzgó Kultsár Istvánnak ebédjein formálódott ki lassanként az 1822-ben Kisfaludy Károly vezéri lobogója alatt megindult *Aurora* zsebkönyv terve, s a fiatal írói nemzedéknek az *Aurora* köréből kiindult mozgalma tette igazában irodalmi központtá Pestet.

Mikor aztán Kisfaludy Károly 1830-ban, időnap előtt, férfikora termékeny delén, 42 éves korában meghalt: tíz hű embere egyesült a vezér és jó barát emlékének bensőséges, de mégis mennél szélesebb körben leendő ápolására. A mozgalom két irányban indult: gyűjtés a felállítandó emlékműre és előfizetési felhívás Kisfaludy összegyűjtött munkáinak kiadására. A munkák tíz kötetben egy esztendő leforgása alatt megjelentek, egybegyűlt az emlékműre szükséges költség is, úgy hogy Ferenczy István, a lángeszű, de tragikus sorsú művész elkészíthette a márvány mellszobrot, amelyet «Pest város ligeté»-ben szándékoztak felállítani. Ám időközben, 1836-ban, az országgyűlés elhatározván a Nemzeti Múzeum építését, a mozgalom vezetői József főherceg nádornak, mint a múzeum pártfogójának ajánlták föl a szobrot, a Múzeum valamelyik udvarában leendő elhelyezés végett. A szobor, melynek egyik nevezetessége az, hogy az első magyar műemlék szabad ég alatt, ma is ott áll a Múzeum-kertben,

szerényen, megmohosodva, ám a rátekintő hű magyar szemében most is a lelkesedés és hála fényét villantva meg.

A tíz jó barát között, kik mesterük emlékének ápolására így egyesültek, ott volt mindenekelőtt a híres triász: Vörösmarty, az ország akkori legnagyobb költője, Bajza, a félelmetes kritikus, és Schedel, a későbbi Toldy, a nagynevű irodalomtörténet-író. A további hét férfiú közül ismertebb nevűek: Bártfay László, Stettner — később Zádor — György, s Helmeczy és Bugát, a nyelvészkedő írók. Forgó Györgyről, Szalay Imréről és Waltherr Lászlóról a mai nemzedék már alig tud valamit.

Vörösmarty magasra ívelt, fényes költői pályája egyenesen az Aurora írói köréből indult ki. Az 1825-ben megjelent *Zalán futásának* költője egyik legjobb barátja, legszorgalmasabb látogatója volt Kisfaludy Károlynak. A csöndesen kedélyes Vörösmarty és az élénk vérmérsékletű Kisfaludy, talán az ellentétek vonzódásának törvényénél fogva, nagyon szerették egymást. Kettejük közül tagadhatatlanul Vörösmarty a ragyogóbb talentum, ám irodalmi élet megindítására, vezetésére, költők buzdítására és irányítására, alkalmaknak erőteljes kihasználására Kisfaludyban több elevenség, nagyobb erély, igazibb hivatottság volt. Kisfaludynak e hatása alól a tizenkét évvel fiatalabb Vörösmarty sem vonhatta ki magát, engedett is szívesen a vezérnek, s például a *Cserhalom* című remek kis hőskölteményét, egész pályája egyik legmegragadóbb alkotását, egyenesen Kisfaludy ösztönzésére írta. Kisfaludy nem irigyelte serege egyik vitézének mind sűrűbbé bokrosodó babérjait, s mikor a pályája elején éppen Kisfaludy sikereinek láttára nagy lelkesedéssel drámaíróvá lenni vágyó Vörösmartyt inkább az eposz művelésére buzdította, ezt nem féltékenységből, hanem abból a később teljesen beigazolódott meggyőződésből tette, hogy Vörösmarty, a lírában olyan mély és olyan megrázó s az epikában olyan korszakos költő, nem drámaírónak született.

A korán elhunyt vezérnek tisztelői által állított sírkövére, mely ma a kerepesi-úti temetőben a Deák-mauzoleum közelében áll, Vörösmarty írta a méltó hangú szép emlék-

sorokat, — 1833-ban pedig *Kisfaludy Károl emlékezete* című versében megindult lélekkel zengette felejthetetlen nagy barátjáról:

Elhunyt, visszajöhetlenül,
Bár érette egész nemzet epedne is...

Hadd jegyezzük meg említésénél ennek a versnek, mely Kisfaludy Károly egész nevét foglalja címében, hogy vezére keresztnevét Vörösmarty, dunántúli kiejtés szerint, mindig *Károl*-nak írta, mint ahogy a magáét is *Mihál*-nak, — s a szigorú Gyulai, Vörösmarty összes munkáinak általa rendezett 1884. évi kiadásában, ehhez az emlékvershez kapcsolódó jegyzetében mint hibát említi, hogy a sírvers címében *Károly*-nak van írva Kisfaludy keresztneve.

Bajza József, ki pályája fénykorában olyan keményen szikrázó karddal vívta polemiáit és olyan félelmesen forgatta a kritika buzogányát, Kisfaludy *Aurorájában* kezdett verselgetni, első beszélye is ott jelent meg. Kisfaludy halála után ő vette át az *Aurora* szerkesztését, s szerkesztője lett a *Kritikai Lapoknak* és Vörösmarty s Toldy társaságában az *Athenaeumnak* is.

Kisfaludy után, három legbensőbb barátja közül Vörösmarty passzívabb, Bajza viszont aggresszívebb volt, hogysen az irodalmi vezérkedésre bármelyikőjük is olyan alkalmas lett volna, mint harmadikójuk, a német nevű és anyanyelvű budai gyerekből a magyar irodalomtörténetírás atyjává lett Schedel-Toldy Ferenc, ez a fáradhatatlan, mozgékony s harcolni is, alkalmazkodni is tudó, kedves modorú ember. Az ő ideálja Kazinczy volt, később Kisfaludy hatása alá került, dolgozótársa lett az *Aurorának*, s mint Kisfaludy baráti körének egyik legszámottevőbb tagja vált ismertté és tekintélyessé, határtalan lelkesége, lankadatlan tevékenysége s a külföldi irodalmakban való tájékozottsága folytán. Ő volt az, aki indítványozta és 1836-ban megalakította a Kisfaludy-Társaságot, melynek aztán 1841-től kezdve a szabadságharc nyomán rászakadt kényszerű szünet utáni feltámadásig, 1860-ig, igazgatója volt, onnét kezdve 1873-ig másodelnöke, élete utolsó három esztendejében pedig, 1873-tól 1875-ig, elnöke.

1871 novemberében ülte meg a Társaság méltó dísszel Toldy irodalmi arany-ünnepét, írói munkásságának félszázados jubileumát, ami valósággal országos ünneppé szélesült. A Lipót-rend lovagja lett, a magyar írónok babérkoszorút nyújtottak neki, garmadával érkeztek az üdvözlő iratok s hangzottak az üdvözlő beszédek, s több más ajándék közt egy Joó János nevű derék hazafi 20 nagy üveg egri aszút küldött az ünnepi lakomára. A Kisfaludy-Társaság megfestette Toldy képét a jeles magyar művésszel, Székely Bertalannal, aztán Radniczky Károly bécsi tanárral emlékrmet mintáztatott, — akkor még nem volt a ma annyira divatos plakettnek méltó magyar mestere — Laky Adolf, híres pesti ötvössel pedig aranytollat készíttetett, amely megtiszteltetés viszont ma már eléggé kiment a divatból.

Mikor pedig Toldy hetvenéves korában, 1875-ben meghalt, a Kisfaludy-Társaság rákövetkező ünnepélyes közülésén, 1876 februárius 6-án, Greguss Ágost, akkori titkár, emlékbeszédében teljes igazsággal mondhatta Toldyról: «A Kisfaludy-Társaság összes eddigi története az ő élete történetének egy része.»

A százkezü Briaraeusként tevékenykedő Toldy emlékével kapcsolatban hadd mutassak itt rá a korabeli irodalom egy másik, bámulatosan sokoldalú és szinte hihetetlen gyorsasággal dolgozó munkására: Szász Károlyra, a későbbi püspökre. A Kisfaludy-Társaság 1875-ben többek közt pályadíjat tűzött ki ezzel a feladattal: «Kíváncslik valamely elhunyt magyar író méltatása beszédben.» A pályázati határidő 1875 december 31 volt. Toldy ennek a hónapnak 10-én halt meg, tehát az említett pályázat lejártá előtt éppen három héttel. Ezt a három hetet Szász Károly oly sikeresen használta föl, hogy Toldyt méltató irodalmi beszédét megírván s pontosan beküldvén: az 1876. évi közülés során megnyerte vele a jutalmat.

A Kisfaludy-Társaság három nagynevű alapítója mellett az alapításban résztvettek közül még — mint fentebb már említettük — négyen, írói munkásságuk igénytelenebb volta ellenére is, az ismertebb nevű közéleti szereplők közé tartoztak.

Bártfay László, ki három évvel született Vörösmarty születése előtt s három évvel későbbén halt meg nálánál, bár akadémiai tag is lett, nem volt eredeti tehetségű író. Legérdekesebb munkája voltaképpen kéziratban maradt naplója, de mint irodalombarát nevezetes szerepet vitt az Aurora-kör történetében. Az ő vendégszerető háza is, melynek úrnője a kedves Bártfayné Mauks Jozefin volt, a huszas évektől kezdve egészen 1848-ig az irodalom munkásainak, első sorban Kisfaludy táborának, találkozó helye lett. Bártfayné emlékkönyvébe Vörösmarty éppen a Kisfaludy-Társaság alapítási évében, 1836-ban igen szép sorokat írt.

A pesti írók mellett Kölcey is, ha feljött vidékről, szívesen időzött ebben a kedves körben, s itt, Bártfayéknál koronáztatott be 1828-ban, egy kedves vacsora során, Kisfaludy gavalléros pohárköszöntőjével, az a nevezetes kibékülés a túlérzékeny Kazinczy és a vezéri tisztében akkor már egészen az előtérben álló Kisfaludy Károly között, mely esemény pár órával előbb vette kezdetét Szemere Páléknál, hol először életükben találkozott Kazinczy és Kisfaludy, s az *Aurora* és a másik zsebkönyv, a *Hébe* kérdésében kifejlődött ellentét után békejobbot nyújtottak egymásnak. Ezt a kibékülési jelenetet képen is megörökítette Orlai-Petrich Soma, Petőfi barátja. Többször aztán nem is találkozott az életben Kazinczy és Kisfaludy. Két év mulva ez utóbbi, s rá egy esztendőre az előbbi is megtért a halhatatlanságba.

Helmeczy Mihály, aki Bierbrauernek született, azután Serfőzővé vált, hogy végre születéshelyéről válassza legújabb nevét, és Bugát Pál pályájuknak csak későbbi fordulatán találkoztak a nyelvészkedésben. Bugát orvos volt s egyetemi tanár lett, a nyugtalan vérű Helmeczy pedig éppenséggel szerzetesnek indult, hogy aztán mégis csak ügyvédi oklevelet szerezzen. Mindketten szenvedélyesen nyelvújítóskodtak, néha egészen a megmosolyogni-valóságig. Bugát az orvosi műszókat gyártotta nagy buzgalommal, alaposan megtiporva nyelvünk szabályait, Helmeczy fáradhatatlan igyekezetét pedig tréfásan jellemzi a róla mindmáig fennmaradt ama kis rigmus, hogy «Helmeczy — a szó végét elmeczi» — mit Vörösmarty költői

humoros borzalommal foglalt kérdésbe, vagdalkozó bárd dal képzelvén el a hatalmas termetű Helmezyt:

Vajjon hány szónak szegte ma bárdja nyakát? . . .

Az azonban már nagyon kedvezőtlenül jellemző Helmezyre, ahogyan ő az Aurora-kör büszkeségével, kivel már akkor az egész nemzet méltán dicsekedhetett, a komoly és szelíd Vörösmartyval összekülönbözött. Vörösmarty bizonyára joggal hidegült el Helmezytől, mikor Kisfaludy halála után, az általa szerkeszteni szándékolt *Jelenkor* szerkesztőjéül a jó barátok egyértelműleg Vörösmartyt jelölték, Helmezy pedig, ki mint ügyvéd vállalta az engedély kieszközlését, azt keresztül is vitte, de — a maga számára.

Stettner György jogtudós és szépiró s kritikus volt s ezért tagja lett az Akadémiának és a Kisfaludy-Társaságnak is. Családi nevét 1848-ban Zádorra változtatta, mint a szépirodalom munkása pedig, mely téren azonban másnemű nagy elfoglaltsága miatt csak keveset dolgozhatott, a Fenyéry Gyula nevet használta. Különösen Vörösmartyval és Deák Ferencsel volt jó barátságban. Mint nagytekintélyű kúriai bíró halt meg a hatvanas évek derekán.

A Kisfaludy emlékezetének ápolására egyesült tíz jó barát közül Forgó György orvos nevét ma már bizony kevesen ismerik. Ő a huszas években együtt lakott Kisfaludyval, orvosa is volt neki, ott volt halálos ágya mellett is. Mint a nemzeti művelődés lelkes és áldozatkész barátját az Akadémia 1831-ben levelező-tagjává választotta, de az irodalommal való egyik legérdekesebb kapcsolata talán az, hogy Kisfaludy Károly őt is szerepelteti *A betegek* című egyfelvonásos vígjátékában, mely a költő életében nem került színre, azután is — tudtunkkal — egyetlenegyszer adatott, 1835-ben, s így a mai színházi közönség egyáltalában nem is ismeri. Ez a kis vígjáték — melyet egyszer igazán föl kellene eleveníteni a Nemzeti Színháznak néha, sajnos, nagyon kelletlen kegyelettel rendezett obligát Kisfaludy-estjein — igen ügyes apróság, mely lélektani indítékokkal dolgozva, ötletes párbeszédekben sikeres törekvést mutat a magasabb vígjáték felé. Egy doktor úgy gyógyítja ki két «képzelt beteg»-ét,

hogy összehozza őket, s egyik a másikra hatva, mindegyik kibontakozik alaptalan képzelgéséből. A darabocska egyik hőse Kistelky, maga a költő, aki csakugyan keresztülment ilyen hipochondriás állapoton, a másik beteg pedig, Rudházy, Rudics Józsefről van mintázva, aki Kisfaludy körének egyik mecénása volt, főispán lett, bárói méltóságot kapott s élete vége felé az Akadémia tiszteleti tagjává választatott. A jól számító orvos, Forgay, nem más, mint az említettük Forgó György doktor.

Szalay Imréje sok volt a magyar közéletnek; az azonban, akit a Kisfaludy emlékének ápolásával kapcsolatosan említünk, a nagyon elfelejtett emberek közé tartozik. Tagja volt az Akadémiának, tanár a pesti egyetem theológiai karán, aztán veszprémi kanonok. 1787-ben született s 1848-ban halt meg. Toldy Ferenc nem valami nagyon szerethette s, úgy látszik, igen kevésre becsülte e társukat, — ki egyébként hamarosan el is szakadt körükből — mert 1849-ben, nem akadván más méltató, Toldy volt kénytelen, «hivatalbeli kötelesség»-et teljesítve, röviden megemlékezni az elhunyt Szalayról, s ennél ridegebb kis emlékbeszédet talán nem is mutat föl irodalmunk. «Szalay Imre *egy* önálló, *egy* új, *egy* világító gondolattal sem nevelte a tudományt — mondotta Toldy — s akadémiai taggá történt választása «egyike azon remények meghiúsulásának, mik bár gyakoriak ne legyenek soha! . . .»

Bizony Waltherr Lászlónak (1788—1865), a gróf Károlyi-nemzetség volt levéltárnokának, a tíz barát közül íme legutoljára említettnek nevével is — habár persze sok-sok ezredmagával belejutott is a «Szinnyei»-be — elment «az idő hajója . . .» Szótári munkássága nyomán akadémiai tag lett ő is, és a Kisfaludy Károly munkáinak kiadása körül is buzgón tevékenykedett.

Ez a tíz férfiú volt az, akik a halhatatlan irodalmi vezér földi pályafutásának végeztével, nevének jegyében gyülekeztek. Mikor azonban a kis baráti kör 1836 november 12-én kimondotta, hogy széptani és költészeti dolgozatok jutalmazására *Kisfaludy-Társaság* néven társulatot alkotnak: már csak hatan voltak együtt. Forgó előtte való évben meghalt, Szalay nem ért többé rá ezt a szent célt szolgálni, s

talán ezért az elvonulásért neheztelt meg rá a Kisfaludyért rajongó Toldy, — s Bugát és Waltherr is a szépirodalomtól távol eső munkamezőn foglalatосkodtak.

Így tehát csak hatan maradtak, mint a Kisfaludy-Társaság közvetlen megalapítói: Bajza, Bártfay, Helmeczy, Schedel (Toldy), Stettner (Zádor) és Vörösmarty.

Minden más érdemüket ezúttal említetlenül hagyva is — pedig egyikőjüknél-másikőjuknál bőségesen van még miért hálával tartoznia a magyar nemzetnek — fény nevükre, azért az elhatározásukért, hogy a Kisfaludy-Társaságban irodalmi testületet alapítottak, őrizőjéül a mester hagyományainak, melyek alkalmasak arra, hogy erőt merítsünk multunkból s bizalmat jövődönkhöz.

SZÁSZ KÁROLY.

-
BERZEVICZY GERGELY
MAGYAR ALKOTMÁNYTERVEZETE
NAPOLEONNAK AJÁNLVA.

— Első közlemény. —

Úgy hiszem, nem túlzok, ha Berzeviczy Gergelyben látom és tisztetem a tizennyolcadik századvégi Magyarország nemcsak legalaposabb, hanem egyúttal legtöbb oldalú íróját és tudósát mind közjogi, mind még inkább gazdasági és kereskedelmi ügyekben. A Szepesség sohasem nélkülözött tudós férfiakat, kik a gyönyörű Tátraalján megyékünk multját kutatták és rendkívül becses anyagot hordtak össze. Elég Wagner *Analecta Scepusii* című négykötetes művére utalni. De tágabb, európai színvonalon álló történelmi mű mégsem került ki a Poprád és Dunajec mellékéről.

Széles, mondhatni az egész művelt világot érdeklő, a mellett minden ízében a honi földből kinövő és terebélyes munkásságnak mégis csak Berzeviczy Gergely volt a megalkotója. Szorgalma, mélyreható gondolkodása, elméjének éle és szabatossága messze felülhaladta kiinduló pontjának látkörét. Mint ügyvéd kezdte, — ki nem volt az abban az időben? — már húszéves korában volt diplomája. Akkor a bureaucratia még nem állotta útját a tehetség korai érvényesülésének. Aztán elment világot látni; Göttinga volt első nagy állomása. Aránylag új egyetem, II. György angol király, hannoverai választó alkotása, melyben az angol és protestáns szellem új és szilárd alapot nyert.

Ezen az egyetemen két elsőrangú tudós nyert tan széket: Achenwall és Schlözer. A pályáiból kikelni kezdő gazdaságtant és szövetségesét, a statisztikát Achenwall képviselte. A kameralisztika, az államtudományok gazdasági része igen fontos tárgya lett az egyetemi tanulmányoknak,

hisz ott közeljárnak már a kultúrpolitikához is. Bizony, csak úgy mint Angliában, akár Oxfordban, akár Cambridgeben nagy szerep jutott a «Kuriózáknak» is, de a lényeg sem maradt el. Achenwall kora halála után is egyre fejlődött és gyarapodott az államtudományoknak ez az ágazata, melynek terjedése egyenes vonalban máig is kimutatható.

Ne feledjük, hogy a politikai statisztikának az erdélyi Schmeizel volt első hivatott művelője, még Achenwall előtt.

Ahol politika van, a história sem maradhat el. Ennek híres és nagytudományú tanára Schlözer volt. Magyarországon épen nem kedvelték, hisz egyik bálványunkat, Anonymust igyekezett nagy kritikai éllel — néha epésen is — kellő értékére leszállítani. Viszont az orosz krónikák s különösen a görög kútfők felhasználása által nagy szolgálatot tett hazai történetünknek is. A segédtudományok sem maradtak el: Gatterer göttingai profeszor az egyetemes történeten kívül a segédtudományokat: heraldikát, kronológiát, diplomatikát is nagy buzgósággal és sikerrel művelte. Ezt el is ismerték. Wesendonck a modern történelmi kritika megalapozását egyenesen Schlözernek és Gatterernek tulajdonítja.

Berzeviczy itt bőven meríthetett a tudomány forrásaiból. De első helyen nála, mihelyt tudatosan dolgozhatott, mégis a politika állott. «Schlözert és Federt (erkölcsbölcselet) legjobban ismerem, kissé homályos, de mégis kellemes és igen szabad. Mi mindent nem mond előadásán, és képes volna kimondani, ha maga a császár volna is jelen. Első előadásán politikából úgy ültem ott, mintha kővé váltam volna. Feder a legfinomabb emberismerő és a legnemesebb férfiú: méltat barátságára és minden vasárnap elmehetek hozzá, ahol igen finoman beszélget az emberi természetről és az erkölcseről.» «Erkölcsei jellememben a múlt évben nagyon megszilárdultam és ismereteimben is előrehaladtam. Nem is áldhatom eléggé azt az elhatározásomat, hogy Göttingába jöttem. Göttinga nekem annyi előnyt nyújt, hogy életem mostani korszaka egész életemre leg-

fontosabb lesz. Nem akarok tudós lenni, arra nincs időm, sem tehetségem. De felvilágosodott, munkás férfivá akarok lenni, ki hazájának és embertársainak hasznára válhatnék.» Így írja anyjának Angliába és Párizsba utazása előtt.

Párizs nem igen vonzotta, legfőlebb Mária Antoinette, Mária Terézia gyönyörű, bájos leányának megjelenése volt reá hatással. Annál jobban érdekelte Anglia. «Nagypéntek óta vagyok ezen a híres szigeten és szívom a sötét londoni levegőt. Különös, sajátságos ország, nagyon különböző mindattól, mit eddig láttam. De igaz, hogy Anglia megérdemli azt a hírt és nagyrabecsülést, melyet élvez. A férfiak zárkóztak, komolyak, olyanok, milyeneknek szánták magokat. A nők igen érdekesek, szelídek, tartózkodók, nem festik magokat, hajukon nincs hajpor, csaknem mind karcsú. Tartózkodás és szilárdság a nemzet jelleme.

Az ország köröskörül olyan, mint egy kert, de nem rideg, mint Németalföldön, hanem szép, jól megművelt természet. A népen meglátszik a szabadság, a városokon, falvakon a jólét. Minő szerencse, hogy ezt láthatom». Mintha szórul szóra ismételné, amit egy negyedszázaddal később Széchenyi István írt Angliáról.

Május 4-én nagy nap volt, megjelenhetett az udvarnál és ott bemutatták. Vagy félóraig beszélgetett a királlyal, kinek csak jószívűségét emeli ki. A királyné nemes, szeretetreméltó hölgy, ki sokat beszélt Göttingában időző fiairól. «Anglia bizonyára legérdekesebb országa a földnek a nemzetet, az alkotmányt, a kormányt, az ipart és kereskedést illetőleg. Aztán sehol sem láttam olyan szép nőket, mint itt. Az angol bankban halomszám van arany és ezüst, szavára minden világrésről küldenek árut, sohasem követeltek tőle olyan összeget, melyet egy szempillantás alatt meg ne fizettek volna. Hanem szentsége is a nemzetnek.»

Bejárja Angliát, folyton nő elragadtatása. Megnézi Oxfordot, Marlborough herceg kastélyát, megbámul mindent. «Nagy és általános a jólét, a paraszt is jó posztóban, finom harisnyában, erős cipőben jár, mindennap más inget ölt. A nőknek többnyire nagy a lábuk, de érdekesek és öröm látni őket. Sokat gyalognak és lovagolnak. A mezőgazda-

sággal is lehet kincseket szerezni, és a gazdák és parasztok közt is van annyi gazdag, mint a kereskedők közt. Mindaz, mi a gazdasághoz tartozik, jó karban van: épületek, szármok, lovak, tehenek, juhok mind a jólét magas fokát tüntetik fel.»

Megjegyzendő, hogy Berzeviczy majdnem egyidőben járt Angliában gr. Széchenyi Ferenczel. Még abban is meg-egyeznek, hogy mindegyik megismerkedett Paolival, a hírneves corsicai hazafival — de nem találkoztak.

Mindezekből kitűnik, hogy Berzeviczy már több volt a «kameralistánál»: talán öntudatlanul szociálpolitikusnak indult.

Az utazásnak vége: haza kellett jönni, tanulmányai, tapasztalatai alapján megfelelő állást keresni. József császárhoz fordult, hivatkozott buzgalmára — protectiója nincs. A császár kijelenti, hogy örül ittlétének és bízik benne — de állást nem adhat, forduljon gróf Niczkyhez, a helytartótanács elnökéhez. Ott mint fogalmazó-gyakornok működött, a császár halálával pedig elesett minden támasztól. Hivatalos élete ily korán végződött — még csak 27 éves volt.

Minő lecsúszás Európa legműveltebb tájékairól a csendes Kakas-Lomnicra, hol Berzeviczy édesanyjának szárnyai alatt — más viszonyok közt — akár holtáig legföllebb a protestáns egyházi körökben fejthetett ki jelentékenyebb tehetséget. De a viszonyok ugyancsak változtak. József császár halálával teljes lőn a felfordulás. A rendek legnagyobb része a «*filum successionis interruptum*», a Habsburg-háznak a nemzet ellen való bűneit hánytorgatta, egyrészt a császár önkényes rendelkezései, a koronának Bécsbe vitele, a németesítés miatt, másrészt, hogy a parasztságot, melyen Mária Terézia és fia segíteni akart, teljesen elnyomhassa. Ilyen viszonyok közt, midőn a nyugati civilizáció minden értékétől megfosztva látta hazáját, másrészt pedig a József halála után beállott katolikus reakció fenyegetett, írta Berzeviczy első művét, a *Manch-Hermaceut*. Teljesen szabad volt a sajtó: így találó volt a cím: *Gedruckt mit Wörbözischen Schriften*, hely nélkül, 1790 március 15-i dátummal.

Kusza, haragos, vérig ható tiltakozás volt ez a szabad szellem elnyomása, a visszaéléseknek Augias-istállója ellen. A nemesség és papság túltengését és szaporodását, mely a nagy, virágzó Spanyolországot tönkretette, korbácsolja erőlyes szavakkal. «Mert ily módon a többi alattvalónak veleje mind az ő konyhájukba és hasukba jut.» Ha a szegény embert annyira kínozzák, nem következhetik-e be mindaz, mit Mirabeau megjósolt? A Nemzet szón is megakad. Olyan szó, melyet ebben az értelemben másutt sehol sem használnak. Mert a nemzet alatt itt a magas és alsó nemességet, a katolikus papságot és az országgyűlésen megjelenő m. kir. városok követeit értik. «Ezeknek joguk van ott ülniök, de ha beszélni akarnak, jogar nélkül is betömik szájukat.» A magyar, szerinte, mai napig megmaradt nomádnak. «Olyan nép ez, mely szittya féktelenséget együtt akarna élvezni a német császárok oltalmával, mostanában is.» «Szereztek erkölcsi alapot Magyarországon a koronának és akkor kis darab aranyat láttok csak benne.» De legerősebben a jogi állapotok ellen kel ki. «Ha nem sietnék, többet is szólnék a bírák információiról. A bírák betanítása az ítélet előtt — aranyokkal». A jobb jövőt csak komoly polgárság emelkedésétől és a parasztság sorsának lényeges javításától várja.

Ne feledjük, hogy mindez a legnagyobb izgatottság közepett megy végbe. De itt is igazán világtörténeti távlatot nyújt biztos kézzel. «Európa szisztémájának tekintetéből alkotmánytok mitsem ér. Háromszáz év óta kevés kivétellel minden nép előrehaladott, az orosz, a porosz és Hollandia óriás lépésben — Helvéczia, Anglia, Svédország és Németország néhány kisebb tartománya lassabban, de annál biztosabban. Erkölcs-politikai hatalmukat, következetes alkotmányuk gyümölcseit egész Európában megbecsülik. Franciaország ebben előljárhat — ha csak vissza nem esik. Menekült az oroszlán elől, mely megfojtással fenyegette. Nagyon sajnáltam volna, ha férgeknek válnék martalékává. Inkább fojtson meg az állatok királya, mint milliónyi tetű. Egy zsarnok rettenetes, de több, apró zsarnok, ki annál alantasabban gondolkodik, mennél kisebb — még rettenetesebb.»

Angol király Magyarországon.

Midőn Berzeviczy áttekinti egész Európa helyzetét, természetes, hogy Magyarországra is kell gondolnia és arra, mi volna legkedvezőbb hazájára nézve, ha csakugyan megszűnnék, az uralkodóház hibájából, a többszázados összeköttetés Ausztria és Magyarország között. E minden másnál fontosabb kérdésben, kétségtelen hazafisága mellett, szerep jutott személyes érvényesülésének, nagyravágyásának is.

A jelen helyzetből indul ki. Szerinte közeli az a boldog kor, melyben az emberiség jogai valahára tényekké jegecesednek. Midőn a három nagy császárság félmillió katonájával egymás ellen ragad fegyvert, egyszerre összeomlik a francia királyság, annyi század műve. Halárusnók kezdik, gyermekek, kézmívesek fegyvertelen csapata elfoglalja a Bastille-t, és a királynak bele kell nyugodnia a legdemokratikusabb alkotmányba. Belgium, hol a vallásos fanatizmus szolgáltatta a fegyvert, szintén a szabadság zászlaja alatt küzd; urak és munkások egyesülnek. Ennyi erőnek közös működése véget vet a zsarnokságnak: mindenütt győz az abszolutizmus ellen a függetlenség szelleme.

Nálunk is maga a császár a felforgató, miután gyökeresen felforgatta alkotmányunkat és visszahelyezte a régi, szintén törvénytelen állapotba. Szép gondolat, hogy a hatalomnak — József császárnak — is ellen lehetett állani. Bennünk is van erő, ha egyetértünk.

Igaz, hogy Leopold igen kegyesnek mutatkozik, de ebből is következtetni lehet, mennyi bajjal kell megküzdenie. Ha a veszély megszűnt, ismét kényuraság állott be. Törvényes jogaink fenntartása királyi hitlevéllel, esküvel mindig ki volt kötve. Ha ezek ellen vétenek, megszűnik az ország kötelezettsége. Ezt még az 1723-i törvény, a Pragmatica Sanctio is bizonyítja. Minthogy minden osztrák uralkodó, Mária Teréziát sem véve ki, vészes szándékkal volt hazánk iránt; minthogy egy sem tartotta meg a szerződéseket; minthogy alattuk mindig mellőzött és álmított volt a magyar; minthogy Magyarországot nem saját hasznára kormányozzák: nem tagadható az a jogunk, hogy az idegen, lotharingiai uralom-

tól elszakadjunk. Ehhez azonban a nemzet egyetértése szükséges. Az országgyűlés, ahogy elfogadta, el is törölheti az osztrák örökösödést.

A jog tehát kétségtelen, de mit javasol a politika? Az uralkodók már azért sem lehetnek igazságosak irántunk, mert az örökös tartományok és hazánk közt természetes az összeütközés. Különben is a józan ésszel meg nem férne, hogy Magyarország alávétve legyen Ausztriának, holott mindenben különb ennél. Mindig feláldoznak a külföldiek és az egész monarchia érdekének, mert mi vagyunk ennek leggazdagabb része. «Ausztria a mi erőnkkel dicsekszik, a mi húsunkkal él, a mi gabonánkkal táplálkozik, a mi érceinkkel gazdagodik. Mostohája vagyunk a monarchiának; terményeink eladását megnehezítik. Elénk helyezik a németet, az olaszt, minden sőpredéket, mindenben megcsalnak. Szabad alkotmányunk sohasem volt biztosságban.

Kiviszik a magyar katonát, az idegent behozzák, békóba verik a nemzet lelkét, a mágnásokat és gazdagokat Bécsbe csalják, házassággal odakötik, fényűzéssel tönkreteszik, az ősi erkölcsöt megszüntetik. Egyaránt alkalmaznak cselt és erőszakot. Legjobb a diétán egyenesen kimondani az osztrák örökösödés fonalának megszakítását és a szabad királyválasztás ősi jogát.

Ha mindezeket fejtegettem, mindig azt vetették ellenem, hogy Magyarország magában fenn nem tarthatná magát. Ennek azonban az az oka, hogy egy félezred év óta idegenek uralkodtak. Bizonyítja, hogy Magyarország képes kivívni és megőrizni függetlenségét. Ne féljünk a háborútól. Ausztria mitsem tehet Magyarország nélkül. Egy magyar katona sem fordulna hazája ellen. Van sereg, van raktár, van vár. Ami jövedelmet eddig kivittek, avval majd az ország rendelkezne.

Most következne a döntő kérdés: ki legyen a király? Jobb lenne külföldi fejedelmet emelni a trónra, olyan fel-tétellel, hogy más birodalma ne legyen. Ha leteszi az esküt szabadságaink megvédésére, joga örökössé válik. A katonaság is tegyen esküt az országnak és az ország kezelje a jövedelmeket.»

Szemlét tart. A porosz hercegek, úgy látszik, nagyon zsarnoki felfogásban leledzenek, a kisebb olasz és német fejedelmek közt vannak kiválók, de ezek is az említett okoknál fogva alig ajánlhatók. Így csak a francia és az angol jöhet tekintetbe. De mivel Franciaország a mostani dúlt viszonyok közt, a forradalom miatt tehetetlenségre van kárhoztatva, mégis az angol érdemli az elsőséget. Ez régi, boldog, szabad ország és ily módon szövetségre lépne velünk. A két ország kormányformája megfelelő, lényegben jellemök is megegyező és a király könnyen alkalmazkodhatik szokásainkhoz.

Könnyű előrelátni ennek az összeköttetésnek üdvös következéseit. Mind politikai, mind kereskedelmi tekintetben állandó kapcsolat jönne létre evvel a nemes, hatalmas nemzettel. Virulna birodalmunkban a szabadság, a biztonság, a bőség, a kereskedelem, forogna a pénz, nem menne ki jó bányáinkból, az országból. Segítségünkre volna az angol tőke, mely által gyárak keletkeznének, felvirágoznék az ipar, mert mindenki hajlama szerint vehetné hasznát, pedig a most annyira hirdetett «industria» ezeken múlik. Mind a nemes, mind a polgár és a nyomorult adózó nép is ezután tisztességesebb módon élve jobb sorsra méltónak értékeltetnék. Hisz ő is ember, velünk egyenlő, kit a teremtő szintén felruházott a boldogulás jogával.

Királyunk köztünk élne, más tartományok gondja nem akadályozná. A hazai erkölcsöket ápolnák, megbecsülnék a magyart és nem kellene tartani idegen, rosszhiszemű emberek elnyomásától. Nem bonyolódnánk annyi hiábavaló harcba, minővel Ausztriát csak e században is támogatni kellett. Különben is az osztrák ellen a poroszra, a török ellen a muszkára is támaszkodhatunk.

Lehet olyan akadály, melyből hímet lehet varrni, mely azonban semmis: az, hogy az angol herceg protestáns, a magyar királynak pedig, Sz. István törvénye szerint katolikusnak kell lenni. De ha a fejedelem helyesnek tartja, áttérhet a katolikus hitre, ha pedig a rendek ez alól felmentik, megmaradhat reformátusnak, csak tartsa meg az alkotmányt. Most már nem a vallás, hanem a szabadság a fő. Vég-

veszélybe dől a haza, elvész a boldogság minden reménye, ha bármely részen feléledne a vallásos vakbuzgóság és az a pokoli gyűlölködés és üldözés, mely Magyarországnak annyi vérebe került, annyi helyre nem hozható kárt okozott. Testvérek vagyunk, egy teremtmény műve, és bár különböző úton törünk előre, egy haza fiai.

A trónváltás egyúttal nagy program, amely felöleli a jövő szellemi és anyagi fejlődést. Az Ausztriától elválás gazdasági és társadalmi következményei nyíltan állnak előttünk. Ha a nemzet maga erejéből fenn akar maradni, le kell rombolnia a papi és nemesi túlsúlyt, felszabadítani a munkát, a parasztot. Jellemző vonás, hogy ez esetben még a katolikus vallás uralkodó állása sem tartható fenn.

Legyen megengedve egy általánosabb szempont kiemelése. Nemzeti dinasztiaink kihalása óta állandó vonása történetünknek, hogy mindig azok az uralkodóházak jutnak nálunk uralomra, melyek Európában az első szerepet játszották: a francia Anjouk, a Luxemburgok, a Habsburgok. Még a Jagellók sem mondhatók teljesen kivételnek. Ha az osztrák ház elveszti európai jelentőségét, ami akkor valószínűnek látszott, hazánk fölött is nehezen tartja fenn uralmát. Helyébe a sokkal nagyobb jövőre hivatott angol lép.

Károly Ágost weimari herceget, Goethe barátját a porosz király ajánlotta. Ez a terv nemsokára megsemmisült. II. Lipót bölcsességének sikerült Magyarországot megtartani: volt ismét méltán szeretett király. Anglia elállott a porosz szövetségtől. Így az osztrák császári ház tekintélye s hatalma nem szenvedett csorbát.

Meg kell azonban mondani, hogy Berzeviczy Gergelyt nem csupán tárgyi s hazafias okok vezették. Ő még Göttingában megismerkedett a fiatal angol hercegekkel; az udvar is szívesen fogadta. Ha az ő terve valóra válik, Fridrik Ágost suffolki herceg, ki akkor 17 éves volt, lett volna Magyarország királya.

Berzeviczy Gergely gazdasági és kereskedelmi művét Gaál Jenő barátom érdem szerint méltatta. Berzeviczy később is rendkívül becses munkákkal gazdagította az irodalmat és haláláig buzgó híve maradt egyházának.

De a politika mégis mindig legkedvesebb foglalkozása maradt. Az a férfiú, ki II. Józsefet oly nagyra becsülte, nemcsak magát, hanem Magyarországot is felajánlotta 1809-ben Napoleonnak.

Berzeviczy Gergelynek Napoleon számára készült magyar alkotmánytervezete 1809.

A magyar alkotmányról.

Előszó.

E munkának szerzője igen régi magyar családból származik és nemesi jogainak élvezetében igen jól érzi magát. De hazafisága nem álarcos önzés; kiváltságait kész feláldozni hazája üdvének. Ez az igaz hazafiság.

Szerzőnek közepes a birtoka; de meg van vele elégedve; kapzsiság nem bántja, sem méltóság vagy hatalom vágya. Ha valaha rendelkeznék is e javakkal, nem használná fel másra, mint hazája érdekében.

Európa államainak megújhodása, a nagy Napoleon műve, meg-rázkódtatja most Magyarországot is. Ez fájdalmas jótétemény. Vajha megvalósulnának óhajaim és égető reményeim! Vajha Magyarország szerencsésen esnék át ezen a válságon, vajha felhasználná az egyhamar vissza nem térhető pillanatot! A mai nemzedék szenvedéseit meg-édesíti a jövő boldogság reménye. Fennkölt érzés, lemondással szenvedni az utódok boldogságáért.

Lelesítve a kötelességtől, hogy ehhez tehetségem szerint hozzá-járuljak, átadom e kis munkámat a férfiú bölcseségének, ki erős kézben tartja a világ mérlegét is, aki oly nagy békében, mint háború-ban s hivatott kedves hazám sorsa fölött dönteni.

Ó kedves hazám! Öllelek és szívemhez szorítalak! Vajha közeledő politikai halála kövesse dicső feltámadásodat és mennybemene-teledet!

Úgy látszik, isteni gondviselés, hogy az osztrák ház, érthetetlen elvakultságában, a végsőig víve ellenkezését, háborúra hívta ki, sőt meg is támadta a győzhetetlen Napoleont. Az osztrák házat legyőzik és valószínűleg megfosztják a tróntól. Nálunk bűn ezt hinni; de én előre látom. Ez a katasztrófa nagyon hasznos lehet Magyarországra nézve és merem remélni, az is lesz.

Bocsánat a nyelvi és helyesírási hibákért! Húsz év óta nem volt alkalmam franciául beszélni, sem írni és e művem felől senkitől sem kérhettem tanácsot. Ha jó a tartalom, elnézést kérek az alakért.

Ez csak futtában készült rapszódia ; de sok év tanulmányainak eredménye, helyi ismeretből és tisztult hazafiságból merítve. Tán nem méltatlan az a legnagyobb fejedelem figyelmére, kinek nagysága annál szembetűnőbb és jellemzőbb, mivel semmit sem tart megvetendőnek.

Az elmúlt korszakok elhomályosulnak Felséged fénye előtt! Felséges uram megállította a forradalom áradását és miután rendet teremtett a kaosz helyében, miután Franciaországot a hatalom és dicsőség legmagasabb fokára emelte, diadalainak rohamos egymásutánjával újjá teremtette Európát. De Nagyságod nem szorítkozik a háború hősiességére. Szíved békére óhajtozik, és miután már mit sem nyerhet háborúban, minden gondja a békét illeti, hogy abban ugyanazt a felsőséget fejthesse ki, hogy végtelen szenvedések után megvigasztalhassa az emberiséget. Mindaz, amit háborúk közepett tett az emberiség javára, megérteti velünk, miket hajt majd végre békeség idején. Mint a tudományok és művészetek kedvelőjét, mint a műveltség, erkölcs, vallás és az emberiség haladásának istápját isteni rendeltetése vonja a tökéletesség felé. Felséged épúgy legyőzte a sötétséget, az előítéleteket, a vakbuzgóságot, a vallási türelmetlenséget és az emberiség minden lealázó ostorát.

Mi magyar protestánsok, noha oly családból valók, mely vak gyűlölettel viseltetett Felséged irányában, sohasem kételkedtünk Felséged kitűnő tulajdonságaiban, és most, midőn azok a bilincsek, melyek visszatartottak, széttörttek, sietünk felajánlani Felségednek önkéntes hódolatunknak, legmélyebb tiszteletünknek és teljes bizodal munknak adóját.

Engedje meg Felséged, hogy vázlatát adjuk helyzetünknek.

Magyarországban gyorsan haladt előre a reformáció. A pápai diktatúra, a sötétség e kísértete honunkban sok ellenfélre talált és már Wikleff és Huss tanait is befogadták, annál inkább Lutherét és Kálvinét. Szentiványi Márton jezsuita és Arator István dominikánus is elismerik munkáikban, hogy I. Ferdinand korában az egész nemesség, a nép és néhány kivétellel a mágnás családok is, már protestánsok voltak. A magyarok sokkal szívesebben fogadták el a reformációt, mint annak idején a keresztyénséget, melyet első István király kényszerített rájuk. Egy vallás elfogadásának joga mindig fennáll, és az, melyet önként fogadtak el, mindig különb annál, melyre kényszeríteni kellett a népet.

De a jezsuiták hatalmukba kerítették az ausztriai uralkodó családot. A legigazságtalanabb és legkegyetlenebb üldözések mentek végbe a protestánsok ellen. A politika magáévá teszi a kölcsönös

haragot, és kétszáz éven át polgári háborúk pusztították Magyarországot. A bécsi (hibásan 1604) és a linzi békekötés (1645) megadta a protestánsoknak a jogi egyenlőséget a katolikusokkal. Ezeket a békekötéseket Franciaország, Hollandia és Németország garantálta és az országgyűlési törvények egész sora biztosította; biztosította a királyi hitlevelek egész sora is. Így a protestánsok joga teljesen alkotmányos alapon nyugodott. De mindez nem volt elegendő az üldözés megszüntetéséhez és a protestánsok biztosításához. Hitvány eszközök, nevetséges szofizmák, kétségtelen kifogások szolgáltak a vak igaztalanságok ürügyéül. Így pl. nem kötelesek a katolikusok szótartásra az eretnekekkel szemben. Aztán: «Ügy kell érteni a protestánsok jogait, hogy azok ne váljanak a katolikusok ártalmára». Néhány püspök és mágnás részleges ellenmondása, a törvény alkalmazása külön esetekre, az *adhuc*, *hactenus*, *causa pacis* kifejezések arra valók voltak, hogy felforgassák az igazságot, a tisztességet és a becsületet.

József császárban sokkal több volt a lelki emelkedettség, sem-hogy meg ne vesse ezt az ép oly káros, mint alávaló politikát. Ő állapította meg a toleranciát és utóda, II. Leopold az 1790—91. országgyűlésen szentesítette azt a törvényt (26. cikkely), mely a protestánsoknak megadta az összes kedvezményeket és így újlag biztosította sorsukat.

Ez utolsó törvénnyel szemben, melynek az egyetértés és belső béke alapjává, megújításává kellett volna válnia, ugyanazt a módszert alkalmazták, mint amellyel felforgatták a bécsi és linzi békét. Nyílt üldözés nélkül, minőt a kor szelleme már majdnem lehetetlenné tett, mégis alattomos rosszakarattal annyira össze bírták tépni ezt a törvényt, hogy alig van paragrafusa, melyen ne következtek volna el erőszakot oly módon, hogy a törvény megtartásának látszólagos biztosítása mellett mit sem óhajtottak ellenségeink inkább, mint annak teljes megdöntését.

Ha főokát keressük ennek a végzetes rombolásnak, megtaláljuk az előbb (cidevant) uralkodó családban, bár ez megvolt arról győződve, hogy a protestánsok leghasznosabb és leghívebb alattvalói, kiket már vallásuk is kötelez minden kormánynak engedelmességére, melyet Isten adott, és melyet sem a hierarchia, sem egyházi dogmái nem köteleznek másra, mint az ország iránti kötelességre, és akik elvből istentelennek tartják a kiátkozás, az interdictum, a trónfosztás szörnyűségeit, melyeket a pápák elkövettek és amelyek előidézték a reformációt.

Ennek a kórnak, mely az államot bénítja, alapokát nem

találhatjuk másban, mint a katolikus papságban, mely az uralkodó hatalom Magyarországon és e hatalomra egyedül érezve magát jogosítva, a protestánsokban látja legveszélyesebb ellenségeit. Ez, akár a pápának tett eskü miatt, akár elvből vagy épen szokásból, a régi hagyomány szerint azon van, hogy minden eszközt felhasználva fenntartsa ezt a gyűlöletet, ezt a szakadást, ezt a vallási vakbuzgóságot. Sire, teljesen meg vagyunk arról győződve, hogy mindaddig, míg a katolikus klérus megtartja nagy uradalmait, gazdagságát, jövedelmét, mindaddig, míg az államnak egy hatósága sincs, melyben a klérus tagjainak ne jutna hely, addig nem lesz Magyarországon egyetértés, béke és az államnak jóléte.

Ide csatoljuk igazságos panaszainknak bizonyítását azon törvény (1790—91) óta, a szükséges okiratokkal együtt. Felsőged látni méltóztatik ezek között olyanokat, melyek a mai korban is, a XIX. században, Napoleon századában, a gyermekeket elválasztják szüleiktől és hajduk által viszik a katolikus paphoz, hogy áttérítsék őket; hogy a házaseleket elválasztják, összeadják és erőszakkal újra házassítják, az apákat kényszerítik, hogy *reverzálist* adjanak, melyben kötelezik magokat, hogy gyermekeiket a katolikus hitben fogják neveltetni.

A protestánsokat nemcsak arra kényszerítik, hogy tizedet adjanak a katolikus papnak, hanem arra is, hogy nekik és egyházuknak dolgozzanak. A harangokat és tornyokat mindenféle ürügy alatt elveszik. Hivatalt, állást ritkán nyerhetnek és a legjövedelmezőbb szakban, a kamarában, csak kivételként. A nyilvános oktatás oly módon van szervezve, hogy a protestánsok alig részesedhetnek benne. Az 1792-i zsinatnak semmi eredménye. A protestánsok egész testületének — kétmillió lakosnak — nem jutott sem válasz, sem orvoslás.

Hol nincs haza, nincs lelkiismereti szabadság sem... Jogaink kétségbe nem vonhatók, mélyen átérezzük azt, és az igaztalanság, melyet el kellett szenvednünk, élénk visszahatást keltett. Mindamellett minden irányban megfeleltünk kötelességünknek, de sokan közülünk már azon a ponton vannak, hogy emigrációra gondolnak.

Hála Istennek, ki Felsőgedet küldte nekünk, kérjük Felsőged igazságos oltalmát és várjuk bizodalommal. Nem kívánunk mást, mint ami jogainkból következik. Kérjük Felsőgedet, rendelje el a következőket:

1. A magyar protestánsok, minthogy alkotmányos joguk kétségbe nem vonható, egyenlő jogúak legyenek Magyarországon.

2. «Az összes veszekedések de Transitu, Reversalibus, Recopulationibus, Turribus et Campanis, Decimis, Datiis, præstationibus plebanis vel ecclesiis Catholicis faciendis, mixtis matrimoniis, appli-

catione ad officia diebus festis observandis, cæremoniis peragendis etc. etc. sont abolis à jamais par l'égalité des églises chrétiennes.»

3. Gondoskodás történik arról, hogy a protestánsok egyenlő módon részesüljenek a közoktatás jótéteményében vallásuk ártalma nélkül.

I. Fejezet. Az alkotmány.

A főcikkelyek, melyek alapján támasztani lehet a magyar alkotmány kutatását, a következők:

A királyi hitlevél és a királyi eskü.

A békekötések király és rendek közt, különösen a bécsi (1606) és a linzi (1645).

Több alaptörvény: Werbőczy Tripartitumának első részében a kilencedik cikkely, 1741. 8. cikkely, 1687. 2—3. cikkely. Az 1790—91. országgyűlés néhány cikkelye. II. András 1222. évi szabadságlevele. Ez a szabadságlevél a király gyöngeségének fontos jele, ki a keresztes hadjáratból visszatérése után kénytelen volt kiállítani azt a híres záradékot, mely felhatalmazza a nemességet a király ellen való ellenállásra. Ezt a záradékot az 1687-i országgyűlés, I. Leopold uralma alatt, eltörölte.

Világosan szólva, közjog dolgában nincs megszabott alkotmányunk; az, melyet annak hiszünk, minden irányban hajlítható, és inkább hagyományos jognak nevezhető. A mi törvénykönyvünk, a *Corpus Juris*, kaotikus rendetlenségben sínylődik, benne minden összevissza, az alkotmányos és nem alkotmányos részek, a törvények, a rendeletek, a határozatok, a jogi és politikai, katonai, egyházi, zsinati és rendőri tartalmúak egyaránt. Úgy mondják, hogy ez a zűrzavar is alkotmányos, és hogy az alkotmány örökre szóló. Örök! Híú képzelődés. Hányszor változott. Az embert az önzésnek kell elvakítania annyira, hogy annyira csalódjék. A magyar alkotmánynak, mely teljesen hűbéri rendszeren alapul, meg kell változnia, mert a hűbéri rendszer már nem életképes. Ez a rendszer megállhatta helyét a maga korában, sőt szükséges a barbár korszakokban, a népvándorlás idejében, de most már másnak kell helyébe lépni, egy más, igazságosabb és szabadelvű rendszernek, melyet szükségessé tett a politikai fejlődés.

Mivel pedig a magyar alkotmány eszméje éppen nem áll szilárdan, mindenki a magáéval pótolja és mindenki a maga személyes érdekét keresi és találja benne. A katolikus papság úgy nézi, hogy neki kell az elsőnek, a leghatalmasabbnak lennie, a nemesség leggazdagabb része természetesen vallja, hogy élveznie kell minden

kiváltságot és előnyt a nélkül, hogy kötelességet is teljesítsen. A jogászok és ügyvédek az igazságszolgáltatás hosszú és tekervényes menete által sok pénzre, birtokra tehetnek szert. A megyei ítélőszékek kicsi fejedelemségeknak képzelik magukat és épen nem tartják szükségesnek mindig engedelmeskedni a kormánynak. A kincstári tisztviselők is kényelmesen élnek és meggazdagodnak.

A történelem megállapítja, hogy a királyság nyolcszázados létezése óta igenis gyakran változott, és hogy a törvények is elismerik, mennyi volt a nagy visszaélés és az elfajulás.

Az alkotmányról szóló láрма és kiabálás, a réginek fenntartása mellett, mindenütt hallatszik. De ez a törekvés nem az igazi hazaszeretetből fakad, mely feláldozza személyes érdekét a közjónak, hanem álhazafiság, álarcos önzés, és ebben a korban, midőn az állam érdeke össze nem férhető a hűbéres rendszerrel, az alkotmány megváltoztatása és megújítása az igaz hazafiság.

II. Fejezet. A katonaság.

A katolikus egyház és a magyar nemesség azon feltétel alatt nyerte nagy gazdagságát és kiváltságait, hogy kötelezik magukat a katonai teher viselésére. Ezt a kötelességet egy ideig teljesítették is, de idővel a nemesség utánozta a papságot és bérelt vagy kényszerített parasztokat küldött a sereghez. Majd, később, a nemesség jó viszonyba lépve a papsággal, lassanként kivonta magát a katonai teher alól és azt a nép vállaira hárította.

A XIV. században Murád szultán állandó katonaságot szervezett. (Nem Konstantinápolyban, mint a szerző mondja.) Nemsokára félelmetessé vált a török Európára és főképp Magyarországra, a kereszténység bástyájára nézve.

A XV. században abba a szerencsés, de ritka helyzetbe jutott Magyarország, hogy királya, Hollós Mátyás, mint elsőrangú csillagzat tűnhetett fel a magyar szemhatáron, olyan király, ki maga uralkodott bölcsen és erélyesen. Olyan király, kinek kormánya mértékül szolgálhat arra nézve, mivé válhatnék Magyarország minden természetes kincsével, ha úgy volna kormányozva és szervezve, mint ahogy kellene.

Ő is alapított állandó sereget, melynek magva a győzhetetlen fekete sereg volt. Erősen visszaverte a török rabszolgaságot és folytonos háborúi közt is hatalmassá tette birodalmát hasznos reformjai által, minőt többé Magyarország nem ért el. Harcolnia kellett a papság és a nemesség ellen, melyek, élükön az esztergomi érsekkel, több ízben is fellázadtak ellene, de a nép és a történelem hódol emlékének. Még megmaradt a közmondás: meghalt Mátyás király, oda

az igazság. Mátyás halála után a gyenge Ulászlót választották meg, — szándékosan a leggyöngébbet — hogy Mátyás ereje ne legyen többé vágyaik akadálya.

III. Fejezet. A nemesség.

A magyar nemességnek legfelső osztálya a katolikus papság. A sötét korszakokban nem volt senki a birodalomban, ki olvasni tudott volna, csak a pap. Őt kellett tehát alkalmazni az állam igazgatásában, és így könnyű volt gazdagságra és hatalomra szert tennie. Az állam minden törvényszékében a papság foglalja el az első helyet, övé az egész ország tizede ; vagy megváltják azt pénzüil. Vannak olyan uradalmi és jószágai, melyek József császár saecularisatioja után is még mindig tíz millió forintot hoznak.

Hogy némi fogalmunk legyen arról, mekkora adományokat bírt magának szerezni a papság a multban, csak egy példát idézek (Kollár, Keresztury) a hölgyek prépostságáról. Ötvenkilenc helység, minden terménynek tizede, 1522 juh, ugyanannyi mérő liszt, ugyancsak 1522 hordó sör, 781 kőszó, 175 hordó márc, 1000 deszka, 50 sertés, 4 hizott ökör, 30 hizott birka, 50 hizott lúd, 80 kappan ; a parasztnak kellett szolgáltatni a robotot. Külön ki vannak emelve : 12 kocsis, 6 pék, 3 pohárnok, 6 szakácsné, 4 portás, 5 pecsenyeforgató, két lovász, 12 harangozó, 32 halász, 45 vadász. A prépostságnak 138 szőleje volt, 96 ökrös szekere, 6 malma, 15 kocsisa, 70 lova, 64 tehene, 94 sertése, hatvanezer méhe stb.

A mohácsi veszedelem idejében is a papság volt a veszély okozója ; akkor is voltak hasonló adományok. Íme egyik oka az állam gyöngeségének és a királyok tehetetlenségének. Íme itt az oka, miért kellett a hazának török szolgaság alá jutnia!

A papságnak nyújtott nagy adományoknak megvolt az alapos oka az akkori viszonyok közt ; de azok ugyancsak megváltoztak. Mivel pedig az adományok feltételei már nincsenek meg, vagy nem teljesítették azokat, nincs a felől kétség, hogy azokat hasznosabban lehetne kezelni. Az állam saecularisálhatja az egyházi birtokokat és fizetést nyújthat a papságnak. Ez leghatásosabb eszköz a papságnak a kellő függésbe helyezésére a kormány által és elvonni tőle a hatalmat, hogy ártalmassá ne válhassék.

A második rend a mágnásokból áll : hercegek, grófok, bárók. A nemes a harmadik rend : megvan annak is minden kiváltsága és csak rangra különbözök, de az arisztokráciának ez osztályok közt is van nyomatéka. A kiváltságok túlságosak. Elbukott és vele minden intézkedése. Így erőre kapott a hűbériség, de az államot feláldozták.

A törökök rablása, a polgárháború, a teljes elhagyottság és elnéptelenedés : ez volt két századon át Magyarország kemény sorsa.

Végre, nagy későre, az 1715. 8. cikkelyben belégyeztek állandó hadsereg felállításába, amely végett állandó adót róttak a parasztra. Ez az 1715. 8. cikkely alkotmányos, de az álközművészekből való, és ebből meg lehet ítélni, hogy az alkotmány épen nem volt világos, sem határozott. Második szakasza, melynek alkotmányosnak kellene lenni, még csak nem is észszerű. Ez a magyar jogászok kedvenc modora ; homályosak és kétértelműek ; ez nekik hasznos, de nagyon ártalmas az államnak.

A magyar hadsereg 1715 óta áll fenn, a parasztság terhére. A katolikus papság és a nemesség ugyanazon törvénnyel kötelezte magát a személyes, portális, banderális felkelésre. Ennek a három módja : ha a nemes személyesen száll hadba ; ha a parasztokat indítja útnak, végre, ha a főpapok és főnemesek saját zászlójuk alatt vezetik csapataikat. Különben is alig van valami szabatosan megállapítva e törvényben, sem a seregek száma, sem az újoncozás módja, sem az adó összege, sem a felkelés módja, sem fegyverzete, sem tartama, sem az, milyen esetre vannak kötelezve. Mindez a sötétség fátyolával van bevonva, azon ürügy alatt, hogy államtitok, de azért az országgyűlésen hónapokon át vitatkoznak rajta.

Midőn kitört az örökösödési háború Mária Terézia ellen, az 1741-i országgyűlés 21,620-ban állapította meg a portális katonaság számát — mint rendes sereget. Az 1764-i országgyűlésen Mária Terézia ugyan igyekezett a rendes katonaság erejének fokozására és a nemesi felkelés végleges szervezésére ; de igazságos kívánságát nem teljesítették.

II. József fennkölt reformjai által Magyarország katonai rendszerét is meg akarta állapítani. Kora halálát olyan reakció követte, mely egy századdal visszavetett minket.

Felvilágosodott volt még az 1790—91-i diéta is a jozefinus eszmék fénye által : midőn elismerték a reform szükségét a politikában, a katonaságra nézve is kiterjesztették.

Ezen idő óta hat országgyűlésünk volt ; sokat beszéltek, sokat írtak, de a helyett, hogy előrehaladtak volna, inkább hátra mentek és a katonai rendszer olyan határozatlan maradt, mint aminő azelőtt volt.

Hosszú viták után 1802-ben elfogadták a kapitulációt ; vagyis a katonáknak csak bizonyos időre való szolgálatát. Három évvel később elvetették és így nem tartották meg a szegény parasztoknak adott szót. Az 1807-i országgyűlés az emberiség dicsőségére meg-

szüntette az újoncoknak erőszakos kényszerítését a hadseregbe, és hogy a katonaszedés szabad legyen, növelték a parasztok adóját. A következő évben, 1808-ban újra erőszakkal, «kötéllal verbuváltak», 20,000-et elvittek, de a paraszt terhéből nem vontak le semmit. Ha a mostani háborúnak nem lesz egyhamar vége, még többet visznek el.

Ezek az erőszakos katonaszedések a legborzasztóbb eszközök és ép oly barbárok, mint a négerek rabszolgasága Afrikában, merő embertelenség, igaztalanság és szörnyűség. Az elfogatás éje az embertelenségnek is vak éjszakája. Akkora a nép idegenkedése e rendszabályoktól, hogy a legkegyetlenebb csonkításokat, a legerőszakosabb eszközöket is felhasználják, hogy kivonhassák magukat. A falvak erőszakos mozgalomban, nagy a költségük, a legények hirtelen szökése tolvajokká, útonállókká teszi őket; a községek előljárói lefogják a legényeket, ahol és mikép csak bírják, mivelhogy ezekért felelősek. Eleinte a leghitványabbakat sorozzák be, és ha ezek ellábaltak, elfogják, akit csak lehet. Az újoncok besorozása merő csalás, pártoskodás, korrupció. Ezt a magában véve is gaz eljárást még súlyosbítja az az igaztalan fölmentés, mely szerint azok, kik nemesek vagy katolikus papok szolgálatában állanak, nyugodtan otthon maradhatnak. Így mindenki szolgálatukba iparkodik lépni, és így két rejtett sereg áll fenn. Ehhez járulnak még a felekezetiségből, vakbuzgó üldözésből származó nehézségek még a sorozás folyamata alatt is. A katonaság élelmezésére bizonyos segítséget adnak a parasztok, mit aztán beszámítanak az adóba. Mindennek szabott ára van: p. o. 4 ló befogása két magyar mérföldre 48 kr., egy porció széna — 10 font — 2 kr., egy mérő zab 30 kr. Azóta csudálatosan felment az áruk értéke, egy mérő zab most 4—5 frt, egy porció széna $\frac{1}{2}$, egész 1 frt-ig; 4 ló befogása két mérföldre most 5 frt. De a parasztoknak most is a régi szabott áron kell mindent szolgáltatni. Így nagyon károsodnak. Ezt nevezik Magyarországon *Deperditának*, mi annyira megy, mint maga az adó.

A nemesi felkelés már nem alkalmazható a mostani időkre: százszor is hozzáfogtak a francia háborúk idején, eredmény nélkül. Két milliót költöttek hiába.

A magyar katonaság reformja elkerülhetlenül szükséges. Ezt a törvények is elismerik. Nem fejezhetem be ezt a cikkelyt a határőrségi katonaság említése nélkül. Ez jó, hasznos, emberséges intézmény, mely derék földműves parasztokat szolgált.

A visszaélések következtében és valóban csak a kiváltságok végett áll fenn az ország. Lehetetlen, hogy az állam virágozzék és kifejtse minden erejét, mellyel bőven ellátta a természet, míg ez így marad.

Meg kell jegyezni, hogy a világi nemesség kezdetben nem volt öröklő (Pray I., 14), azaz sem a nemesi jószág, sem a kiváltság nem volt örökös, hanem csak személyreszóló. A király azoknak juttatja, akik az állam iránt érdemeket szereztek. Miután a papság uradalmi állandókká váltak, a hűbéres birtokok és a kiváltságok örökösödése sem maradhatott el. Ez pedig a királyi hatalom gyöngítésére vezetett. Természetes, hogy amint növekednek, együtt is haladnak és időnként, megosztván a kormány tekintélyét és hatalmát, be kellett következnie a kormány gyöngeségének és függésének, ezáltal az anarchiának és az állam hanyatlásának.

Általános észrevétel, melyről az egész történelem tanuskodik: a papság csak az olyan királyoknak szolgált támaszul, akik gyengeségökben a papságot és pártfeleit engedik kormányozni; viszont ellensége azoknak a királyoknak, akik maguk uralkodtak erőlesen és függetlenül. Ennek bizonyítékai Kálmán, Róbert Károly, Nagy Lajos, Zsigmond, Corvin Mátyás, II. Mátyás és II. József. Mindezek szemben állottak, sőt nyílt harcban a nemességgel és papsággal.

Mínt hogy a világi nemesség örökössé vált, be kellett következnie annak, hogy a javak egymásután való öröklése és osztálya által a nemesség nagy része nagyon elszegényedett. Magyarországon vannak olyan ősi családok, melyek nemesek ugyan, de a parasztok és szolgák kanászhai. Egész falvak tele vannak a legszegényebb nemesekkel. Ez az osztály a leghaszontalanabb valamennyi közt. Őseinek nagyra-vágyásához és dicsőségéhez járul minden munkának megvetése, megvan benne a hatalmaskodás minden bűne, csak úgy, mint a szegénységé. Engedetlen és minden kihágásra hajló, annál is inkább, mert nemesi mentességével kijátszhatja a büntető igazságszolgáltatást.

IV. Fejezet. A harmadik rend.

A harmadik rend korunk műveltségének jellemző kiegészítője. Kétségbe esem a haladás fejlődéséről és az emberi nem tökéletesedéséről, ha a harmadik rend nem nyújtana új bizonyítékokat a vigasztaló eszme részére. Ennek csírái már megvoltak a görög városok gyönyörű korszakában, és miután egy gyászos végzet elfojtotta őket, 1500 évvel később áthozták őket a regényes keresztes háborúkba, hogy növekedjenek és kinyíljanak az emberiség és az európai államok gyönyörűségére. Ami Európának megszerzi felsőségét és az államok közt is annak, melynek harmadik rendje a legerősebb, az, hogy lehető sok városa legyen és számos, virágzó harmadik rendje.

Van Magyarországon 48 szabad királyi város, 605 mezőváros, bánya- és püspöki város, 10,797 falu, 1305 puszt. Magyarország

területe 4033 mérföld, lakossága számosabb 7 milliónál. A föld termékenysége kétannyit is fenntarthatna. A városok és falvak közt való arány, az ország kiterjedése és termékenysége olyan, hogy tízszerannyi szabad kir. városnak kellene ott lenni. Az arány városok és falvak közt Franciaországban, Angliában és Olaszország egy részében körülbelül egy a háromhoz, itt Magyarországon egy a húszhoz. Nincs semmi arány a termelő és fogyasztó közt : így ki sem számítható a veszteség.

A városok hasznossága elméletben is szembetűnő, gyakorlatban pedig kétségtelen. A királyság azon részei, ahol vannak városok, sokkal különbek, mint azok, ahol nincsenek. Magyarország északi része rideg, terméketlen, hideg ; de mivel vannak benne városok, műveltebb és gazdagabb. A Tisza vidéke nagyon termékeny, de nem lévén ott város, pusztá ; a Duna vidéke, melyen sok a város, kerthez hasonlítható. Azonban csak a Felvidéken van számos város. A Tisza vidékének csak két városa van, Debrecen és Temesvár, de e két városnak erős növekedése tanúsítja, mily nagy a hasznuk és a szükségük. Az ország jóléte megköveteli, hogy szorgosan szükséges a szabad királyi városok számának szaporítása és hogy késedelem nélkül alapsanak legalább egyet minden megyében.

Királyaink közül I. István, Endre, IV. Béla, Róbert Károly, Lajos, Mátyás felkarolták a városok ügyét. Zsigmond megadta nekik az ülés és szavazás jogát. Az 1606-i békekötés megerősítette e jogait és az állam tagjaivá avatta őket ; az osztrák ház királyai szintén kedveztek nekik. De nem mindig tehették azt, amit akartak volna.

Nem említve azt a jelszót, *hogy a királyi város nem több egy nemesnél*, minden kritikán alul való, hogy azt állítsák, hogy Pozsonynak, Sopronnak, Buda-Pestnek, Debrecennek harmincezer lakossal csak annyi politikai súlya legyen, mint egy nemesnek, aki annak a városnak kocsisa vagy hajdúja.

Sok királyi város elvesztette polgári létét, nem bírván magát fenntartani a feudális elnyomással szemben, így pl. Visegrád, Bács, Tapolcsán ; a 24 szepesi város közül 9-et megfosztottak jogától, a többi 15 fennmaradt, de csak mert zálogba adták Lengyelországnak.

Úgy mondják, hogy a városok számát nem szabad szaporítani, mert az országgyűlésen a papság és a nemesség képviselői elvesztenék többségüket és mert a városok követei két szavazatot adnak a királynak. Ugyan rossz ok és igaztalan. Miért is kellene a papság és nemesség követeinek mindig többségben lenni, és miért volna helytelen a király részére szavazni, ha javaslata helyes és hasznos?

V. Fejezet. A parasztság.

Előttém egy értekezés, mely ezt az ügyet tárgyalja, deákul nyomtatták, cím nélkül. Ennek az értekezésnek keletkezése és szerzője nem ismeretlen. Egy kis kivonatot készíték belőle. A nemesség *nevezet* alatt a katolikus papságot és a világi nemességet kell érteni. A papság ellenfele a világi protestánsoknak, de a parasztsággal szemben közös érdek fűzi őket össze.

Mindenki, ki előítélettől ment, meg lehet arról győződve, hogy az állam nem fejtheti ki teljesen erejét és hatalmát, ha lakosainak legszámosabb, legmunkásabb része, a társadalmi piramis alapja, a paraszt, nincs olyan kedvező helyzetben, hogy teljesen nyugodt, kellemes életnek örvendhessen, hogy így egészen hasznos és megfelelően elégedett életet élhessen. Ennek az osztálynak elnyomása, nyomora, tudatlansága, erkölcstelensége, szolgasága nemcsak kártékony, hanem veszedelmes is.

A parasztok sorsa kezdettől fogva sok változásnak volt alávetve. A nemesség itt is, mint egyébütt, alattvalóivá igyekezett őket tenni, de több királyunk pártjukat fogta és megoltalmazta őket. I. István II. könyve 17. szakaszában, II. Endre az 1222. törvény 11. cikkelyében, Nagy Lajos 1351. 6. cikkelyében, Zsigmond II. 6. szakaszában, Mátyás III. 16. decretumában kedvező törvényeket hoztak részükre. De olyan királyok is voltak, kiknek gyöngesége szigorú törvényeket hozatott ellenök. II. Ulászló, ez a tehetetlen király, Tamás (Bakács) bíborosnak, a pápa legátusának, esztergomi érseknek befolyása alá jutott. Ő hirdette a keresztes háborút, melynek vezetését Dózsa Györgyre bízta. Összegyűlt nagy számban a különben is elégedetlen parasztság. Az urak, látva, hogy a földművesek száma csökken, erőszakkal akarták őket visszatartani. Ebből származtak azok a dühös gyilkolások, melyek által négy hónap alatt 70,000-en pusztultak el.

Dózsát élve megsütötték, a parasztok roppant számát megégették, nyársra húzták, felakasztották, lefejezték és az 1514. 26. cikkely örök szolgaságra ítélte őket.

De nem sokáig. Harminc évvel később törvényt hoztak, mely siralmasan írva le a parasztság nyomorát és elnyomását, helyzetük javítását rendeli el.

Midőn 1715-ben felállították az állandó hadsereget, annak élelmezésére és fenntartására adót róttak a parasztra.

Mária Terézia 1767-ben királyi tekintélye alapján kiadta az *Urbarium*ról szóló rendeletet, mely megállapítja, mije és mennyije

leszen — földben — a parasztnak, és mit és mennyit kelljen dolgozniok és fizetniök a földesúrnak. Ez nem kevés, de még sokkal többel vannak megterhelve. A földesúri teljesítményeken kívül fizetniök kellett a hadiadót, a Cassa domestica minden költségét (különpénztár minden hatóságánál), amely ötven év óta harmadszor annyira növekedett, azonfelül adják a termények tizedét és kilencedét — tehát a termés és a szőlő ötödét, nekik kell munkájukkal és költségükön az utat csinálni, a hidakat, gátakat fenntartani, de még a híd- és útipénzt is fizetni. Ezzel szemben a nemesség nem fizet semmit. Még az újoncoszás költsége is a parasztra hárul. Azonfelül kötelesek közszolgáltatásra (forspont) adni lovaikat, félig ingyen, félig nagyon is olcsón. Ez a teher annál súlyosabb, mert a nemesség szabadon használhat minden fuvart. A paraszt tartja fenn a bírót, a falusi mezőőröket, a templo-mot, az iskolát s szállást és élelmet ad a katonának. Ha a követek a diétára utaznak, ha valami ünnep van a megyében, az is a paraszt költségére megyen. Egyszóval : az állam minden terhe rájuk nehezül. Nincs sem tulajdon, sem polgári joguk, személyesen sem szabadok. Nincs képviselőjük sem az ország, sem a megye gyűlésén, ki vannak zárva minden nyilvános tisztségből, a földesúr bíraskodik fölöttük, még ha a maguk ügyéről is van szó. A magyar parasztság helyzete nagyon ellenkezik minden józan politikával és nagyon ártalmas. Talán legrokonszenvesebb benne a polgárság és parasztság iránt való őszinte jóakarata. A nem nemessel együtt az egész országot akarná magasabb fokra emelni. Igaz szociológus a javából : ez a név még nem került forgalomba.

Mégis van gazdag paraszt is Magyarországon! Igen, de nagyon kevesen. Azokon a területeken találhatók, hol irtják az erdőt, vagy hol másvalami mód van a gazdálkodásra. A bankók, melyek elárasztják az országot, ötszörösre is emelték az árakat. A paraszt azáltal gazdagodhatik, hogy ötszörös áron adhatja el terményeit és megfizetetti napibérét és munkáját. Ez élesztette a mezei iparkodást Magyarországon ; az teszi képessé őket arra, hogy növekedő terheiket elbírhassák. De ha vége lesz ennek a kedvező korszaknak, mi marad belőle? Ki sem számítható nyomor és az állam teljes elerőtlenedése. Néhány paraszt jómódjából nem szabad következtetni az egész osztály emelkedésére ; nem szabad a kivételt szabálynak tekinteni és nem lehet többmillió ember megélhetésének lehetőségét *sáfránynak* számítani. Az állam java megköveteli, hogy ez a nagyszámú és hasznos osztály oly helyzetbe jusson, hogy elnyomás nélkül elbíra az adókat és hogy valamelyes többletet is szerezhessen betegség esetére, az aggkorra és gyermekei jövőjére nézve. Túlélő, a

többségre kell jutnia törvényes módon, hogy szerethesse és ragaszkodással védhesse hazáját.

Minden diétán sokat beszélnek a szegény parasztok felújításáról (misera plebs contribuens) és elismerik ezáltal is rossz állapotukat, de ez sikertelen marad a papíron.

Igen sok az intézkedés a politikában mentesíteni a leggazdagabb osztályt minden adó alól és ugyanakkor megadni neki a jogot, hogy a legszegényebbet fizettesse.

II. József császár először végeztetett hivatalos földmérést és összeírást egész Magyarországon. Ezt az egész nemesség ellenezte, de azért előrehaladt. József halála után a nemesség eltépette és elégettette ezeket az iratokat, de mégis fennmaradt a következő följegyzés :

Magyarország népessége volt :

Nemesség 325,894, nép 7.008,574 ; a nemesség aránya a néphez 1 a 21-hez. Továbbá a népesség $\frac{4}{20}$ -a $\frac{16}{20}$ -ad részét bírja a területnek adózás nélkül.

A népesség $\frac{16}{20}$ -a $\frac{4}{20}$ -ad részét bírja a területnek minden adóval.

Nagy a paraszt terhe, annak súlyát még nehezebbé teszi a felosztás önkénye, igaztalansága, elnyomása.

Megvan a parasztok évi összeírása, mindarról, amijök van, mindarról, amijök lehet, és mindarról, amit szerezhetnek, 95 rubrikában. Ezek szerint adják meg a felosztásban a becslést. Ez a művelet zavaros kaosz és a hazugságok tömkelege. Ezt igen jól tudják az összeírók, csakúgy, mint a parasztok és a hatóságok, de mivel ez a szokás, hát fennmarad.

Van egy képzeleti mérték is : a *Dica* meg a *Porta* (franciául Taille), amely szintén önkényes a megyék és hatóságok felosztása céljából. Mindegyik bizonyos számú. Egy *Porta* = 688 forint 50 kr.

A *Dica* értéke megyék szerint változik. Kőrös megyében egy *Dica* = 20 ökör ; Máramarosban egy *Dica* = $\frac{1}{2}$ ökör ; Verőce megyében egy *Dica* = 60 ló ; Trencsén megyében egy *Dica* = 2 ló ; Békés megyében egy *Dica* = 56 hold ; Árva megyében egy *Dica* = 2 hold. NB. Békés megye sokkal termékenyebb Árvánál ;

Nyitra megyében egy *Dica* = 24 személy ; Szabolcs megyében egy *Dica* 2 személy ; Verőce megyében egy *Dica* = 400 birka ; Tolna megyében egy *Dica* = 5 személy.

A különbségek a *Dica* fizetése dolgában még igen nagyok. Arad megyében egy *Dica* = 24 kr. ; Bars megyében egy *Dica* 9 forint 21 kr. ; Nógrád megyében egy *Dica* = 3 forint 12 kr. ; Esztergomban 2 forint 48 kr.

Mindez bizonyítja az adózási rendszer zűrzavarát és igaztalanságait.

Az adók illetén felosztása gonosz és az országos szentesítése által még az erkölcsöt is rontja. Van falu, amelyben az összeírás nem állapít meg sem tehenet, sem sertést, sem csirkét a Dicában, holott valóságban százával vannak. Mindenkinek szüksége van a hazugságra, mert ha nem hazudnék, elnyomná őt az adó.

Ha valami Magyarországon rászorul javításra, bizonyára a parasztság helyzete az. Ha ettől a gyökeres bajtól szabadulni lehet, az állam leghasznosabb gyümölcsözésre számíthat.

VI. Fejezet. A királyi hatalom.

Kezdetben nagy és szilárd vala. Ha I. István királynak nem lett volna nagy és szilárd hatalma, nem hajthatta volna végre a nagy újítást. Megváltoztatta a vallást, az erkölcsöket, az alkotmányt, és az a változás, melyet gyorsan és bölcsen életbe léptetett, meg is maradt.

De ez a hatalom lassanként meggyöngült. A feudális főnemesiség küzdelme a királyi hatalommal általános volt Európában; Magyarhonban, mely az európai kultúra haladásában hátra volt egy századdal: a harc elkeseredetten folyt — még most is tart.

Magyarország még sokáig választó királyság volt és a nemességnek és papságnak érdekében állott választott királyt választani és gyöngye királyok által gyöngíteni a királyi hatalmat. Magyarország különösen ki volt téve a barbár török harcainak, majd belső zavaroknak és mind vallási, mind politikai támadásoknak. Ezek pusztították és bomlasztották az országot. Az állam a hosszú pusztító háborúk miatt nem bírt erőre kapni, és mikor helyreállott a békesség, Magyarországgal, az osztrák tartományokkal való egyenlőtlensége miatt, úgy bántak, mint gyarmattal.

Így kétségtelen és csakugyan mind a történet, mind a körülmények tanusítják, hogy Magyarország nem emelkedhetik a boldogság ama fokára, melyre a jóakaró természet szánta, csakis a királyi hatalom által, mely egyedül van abban a helyzetben, hogy legyőzhessen minden ellenzéket és egyesítse a széthúzó erőket. Ez nem teszi az oligarcháknak és bántani fogja őket, de a nagy többség, az egész haza és az utókor áldani fogja ezt a reformot.

VII. Fejezet. A törvényhozás.

Helyes és bölcs, hogy a nemzet résztvegyen a törvényhozásban, de nagyon is igazság talán és nem politikus, hogy, ha a magyar nemzetről beszélnek, csak a nemesség kiváltságos testületét értik alatta.

Hiszen hétmillió ebből ki van zárva. Nincsenek képviselve, és ez a kizárás az erők nagy tömegétől megfosztja a hazát.

A törvényhozó hatalom a diétán igen rosszul van szervezve. Először is, mint már kifejtettem, a nagy többség, majdnem $\frac{7}{8}$ -ad, nincs képviselve, nincs helyesen szervezve; annyi a pap, hogy a diéta gyakran zsinathoz hasonlít. Mind a mágnás (grófok, bárók), még a legszegényebbek is, személyesen vannak jelen és a legkiválóbb nemesek is csak úgy, mint az utolsók, csupán két képviselővel dicsekedhetnek megyéenként. Alig lehet szavazást alkalmazni, a határozatokat felkiáltással intézik el. A két tábla elrendezése nem szabatos, a királyi tábla mint bíróság rosszul van elhelyezve. A javaslatok kezdeményezése éppen nincs meghatározva, sem rendbeszedve. Ennélfogva a viták szükségkép hosszúak és bonyolódottak és a diéta vége felé minden sietve, hirtelenül fejeződik be. Az ilyen forrásból származó törvények részlegesek, kétértelműek, gyakran egymással ellentmondók. Tekintetek előítélet nélkül törvénykönyvünkre és kaotikus halmazt találtak. A kiadás nem is mindig hiteles. Mossóczy püspök adta ki: egész sor törvény hiányzik belőle, és midőn a tudós Kovachich felajánlotta az országgyűlésnek, hogy teljessé teszi a törvénykönyvet és módszeresen rendbehozza, többen hazaárulással vádolták, mert hozzá mert nyúlni ehhez a szentséghez.

Van a mi törvénykönyvünkben sok jó, hasznos, bölcs törvény; az általánosan elfogadott hagyományban mindig megvan az okosságának és hasznosságának valamely alapja, s a szokásjog nálunk fontos része a jognak és azt a törvények is elismerik. De szükséges, hogy rendbehozzák, megtisztítsák és korunk szükségéhez alkalmazzák, kell, hogy a visszaéléseket megszüntessék és kijavítsák, ami elromlott. Minden, ami emberi, ki van téve a megromlásnak. Azok az intézmények, melyek feladata a hanyatlást orvosolni, szükségeseek és üdvösek; megelőzik az erőszakos kitöréseket.

Magyarországnak kezdettől fogva szerencsétlen, folytonos izgatott sors jutott. A törvények, ha jók voltak is az illető korra nézve, szükségkép meg kellett romolniok, — nálunk még inkább, mint egyebütt. Magyarországon nem lehet el megújulás nélkül, és ezt sok törvény bizonyítja, különösen az ausztriai időszakban hozottak.

MARCZALI HENRIK.

SZELLEMESSÉG ÉS KOMIKUM.

Szellemesség és komikum: mily viszony van e kettő között? A kérdés nem véletlen. Az elmélkedők rendszerint nem tesznek különbséget szellemes és komikus között, hanem az utóbbinak illusztrálására hallgatólagos magátólértetődéssel oly példákat is használnak, amelyeket elfogulatlanul nem komikusoknak, hanem szellemeseknek ítélünk. Hogy csak egyet említsek, Talleyrandnak az az ismert mondása: a nyelv arra való, hogy vele gondolatainkat elrejtjük, Kraepelinnél az «élces komikum» egyik alosztályát példázza, holott egyáltalában nem komikus, hanem a diplomatikus nyelvnek egy paradoxonnal való találó jellemzése. Bergson az ő magyar fordításban is megjelent komikum-elméletében felveti ugyan a szellemes és komikus különbségének kérdését, de arra az eredményre jut, hogy «komikus mondás és szellemes mondás között nincs lényeges különbség». (*A nevetés*. Fordította Dr. Dienes Valéria. Budapest, 1913. Révai kiadás. 95. l.) Véleményem szerint a komikumról szóló elméletekben található sok zavarosságnak és erőszakolt értelmezésnek egyik oka a szellemes és komikus viszonyának tisztázatlansága. A következő fejtegetések ezt a viszonyt próbálják tisztázni. A probléma megoldását abban az irányban keresem, hogy felelni próbálok arra a kérdésre: milyen annak a *lelki magatartásnak* mineműsége, amely akkor sajátunk, ha valamit szellemesnek, illetőleg komikusnak fogunk föl. Nem az objektumot, hanem annak szubjektív megélését vizsgálom.

I. A szellemes.

Ha ki akarjuk jelölni a szellemesnek helyét a lelki tevékenységek közt, nagy általánosságban azt mondhatjuk: a

szellemes gondolati élmény. Mutatja ezt már a nyelvhasználat is. Beszélhetünk pl. tragikus vagy komikus érzelmekről és cselekedetekről, de szellemes érzelmekről és cselekedetekről nem beszélhetünk. Szellemes csak a gondolat lehet, a szónak legtágabb értelmében, illetőleg a gondolat nyelvi kifejezője, s tegyük hozzá: pontos, a gondolathoz simuló, finoman csiszolt formájában. Ha nem szavakban kifejeződő tartalmat mondunk szellemesnek, pl. képzőművészeti vagy technikai megoldást, akkor is e szóval gondolati mozzanatra utalunk, s így is, mint alább látni fogjuk, csak átvitt értelemben használjuk. A szellemes élmény mivoltát kutatva egy sajátos gondolkodási folyamatot kell vizsgálnunk; az elemei között fennálló viszonyt, lefolyásának játszi mozgalmasságát kell szemügyre vennünk.

Induljunk ki egy példából, amely egyszerűségénél fogva áttetszően nyilvánítja meg a szellemesnek lényegét. Wilde *Dorian Gray*jében lord Henry azt mondja egy hölgyről: «Mikor nagyon szép ruha van rajta, eszébe juttatja az embernek egy rossz francia regény díszkötését.» Az első, ami itt szembetűnik, egy merész, meglepő képzettársítás; egy hölgy egy rossz francia regénnyel van összehasonlítva. De az egymástól messzeeső képzetek ez összekapcsolásának megvan az igazoló alapja, s ép ennek hirtelen felismerésével válik az összehasonlítás szellemes élménnyé: a szép ruhába öltözött hölgy is, meg egy díszkötéses rossz francia regény is silány tartalomnak szép külsőben való megjelenése. Az egymástól távoleső képzetek együvévalóknak bizonyulnak, összekapcsolásukban egy lényeges vonás felismerése jut kifejezésre. Ha ezt általánosítjuk, ahhoz a meghatározáshoz jutunk: a szellemes egymástól távoleső képzetek társítása s e kapcsolat lényegességének hirtelen átlátása.

Ebben a meghatározásban mind a két mozzanat egyaránt fontos. Egymástól távoleső képzetek társítása magában, valamely lényeges vonás vagy viszony felismerése nélkül, nem szellemes. Szerényigényű társaságok valamikor ilyenféle hasonlatokkal mulattak: «Az élet olyan, mint a Lánchíd»; s aki ezt a hasonlóságot azonnal át nem látta, annak megmagyarázták: mind a kettőnek van eleje, közepe és vége.

Itt is megvan az egymástól távoleső képzetek társítása — sőt az összehasonlítás alapját sem lehet kereken helyteleníteni. De nem érezzük lényegesnek, s ép ezért ez a hasonlat inkább kényszeredett elménckedés, semmint szellemes. Az igazán szellemes hasonlatok meglepnek egyrészt azzal, hogy nagyon elütő, más és más létsíkokba eső dolgokat vetnek össze, másrészt lényegesnek érzett hasonlóságot pillantatnak meg, akár helyes objektív szempontból e hasonlóság állítása, akár nem. Ilyen pl. Wilde-nek ez az aforizmája : «A jó elhatározások olyan csekkek, amelyeket az ember arra a bankra állít ki, amelyben nincs betétje.» A hasonlósági pont az, hogy egyiket sem tudjuk beváltani, noha a jó elhatározásokat illetően a moralisták bizonyára más véleményen vannak. Egy másik példa : A Polonius holtteste felől kérdezősködő Rosenkrantznak azt mondja Hamlet : «Egy szivacs kérdésére mit is válaszoljon egy királyfi?» Rosenkrantz : «Engem szivacsnak néz, fönség?» Hamlet : «Annak hát ; ki a királyból pártfogást, jutalmakat és tekintélyt szí magába.»

Ámde ha a következő példát tekintjük, előbbi definíciónk szűknek tűnik föl. Shaw *Ember és felsőbbrendű emberében* Don Juan azt mondja az Ördögnek : «Az Ön barátjai a legutolsó kutyák, akiket ösmerek. Nem szépek, csak cifrák. Nem tiszták, csak meg vannak borotválva és ki vannak vasalva. Nincs megjelenésük, csak divatos a ruhájuk . . . Nem hisznek, csak ülést bérelnek a templomban. Nem erkölcsösek, csak konvencionálisak. Nem bűnösek, csak «gyarlók» . . . Nem határozottak, csak csökönyösek . . . Nem társaslények, csak csordaemberek ; nem figyelmesek, csak udvariasak ; nincs véleményük, csak ragaszkodnak egy véleményhez . . .» A szembeállítások e sorozatában egy-egy fogalompár tagjai első tekintetre jelentésbelileg nem esnek messze egymástól. A cifra lehet szép is ; a borotváltság és vasaltság hozzátartozik a tisztasághoz ; aki ülést bérel a templomban, talán hívő is ; aki ragaszkodik egy véleményhez, annak véleménye is szokott lenni ; s így tovább. Másrészt a gondolat tendenciája itt nem az, hogy az egymástól távolesőt együvévalónak, a különbözőt valamilyen pontban hasonlónak tüntesse fel, hanem ellenkezőleg az, hogy az egymáshoz közelit távolinak, a látszóla-

gosan hasonlót különbözőnek láttassa. De ez a különbözőség itt is valamilyen lényegességet érint ; a «szép» és a «cifra» ebben az összefüggésben fontos különbséget jelent. Úgy hogy a szellemesnek ezt a formáját úgy kellene meghatározni : egymáshoz közeleső képzetek társítása, amelynek révén valamilyen lényeg (lényeges különbséget) hirtelen átlátunk. Ha azonban szubjektíve, azaz a *gondolatélmény* szempontjából tekintjük a dolgot, akkor nem találunk lényegbevágó eltérést az előbbi példák lélektani jellegétől. Minden azon múlik, mit értünk *lélektanilag* egymástól messzeeső és egymáshoz közeleső képzeteken. Bizonyos, hogy ezek a kifejezések csak átvitt értelműek. Képzetek a szó valódi értelmében nem lehetnek sem közel egymáshoz, sem távol egymástól, mert a lelki életben egyáltalában nincs térbeli meghatározottság. Ha a fogalmak *jelentését* tekintjük, akkor persze «hölgy» és «francia regény», «elhatározás» és «csekk» nagyon különbözők, — nagyon «távolesnek egymástól» — diszparát fogalmak ; s másrészt «szép» és «cifra», «véleményem van» és «ragaszkodom egy véleményhez» — egymáshoz közeleső — rokonfogalmak. Ámde a gondolkodás eleven folyamában rokonfogalmak is «messze eshetnek egymástól» oly értelemben, hogy az egyik után ép a másikat várjuk legkevésbé. Ha a fenti példában Don Juan azt mondja az Ördög barátairól, hogy nem szépek, utána olyasmit várunk, hogy rútak ; az után, hogy nem tiszták, olyasmit, hogy piszkosak ; s így tovább. Itt tehát az ellentétes képzet a «közeleső», a logikailag közeleső pedig a lelki valóságban a ténylegesen «messzeeső». Messzeeső lélektanilag annyi, mint *váratlan* képzet, ez pedig ráillik a szellemes élményben végbemenő minden képzettársításra, mert pl. a «hölgy» után a «francia regény», vagy az «elhatározás» után a «csekk» ugyancsak váratlan. Így félreértés elkerülése végett előbbi meghatározásunkat ekként módosíthatjuk : *A szellemes oly váratlan képzettársítás, amelynek lényegességét hirtelen átlátjuk.*

A szellemes élményben tehát kettős folyamatot állapíthatunk meg : az egyik az a képzettársítás, amely meglep szokatlanságával, váratlanságával, idegenszerűségével, ellenmondásosságával, a másik ennek igazolása, elfoga-

dása. A kettőnek *egyszerre* való megragadását, a tudatnak a kettő között való ide-oda lengését kíséri az az örömrzés, amely külsőleg nevetésben vagy mosolygásban nyilvánul. A két folyamatnak lélektani jellege nem egyforma. Az elsőben befogadók vagyunk, a másodikban aktívak. Az elsőben mintegy feladatot kapunk, a másodikban mi adjuk a megoldást. Másszóval: a szellemességet nem kapjuk teljesen készen; amit mástól kapunk, még a magunkéból kell kiegészítenünk. Épen azért a szellemesség par excellence társadalmi, vagy ha úgy tetszik, társasági termék. A tudós magában is elmélkedhetik; a szellemes ember nem szellemeskedhetik magában: médiumra, közönségre van szüksége, amely őt «megérti», ami azt jelenti, hogy az általa csak fölállított műveletet végrehajtja. Azt lehetne ugyan mondani, hogy ez mindenféle beszédre áll: a beszélő szavakat mond, azaz fogalmak jeleit nyújtja, amelyekből a hallgatónak kell az értelmet megkonstruálnia, tehát nem tisztán befogadók, hanem aktívak is vagyunk. De ha már a közönséges beszéd megértése is aktivitás, a szellemesség fokozottan az. A különbséget úgy fejezhetjük ki, hogy egy közönséges gondolatmenet követésénél mintegy kéznél vezetnek bennünket, míg egy szellemes gondolat hallgatásánál hirtelen elbocsátják kezünket s ugrani vagyunk kénytelenek — s nem mindenki tud ugrani. Innen van, hogy a szellemes ember társaságában annak megértő hallgatója is szellemesnek érzi magát; s nem minden jog nélkül; ketten együtt hozzák létre a szellemességet. Némi nagyítással azt lehetne mondani, hogy a hallgató (vagy olvasó) öröme a felfedező vagy kitalálói: felfedezett egy elrejtett gondolatot, kitalált egy elhallgatott szót, sikeresen megoldott egy feladatot.

Hátra van, hogy meghatározásunk helyességét oly példák is igazoljuk, amelyeknek formája más, mint az eddig tárgyaltaké. Bármily egyszerűek vagy bármily bonyolultak ezek a formák, valamennyiük megélésében meg kell találnunk a fent leírt kettős folyamatot. A legegyszerűbb talán a szóösszetétel. Hamlet azt mondja barátainak: «De az én *nagybátya-apám* és *nagynéne-anyám* családoknak.» E szóösszetételek ugyancsak szokatlanok, sőt ellenmondásosak; a nagybátya nem lehet

apa, a nagynéne nem lehet anya. De az adott helyzetben, amely úgy állott elő, hogy Hamlet anyja a férje öccséhez ment nőül, mégis találóak e megjelölések, egyben gúnyosan kifejezik Hamlet érzületét a neki ellenszenves frigy iránt.

Szerkezetileg közel áll ehhez a szellemes jelző. Shaw drámájában Tanner azt kérdi barátjától, aki boldogtalan abbéli hitében, hogy húga leányfővel anyai örömeknek néz eléje: «Mit adnál érte, Tavy, ha az egészet egy vasúti balesetté változtathatnád, amelyben a húgod összetörte minden csontját, vagy valami más *tiszteletreméltó és rokonszenves katasztrófává!*» Jelzők és jelzett szó egymástól nagyon messze-eső képzetek; összekapcsolásuk mégis helyes értelmű a vasúti balesetnek és más katasztrófának a leányanya előítéletes ségényével való szembeállításával.

Itt említjük meg a szellemes szójátékot is. Heine azt írja: «Ich sass neben Salomon Rotschild und er behandelte mich ganz wie seines Gleichen, ganz *famillionär*.» Egy hibás szóalkotás magában nem szellemes, legfeljebb komikus. De ebben az esetben a derítő hatás nem két szónak (fami- l
är, Millionär) a nyelvhelyesség szempontjából lehetetlen kontaminációjából fakad, hanem abból, hogy ez a lehetetlen szó ép elemeinek korcs összenöttségével kitűnően jellemzi a gazdag nagy úr érintkezési formáit. A hibás szóval kifejezett lényeg hirtelen átlátása szellemes.

Bonyolultabb formája a szellemesnek a körülírás. Egy tulajdonságot nem akarunk megnevezni, hanem csak célunkra egy helyzet vázolásával, egy távoli hasonlattal, a hatására, következményeire vagy egyéb körülményeire való utalással. Ez a körülírás gyakran torzító, túlzó, t. i. akkor, ha a meg nem nevezett tulajdonságot komikus színben akarjuk feltüntetni. Sarah Bernhardt-ról, aki rendkívül sovány volt, ez a párizsi vicc járta: «A sarkon megáll egy üres fiakker és kiszáll belőle Sarah Bernhardt.» Az, hogy az üres fiakkerből kiszáll valaki, igazán «váratlan», de e logikai képtelenség csak a lehetetlen soványságot írja körül. A szellemes körülírásnak sikerült példáját találjuk Rostand *Cyrano de Bergerac*-jában. A vicomte, meg akarván bosszantani Cyránót, hetykén megáll előtte s azt mondja:

Önnek az orra ... hm ... az orra ... nagy.

Cyrano:

Lássa,

Ez szimplán hangzik ... Így nincs hatása!

Mondhatta volna szebben, kis lovag,

Más-más hangnemből ... Így ni, hallja csak:

Kihívón: «Én nem járnék ám veled!

Sebészt hívatnék, hogy metélje le!»

Barátilag: «Hisz findzsájába ér!

Igyék vederből, abba beletér!»

Leíró: «Csúcs, mely veri az eget!

Hegyfok! Mit hegyfok? Roppant félsziget!»

Kíváncsian: «Mit rejt e hosszú tok?

Tollszár van benne, vagy gyaníthatok

Papírvágó kést, ollót is talán?»

Kecsteljesen: «Ön nagy barátja, lám,

A madaraknak! Póznát tart nekik,

Hol magukat jól kipihenhetik!»

Kötődve: «Kérem, ha pipázik ön,

S a füst orrán át gomolyogva jön,

Kéménytűzet szomszédja nem jelez?»

Intő: «Vigyázzon túlsúlyára! Ez

Lehúzza Önt s fejjel bukik előre!»

Gyöngéden: «Lássa, megfakul a bőre,

Színét a napfény durván szívja ki —

Egy kis napernyőt venne tán neki!»

— — — — —

Tragikusan: «Vörös tenger, ha vérzik!»

és így tovább még több változatban. Mind e változatok «alanya»: az orr. Ezt szóval nem kell jelezni, mert, hogy úgy mondjuk, a szemléletben adva van. Vele kapcsolatban az egyes változatok merészebbnél merészebb képzettársítások, amelyek mind ugyanazt, a vicomte-től oly prózai fogalmazásban előrebocsátott témát írják körül: az orr nagyságát.

Körülírásnak vehető a kétértelműség is. Ilyen az az ismeretes mondás, hogy Pythagoras az ő híres tételének felfedezése után száz ökröt áldozott az isteneknek, s azóta reszketnek az ökrök minden új igazság felfedezésétől. Az ökröknek az új igazságoktól való félelme képtelenség; de értelmes lesz ez a fogalomkapcsolat, ha ökrök helyett a maradi, a gondolkodásnak csakis kitaposott útjain járni képes emberekre gondolunk. Ugyancsak körülírás a találós kérdés. A körülíró képzetek itt szándékosan nagyon távoliak, hogy a megfej-

tést mennél jobban megnehezítsék. Ennek következtében a képzettársítást hosszabb-rövidebb gondolkodás előzi meg, egy feszültség, amelynek megoldódása — a szellemes élmény — annál kellemesebb, minél távolabb esők egymástól látszólag a körülíró és a körülírt képzetek s minél teljesebbnek érezzük összeesésüket. Pl. :

E világot átaléri,
Mégis egy tyúk átallépi.

(Kérékvágás.)

«Mi az? egyformán indul, egyszerre fut, mégis soha utól nem éri egymást.»

(Kérék.)

Kétértelműség (vagy találós kérdés) számba megy az a felírás is, amely állítólag egy felvidéki gimnázium homlokzatán volt olvasható: Praesens imperfectum perfectum futurum. Egy gimnázium eszmekörében e szavak első sorban a latin igeidőket juttatják eszünkbe, Igazi értelmük: a jelen tökéletlen, tökéletes a jövő. A szellemes appericiálása szempontjából lényegileg egyre megy, hogy a hallgató vagy olvasó maga fejti-e meg a találós kérdést, vagy más fejti-e meg számára. Mind a két esetben a szellemes élmény: a megfejtés, azaz a látszólag különböző tartalmi azonosságának hirtelen átlátása.

A szellemes hasonlattal rokon az analógia. Szubjektív szempontból mind a kettő: elütő dolgokban a viszony azonosságának hirtelen meglátása. A különbség a kettő között terjedelembeli, úgyhogy nem is vonható pontos határ közöttük. A hasonlat rövid, úgyszólván egy pillantással áttekinthető, az analógia bonyolultabb, részletezőbb, szabadabb. A hasonlat, mint a fentebbi példákban is, rendszerint a hallgatóra, illetőleg az olvasóra bízva a hasonlósági pont kitalálását; az analógia, épen mert bonyolultabb tartalmakat vet össze, vagy mert mélyebben rejlő hasonlóságokat akar feltárni, maga mutat rá a tertium comparationisra. A szellemes élményt jellemző kettős folyamat lényegileg ugyanaz a kettőben. Vegyünk egy példát. «Vannak széthúzható távcsövek. Nagyon kicsinyeknek látszanak és kényelmesen zsebre dughatók. De ha széthúzzák őket, hosszabbak félméternél. Hasonlóan áll a dolog az emberekkel. Már mint gyermekek

pontosan ugyanazok, amikké később lesznek . . . Csak nőnek, de nem változnak» (Kästner). Az analógia persze a legkülönbözőbb hangulatokkal megfér és a legkülönbözőbb eszmekörökben lehet otthonos. Találkozunk vele vicclapokban és adomázó társaságokban, de ép úgy tudományban, filozófiában és a komoly gondolatkifejtés más területein. Gondolkodók, akik, mint Plato, Schopenhauer vagy Bergson, egyben az írás művészei, gyakran élnek analógiával bonyolult gondolatösszefüggések átlátszóvá és elvont eszmék szemléletessé tételére. Így pl. Bergson azt a gondolatot, hogy a tudatfolyamatban sokkal több van, mint a hozzátartozó agyfolyamatban, a következő analógiával szemlélteti. «Az agybeli tevékenység a szellemi tevékenységhez képest annyi, mint a dirigens pálcájának mozdulatai a szimfóniához képest. A szimfónia mindenfelől túlömlik azokon az ütemező mozgásokon ; az elme élete ugyanígy ömlik túl az agyvelő életén.» (*Metafizikai értekezések*. Fordította Dr. Dienes Valéria. 117. l. Filozófiai Írók Tára.) Ugyanazt a viszonyt kifejezi Bergson egy másik analógiával is. «Aki belenézhetne egy teljes működésben levő agyvelőbe, . . . az eszméleten belül lefolyó gondolatokkal és érzésekkel szemben oly színházi néző helyzetben volna, aki tisztán látja mindazt, amit a színészek a színpadon tesznek, de egy szót se hall abból, amit mondanak. Kétségtelen, hogy a színészek jövés-menésének, gesztusaiknak, testtartásaiknak oka megvan a darabban, amit játszanak ; és ha ismerjük a szöveget, körülbelül előre láthatjuk a gesztust ; de ez fordítva nem igaz, és a gesztusok ismerete csak nagyon kevésbé értesít a darabról, mert sokkal több van a finom színműben a mozgásoknál, amelyekkel játsszák. Így azt hiszem, hogy ha tökéletes volna az agymechanizmusra vonatkozó tudásunk és tökéletes volna a lélektanunk is, ki tudnók találni, mi történik az agyban egy határozott lelkiállapot alatt ; de e művelet fordítottja lehetetlen volna, mert egyazon agyállapothoz egész sereg egyformán alkalmas lelkiállapotból kellene választanunk.» (U. o. 114. l.) Analógiák teszik hatásossá a szónoki beszédet is. A példázatok, a tanító mesék mindmegannyi analógiák. Az állatmesét az teszi élvezetessé, hogy szereplői mögött embereket gondolunk : tudatunk állan-

dóan játszik az állat és ember ellentétével, s közben élvezzük a ráismerés örömét az emberi tulajdonságok és viszonyok rajzában. Vig nemben nagyhatású analógia viccnek vagy tréfás történetnek alkalmazása egy helyzet, cselekvés- vagy gondolkodásmód jellemzésére.

A szellemesnek egyik legelismertebb, úgyszólván reprezentatív formája a paradoxon. Ellenmondásos képzetkapcsolat, de az ellenmondás csak látszólagos, mert az adott helyzetben elfogadható értelmet kap. «Dorian sokkal okosabb, semhogy néhanapján bolondságokat ne kövessen el», mondja lord Henry Wilde regényében. Dorian okosságából persze logikusan az következne, hogy ne kövessen el bolondságot, itt pedig a bolondság ép okosságának volna bizonyítéka. Azonban ez mégsem értelmetlen, mert lord Henry fel fogása szerint a fiatalon elkövetett bolondságok adnak tartalmat az életnek. Ismeretes, hogy Wilde a paradoxonok nagy művésze. Tőle valók a következők is: «A szegények tragédiája alapján véve abban áll, hogy semmire sem telik nekik, csak az önmegtagadásra.» «Olyan korban élünk, amely túlságosan sokat olvas, semhogy bölcs lehetne, s amely túlságosan sokat gondolkodik, semhogy szép lehetne.» «Egy férfi boldog lehet minden nővel, mindaddig, míg bele nem szeret.» Molnár Ferenc *Egy, kettő, három*-jában Norrison azt mondja Antalnak: «Ne beszéljen, fiam, ne avatkozzék folyton a saját dolgaiba.» Az embernek a saját dolgaival való törődését képtelenség illetéktelen beavatkozásnak venni; az adott esetben nem az, mert Antal csakugyan nem tudja elintézni a maga dolgait. Egy francia mondás így hangzik: Plus ça change, plus c'est la même chose. (Minél jobban változik, annál inkább ugyanaz a dolog.) Ami változik, már nem ugyanaz a dolog, s ez mégsem logikai képtelenség, mert a változás közepett megmaradhat a lényeg azonossága.

Ha a paradoxont a szellemes reprezentatív formájának mondjuk, ezt úgy értjük, hogy a szellemest jellemző vonások benne mutatkoznak a legszembetűnőbben. A benne társuló képzetek a legtávolabbesők egymástól, az ellenmondásnak összeillősséggé változása a legnagyobb ugrás. De másrészt a szellemes többi formáinak a paradoxonnal való lényegbeli

rokonsága megengedi azt, hogy bennük is paradoxonszerű élményeket lássunk, s így némi szabadabb szóhasználattal azt mondhatjuk: *szellemes az, ami paradoxonszerű*: látszólagos ellenmondás, látszólagos össze nem illőség. Ha pedig ezt a gondolatot az értékelmélet síkjára vetítjük, azaz ha a szellemest mint sajátos értékmegélést próbáljuk meghatározni, akkor azt mondhatjuk: *a szellemes látszólagos vétség a logika normái ellen s e látszatnak ilyenül való hirtelen átlátása*. Ezzel a szellemest végső, úgyszólván filozófiai formulára hoztuk. Elvontabb a korábbi definíciónál, de előnye az, hogy jobban kiemeli a szellemes élmény logikai mozzanatát, vagyis azt, hogy nem merő képzetkapcsolat, hanem egyben sajátos állásfoglalás vele szemben. Egész jelentősége később tűnik majd ki, amikor a komikusnak ugyancsak mint sajátos értékmegélést meghatározása mellé állítjuk s így a kettőnek különbsége értékelméleti alapon teljesen világossá lesz.

Meghatározásunk, úgy hisszük, pontosan körülhatárolja a szellemes körét. Ámde a laza szóhasználat — s a mindennapi szóhasználat mindig laza — oly jelentésalakulatokra is alkalmazza a szellemes jelzőt, amelyekre meghatározásunk nem illik rá a maga egészében. De ezekben az esetekben is valamilyen hasonlóság, a szellemes egy mozzanatának jelenléte megmagyarázza a szóhasználatot. Így pl. a szellemesre jellemző külső formát mutatják az olyan mondatszerkezetek, amelyekben az egyik mondat a másiknak megfordítása, vagy amelyekben a mondatok csupán egy-két szóban különböznek egymástól, vagy ugyanazok a szavak csak némileg más szórendben ismétlődnek. Például: «A reformátor, akinek nem elég jó a világ, mindig vállvetve harcol azzal, aki nem elég jó a világnak.» (Shaw.) «Az ifjúság, amelynek mindent elnéznek, a maga részéről nem néz el semmit; az öregkor mindent elnéz, de neki nem néznek el semmit.» (Shaw.) «Semmi sem gyógyítja jobban a lelket, mint az érzékek, amint hogy semmi sem gyógyítja jobban az érzékeket, mint a lélek.» (Wilde.) Az ilyen mondatok nem paradoxonok (nincs bennük látszólagos ellenmondás), de a szavak azonossága és az értelem ellentétessége mégis bizonyos kellemes feszültséget és játékosságot hoz létre, csakhogy ezek a folyamatok különböznek

a szellemest jellemző lelkifolyamatoktól. A szellemes külső formájának utánozhatósága persze könnyen a gondolatnak mesterkéltén játékos kifejezésére csábít. Ami így létrejön, hiú szellemeskedés, nem szellem. Egy másik neve a szabaddabb szóhasználatnak, hogy az eredetiséget mondják szellemesnek. A kapcsolat itt is világos. Mivel a meglepő, váratlan képzettársítás eredeti, hajlandóságunk szellemesnek mondani oly alakulatot, amelynek létrejötte eredeti ötletességet feltételez. Ily értelemben lehet szellemes egy zenei téma variálása, egy tudományos megoldás, egy kutatási módszer, egy technikai szerkezet, egy orvosi műszer, egy matematikai bizonyítás, amelyben egy váratlan behelyettesítés hirtelen eredményhez vezet. Egy olasz esztétikus művében szellemes mártásokról is esik szó. Jogos-e ezekben az esetekben a «szellemes» szó alkalmazása, erről vitatkozni meddő szóvita volna. Mi a következőkben témánkkal kapcsolatban a szót a meghatározásunkkal szabatosan megjelölt szorosabb értelemben használjuk.

II. A komikum.

A komikumnak igen nagy irodalma van. Plato és Aristoteles óta az elmélkedők hosszú sora igyekezett a komikum mivoltát meghatározni, lélektani okait kifürkészni, fajait megállapítani, területét körülhatárolni. E munkából kivették részüket a magyar gondolkodók is. Legrészletesebb magyar feldolgozója e tárgynak Szigetvári Iván, aki *A komikum elmélete* című, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában (1911) megjelent terjedelmes monográfiájában a komikum egész problémakörét felöleli s történetét is behatóan tárgyalja. A magam állásfoglalásának igazolására elengedhetetlennek tartom a régibb elméletek megvitatását s ki nem elégitő voltuk kimutatását. Ennek olyképen akarok eleget tenni, hogy, a kíváncsú rövidséget tartva szem előtt, mellőzöm az elavult elméleteket és csak azokat veszem bírálat alá, amelyeket Szigetvári ma is élőknek, mert hívókra, követőkre találóknak mond. Ilyen elmélet öt van: 1. Aristoteles, 2. Hobbes, 3. Kant, 4. a kontraszt, 5. a játék elmélete.

1. Aristoteles szerint a komikum (a nevetséges) «vala-

mely hiba vagy rúttság, amely fájdalmat és bajt nem okoz». Ez a meghatározás lényegileg változatlanul visszatér számos későbbi gondolkodónál. Valamennyien a komikus jelenségben valami tökéletlent, helytelent, illetlent, meg nem felelőt látnak, ami azonban ártalmatlan, veszélytelen és nem kelt szánalmat. Ez a felfogás oly világos, hogy szinte felesleges konkrét példákkal illusztrálni. Az élet mindennap és minden órában szolgáltató reá példákat. Csak arra kell gondolnunk, amit a társadalmi érintkezésben embertársainkon megmosolygunk, gyengéikre és apró kisiklásaikra, gondolkodásuk és magatartásuk félszégeire, mindarra, ami tréfára, csipkelődésre és gúnyolódásra ad alkalmat. Az aristotelesi felfogás mégsem teljesen megnyugtató. Nem tekintve, hogy annak megállapítása, vajjon egy hiba csekély-e vagy jelentős, meglehetősen bizonytalan, egyrészt megállapítható, hogy nem minden jelentéktelennek és veszélytelennek érzett hiba hat komikusan. Tanítóknak és nevelőknek hivatásbeli munkájukban folyton olyan hibákkal van dolguk, amelyek, bár veszélytelenek, mégsem komikusak. Másrészt egy és ugyanazt a jelenséget az egyik ember nevetségesnek, a másik szomorúnak vagy ellenszenvesnek találja. Ha egy tanuló megakad a vizsgái költemény elmondásakor, tanulótársai talán nevetnek rajta, de jelenlevő édesanyját e kis baleset bizonyára kínosan érinti. A műveletlen ember mulat mások testi fogyatékoságain, amelyek a művelt emberben szánalmat ébresztenek, s gyönyörködik verekedésekben és egyéb brutalitásokban, amelyektől a művelt ember irtózik. Nem áll az sem, hogy csak a kis hiba lehet komikus. Molière Harpagonja, aki külön naptárt nyomtat, hogy házanépének a bőjtnapok számát megduplázza, aki lovaitól éjjel ellozza a szénát, aki «jobban szereti a pénzt, mint a jó hírnevet, becsületet és erényt», s akiben a fősvénység még az atyai érzést is megöli — példa arra, hogy nem mindig ártatlan fogyatékoság a komikus ábrázolás tárgya. Viszont komikus hatású lehet az is, amin a józan ítélet semmiféle hibát nem képes felfedezni. Molnár Ferenc *Liliomában* a kis cseléd nem állja meg nevetés nélkül, ha kimondja a «Hugó» nevet, *Hattyújának* egyik alakja pedig felette mulatságosnak találja a «beretva» szót.

Mindezekből kitűnik, hogy az aristotelesi felfogás, bár lényegesen hozzájárult a komikum megértetéséhez, mégsem kielégítő minden tekintetben.

2. Hobbes elmélete bizonyos szempontból egyezik Aristotelesével. Arra a kérdésre, hogy milyen a komikus tárgy, Hobbes is azt feleli: komikusak a mások gyengéi, baleset, illetlenség stb. Új benne Aristoteleszel szemben az, hogy felveti a nevetés okának kérdését. Hobbes szerint a nevetés oka a büszkeség érzése, amely úgy támad bennünk, hogy mások gyengeségeinek láttára hirtelen észrevevesszük a magunk felsőbbbségét; a komikus jelenségen való nevetés e szerint kinevetés s ebben mindig van valami diadalmaskodás. Ez a felfogás sok esetben helytálló, de egészben szűkkörű. Nem minden nevetés oka felsőbbbségünk érzése. Bajos volna fedezni ezt az érzést akkor, ha például kis gyermekek bájos tudatlanságain, naív elszólásain, a felnőtteket utánzó mondásain vagy mozdulatain mulatunk. Ezek kétségkívül komikus jelenségek, kedves furcsaságok, de a rajtuk való nevetés nem a diadalmaskodás öröme. Ép úgy nincs fölényeskedés a szokatlan, az illetlen, a trágár szavak vagy kifejezések keltette nevetésben. A Hobbes elméletét cáfoló példákat még szaporíthatnók. Bizonyos, hogy nem ad egységes, a komikum minden formájának megmagyarázására alkalmas elvet.

A 3. és 4. elméletípusokat együtt tárgyalhatjuk, mert Kant felfogása egyik formája csupán a kontraszt elméletének. Ez utóbbi különböző gondolkodóknál más-más fogalmazást nyert; mind megegyeznek abban, hogy a komikum lényegét ellentétben vagy ellenmondásban látják. E szerint komikus a szemmel látható kontraszt cél és eszköz, ok és okozat, szándék és eredmény, látszat és valóság között. Komikusan hat, — hogy a komikum irodalmából vett példakkal éljünk — ha a sánta ember táncol; ha «a vajudó hegy kis egeret szül», azaz ha várakozásteljes előkészületek és erőfeszítések után csak szegényes eredmény jelentkezik; ha ostoba ember szellemesnek akar látszani; ha éjszaka valamit messziről kísértetnek nézünk s az közelebből száradni kitérített fehér lepedőnek bizonyul. A kontraszt-elméletnek egy másik alakja szerint a komikus érzése akkor támad bennünk,

ha feszült várakozás hirtelen semmivé foszlik (Kant). Így pl. mikor a bohóc ismételten nekigyürkőzik, hogy a kifeszített kötelet átugorja, de az utolsó pillanatban mindig visszahőköl s végül — alatta bújik át. Egy harmadik változat szerint a komikum lényege egy fogalom össze nem illése ama reális tárgyakkal, amelyeket általa valamilyen tekintetben gondolunk (Schopenhauer). Példa erre az az adoma, hogy egy utasnak viharos tengeren töltött borzalmas éjszakán parókája megőszült. Mellőzhetjük a többi változatot, mert az eddigiektől nem térnek el lényegesen. Kiegészítjük ezt még azzal, hogy a kontraszt elmélete szerint az ellenmondás hirtelen-váratlan, meglepetésszerűen ötlük szemünkbe, s ép e csattanó, a pointe, komikus.

Kiállja-e a kritikát ez az elmélettípus? Mindenekelőtt ráutalunk arra, hogy az ellenmondás is hiba, még pedig logikai hiba, ezzel pedig az egész kontraszt-elmélet az aristotelesi típusnak rendelődik alá. Mivel azonban a kontraszt-elmélet a komikum legnépszerűbb értelmezése, nem elégszünk meg ezzel az általános utalással, hanem részleteiben is ki akarjuk mutatni elégtelenségét. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy az ellenmondás magában nem komikus; sőt olykor nagyon bosszantó is lehet, pl. a tudományos gondolkodás területén. Ép úgy a feszült várakozásnak hirtelen semmivé foszlása is lehet kellemetlen érzelmek forrása. Ha a pályaudvaron egy szerettünknek érkezését várjuk s aztán csalódottan vagyunk kénytelenek távozni, ez bizonyára nem derítő hatású. Egy fogalomnak és az általa gondolt reális tárgyaknak össze nem illése sem hat mindig komikusan. Hiszen ez a meghatározás egy tipikus, a logikai kézikönyvekben is tárgyalt gondolkodási hibának megformulázása, s onnan került át a komikum elméletébe. A hirtelen, váratlan, meglepő sem elengedhetetlen feltétele a komikumnak. Különben hogyan volna lehetséges, hogy aki elmond egy élcet vagy adomát, ép úgy élvezi a csattanót, mint aki hallgatja, holott számára az már nem meglepő? Azt is látjuk, hogy a komikus hatás gyakran bizonyos szavak és mondások ismétléséből, tehát ép a nem újból fakad. De a csattanó sem minden komikus jelenség sajátja. Mivel megelőző felfokozott várakozásnak hirtelen megoldó-

dása, egyes mondat nem tartalmazhatja. S mégis magában álló mondat is lehet komikus. Egy kis diák ezt a példát írta az egyszerű tőmondatra: A halottkém kugliz. A derűtség, amelyet ez a mondat kelt, nem pointe-jének köszönhető; nincs pointe-je. S még kevésbé lehet ilyenről szó, ha nem egyes mondatok, hanem csak egyes szavak vagy bizonyos nevek a derűtség okozói.

Ebben az összefüggésben szólunk Bergson komikum-elméletéről is. Szerzőjének nagy hírneve miatt ma egyike a legelterjedtebbeknek s magyar fordítása révén nálunk is szélesebb körben ismeretes. Szerinte a komikus a testnek, szellemnek és karakternek bizonyos merevsége, amelynek következtében az élet az automatizmusnak, a személy a dolognak benyomását kelti. Komikus az élethez fűződő, az életben bennerejlő gépies. Ámde az élet folytonos mozgalmasságot, éberséget, a mindenkori helyzethez gyorsan alkalmazkodó hajlékonyságot követel s büntetést tartogat mindenki számára, aki e követelmény ellen vét. Ez a büntetés a nevetés. A nevetésnek tehát társadalmilag nevelő jelentősége van. Célja minden merevségnek, szórakozottságnak, félszégnek kiküszöbölése a társadalom életéből, hogy tagjainak erőt mennél nagyobb feszültségben és rugalmasságban tartsa. Mint látjuk, Bergson szerint is a komikum lényege ellentét, még pedig az automatizmus és az élet ellentéte: merev és gépies, aminek életnek kellene lennie. Ezzel ez a felfogás a kontraszt-elmélet egyik alfajának bizonyul, s hasonló kritikai megjegyzésekre is ad alkalmat, mint amaz. Így nem nehéz felismerni, hogy a bergsoni meghatározás még az általa megjelölt szűkebb területen sem egészen helytálló. Nem minden, az élethez fűződő gépiesség komikus hatású. Nevetünk a cirkuszi bohócokon, akik jönnek-mennek, egymással összeütköznek, el-esnek és felugranak; de nem nevetünk a balettáncosnőkn, vagy görölkön, akiknek egyenletes tömegmozdulatai nagy mértékben az automatizmus benyomását keltik és csak valamilyen tartalmi mozzanattal hatnak esetleg komikusan. Ép úgy nem mindig nevetséges egyes szavak ismétlése sem, amelyet Bergson is a gépies nyilatkozás példajaként említ. Így az «úgy-e?» kérdésnek ma olyannyira divó, mind-

untalan értelmetlen beledobása a beszédbe inkább bosszantó, semmint mulatságos. A bergsoni felfogás szerint továbbá minden viseletnek, mivel ugyanannak a modellnek számtalanszor való ismétlődése, nevetségesen kellene hatnia. Bergson maga figyelmeztet erre, azonban nem magyarázza meg, miért nincs így a valóságban. Bergson elméletének másik főgondolata, t. i. az, hogy a nevetést a társadalom részéről való büntetésnek kell felfogni, szintén nem áll meg ebben az általánosságban. Mint Hobbes, Bergson is felteszi, hogy minden nevetés kinevetés. De már a Hobbesszel szemben felhozott példák megmutatták, hogy bizonyos fajta komikum csak ártatlan nevetést vagy mosolyt fakaszt. Ilyenkor nincsenek megszegyenült áldozatok s nincs is alkalom «társadalmi büntetésre». A bergsoni fogalmazás az e fajta komikumnak nem ad helyet elméletében. Így hát Bergsonról, de az egész kontraszt-elméletről is összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy nem nyújt kielégítő elvet a komikum számára.

5. A játék elmélete szerint a komikum a játék egy fajtája. Mint a játék, a nevetés is a komoly munkával szemben kellemes és könnyű tevékenység, amelynek nincs célja önmagán kívül. Azonban a játékelmélet-írók is úgy tekintik elvüket, hogy magában nem képes megmagyarázni a komikumot. Így Groos Károly, a játékelmélet egyik legfőbb képviselője¹ szerint a komikum — a legtöbb esetben — harcijáték, benne kiéli magát harci ösztönünk; de szerepe van benne a képzetkontrasztnak is, meg a felsőbbség érzelmének és kárörömnének is. Ilyenformán a játék elve csakugyan nem kielégítő. Szigetvári az «élő» komikumelméletek sorában a játék elméletét becsüli legkevesebbre, nem is tekinti egyenértékűnek a többivel. A jelzett fogyatékoságon kívül még az a hibája is van, hogy csak genus proximumot ad, differentia specifica nélkül. Helyesen jegyzi meg Szigetvári: «Vajjon megelégednénk-e, ha valaki a szójátékot azzal határozná meg, hogy játék?» Mi mégsem tartjuk a játék elvét egyszerűen elvetendőnek. Persze csak akkor használható, ha egyrészt ki lehet mutatni,

¹ Groos játékelméletének részletesebb ismertetését és bírálatát I. Szemere S.: *Az esztétikai játékelmélet*, Athenaeum, 1904. évf.

hogy a komikum minden jelenségére alkalmazható, s másrészt ha közelebbről tudjuk mivoltát meghatározni, azaz ha meg tudjuk állapítani, milyen lelkitevékenység «játszik» a komikus élményben.

Az öt elmélettípus áttekintéséből kitűnik, hogy egyik sem nyújt egységes elvet a komikum értelmezésére. Az alapvető meghatározások egyrészt szűkek, mert mindig találkoznak komikus jelenségek, amelyekre nem illenek rá, másrészt tágak, mert ráillenek olyan jelenségekre is, amelyek nem komikusak. A vizsgálódás szempontjában is eltérnek egymástól. Aristoteles, a kontraszt elmélete (beleértve Kantét is) és részben a játékelmélet azt keresik, hogy milyen a komikus tárgy; Hobbes és részben a játékelmélet arra a kérdésre próbálnak felelni, hogy mi a komikum (a nevetés) oka; a játékelmélet a komikum élménymivoltát is nézi, de amit erre nézve mond, alig több egy puszta szónál. Mi úgy vélünk a komikum egységes felfogásához eljutni, hogy vele kapcsolatban is azt a szempontot érvényesítjük, amelyet a szellemesnek vizsgálatában alkalmaztunk. Nem a komikum okát vagy tárgyát kutatjuk, hanem annak a lelki magatartásnak mineműségét, amely akkor sajátunk, ha komikus tárgyon mulatunk. A komikum *szubjektív megélésének lényegét* próbáljuk meghatározni.

*

Az ember mint a társadalom tagja a kultúrélet folyamán kifejlesztett sokféle forma és követelmény által érzi magát megkötve; viszont maga is bizonyos követelményekkel és ellenőrzően áll embertársaival szemben: megítéli cselekedeteiket, külső és belső tulajdonságaikat, szándékos és önkéntelen lelki nyilatkozásaikat. Mások szavait és tetteit nem fogadjuk passzív közömbösséggel; érzelmileg reagálunk rájuk; helyeseljük, ha gondolkodás- és érzésmódunknak megfelelnek, elítéljük, ha a helyes, az értelmes, az illő, a célszerű, a szép, a tisztességes, az erkölcsös ellen vétének. Mind e megítélések mérővesszői végső elemzésben bizonyos általános eszmék, amelyeket közönségesen normáknak vagy értékeszméknek nevezünk. Ezek azonban csak a filozófiai elmélke-

désben válnak teljesen tudatosakká; a mindennapi ember többnyire tudattalanul és önkéntelenül ítélkezik, s ép ez az önkéntelenség mutatja, mennyire természetünkkel lett az értékelő magatartás. A szellemi élet: értékelő élet. Ha az értékelés megszűnik, már nem normális élettel állunk szemben, hanem apátiával, vagy pedig — a szenttel, a szónak schopenhaueri értelmében. De a gyakorlati valóságban gyökerező ember számára úgyszólván nincs pillanat értékelés nélkül, s ez a beállítottság az állandó feszültség bélyegét nyomja az éber szellemi életre.

Ámde e feszültség ellenhatást szül; olykor szükségét érezzük annak, hogy lazítsunk szorosságán. Mert a mi követelményeink másokkal szemben és másokéi velünk szemben, bármennyire természeteseknek érezzük is, mégis csak a kultúra produktumai, amelyek a természetes lényünknek még mélyebb rétegeiben gyökerező ösztönökkel, hajlamokkal, kívánságokkal ellenkeznek s amelyeket éppen ezért kisebb vagy nagyobb mértékben, tudatosan vagy tudattalanul, korlátnak és béklyónak érzünk. Valójában ezektől meg nem szabadíthatjuk magunkat; ha komolyan törekednénk rá, «amorálisak» volnánk a szó legtágabb értelmében. De ezen a feszültségen olykép is könnyíthetünk, hogy úgy teszünk, *mintha* az ideális követelmények kötelezettsége alól kivonnók magunkat, mintha érvényességüket felfüggesztenők, mintha kikapcsolnók őket, mintha «morális pihenőt» engednénk magunknak. Ez a lelki magatartás jellemző a komikus élményre. Az álomban is a kikapcsolás egy fajtájával találkozunk. Álmodunk oly dolgokat, amelyek fizikailag vagy logikailag lehetetlenek. Azonban mélyreható különbség van az álom és a komikus lelki magatartás között. Az álomban legtöbbször a gyakorlati valóság normáit és mérővesszőit ténylegesen kikapcsoljuk: a dolgok csak az éber tudat számára képtelenek, az álomtudat számára nem. A komikus lelki beállítottságban ellenben jól tudjuk, hogy képtelenséggel, össze nem illőséggel állunk szemben; de úgy teszünk, mintha nem ítélnők el; a komoly élet mérővesszőit nem alkalmazzuk rá. De csak gondolatban, képzeletben, csak játékosan kapcsoljuk ki az ideális követelményeket. *A komikum, mint élmény tekintve,*

játék, még pedig az értékelés játéka. Kitűnik ebből a komikumnak az élet egészére való jelentősége is. Pillanatnyi élvezetet okoz, mint minden játék. De ezen felül — s ez is jellemző a játékra általában — a szellem felüdülésével jár. «Szünetelünk», hogy új erőket gyűjtsünk s a szellemet frissességben és rugalmasságban tartsuk. A komikum mintha csupán a pillanatot fűszerezné s mégis az élet egészének válik javára.

A komikumnak ez az értelmezése elvet szolgáltat osztályozása számára. Ha a komikum mivolta az értékelés bizonyos játéka, akkor szükségkép annyi faja van, ahány értékterület lehetséges. A következőkben nem valamilyen filozófiai felépített értékrendszert veszünk alapul s teljességre sem törekszünk. Példáink egy részéről egészen nyilvánvaló, hogy melyik értékeszme alá tartoznak, egy másik részéről ez kevésbbé nyilvánvaló és értékelméleti megfontolás dolga a megfelelő értékeszme megjelölése. De ezek az értékelméleti okoskodások kívül esnek a mi feladatunk körén. Számunkra fontos annak felismerése, hogy minden komikus élménynek lényeges mozzanata egy értékelés : egy jelenséget valamilyen ideális követelményhez képest nem találunk kielégítőnek, azonban mintegy felfüggesztve követelményünket, elnézzük ezt az elégtelenséget és mulatunk rajta.

A komikum lehet logikai jellegű. Móra Ferenc egyik paraszt alakja, amikor először hall falujában a háború utáni változásokról, azt kérdi : «Hát ki lesz abban a köztársaságállamban a királ?» (*Ének a búzamezőkről.*) A derék Mátyás gazda itt egy logikai ellenmondás hibájába esik, nem tudván, hogy a köztársaság fogalmához tartozik, hogy nincs király. Logikai hiba van az öreg szüle gondolkodásában is, amikor azt hiszi, hogy a fiatal orvos orvosságának nem lesz foganatja, «mert nagyon fiatal ez az orvos, gyereket gyógyítani jó lehet, de öreghez neki még nem lehet tehetsége». (U. o.) Kis gyermekek bájos mondásai is sokszor logikai kihágásaikkal mulattatnak. A kis Éva mondja : «Holnapután leszek négy éves és ugyanakkor van a születésnapom is.» Más példa : Az iskolában arról van szó, hogy a virágot nem szabad a nap bármely szakában öntözni. A tanító kérdi a hétéves Nórát : «Mikor szabad neked kertetekben a virágokat megöntözni?» Nóra :

«Ha mezítláb vagyok.» Az élc és anekdota területén is többnyire a logikai helyesség ellen való vétségekkel találkozunk, ennek a kategóriának rendelve alá nemcsak azt, ami a logika elveivel, hanem azt is, ami tapasztalatainkkal és a tudomány megállapításaival összeegyeztethetetlen. A falusi gyermek kérdi apjától: «Édes apám! Mért bujik télen a nap később elé, mint nyáron?» Feleli az apa: «Csacsi! Hát abban a nagy téli sötétségben nehezebben igazodik el a nap a föld körül, meg aztán a föld is nehezebben kereng-forog, ha a tengelyéhez a kulimáz odafigy.» (Kner Izidor agyafurt alakjai. Gyoma, 1926.) A fantáziának logikai gátlásoktól ment szabad csapongását élvezzük Petőfi *János vitézének* komikumában is. A török rárontott a francia népre. A franciáknak segítségére siető magyar sereg Tatárországon, Taljánországon, Lengyelországon meg Indián vonul keresztül. Taljánországban örökös tél van; a magyarok, ha fáztak, szálltak lovaikról és hátukra vették azokat. Franciaország meg India határos. A két ország határán oly magasan jártak, hogy fejük felett a nap egy órajárásnnyira lehetett. Levegő-egyet esznek és felhőből facsart vizet isznak. A hegy tetején csak lassacskán mehettek, mert a csillagokban a ló meg-megbotlott. És így tovább. Vitéz Hány János is «a világ végén lábát lelógatá». A tudományos képtelenség komikumát persze nemcsak szóbeli kifejezés, hanem térbeli ábrázolás is nyújthatja. A *Hány János* operai előadásában az egyik színpadi díszlet egy katonai őrházat mutat két ország határán; a baloldali táj ködbe burkolt, jeges-havas, a jobboldali virágzó fákkal pompázó tavaszi táj. A kettőnek határvonala pontosan az őrház közepén fut keresztül, úgy hogy tetejének egyik fele hóval van takarva s vastag jégcsapok függnek le róla, másik fele pirosan mosolygó. Ferenc király bécsi várának udvarában ott látjuk egy fa tetején a kétfejű sasmadarat. S mikor Erzsók déli harangozáskor a kötényéből kukoricát vet neki, mind a két feje lehajlik és a kukorica után kap. Stb. De a legmulatságosabb e nemből Micky eger. Korunk e legkomikusabb hősét ép az jellemzi, hogy birodalmában megszűnik minden természeti törvényszerűség. Számára nincs nehézkedés, nincs semmi fizikai akadály, semmi lehetetlenség. Zenét varázsol nemcsak

zongorából, hanem tehének tőgyéből, kutyák farkából. Üldözői soha utól nem érik, mert át tud hatolni minden közegen, átveti magát a tárgyakon, vagy ezek kitérnek útjából. Tud semmivé lenni és újra létrekelni. Általában mindent tud, mi pedig tudományos követelményeink «kikapcsolásával» élvez-zük a korlátlan lehetőségek e szeszélyes játékvilágát.

Az erkölcsi komikum példáiul a jellemkomikum alakjai szolgálhatnak, a kicsinyesek és finomkodók, a nagyképűek és hízkelkedők, a rajtavesztő hazugok és képmutatók, akikkel a klasszikus vígjátékban, a humoros és szatirikus irodalomban találkozunk. Az erkölcsi felháborodás is megnyilatkozhatik komikus formában. Látjuk ezt Swift Gulliverjében, ahol egy költött világ rajzában a metsző gúny hulláma ömlik el a reális világon s fulánkös keserűség lappang a fantázia alkotta képek mögött. Tágabb értelemben az erkölcsi komikumhoz számíthatjuk az olyan élceket is, amelyeknek céltáblája eszméjük szerint tiszteletreméltó intézmények és személyek. Ilyenek például a házasságot gúnyoló viccek és az anyósviccek. Itt említjük a nemi és a vegetatív életre vonatkozó komikus célzásokat, a társadalmi illendőség normáinak «fel-függesztéséből» fakadó, férfitársaságban nagyon kedvelt tréfákat.

Az esztétikai komikum példája a karikatura. Ennek lényege tudvalevően a jellemző vonások túlzása, vagyis az, hogy szeszélyes önkénnyel túlteszi magát a természetszerűség, valóságosság esztétikai követelményein. Ugyanazt teszi a paródia is. Itt is adott arányok eltolódásával, jobban mondva egy komoly hangnemnek komolytalanba, ünnepiesnek mindennapiba való áttételével van dolgunk; ép ezért csak akkor igazán hatásos, ha az élvező a parodizált eredetit is ismeri. A paródia épenséggel prototípusa lehet a játékos átértékelésnek.

Hogy a komikum a vallási érték eszme körében sem teljesen idegen, azt Arany Jánosnak *A hegedű* c. költeménye mutatja.

A természetesség követelménye, amellyel a világ dolgai felé fordulunk, szintén alkalmat adhat komikus élményekre. Ezzel a követelménnyel jut ellentétbe az élő, ha a gépiesnek,

élettelenné benyomását kelti. Láttuk, hogy Bergson szerint ebben van a komikum lényege. Azonban ezt a viszonyt meg is lehet fordítani: az is komikus, ha a gépies, az élettelen az élőnek benyomását teszi. Rég ismert példája ennek a báb-színház zsinóron rángatott pojácaival. De technikai korunkban a komikus fantázia magát a gépet is megragadja és az élő mimelő tulajdonságokkal ruházza fel. Micky egér birodalmában találunk erre is példát. Látunk egy autót, amelynek két reflektora olyan, mint két hatalmas, alkalomadtán ijedten kitáguló szem; négy kerekén nem gördül, hanem paripa módjára üget; túlkölése állati hanghoz hasonló; teste az állati test domborúságát mutatja; lihegő irama az üldözés és üldöztetés minden izgalmát érzékelteti. A gyermeki játékszerek között is találunk a komikum e nemére példákat.

Kiapadhatatlan forrása a komikumnak a nyelv. Sokféle-képen lehet a nyelv- és stílushelyesség ellen véteni, mutatják ezt az elszólások, elírások, összevegyítések, félreértések, furcsa fordítások. A helytelen szóhasználat és szóelferdítés komikumának példái: «Hát hogyan vált be az a két ló, amit a túri vásáron vett?» «Biz nem a legjobban. Az egyik nem *indítványoz*, a másik meg nem *fogalmaz*». (Kner id. m.) A fent említett Mátyás gazda a községnek az iskola államosítására vonatkozó kérelmét e szavakkal terjeszti a miniszter elé: «*Álmosítani* köllene már az iskolát.» Ugyancsak ő beszél a «komenizmusról» is. Az idegen szó nem értésén, illetőleg félreértésén alapuló komikum példája: «A Szegedi halászlé»-nél. «Pincér, kaphatnék egy messenger-boyt?» «Azzal, nagyságos uram, most nem szolgálhatok, mert kifogyott, de van igen finom káposztás harsa, azt parancsoljon.» (Kner id. m.) Mondatok összevegyítéséből eredő komikum: Egy tanár, akinek sok baja volt a fegyelmezással, türelmét veszve egyszer így szólt az osztályhoz: «Vigyázzanak! Addig jár a korsó a kúthoz, míg beírom az osztálykönyvbe.» A fordítási furcsaságok egy példája: ezt a schilleri verssorkezdetet: «Lebt wohl, ihr Berge», egy gimnazista így fordította: Alá-szolgája, hegyek.

A komikum eddig tárgyalt formáinál minden esetben valamilyen hiba vagy vétség szerepelt. Azonban lelki mecha-

nizmusunk nem értékelméleti megfontolásokon indul s nevetnivalóra akad ott is, ahol a legszigorúbb megítélés sem találja valamilyen komoly értékeszme megsértését. Mulatunk például kis gyermekeknek korukat meghaladó, de jól alkalmazott mondásain, művelt szavain, «felnőtt» magatartásán. A négyéves Ancinak azt mondja apja: «Ma kerestünk téged a kertben Sz. bácsival». Anci: «Milyen ügyben?» Itt és hasonló esetekben nem lehet szó hibáról, legfeljebb szokatlanságról, az össze nem illésnek egy halvány árnyalatáról, amelynek ilyenül való megítélését mint lélektani tényt meg kell állapítani, de amelyet semmiféle komoly követelmény nevében nem lehet hibáztatni. Ugyanaz áll az olyan mondat komikumára, amilyen a fent idézett: a halottkém kugliz. Mint egyszerű tömondat példája kifogástalan; komikus hatása a képzetkapcsolat szokatlanságából folyik oly gondolatkörben, amelyben ilyen mondatok szokásosak: az asztal kerek, a kutya ugat. A «Hugó» név is szokatlansága miatt nevetséges a kis cselédnek, a «beretva» szó furcsa hangzása miatt mulatságos az előkelő kisasszonynak. Az utolsó példák azt mutatják, hogy a komikum birodalma túlterjed az arisztotelesi meghatározás körén, mert van hiba nélkül való komikum is. De ennek megélésében sem hiányzik az értékelő állásfoglalás, még akkor sem, ha a komikus hatás csak egyetlen szóhoz fűződik.

Mindezekből kitűnik, hogy a komikus élmény is, miként a szellemes, sajátos értékmegélés. Azonban a kettő között jelentős különbséget lehet megállapítani. A szellemes csak logikai jellegű lehet, a komikus minden értékterületen előfordul. A szellemes látszólagos hiba vagy vétség egy ideális követelmény ellen s e látszatnak ilyenül való felismerése; a komikusnál egy ideális követelménynek nem látszólagos, hanem igazi megsértéséről van szó, — ilyennek véve, mint az utolsó példákban, «a szokásostól való eltérést» is — azt ilyenül ismerjük is fel, de nem ítéljük meg úgy, mint a komoly életben. Ennek megfelelően a két élmény érzelmi mozzanatai is más-másjellegűek. A szellemes élvezetének örömét a felfedezőéhez hasonlítottuk: örülünk annak, hogy felismerünk *valamit* és hogy *mi* ismertük fel. A komikus élményből

sem hiányzik a felismerésnek ez az ön-érzést fokozó öröme, de ehhez járulnak még más érzelmi elemek, amelyeknek a szellemes megélésében nincs szerepük: így a felsőbbtség érzése, mint amikor mások hibáin vagy gyengéin mulatunk; vagy a káröröm érzése, mint azokkal a komikus történetekkel kapcsolatban, amelyekben a gyenge természetes eszességével és talpraesettségével diadalmaskodik a hatalmason, az elnyomott az elnyomón, a paraszt az úron, az együgyű a tudóson, a tanuló a tanítón; vagy az elnéző szeretet, mint a gyermekek és más egyszerű lelkek (Móra fenti alakjai) naív komikumában. A szellemes emberrel együtt nevetünk; a komikus emberen nevetünk. A szellemes élményben a váratlan képzetkapcsolatot a logikai norma teljes érvényességével értékeljük; a komikusban maga a normák érvényessége válik kérdésessé, «felfüggesztésével» az értékelés játékosává lesz: úgy teszünk, mintha a nagyot kicsinynek, a rútát szépségnek, a helytelent helyesnek, az ünnepiest köznapinak fogadnók el és megfordítva.

Mind a szellemes, mind a komikus élményt jellemzi a képzettevékenység könnyedsége és élvezetessége, továbbá bizonyos spontaneitás, amennyiben az élvező is hozzájárul «megértésével» az élmény teljes kialakításához, a szellemes, illetőleg komikus létrehozatalához. Ezek a közös vonások magyarázzák meg, hogy a kettőt miért tévesztik oly könnyen össze egymással, illetőleg miért különböztetik meg oly ritkán egymástól. Egyik oka ennek a meg nem különböztetésnek bizonyára a *szellemes komikum* ténye is. Hogy ilyen is van, azt könnyű belátni, ha például arra gondolunk, hogy ugyanazt a dolgot lehet szellemtelenül és lehet szellemesen kigúnyolni. Szellemes komikumot láttunk fenn Cyrano példájában. Mi történt itt? Egy testi hibának, az orr aránytalanságának, kigúnyolása szellemes körülírással — azaz komikus tartalomnak szellemes formában való kifejezése. Ilyen például ez a heinei jellemzés is: «Ez a nő sok tekintetben hasonlít a milói Vénuszhoz: rendkívül öreg, fogai nincsenek és sárgás bőrén fehér foltok láthatók.» Itt is esztétikai fogyasztások kigúnyolása, de szellemes formában: a rútság ép a tökéletes szépséghez való paradox hasonlítás által van körül-

írva. Ide számíthatók a karikatúra, az erkölcsrajz, a paródia is akkor, ha torzításaikban és túlzásaikban valamely jellemző (lényeges) vonás eredeti, meglepő módon jut kifejezésre. A szellemes fenti meghatározásunk szerint váratlan képzetkapcsolat, amelynek lényegességét hirtelen átlátjuk; ha ez a lényegesség egy negatívumra vonatkozik, hibára, fogyatkozásra, amelyen mulatunk, akkor szellemes komikum van előttünk.

A szellemes és a komikus lényeges tulajdonságainak egymás mellé állításával el is jutottunk fejtegetésünk célpontjához. Ha most azt kérdezzük, vajjon ezzel a kétféle élmény immár minden ízében át van-e világítva, nemmel kell felelnünk. Ez ugyanis több volna, mint amire bármily elmélet képes. Egy életvalóság sohasem tehető maradéktalanul értelemszerűvé, már pedig a szellemes is, a komikus is életvalóság. Semmiféle teória nem képes szabályba foglalni, honnan van az, hogy az egyik nyelvelenesség hibaként, a másik vicces szóként hat, vagy hogy az egyik túlzást mint józan aránytalanságot, a másikat mint karikatúrát szemléljük. Ugyanígy vagyunk más szellemi területen is. A szépről szóló elméletek megismertetnek a szép lényegével és fajaival, de nem képesek megmondani, mely elemeket kell kombinálni és mily arányban, hogy szépet alkothassunk. Ha képesek volnának reá, mintegy receptet nyujtanának a szépnek a technikai termelésfolyamat biztosságával való létrehozatalára. Ámde a szép a természet vagy a teremtető gényusz csodája, s aki titkát fürkészi, végül az irracionálisnak küszöbére ér, ahol a kutató elemzés megállni kénytelen. Így a szellemes és a komikus is az értelem számára megközelíthető lényegen kívül egy áthatatlan, irracionális mozzanatot rejtenek magukban. Nem hozhatók létre recept szerint, hanem a véletlen és a sugallat ajándékai.

SZEMERE SAMU.

OVIDIUSBÓL.

Ovidius Metamorphosese fordításának kérdése.

Ahol a művészet a görög-római mythologia alakjait és jeleneteit mint örök szépet századok óta mutogatja nekünk, ott Ovidius *Metamorphoses*ének képei a végső forrás.

Szükséges és érdemes az eredetit megismertetni fordításban közönségünkkel, melynek mai hangulatához közelebb áll a *Metamorphoses*, mint az *Aeneis* vagy Horatius.

A *Metamorphosest* nem szabad magyarra hexameterben fordítani, mert nálunk elbeszélő költeményen e versalakunk hangulata a *Zalán futásáé* vagy a *Ludas Matyié*. Nem szabad tizenkettesben, mert ez népies és hagyományos, a görög mértékek pedig a római íróknál öntudatosan választott, idegen eredetű, modern alakok.

A hexameter Ovidiusnál legritmikusabb, tehát olyan idegen eredetű, modern versalakban kell fordítani, mely legjobban idomult már a magyar ritmushoz : ez a rímes jámbus.

A fordító ne álljon meg a szavak és gondolatok egyezésénél, hanem a részek és egész hangulati értékének megfelelőt adja, és ilyen lényeges szempontból értelmezze a filológiai hűséget, melyet a latinból fordítók elhanyagolnak, nem is szólva arról, hogy mikor filológiai szempontról beszélnek, akkor egyoldalúan csak a latin filológiára gondolnak, nem egyszersmind a magyarra is.

A latinnyelvű *Metamorphoses* eredeti mű, tehát a magyar nyelvű *Metamorphoses*nek is eredeti hatásúnak kell lennie, ha hű akar maradni.

Ovidiusból.

(Faeton meséje.)

Úgy vallja már mind Éthiopia,
Hogy Epáfus nagy Jupiter fia.
Emeltek messze tájak népei
Közös templomot anyjának s neki.

De akkor élt földében ennek
 Egy másik istenfia is ;
 Ifjú és büszke volt az is :
 Fia Fébusnak, napistennek,
 A neve pedig Faeton.

Nemével hát kevélykedett,
 S Epáfussal vetélkedett,
 S Epáfus megbúsult nagyon,
 Hogy az Fébussal kérkedett.

S Epáfus így szólt : «Faeton!
 Anyádnak mért hiszel vakon?
 Csak szépítésből mondja rád,
 Hogy Fébus volna tán apád.»

E rút szavakra
 Faetonnak kigyúlt az arca,
 De szégyenébe fúlt haragja.

Vitte ügyét anyja elé,
 Kinek a neve Klimené,
 S föltárta Klimené előtt,
 Epáfus mint csufolta őt.

«Anyám! — úgymond — e szégyent még tetézi,
 Hogy én, ki tűrni nem szoktam, se félni,
 Most elghallgattam, mit nekünk
 Még hallani is szégyenünk :
 Oly szennyet rám s anyámra fog,
 Mit én meg sem cáfolhatok!
 Jelet adj hát, anyám, jelet,
 Hogy Fébus isten volt veled,
 Hogy istenség az én atyám,
 Hogy fényes ég az én hazám!»

És esdőleg karolta át
 Faeton anyjának nyakát ;

Mindenre kérte, ön fejére,
 Földi férjének életére,
 Lányai boldog hímenére :
 Hogy most bizony-jelét megadja,
 Ha Fébus volt, nem más, az atyja.

Mi hatott jobban Klimenére :
 Epáfus vádja, fia kérte?
 Az égre tárja két kezét,
 A napra szegzi két szemét,
 S kiált : «Fiam, megesküszöm
 Ama sugárzó fényre fönn,
 Ki hallja szóm és látja szám,
 Hogy tőle lettél igazán.
 Törvényt időknak akki szab :
 Élted adója ő, a Nap!
 S ha most nem mondok igazat,
 Ne lássa többé ez a szem
 Az ő orcáját sohasem,
 Legyen végső e fény nekem!
 De — úgymond — nincs is messze ut,
 Hogy atyád szemtől-szembe tudd.
 Hol országunknak van határa,
 Ott áll az ő fénypalotája,
 Onnét kel izzó tengelyen
 Útjára minden reggelen.
 Ha kedved tartja, menj tehát :
 Kérdezd meg ott Fébust magát!»

Ezen szavakra
 Faetonnak derül az arca :
 Már ott van képzeletben
 A fölséges egekben.
 Siet át Éthiopián
 És napsütötte Indián.
 És meg sem áll odáig,
 Hol Fébus háza látszik.

Napisten büszke palotája
Rakva nagy oszlopok sorára.
Ragyog az arany verte fénytől
S tüzet játszó lángszínű fémtől.
Elefántcsontból fönn a szobrok
Csillogva ékesítnek ormot ;
Lenn szárnyas, ezüst kapu áll,
Cikázik millió sugár.

S bár kincs a puszta anyaga,
Kincsebb, mit rávésett maga
Vulkánus isten mesterül :

Ott a tenger végtelensége,
Amint a föld körül kerül,
Ott a földnek is kerekése,
Amint az égbolt ráterül,
És ott a vízi istenek,
A tengert népesítve meg :
Trítón, a kürtjét hordozó,
És Próteus, a változó,
S a százkarú, nagy Égeon
Irdatlan hátú cethalon,
Dóris, a tenger asszonya,
S a Néreidák lányhada.

Mintha élnének, láthatod,
Hogy szeldelik a lány habot,
Hogy űlik parti szirtjüket,
Szárítva zöldes fürtjüket,
Hogy kapnak egy-egy halra fel,
S a víz színén suhannak el.
S nézd arcukat : megannyi más,
De rajtuk egy testvér-vonás.

A földön, íme, városok,
A városokban lakosok,

Van erdőség és benne vad,
Folyók s folyókon nimfahad,
Mezőn kisisten, annyi sok!

És mindezek fölébe
A fényes égnek rakva képe,
S kapu két szárnyán tündökölnék
Hat-hat jegye az égi állat-övnek.

Idáig jött merész uton
Kliméne fia, Faeton,
S hogy Fébust látja, menne hozzá,
Az-e hát atyja? — tudakozná,
De kénytelen megállni távol
A ráözönlő fénysugártol.

Mert Fébus ott ül trónusában
Smaragd-csillagzó biborában.
Körül napok, hónapok
És esztendők és századok
És mind az órák jobbra, balra,
Egyenlően helyük kiszabva.

S ott áll a tavasz ifjan,
Halántékán virágfüzére ;
A póre nyár is itt van,
Kalászkoszorút tett fejére ;
Mellette áll az ős is
Szőlőtíprástól lucskosan ;
A jégbe csapzott tél is
Fehér hajával borzasan.

Így tartja Fébus égi udvarát
S onnét szemével, mely mindent belát,
Meglátja most fiát
Amint az megrettenve kábul
A néki új csodáktul.

És Fébus így szól: «Faeton!
 Miért törtél föl e magasra,
 Atyádnak méltó szívü sarja?»
 És vissza így szól Faeton:
 «Ó, nagy világnak *egy* világa!
 Ó, ha Fébusnak vagyok ága!
 Ó, ha nincs szennye Klimenének
 S igazat mondott gyermekének!
 Ó én atyám! add hát jelét,
 Lássam, fiad járult eléd,
 Ó üzd el lelkem kételyét!»

Fébus letéve most fejéről
 A sugárkéve koronát,
 Odainti, öleli át
 És így szólítja meg fiát:
 «Valót hallottál Klimenétől.
 Ilyen fiút, meg nem tagadlak,
 Kétségeid között se hagylak:
 Mondd bátran kívánságodat —
 Atyád neked mindent megad.
 Az isteneskük tanujára,
 Esküszöm poklok folyamára,
 Hová az én szemem se hat!»

De Fébus alig hallgat el,
 Faeton ilyet követel:
 Hadd üljön egyszer életében
 A Napistennek szekérében,
 Hadd hajtsa bár csak egy napig
 A szárnyas lábu lovait!

Megbánta Fébus bezzeg esküjét,
 S így szól, megrázva fölséges fejét:
 «Te vakmerő szavadra vált
 Szavamból vakmerő ígéret;
 Ha nem nézném esküm szavát,
 Nem teljesíteném a kértet.

De lebeszélni téged van jogom :
 Vesztedre lesz a vágyad, Faeton!
 Nagyot kívántál, meg nem gondolod,
 Mit bír erőd és ifjui korod.
 Sorsod halandó s kívánsz halhatatlant,
 Isten számára is megadhatatlant :
 Vállalkozásod esztelen!
 Bár ön hatalmát minden isten érzi,
 De rajtam kívül egyik sem merészli
 Megállni tüzes szekerem.
 Ki Olympusnak székel is határin
 S bőszen mennykövet jobbájával szórni nem fél,
 Meg nem kísértné lángos paripáim —
 Pedig ki nagyobb nála, Jupiternél?

Az út elején nagy kapaszkodó :
 Reggel, pihent bár, alig győzi ló.
 Az út közepe az ég leghegyén :
 Tengerre, földre onnét nézve le,
 Még magam is megszédülök bele,
 S a félelemtől megreszketek én.
 Merős-meredek az út vég foka :
 A gyeplőt fogni kéz kell ám oda!
 A tenger királynéja, Téthis,
 Ki este vár vizére, félt is,
 Hogy fogatom a mély fenékre ránt.

De meg mind ezt az égi tartományt
 Egy örök örvény sergeti,
 A csillagokkal kergeti,
 Sebes kötrön kevergeti.
 S amely mindent tovább ragad,
Velem nem bír az áradat ;
 Bár sodra szembe rám szakad,
Velem kocsim tovább halad ;
 De rá helyettem ha *te* állsz,
 Forgó világgal szembe szállsz,
 Menekvést abból nem találsz!

Kiesnek véled azt a pályát?
Vársz berket, istenek tanyáját?
Dús templomok díszét csodálnád?
Nem úgy : veszély egész utad,
A mentén csupa fenevad!
Hogy az irányt ne vétsed el,
Haladnod éppen arra kell,
Hol feléd Bika szarva szúr,
Ijeszt ijával Centaúr,
Oroszlán szája tátogat,
Rút Skorpió nyújt csápokat,
Itt Skorpió, amarra Rák,
Ki itt, ki ott acsargva rád.

Hát négy lovam! Minő vadak
A tüztől, mely belül fakad
És orron szájon egyre dül!
Természetük ha meghevül
S nyakuk a gyeplőnek feszül,
Alig birok velük *magam* —
Hát még *te*, ó boldogtalan!

Ne kényszeríts, hogy én adjak kezedbe
Halálhozó ajándokot :
Gondold meg, s míg lehetne,
Változtasd jobbra szándokod!

Hogy fiam vagy-e : vársz bizony-jelet?
Bizonyosság az, hogy féltetek!
Atyára vall atyai aggodalmam.
Szemembe nézz : mit látsz te abban?
Szemed mért nem szivembe hat?
Látnád atyai, féltő gondomat!

Mi dús a világegyetem!
S nézd : bárhol bármi kincs terem
Az égen, földön, tengeren,

Bármit kívánsz is, meg nem tagadom.
Csak ezt ne kívánd : ez nem jutalom,
Megérdemli a büntetés nevet —
Hát büntetést kérsz jutalom helyett?

Miért csüngesz a nyakamon
Esengő karral, ó te dőre?
Ne félj, amit kérsz, megadom :
Megesküdtem pokol vizére —
De okosat kérj, Faeton!»

Igy szólt az atya bölcs intelme,
De fia nem hajt a szavára ;
Kéréséből dehogy engedne :
A napkocsiért ég a vágya.

Halogatva hát, míg tehetete,
Fiát Fébus odavezette,
Hol Vulkánusnak áll remekje.
Arany a tengely, rúd arany,
Kéréknek arany talpa van,
Arany keréken ezüst küllő,
A járom ívén sárga gyöngy,
A sárga gyöngy közt drágagyöngy,
A nap fényére fényt lövellő.

Csodáló szemmel csüng azon
A nagyratörő Faeton.
És már derül kelet felül,
És ott a Hajnal éberül
Szép bíbor ajtaját kizárja,
Szép rózsza-csarnokát kitarja.
A csillagoknak fut hada,
Csak Hajnalcsillag áll maga,
Mint jó vezér az éjmezőben,
De már soká nem tartja ő sem.
A reggelnek piros világa
Előmlik mind egész világra,
A hold szarva is eltűnőben.

Napisten most parancsot ad :
A gyors órák ne késsenek,
Fogják be mind a négy lovát!
És ama röpke istenek
Már teljesítik is szavát :
Onnét, hol jászolán az égnek
Merő ambróziával élnek
A lángokádó csodamének,
Már valamennyit vezetik
S a csengő féket felvetik.

Bűbájos írral most fiának
Bekente arcát gondos atyja,
Hogy erejét a szörnyü lángnak
Halandó szemmel is kitartsa.
Fürtjei köré fölhelyezte
A fénysugaras koronát
S baljóst sohajtva újra kezdte
Szorongó szívvel bölcs szavát :

«Fiam, ha így van, megfogadd
E legvégső tanácsokat :

Nincs semmi szükség ostorodra,
De fogd a gyepelőt jó szorosra.
Ezek maguktól elhaladnak,
De ha nem tartasz, elragadnak.

Nem egyenesre mért a pálya,
Öt égövet mind át se vágja.
Széles ívben kell elhajolnod,
Csak három övbe behatolnod.
Ne tévedj el sem a délsarkra,
Sem pedig föl fagyos északra.
Igy menj, az utat nézve váltig :
Régi keréknyom jól kilátszik.

Egyként ossz hőt az égre, földre,
Alant se szállj, ne rugtass föl se.
Nagy fönt a menny könnyen kigyúlad,
Nagy lent a föld : közbül az útag!

Ne térj el jobbnak kanyarodva,
Hol a Sárkány les csavarogva,
De balra sem, hol áll az Oltár :
E kettő között igazodjál.

A többi már szerencse dolga csak :
Legyen hozzád az jobb, mint tenmagad!

De íme, míg nyelvem beszél,
Már messze jár a nedves éj
S napnyúgatra tengerre kél.
Már nincs időm, várnak reám :
Homályt a Hajnal űzi, lám!

Azt a gyeplőt hát fogd kezedbe!
Vagy — ha rátértél jobb eszedre,
Ne kocsimat fogadd te tőlem :
Fogadd, mit mondtam legelsőben.
Most se késő : szilárdon állsz még,
Nem e vakon várt kocsin szállsz még!
E vészes fogatot
Még biztos helyről láthatod!
Továbbra is hát hadd árasszam én
A fényt a föld színén!»

De Faeton csak fönn terem
Ifjúi testtel könnyeden.
Oly boldog, hogy a lenge kocsin áll!
Hogy gyeplűjét foghatja már!
Ott hálálkodik — ámde atyja
Szomorúan fogadja.

A lóval is már itt a baj :
Villám, Sugár, Szellő, Szilaj,

E szárnyaló táltos sereg,
 Lángot nyerítve ráz eget,
 Sorompónak kapálva dől;
 S midőn Téthis, még ő se tudta,
 Mi vár azon túl a fiúra,
 Elrántja korlátját elől,
 S megnyíl a mérhetetlen ég:
 Egyszerre indul mind a négy.

Tiporva fönt a levegőt,
 Sűrű ködön áttörnek ők,
 Hogy szárnyra kapva mielőbb
 Előzzék Kelet gyors szelét.

De most a kocsi könnyűség,
 A naplovaknak semmiség.
 A járom súlya megfogyott,
 Ily lenge lenni nem szokott.
 És mint a görbe gálya ing,
 Ha kellő súlya adva nincs,
 És épp a könnyűség miatt
 Csak erre-arra hányja hab:
 A napszekér is ott, mivel
 Nincs benn a rávaló teher,
 Nagyot vetődik nagy magasra,
 Az üres levegőbe fel,
 Mintha nem állana senki rajta.

Egyéb se kell aztán a lónak:
 Mihelyt megérzik, megugornak
 S a rendes útról félrecesapva,
 Nosza, világgá iramodnak!

Rémület száll most Faetonra:
 Övé a gyepelő — merre vonja?
 Mit tudja ő, hogy hol az útja?
 S ha tudja, lovát úgyse tudja
 Rászorítani a régi útra!

Most megesett, hogy napsugár
Havas Göncölt perzselte már,
S bár ennek tilos lemerülni,
Tengerbe akart menekülni.
Míg fönt a fagy dermeszti meg,
Nem árt a Sárkány senkinek,
De most a hőtől újra éled,
A dühössége újra ébred.
Most nem maradhattál te se,
Göncöl szekérnek Bérese :
Bár máskor csak ballagni szoktál,
Szekeret hagyva megfutottál!

Faeton meg, szegény,
Végigtekint a földnek kerekén,
Amint az a menny magasárul
A mélylő mélyből elétárul.
S elsápad hirtelen,
A térdét rázza félelem ;
A kápráztató fényességre
Sötétség borul két szemére.

Most későn ő is szánta-bánta,
A Nap kocsiját mért kívánta!
Ki sarja ő, mért tudta meg!
Mit kérve kért, mért kapta meg!
Bár volna inkább földi atyja!
Ez égi szekér úgy ragadja,
Mint hányt hajót észak szele,
Midőn a kormányt mestere
Megtartani sehogyse bírva,
Már csak az istenekre bízza.

Mi lesz? Nagy út mögötte már,
De még nagyobb előtte vár :
Magában egyre méri.
És majd nyugat felé tekint,
— Mit sorsa el nem érni —
Majd meg Keletre néz megint.

Ó mit tegyen? Megáll esze :
 A gyeplűjén még ott az ujja,
 De gyöngén fékez ám keze,
 S a ló nevét, még azt se tudja!
 Ijeszti már őt, ahogy néz szét,
 A zűrzavaros égi térség,
 Sok összevissza szórt csoda,
 Az óriás szörnyek hada.

Előtte áll a Skorpió,
 Fekete mérget izzadó.
 A karja oly tágat kerül,
 A farka oly hosszan terül,
 Hogy helyén teste meg se fér,
 A szomszéd csillagzatba ér.
 Két görbe íjat tart a karja,
 Horgas hegyű dárdát a farka.
 Ó jaj, ha megsebez vele!

Faetonnak meghül ere,
 Az ijedtségtől eszét veszti,
 A gyeplőt kézből kiereszti,
 S mihelyt a ló érezni kezdi,
 Hogy a hátát fékszára pedzi :
 Mind félrevágnak kényesen,
 S nem tartva őket semmi sem,
 Az eget járják szabadon
 Soha nem látott tájakon,
 Zúgnak keresztül mindenütt,
 Amerre hajtja vad hevük.

A nagy mennyboltozat fölé,
 Törnek a csillagok közé,
 S a napszekeket úgy vakon
 Viszik föl útlan útakon,
 Majd a mélybe rántják belé
 Meredeken a föld felé.

A Holdnak istenasszonya
Csodálja, hogy a Nap lova
Alább jár most, semmint övé szokott,
S a felhő füstöl, mert tüzet fogott.

A föld amerre magasabb,
A láng már itt is belekap,
Repedezik, hasadozik,
A nedvessége kiaszik :
A zöld mezőből sárga lesz,
A zöld erdőknek lombja vesz,
A zöld vetés úgy szárad el,
S ön fogytával tüzet nevel.

Sőt merő lángban állanak
A városok, a várfalak,
És országostul népeket
A tűz hamúba döntöget.

És már nemcsak az erdőségek,
De a hegyek kövei égnek.

Ég Athosz Macedóniában,
Ég Taurus Cilíciában,
Ég az Imólus, ég az Éta,
A kútfőkből kiapadt Ída,
Tűz van a zordon Hémuson,
Lobog a múzsás Helikon.

Az Etna öreg hegye fel
Megkettőzött lángot lövel.
Ég Parnasszus két homloka,
Eriksz, Cinthus, Otris foka,
A hava vesztett Rodopé,
Mimás, Didimus, Mikalé.

Nem védi Scíthiát a jég,
Az egész Kaukázus ég

És Ossa és a Pindus is,
Mindnél nagyobb Olympus is,
Az alpesi nagy havasok
S a felhős Appennínusok.

Faeton látja, hogy körül
A föld a lángba elmerül.
Nem bírja már a szörnyű hőt,
És míg e forró levegőt,
Mint feneketlen kemencéből
Szipogja torka, érzi végül,
Hogy kocsija is gyúlni készül.

Rá hamu hull, sziporka száll,
Ily essőt ember ki nem áll;
Teste körül sűrűre foly
A sütögető füstgomoly.
Szuroksötét — bizonytalan,
Hogy merre megy, hogy merre van;
Kényük szerint, ahogy akarják,
A szárnyas lovak úgy ragadják.

Ekkor történt — hirtelen —
Színe vált a szerecsennek:
A bőre alá forrva vére,
Akkor változott feketére.

Líbia így fúlt sivatagba,
Vize a hőtől kiapadva,
Hajbontva nimfák most siratták
A források, tavak kihaltát.

Beócia, ha keresi,
Már Dirce csermelyt nem leli,
Argosz se már Amímonét,
Efíra sem Pirénisét.

Széles part közt a nagy folyam
 Egy sem maradhat biztosan :
 Füstöt vet Scíthiában is
 Egész széltébe Tanais
 És Tempe völgyén Péneus
 És Míziában Kaikus,
 Fócisban Erimánthus is
 És Trója mellett Kszánthus is,
 Melynek később is sorsa lesz,
 Hogy egy újabb tűzvészbe vesz.

Már Izmenus gyors sodra ég,
 Likormás szőke fodra ég,
 S mely játszva vissza-visszacsap,
 Meánder is most lángra kap,
 S Melász, végig Migdónián,
 Eurótás, Lakónián,
 És Szíria Orontese,
 Babilon Eufrátese,
 Ganges, Fócis, gyors Thermodon.
 Tűz van, Sperkheus, partodon,
 Lobog az Iszter folyama,
 Olvad a Tágus aranya,
 S kiknek híres volt szép szavárúl
 Kaiszter habja, most a láng dúl
 A zengő hattyunyáj között.

A Nílus úgy rémüldözött,
 Hogy a fejét is elrejtette ;
 Maig se tudjuk, hova tette.
 Hét ága ekkor porban állott,
 Hét ága csak hét száraz árok.
 Úgy állt a Hermus, a Sztrimon
 S a folyók messze nyugaton :
 Rodánus, Rénus, Pádus is,
 S a majdan dicső Tiberis.

Majd egy szempillantás alatt
A föld mélyen kettéhasadt,
Megnyílt alant a másvilág,
És amint a fény belevág,
Ijedve retten föl reája
A halott lelkeknek királya.

A tenger megszűkül, s helyén
Mező tágul, sivó fővény,
Hol mélyen volt, kelnek ki ormok,
Mint szerteszórt szigetsoportok.

A hal fenékre ült le mind,
S az ívbe hajló delfinek
Nem merik, hogy szokás szerint
Az árból fel-felszökjenek.
A víz színén más nem maradt,
Csak dög fókák úsznak hanyatt.

A nimfalányok s apjuk, anyjuk
— Még most is emlegetni halljuk —
A barlangokba menekültek,
De még azok is áthevültek.
Neptúnus is, a tengeristen,
Megháborodott most a vízben,
Haragos arccal fenyegetve
Kézét háromszor felemelte,
De háromszor is visszakapta;
A forró pára visszaesapta.

Földanyánk meg, kinek ölébe
Források bújtak össze félve,
S körül tengervizek veszik,
Kidugja ő is — úgy nyakig —
Mindentermő, most asszu arcát,
Szeme elé ernyőzi markát,
És megremeg,
(Belérendülnek mindenek)

Szokottnál sűlyed most alább,
De fölzendíti szent szavát :

«Ha így érdemlem s így tetszett neked,
Ó isteneknek nagy királya,
Hogy elítéltél tűzhalálra :
Villámodat miért is késteted?
Dicsőn vesznem dicsőtől nem lehet?

Jaj, szót is alig adhatok ;
Már majd hogy meg nem fúladok !
Nézz rám : a hajam perzselődik,
A füst szemembe tekerődik,
Arcomba zsarátnok verődik !

Jutalmam hát ez lett-e végre?
Szolgálatomnak ez-e bére?
Termékenységem ennyit ér-e?
Ezért türom, hogy éven átal
Sebezzék testemet kapával,
Ekének görbe élvasával?
Füvet baromnak ezért termék,
És gyenge étket az embernek,
És tömjént néktek, isteneknek?

S ha már énrajtam végítélet,
Testvéredet mért nem kíméled?
Osztály szerint övé a tenger ;
A vizet tőle hát ne vedd el,
Oly mélyen alá ne temesd el !

S ha nem törődöl sem velem,
Se Neptúnusnak kegyelem,
Hát szánd legalább magadét :
Hisz országod a magas ég,
S a két sarkán már az is ég !
S ha az is romja lesz e tűznek,
Csarnokaid is összedülnek !

A menny oszlopa lángban állván,
 Átlás csak kínnal tartja vállán ;
 Ha így vesz el földünk, vizünk, egünk,
 Az ős Kaoszba viassasúlyedünk!
 Mi ép van még, ne hagy a lángnak!
 Viseld a gondját e világnak!»

Igy szolt a Földanya, de többé
 A hőtől nem is szólhatott ;
 Csak önmagába roskadott
 Az alvilágnak népe közzé.

De Jupiter, az atyaisten,
 Látva, hogy el fog veszni minden,
 Ha maga nincsen, ki segítsen :
 Immár haragra gerjedett,
 Átkozza az isteneket,
 Azt, ki rá merte bízni másra
 A tüzet hordó szekeret.

Fölmegy fölára fő fokára,
 Honnét máskor záporok árja
 Szavára szokott hömpölyögni,
 Honnét ő szokott mennydörögni,
 Villámdárdát villantva lökni.

De nem lel most egy árva felhőt
 Földre bocsátni záporessőt ;
 Villáma van csak : kézbe fogja,
 Nekicélozza, nekidobja ;
 Ugy állítja meg Faetonnak
 Mind kocsiát, mind életét —
 Csak ily haragos tüzvel olthat
 Olyan dühöngő tűzveszélyt.

Lerogy a ló, majd fölszökell,
 Riadva vált irányt s fut el ;
 Nyakát igából kiragadta,
 Szakadt szerszámát messze hagyta.

Félen hevernek már a fékek,
Tengely amoda csapva ki,
A rúdja úgy áll: alá végnek;
Emitt küllői tört keréknek:
Mindenfelé szétszórva égne
A roncs szekér darabjai.

Faeton meg görög a mélybe,
S lángszín haját a láng emésztve,
Hosszú fénycsíkot ír az égre.
Akik figyelnek, azt hihetnék:
Ni, mintha nappal csillag esnék!

Esik Faeton esten-esve,
Szülőföldjétől messze-messze;
Nyugat folyója ölbe kapja,
Üszkös arcot lemossa habja,
S a villám-érte ifju testet
Nimfák temetik hant alá,
Egy márványt is fölébe tesznek,
Ily emlékverset róva rá:
Faeton sírján áll e kő.
A Napszekérre szállt fel ő;
Bár azzal bírni nem tudott,
Dicsőt merészelt: úgy bukott!

Latin eredetiből

MÉSZÖLY GEDEON.

IRÁNYZATOSSÁG ÉS IRODALOM.

Az író souverain. Ura magának, ura gondolatának, ura tárgyának. Akarata alkotja törvényeit. Minthogy valami önzetlen magasságból nézi az életet : mindent el szabad mondania az életről. Minthogy vérségi kapcsolat köti egy-egy nemzethez : nemzete fölött épúgy ítélőszéket tarthat, mint önmaga fölött. De művészetének a lelke : a gyönyörködtetés, a Szép fölmutatása a mindennapiság zűrzavara fölél ; nem hasznosság a célja, hanem elringatás képekkel és hangokkal. Még ha bírói székben ül is és fölemeli ítélő szavát, a jogi értelemben vett igazság fölött a szépség magasabbrendű igazságát kell megcsillantania, hirdetnie.

Az író tehát nem közönséges értelemben vett morális lény, hanem homo aestheticus, szépetimádó ember. Az a magasabbrendűség, mely a művészi szemlélet és művészi értékelés révén, mint a szellem legnemesebb tevékenysége révén jelöli személyiségét, kiváltságot ad neki. Az író, a művész kiváltsága az, hogy mikor a politikai párt-hatalom diktatúrával öli meg a szólás szabadságát, akkor is szót emelhet a pártok fölött álló örök igazság, vagyis szépség nevében. Szimbolikus palástba burkolózhatik, de a képpel leplezett értelem mélyén az időtelen valóság és életigazság törvénye zeng.

A költőnek, az írónak két főtípusa van, ha nemzetével vagy az emberiséggel hozzuk viszonyba. Vannak az élet gyakorlati sodrától irtózó, l'art pour l'art művészek, és vannak irányzatos írók, akik nemzetük politikai, társadalmi vagy irodalmi irányítását is vállalják a szépetimondás szerepében. Vannak a két főtípust áthidalók, akiknél az irányzatosság vagy tendenciátlanság egymást váltogatja, mint a rideg tél a gyümölcsös őszt.

Ez a különbözőség a temperamentumon fordul meg. Mint ahogy a hangzók közt is vannak magánhangzók és mássalhangzók, az írók temperamentuma is kétféle ; vagy önmagukért és önmagukban érzik a célt, vagy pedig együtt zengenek másokkal, trombiták bizonyos emberi szenvedélyek kezében : jeleket harsognak és tömegek mozdulnak hangjukra. A magukban hangzó írók tisztább művészek,

inkább kolostori szerzetesei, néha mártirjai az örök Szépnek, semmint diadalmas csatákat vívó hadvezérei. Fenn élnek magas fellegrárukban, mintegy a művészet Monsalvat-hegyén, a mindennapi élet lármája nem hat föl hozzájuk, nem érzik és nem élik a közös örömet vagy a közös bánatot, szent egoisták, akik lelkük rejtett tengerszemében rengetik meg a messze nagy óceánok viharát. De néha oly gyönyörűen énekelnek, mint a szabad madarak. A másik típus, a másokkal zengő, a lihegő élettől kapja az ihletet; koruknak gyermekei az idetartozók, atomai az eleven nemzetestnek: a köz fájdalma mindig az ő egyéni fájdalmuk; és örömük is jobban esik, ha a szent közösséggel együtt dalolják. Nem elvonult szerzetesek, hanem küzdő katonák, sokszor hadvezérek; nem a szublimált szépség askétái, hanem a viharzó élet sirálymadarai, a nagy forradalmakat előre besikongók.

De a temperamentum döntő fontossága mellett még az idők és viszonyok is beleszólának e két fő írótypus kifejlődésébe.

A gazdasági forrongások nagy kohója edzi ki a remeteségbe vonuló szerzetest harcok katonájává, vagyis irányzatos íróvá, ha a vérnérséklet két szélsősége közt egyensúly támad. Mert a nagy, gazdasági földrengések megrengetik a művészetek elefántesontornyát is: kenyér nélkül nem énekelnek a l'art pour l'art énekesek sem, kendermag nélkül nem dalol a fogoly madár sem; viszont a biztos alapokon nyugvó társadalom, a szilárd szerkezetű állam ösztönösebben bontja ki művészei vagy írói lelkében a szépségnek önmagáért nyíló virágát, s ilyen nyugodtabb korokban a dal igazán csak dal és nem csatakiáltás; a regény igazán regélés vagy mesélés, nem komor tendenciák fegyveres tornyát hordozó hősi eposz; a dráma is inkább könnyed játék, mulattató komédia, mint bűneinket a szenvedélyek viharában fölkavaró tragédia. A művészet öncél; az irodalom gyönyörködtető szellemi játék; a Szépség: a műveltség virága.

Mikor tehát irányzatok célzó fegyvere villog a katonás rendbe sorakozó betűk tömegében, el lehetünk rá készülve, hogy a társadalom nyugvó tavát felzavarta valami mélyről dübörgő földrengés; az egymás fölé sorakozó rétegek közt ellentétes irányú mozgalom támadt; az elnyomottak rabszolgaságuk tudatára jutottak s lázonganak; vagy pedig az egész nemzet testét rágja valami végzetes baj. A tendencia ilyenkor hasonlít az operáló orvos késéhez: eleven szervezetbe vág, fájdalmat okoz, vért ont — de lehet, meggyógyítja a beteg testet.

A tendenciátlan irodalom, ha teljesen elszakad a közösség

életétől, olyanná válik, mint az üvegházi, vagy mint a művirág. Emberek vagyunk, társas lények ; a nagy emberi mozgó hatalmak : a vallás, a tudomány, a művészet, mind a milliókért vannak. Minden vallásalapító egyházat szervez ; a tudományok nem az Akadémiákon virágzanak, hanem gyakorlati hatalommá válnak mindennapi életünkben ; csak épen a művészet, s épen a legmagasabbrendű, az irodalom szigetelje magát el a közösségtől és finomodjék lelki arisztokraták szellemi csecsebecséjévé? Nem lehet. A művészet az élet virága ; de a virág nem élhet külön a fájától, mert ha leszakítjuk, időnap előtt elhervad. Az irodalom mindig két összetevőből áll : egyik az író a művével, másik a közönség a pártfogásával. Lehetetlen, hogy a művészetet és irodalmat fenntartó közösség soha semmi érzelmi szállal ne legyen fűzve művészetéhez és irodalmához. Ez az összekötő szál pedig a közös emberi érdek ; akár pusztán érzelmi, akár hasznossági. Az irányzatos művek rendesen hasznossági célzatúak, s itt támad a nehézség — mert az irodalmi alkotás célja sohasem hasznosság, hanem gyönyörködtetés. Hogyan oldja föl az élet és a művészet ezt az összeférhetetlenséget? Úgy, hogy minden irányzatos műben megköveteli az esztétikai értéket is, másképen nem irodalmi alkotás, hanem pamflet.

Tehát az irányzatosság megjelenése : komoly társadalmi vagy nemzeti tünet, még pedig rendesen betegségi tünet.

*

Minthogy a regény az a műfaj, mely leginkább rajzol társadalmi képet, leginkább kutatja a közösség életének mozgó erőt, természetes, hogy a regény bírja el legkönnyebben és hordozza legszívesebben a tendenciát. A célzat csaknem mindig tehertétel, igen gyakran az esztétikai érték rovására ; a regény olyan tág műfaj, amelybe minden befér : korlátlan mezőjén párhuzamosan futhat, sőt egymást segítheti, erősítheti a társadalmi tendencia és az esztétikai alapgondolat. Ha ez a kettő egybeolvad, annál szerencsésebb alkatú a regény.

A roppant orosz regényirodalom tulajdonképen a társadalmi tendenciák őserdője, ahol az orosz élet nyomorúságai, bűnei úgy csörtetnek, mint az űzött vadállatok. Az orosz írók csakugyan a próféták, az apostolok szerepét vállalták Gogoltól Tolsztojig : a szent Oroszország pária-népéért szállnak síkra, hogy jobb jövőt csikarjanak számára a fehér cárok irgalmatlan kezéből. Tolsztoj új christianismusa nemcsak erkölcsi célzatú elbeszéléseit, hanem hatalmas regényeit is odasodorja a kételkedő alkotások csoportjába, ahol

a művészi tökéletesség a gyakorlati tendenciával fog kezét és egymást támogatják.

Az angol regény a XVIII. század óta ép úgy támad, ép úgy vádol, ép úgy javítani akar, mint az orosz. A különbség mindössze annyi, hogy míg Tolsztoj és társai a hitvallás komolyságával viszik irányzatos regényeiket az orosz sorsot megfordító küzdelembe: az angolok föléje kerekednek a témának, több bennük a humor és az ironia, mint az elszánás keménysége. Független bírók tárgyilagossá-gával ismertetik a bűnöket s mérik ki rájuk a büntetést. A humor aranyos köde megszépíti náluk még a börtönök levegőjét is. Gondoljunk Dickensre, a világ legnagyobb szívű regényírójára, aki különösen három intézményt támad: 1. az angol iskolákat, 2. az angol közigazgatás pokoli gépezetét és 3. az angol adósok-börtönét. Thackeray még kegyetlenebb: az ő tendenciája nem is egyes intézmények ellen irányul, hanem magát az egyetemes angol életet, angol társadalmat teszi nevetségessé vagy gyűlöltté. Az újabb angol regényírók a nevelés problémájába helyezik a tendencia robbantó patronját, mint pl. Meredith, akinek *A tökéletes férfi* c. regénye a mesterséges elvek szerint való gyermeknevelés aristophanesi csődjét mutatja be, a nyers természet örök törvényeivel szemben. Sőt a legújabb, az úttörő Huxley sem rejti hüvelybe irányzatossága életét: azt a meghök-kentő ítéletet bontja ki biochemián alapuló pszichológiai regényeiben, hogy a modern élet a maga intellektuális zűrzavarával kettévágja az ember egyéniségét és valóságos énünket sokszor két, sőt három ál-én, álarc takarja, szerepet játszunk emberi méltóságunk ellen, mert élni ma már annyit jelent, mint állandóan hazudni.

A magyar regények közül már legelső társadalmi regényünk, a Fáy András *Bélteki-háza* is irányzatos könyv; az a Széchenyi-féle gondolat irányítja, hogy a mult kiesett hatalmunkból, de a jövőnek urai vagyunk. Az apák és fiak örök antagonizmusának a regénye ez, mint a Turgyev *Apák és fiak* regénye. Fáy az ifjúság pártján áll. Ezt az örök tendenciát öltözteti a romantika magyar köntösébe Jókai, a *Magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* ellentétes sorsával. Vagy szóljak-e báró Eötvös Józsefről, aki talán egy sort sem írt le pusztán a maga gyönyörűségére, mert mindig használni, figyelmeztetni vagy tanítani akart? Újabb regényirodalmunk, a XIX. század második felében, ebben a Potemkin-boldogságú korszakban, mintha teljesen a művészet öncélúságának hódolna; Mikszáth, Herczeg, Gárdonyi inkább pillangókat kergetnek és rózsákat szaggatnak, semmint vezérlő fáklyát gyujtanának a magyar vak sors fekete barlangjában. És mégis — ezek a rózsaszínű írók sem tudnak el-

menni az élet mellett úgy, hogy egyszer-másszor rá ne célozzanak művészetük játékfegyverével egy-egy lappangó problémára vagy aranyhalként fölvetődő emberi furcsaságra. Herczeg az ú. n. «úri becsület» fogalmát bontja szét és mutatja ki róla, hogy nem selyemszövet, hanem ál-készítmény; az élet napfényén kifakult semmiség, mert hazugság az alap-anyaga. A szelíd Gárdonyi a lángoló szerelmek szeméről lebbenti föl a rózsaszínű fátyolt: a szerelmi mámor tulajdonképpen a természet illúziója a faj fennmaradása érdekében.

Az új nagy magyar földrengés, sőt világrengés fölveti legirányzatosabb regényírónkat Szabó Dezső személyében; ez a magyar Don Quijote szélmalomharcot harcol furcsa rémeink ellen, amelyek nemzeti gyászunk alkonyatában szörnyekké óriásodtak. Másnak nevetség, nekünk tragédia.

De a drámai költészet is elbírja sokszor a tendenciát, különösen a társadalmi témájú. A XIX. század tételes francia színművei egyenesen a célzat kedvéért születtek és éltek.

A színpadot társadalmi szószéknek tekintik, a színdarabok művészi prédikációk. Problémák hömpölyögnek a festett világ deszkáin: a bírói felelősség kérdése, közember és magánember összeközeése a vörös talárban; a vérbaj, mint társadalmi mételty és a családi élet megrontója; a nő tisztaságának, mint a házasság elengedhetetlen föltételének szembeállítás a férfi szennyos legénymultjával, s a problémának balra való megoldása — t. i. nem a férfitől kíván a társadalom viszonos tisztaságot, hanem a nőnek, mint feleségnek, adja meg — hallgatólagosan — a leánykorában nem élvezett szerelmi szabadságot. De a norvég Ibsent komolyabb és komorabb tendenciák nyugtalanítják: a vallás, az öregek és fiatalok, a társadalmi osztályharcok, férfi és nő újabb problémája. Csaknem minden darabja égető társadalmi kérdéseket vet föl, a nélkül, hogy megoldaná. Azt mondja: az ő kötelessége kérdezni; a társadalomé válaszolni. A nő felszabadításának, a nő emancipációjának Ibsen egyik legsúlyosabb előkészítője Európában. Darabjai a szó igazi értelmében hatottak kifelé: a hasznosság, jobban mondva a használás irányában.

De a tendencia még otthonosabb a komédiában, mint a tragédiában; mert az általános érdeket érintő igazság rokonszenvesebb és elfogadhatóbb a humor vagy a komikum köntösében, mint a nagy tragédiák fekete palástjában. Édes orvosság kis arany kanálban. Már az Aristophanes hahotázó vígjátékai paródiák, a korabeli athénei élet politikai és morális szatirái. A szatirában élesen villog a tendencia, s odavág és odatalál, ahol valami baj van. Egyik uralkodó gon-

dolata ez: hogy népbolondítók támadhassanak, szükség van bolond népre, amely engedi magát elbolondítani. Athén nevette — és bevette.

Szóljak-e Molière-ről, a XIV. Lajos századának modern Aristophaneséről? Támadja az orvosokat; mert nem azért gyógyulnak meg a betegek, mintha az orvosok rántanák ki őket a bajból, hanem annak ellenére is, hogy orvosok gyógyítják őket. Támadja az álszenteskedőket, akiknek szemében angyal, lelkén ördög ül. Pellengérre állítja valamennyiünk pénz-bálványozását. Nevetségessé teszi az ostoba férjeket: mindig azt csalja meg a felesége, aki megérdemli. És ki ne érdemlené meg? Támadja az álműveltség félbolondjait s az aranyfüsttel futtatott, szaloni viaszfigurák közül csengőn kacag ki az üde természetesség. Nála a cselédek háromszorta értelmesebbek, mint az urak, akiket szolgálnak. A társadalmi tendencia finom spádéja átdöfi a színpad papír-tapétáit és a nézőtérén kacagók mellébe szalad.

A vígjáték napjainkig megtartotta aristophanesi csúfolódó pajkosságát: játszva tanít, mert nevetve mondja meg az igazat.

A lírai költészet legkevésbé alkalmas arra, hogy tendenciát hordozzon. A vallás és a szerelem érzésének nincs gyakorlati célja vagy hasznosságra törekvése. Istent nem azért dicsőítjük, hogy jóakarát kikényszerítsük számunkra. A szerelmi dalok női szívet megejtése sem «gyakorlati cél», bár édes hasznát tagadni nem lehet; de azzal senki sem lesz gazdagabb vagy boldogabb a társadalomban, ha Jancsi Juliskát elveszi; ez az ő egyéni baja vagy boldogsága. A líra három főtémája, a szerelem, a természetérzés és a mulandóság érzése, teljesen független minden állami vagy társadalmi berendezkedéstől, önmagáért él és diadalmaskodik, akár Cézároknak kormányoznak, akár Spartacusok.

Mégis, van a lírának egy olyan ága, mely a tendencia fegyverzetében jelenik meg: ez a politikai irányköltészet. Itt éles határt kell vonnunk a *hazafias* és a *pártköltészet* között. Aki egész országát imádja és félti: az még propaganda-költőnek is magasabbrendű, mint az, aki egy politikai vagy társadalmi töredéknek a zászlóját lobogtatja. Mert amaz fölötté áll minden hasznossági kísértésnek: tisztán az ideált dalolja; emez — a pártok költője — ellenben téphetetlenül bele van fogva a merkantilizmusnak éppen nem művészi igájába. A művészetben pedig az öncélúság a döntő, mert az öncélúság függetlenséget, souverainitást jelent; a költő pedig csak le nem kötött voltában az, aki. A költészet elefántcsont-tornya nem kolostorba zárkózást jelent, hanem fölülemelkedést, magas toronyba szállást — és függetlenséget, szabadságot.

A Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi hazafias költészete ebből a fehér toronyból zeng a századok határbércein át. Mindig aktuálisak és mindig gyönyörűek, mert az emberiség magyar töredékében az egész föld emberközösségének a sorsát énekelik. A propaganda-költők, a pártok és kasztok énekesei pedig feltűnnek és eltűnnek, mint az a hulló csillag-tendencia, amelynek szolgálatába szerződtek Pegázusukat. Ha a szárnyas ló ekét húz: nem a művészet táltosa, hanem gazdasági alakulatoknak bérbe fogott ígás állata.

A mulandóság vagy a halál érzése szintén tendenciátlan, mert az elmúlás ellen nem lehet propagandát indítani. A mulandóság gyönyörű hangokat csal az ember ajakára. A hattyúének mythosa tulajdonképen az emberre áll: az ember halála tudatának a percében énekel a leggyönyörűbben. De nem azért, hogy a halált kikerülje, hanem azért, mert tudja, hogy meghal.

A l'art pour l'art költészet és az irányzatos irodalom két szélsősége közt van a legmagasabbrendű költészet: az, amely esztétikai alapgondolatba zárja lappangó, de fenséges tendenciáját. A világ-irodalom remekművei csaknem mind idetartoznak, még a Cervantes *Don Quijoteja* is. A legértékesebb, mert legművészebb regények és drámák alapeszméje: magasabbrendű tendencia, mely nem múltó érdeket szolgál, nem pártszempontok alacsony távlatából nézi a közösség töredékét, hanem örökebb paradigmát ad egy ország, egy nagy embercsoport, vagy az egész emberiség földi törekvéseinek; az örökkévalóság színe alatt látja és láttatja életünket. Ilyen Goethe *Faustja*, Byron *Kainja*, Madách *Ember tragédiája*.

Goethe nem tanít, nem oktat, nem támad, nincs tendenciája. Mégis, ha nagy drámai költeményének értelmét keressük, megtaláljuk ebben a gondolatban: az emberi élet titka az, hogy mindig tévesztett utakon keressük boldogságunkat; célja pedig a boldogság volna, vagyis az, hogy megelégedetten pillantsunk vissza határáról a megtett útra. Titok és cél: mintha egymást romboló két erő volna Goethe szerint; ha tudjuk a titkot, nem tévedhetünk; de mert nem tudjuk, tévednünk kell. Igen, de célunk a nemtévedés boldogsága volna, tehát akkor életünk célja: céltalan. Ez objektív pesszimizmus. Hasznos gondolat, mert egy hatalmas költeményt hordoz vállán és visz célra. De nem lehet gyakorlati értékévé realizálni, mert nincs hatalmunk kilépni magunkból s nincs hatalmunk saját sorsunkat felülről igazgatni. Nem lehetünk egyszerre emberek és istenek. Goethe igazgathatja Faustnak a sorsát, mert ezt az embert ő teremtette, ő az istene. De Faust csak művészi életet él, olyan síkban halad pályája, mely nem érinti a földiséget. És így nekünk embereknek

magasztos paradigma ugyan a sorsa, a tragédiája, de gyakorlati úton nem kamatoztathatjuk.

Byron *Kainja* irigységből és Istennek tetszeni akarásból megöli testvérét — ezzel földre szólítja a halált, ezt a sötét hatalmat, az élet árnyékát. Megtanulja, hogy a halált tulajdonképpen nem az ő akarata hívta létre: mert a Mindenható nagy világgépezetében örök idők óta szolgál ez a rém; de megismerni: a saját sorsából ismerte meg. Nincs halhatatlanság; nemcsak az emberek, a világok is elmúlnak. Ha ezt a gondolatot a gyakorlati életben végiggondolnók: nagyon különös végső igazság lenne a formája; az t. i., hogy a magunk vagy a mások elpusztítása csak a mulandóság egyetemes törvényének a betöltése volna, mondhatni: istenes cselekedet. De ki merné ezt a társadalmak életében ad absurdum vinni? Pedig a keleti Nirvana-gondolat már ennek az ősi, végzetszerű törvénynek a bölcséleti kifejezése. Byron költeményének az alapeszméje: rejtett tendencia, melyet az öngyilkosok és gyilkosok feloldalúan realizálnak.

Madách *Ember tragédiája* szintén egy világsgondolatot hord magában: azt, hogy az ember látszólag céltalanul tör, fárad, bukik; győzelme is vereség, mert amint egyik kitűzött eszméje diadalt arat: túléli magát és a diadalt arató bukott hőssé lesz, háta mögött már ott áll alteregója, egy új, az előbbi eszmével rendesen ellentétes irányú eszme szolgálatában. Az emberiség élete, mint a Mindenségé, hullámvonalban hömpölyög tovább, körben-körben, előre nem haladva, csak terjengve és szűkülve. Hol itt a cél? Madách szerint: «Az élet célja a küzdés maga.» Tehát a céltalanság a célunk. A Goethe gondolatának mintegy a visszája cseng itt, tulajdonképpen egy vele. Most már, lehetne-e a gyakorlati életben realizálni ezt a művészi alapeszmét? Ez azt jelentené, hogy ha már megszülettünk: ne bánjuk, akárhová vetett a sors bennünket, harcoljuk végig harcunkat, ha kell: mint rabszolgák, ha lehet: mint királyok. Végeredményben úgyis egyet ér az életünk — t. i. semmit. A vallás csak vigaszt ad, de nem tesz jobbakká vagy továbbtartókká bennünket. A bízva bízás: illúzió, szembekötő fátyol, amely a szakadékot takarja el előttünk, hogy bátran zuhanjunk belé.

Az irányzatosság tehát hasznosságot, használást jelent; az irodalom célja pedig: csak gyönyörködtetés. Haszon és gyönyörűség nem zárja ki egymást, csak a hasznot emeli szellemivé a gyönyörűség, ha együtt jelennek meg a költői alkotás alapgondolatában. Ha a tendencia külön erőre kap, akkor a mű esztétikai értékét fenyegeti veszedelem. Legnagyobb költők azok, akik az emberiség sorsát mozgató irányzatosságot tudnak rejteni alkotásuk alapeszméjébe.

Itt már a haszon túl van a hétköznapiság korlátján s az eszmeiség tiszta légkörében egy a gyönyörűséggel.

Korunknak is van tendenciája. És pedig az, hogy mindent, még a souverain művészetet is, be kell fognunk a gyakorlati élet gépezetébe. Ez a horizonton fölrémlő új kollektivizmus előre kiáltott jelszava. Európa megrendült gazdasági és erkölcsi élete félelmetesen kezd ránehezedni korunk irodalmára is. Csak az az író élhet meg, aki hasznos a köz szempontjából. Ez pedig egyenes utat jelent a leg-silányabb, legszomorúbb irodalomhoz : a propaganda-irodalomhoz. Közönség nélkül nincs irodalmi élet ; ha a közönség művészetellenes : el lehet gondolni, milyen közönségesen rossz a művészete. A talajt vesztett írók a pillanat aratói lesznek : minden napnak megvan a maga szenzációja, ehhez a röpke élményhez köti jövőjét az egynapos alkotás, ha «függetlenség» látszatában akar élni ; ha pedig behódol a köz parancsának : programmot énekel, amelyet az állam gépezete diktál neki. Pénzt a gyors siker hoz, a gyors siker a napok szenzáció-jához van kötve. Nem azért énekel a XX. század költője, mint Petőfiék, hogy énekét visszazengjék az idők bércei, a századok, hanem azért, hogy hajnaltól megéljen alkonyatig és másnap újra kezdje az egészet. Ez volna a multtal való teljes szakítás. Az irodalom kitett gyermekké lesz, akinek sem apja, sem anyja. Züllött és törvénytelen. Ha absurdumig akarjuk vezetni ezt a fejlődést : akkor odajutunk, hogy előre elkészített lírai vagy drámai szólamokkal ügyes szerkezetű gépek mechanikusan gyártják az alkalom-követelte szellemi hurrá-hiádákat ; mert ahogy a régi kézműipart fölváltotta a gyári üzem, úgy akarja fölváltani az egyéni művészetet a kollektív-előállítású és tendenciától zörgő propaganda-irodalom.

Nem egy európai író emelte már föl szavát az irodalom érezhető mechanizálódása, gyáriasítása ellen. Edgar Wallace angol írónak egész kis gyárszerű üzeme termelte szakadatlan omló és ömlő detektív-regénykészletét. Bécsben vagy Berlinben színmű-termelő társaság alakult, amely megrendelésre szállít operettet, szatirikus vígjátékot vagy irányzatos társadalmi drámát. Amerikában a lírai műfajoknak is van kollektív előállítási üzeme. Szovjet-Oroszország valamennyi bent élő írója tulajdonképpen állami hivatalnok, pontosan meghatározott eszmekörben dolgozik és egyéni munkáját elnyeli a propaganda-irodalom zagyva tengere. Az *Egyén* meghalt — egyetlen létező a *Köz*.

El lehet gondolni : mi lesz ebből egy-két évszázad múlva, ha általánosítja Európa és Amerika. Shakespeare múzeumi ritkaság-számba megy : már nem élvezi senki, legföllebb megcsodálják, mint

Madách falanszteri tudósa a preparált lovat, amely egy régi barbár korban a gőzgépet és a motort helyettesítette. Az egyéni líra — mely Pálnak vagy Péternek a szerelmét, bánatát vagy örömét énekelte a madár ösztönös hangján — gramofonba tett lemezzé válik, előre megállapított formában, előre megszerkesztett kollektív érzéseket perget le, arról, hogy milyen pompás a hét ötnapi munkája után megfürödni; vagy hallgatni az állami színházban, hogy éneklí az állami énekesnő a mozdulatok egységének a fegyelem szempontjából való nagy jelentőségét. A regények a nemi élet felvilágosításával vezeték be a mindkét nembeli ifjúságot az állam polgárságát successive szaporító házasság rejtelseibe. A történelmi drámák szörnyű panoptikumok lesznek, ahol a boldog szovjet-egyed elámulhat azon, hogy valamikor a burzsoá volt az úr és a proletár a szolga; és nagy épületeket pusztán azért építettek minden országban, minden városban, hogy egy zenélőgép mellett ezren vagy ötezren egyszerre énekeljenek naiv zsoltárokat és kiabáljanak valami nemlétezőhöz, akit Űrnak, Istennek, Jehovának meg Mindenhatónak neveztek.

Szó ami szó: de az Egyéniség hatalma hanyatlóban. Mintha igazán istenek alkonya borulna a műveltnék mondott világra. Mert mit jelent az Egyéniség kihalása? Jelenti életünk legnagyobb színeinek kifakulását; jelenti a sokszólamú emberi élet énekének monoton egyszólamúvá szegényedését; jelenti a külön-külön kivívott egyéni boldogságnak, diadalnak, szerelemnek, dicsőségnek elpusztulását. Ha nincs nagy Egyén: nincs hatalmas, öntudatos Tömeg; mert a tömeg lelke, akarata tulajdonképen a nagy Egyénekben objektiválódik. Az ember nem lehet lelketlen gép, akármilyen remek elhelyezéssel állítják is be a mechanizáló államok az új idők keretébe; az értelmi élet alatt vagy fölött levegőt kíván magának az érzelmi, az ösztönös élet is, ennek pedig mindig a költészet volt és lesz a levegője.

Az az irányzat tehát, amely a legmodernebb vagy legújabb utat jelenti, zsákutcába sodorja az emberiség szellemét. És most előáll az a különös helyzet, hogy ha ez ellen a romboló irányzat ellen küzdeni akar maga az irodalom, kénytelen tendenciát venni a vállára a megtámadott tendencia ellen. Mert ennek a mai, propagandaízü és rejtett vagy fitogtatott tendenciát hordó irodalomnak a betegségét, az irodalmiatlanságát maguk az írók fedezik föl legelőször, és így a gátló tendencia már akaratlan is ott bujdosik fölemelt szavukban. Ez nem baj addig, míg a tendencia nem öli meg itt is az esztétikai célt, a szépséget.

Azonban nem kell félnünk attól, hogy az irodalom teljesen hasznossági irányzatúvá fajul. Nem pedig azért, mert a három leg-

hatalmasabb és legköltőibb érzés, a szerelem, a természet és a mulandóság érzése, sohasem rendelhető alá hasznossági célnak, még művészi formájában sem. Ez a három érzésünk és az ezt kifejező költői irodalmunk örök boldogok szigete lesz a szennyesebb emberi indulatok tengerén ; ott mindig gyönyörű kék lesz az ég és zöld a föld, s a magáról elfeledkezett lélek a szépség szárnyain repül föl az eszményiségig és az elragadtatás mámorával olvad az örök Természetbe.

Itt hiába miden szovjet és minden falanszter és minden technokrácia : az *Egyén* ül a hatalom királyi trónján s a tömeg csak közönsége lehet, nem irányítója és nem vezére.

OLÁH GÁBOR.

SZEMLE.

Képzőművészet.

Gróf Klebelsberg Kuno emlékének szentelte a Magyar Képzőművészeti Társulat téli kiállítását. Gróf Klebelsberg a magyar kultúrfölényt hirdette és ennek megalapozására irányult 10 éves miniszterségének minden cselekedete. Páratlan az a szívósság, szervező erő, széles látkör, amellyel szellemi felsőbbbségünket biztosítani akarta. Nagyszabású elgondolásoknak, századokra szóló alkotásoknak volt létrehozója. Nem forgácsolta szét erejét a mindennapi szükségletek között, mégis a kultúra minden területére ellátott éles szeme, mindenütt meglátszott sorsdöntő beavatkozásának értékes eredménye. Mind az oktatás, a szellemi élet, mind a művészeti kultúra mérhetetlenül sokat köszönhet páratlan tetterejének, bár az utóbbi területen nem voltak mindig szerencsések vállalkozásai. Egyes intézményeket elhanyagolt, hogy annál inkább támogassa azokat, melyek születésüket, felvirágzásukat neki köszönhetik. Nem a javak egyenletes elosztásának volt a híve, hanem a szellemi és anyagi erők kevés helyen való halmozásának. E tekintetben a régi hatalmasságok módszerét követte.

Minden téren ő volt a kezdeményező. Ő irányította tudósok kutatásait, ő állapította meg az elvégzendő feladatokat, ő határozta meg művészek munkásságát. Mint igazi mecénás válogatta ki kedvenc művészeit, akiket elárasztott a nagyszerű feladatok tömegével. Látni kellett őt, hogyan égett az alkotás lázában egy-egy kedves tervének megvalósításakor. A szegedi árkados Templom-tér létrejöttét oly várakozással, szeretettel kísérte, mint egy apa gyermeke növekedését. Egyéni elgondolása volt ez a koncepció, mellyel építészettünk modern irányban való fejlődését megindította.

Rerrich Béla alkotása nem volt barokk stílusú terv megvalósulása, és ezt mégis oly szeretettel és megértéssel övezte, mint a szívéhez legközelebb álló XVIII. századi emlékeket. Mintha ezzel akarta volna ellensúlyozni azt a tevékenységet, melyet minisztersége első felében az időszerűtlen barokk építészeti stílus propagálása érdekében kifejtett. Mikor ráeszmélt arra, hogy az életerejüket veszített XVIII. századi formák mennyire meggátolják a kor szellemét

kifejező építészet kialakulását, meggondolás nélkül revideálta ezen a vonalon nézetét. Így lett a szegedi építkezésekkel megkezdője, hivatalos elismerője a korszerű építkezéseknek.

Az iparművészet is igazi szívügye volt. Tudta és érezte, hogy egy széles látkörű kultúrpolitikus feladatai közül nem hiányozhatnak az iparművészet támogatása sem. Megbízásokat adott kitűnő művészeknek modellek mintázására, melyeket a herendi gyár égetett porcellánná, és magyaros hagyományokban gyökerező miseruhákkal, terítőkkal, talárokkal, jelvényekkel gazdagította a templomokat, egyetemeket, főiskolákat.

A Múcsarnok kiállítása tízéves miniszterségének minden látható tevékenységét felölelte. Kertész K. Róbert h. államtitkár, a főrendező, gondoskodott arról, hogy a kiállításból semmi se maradjon ki, ami Klebelsberg nevével kapcsolatos. Az első teremben Petrovics Elek főigazgató azokat a művészeti alkotásokat gyűjtötte össze, amelyek Klebelsberg támogatásával jöttek létre, vagy amelyeknek megszerzésére külön javadalmat utalványozott. Itt láttuk Zala Györgynek a kormányzóról készült képmását és lipcsei Stróbl Alajosnak egy egész sor kiváló művész-szobrát, amelyeket a Történelmi Képcsarnok számára vásároltak meg. Magát gróf Klebelsberg Kunót két arckép is ábrázolta, az egyiket Karlovsky Bertalan, a másikat Glatz Oszkár festette. A főfalon Thorma János hatalmas vászna, *Az aradi vértanúkat* ábrázoló kép függött, mellette pedig Pásztor János erőteljes bronzszobrai, a *Balatoni révész és halász*. Ezeket a tihanyi Élettani Intézet részére rendelték, de méltók lennének arra, hogy Budapestet ékesítsék. Giovanni da Bologna barokk stílusa szerencsésen olvad össze bennük magyar paraszti energiákkal.

A második terembe kerültek Dudits Andor falképeinek tanulmányai. Dudits volt gróf Klebelsberg kedvelt falfestője, rábízta a feladatok zömét, első sorban az Országos Levéltár falfestményciklusát. De Vaszary Jánosnak és Aba-Novák Vilmosnak is jutott megbízás; az első a tihanyi Élettani Intézet számára festett nagyobb kompozíciót, a második pedig a szegedi keresztelő kápolnában három freskót. Dudits inkább a korok külsőségeit, Aba-Novák pedig a lelkét hangsúlyozta a régi időknek. Vaszary a tihanyi kompozícióban fantasztikus szín- és formarapszódíát valósított meg szellemesen. Mintha Claude Monet vízinvény-sorozatának káprázatát élnénk át újra más elképzelésben.

A harmadik teremben az építészeti alkotások fényképeit, rajzait, a szoborcarnokban pedig a legnagyobb szabású plasztikai műveket állították ki. Közepén állt Kálmán hercegnek sikerült

gödöllői lovasszobra Róna Józseftől, egy középkori lovagnak francia szellemben való ábrázolása, mellette a négy debreceni reformátor alakja, Kisfaludi-Stróbl debreceni Tisza-szobra és Horváth Géza stílusos elgondolását Lőrántffy Zsuzsannája. A következő termekben a külföldi kollégiumok ösztöndíjasainak munkáit gyűjtötték össze. Különösen a Római Magyar Akadémia vonult fel gazdag és kitűnő anyaggal. Ugyancsak méltón érvényesült a bécsi Collegium Hungaricum tudományos és művészeti munkássága. A párizsi festő-ösztöndíjasoknak egy fal jutott abban a teremben, ahol Nemessányi-Kontuly Béla gödöllői és szegedi falfestményeinek kartonjait mutatta be. Külön teremben szerepeltek Ohmann Béla stilizált szobrászati alkotásai. Bemutatták a Klebelsberg jóvoltából helyreállított műemlékekről készült fényképeket, továbbá a támogatásával kiadott tudományos műveket. Egy szobában zenei és színházi emlékek, Liszt- és Goldmark-ereklyék a Zeneművészeti Főiskolából, a szegedi székesegyház orgonájának terve, egy másikban pedig a nagyszabású elemiiskola-építési akció bizonyítékai. Végül külön teremben jutott hely Klebelsberg halotti maszkjának, családi ereklyéinek, arcképeknek, fényképeknek, díszokleveleknek, érdemrendeknek, ajándék-tárgyaknak, a nagy kultúrpolitikus személyes emlékeinek.

Mindenki csodálattal adózott gróf Klebelsberg Kuno szellemi hagyatéka gazdagságának, sokrétűségének. A Múcsarnok termei egy hallatlanul tevékeny, az alkotás örök lázában égő élet eredményeiről számoltak be. Már elnémultak a politikai támadások, az ember elköltözött, csak alkotása maradt itt, megtisztulva az egyéni érdekek salakjától. És ez olyan hatalmas és változatos, hogy gróf Klebelsberg Kunót méltán kell számítani szellemi életünk reprezentatív alakjai közé.

Egy másik kiállítás az összes irányok jeles képviselőit vonultatta fel a Múcsarnokban, reprezentatív külsőségek között. Úgy látszik, a magyar művész társadalom megértette Hóman Bálint kultuszminiszter szövegét. A miniszter a kormányzó leirata alapján a múlt év végén a magyar kultúra egysége nevében kibékülésre és közös munkára hívta fel a művészeket. A béke jegyében jött létre a Múcsarnokban a Nemzeti Képzőművészeti Kiállítás, amelyen az összes irányok és kevés kivétellel jelentős mestereink is résztvettek. Seregszemléje volt ez a mai magyar művészetnek, szinte megtaláltuk benne festészetünk és szobrászatunk összes értékbeli gazdagságát. Végre lehetőség nyílt arra, hogy az állami aranyérmes és a többi díjat is méltó alkotásoknak ítélhessék oda.

A kiállítás a maga egészében híven igazolta azt a felfogást is,

amelyet a kultuszminiszter vall a művészetekről. Nem az irány a fontos, hanem a kvalitás, az alkotás értéke.

A tárlat rendezése méltó kezekbe volt letéve. Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, eddigi kiállításrendezéseivel bebizonyította, hogy a leghivatottabb erre a feladatra. Neki adta át a különböző irányok elfogulatlan képviselőiből összeállított bíráló-bizottság az elfogadott műtárgyakat. Minden művész csak három alkotást küldhetett be és a bizottság ezekből válogatta ki a tárlat anyagát. Bár a bizottság jó munkát végzett, az anyagot megrostálta, mégsem volt elkerülhető, hogy másodrangú darabok ne jussanak az elfogadott műtárgyak közé. A rendező hivatása volt úgy alkotni meg a kiállítás általános képét, hogy a kevésbé jelentős művek ne uralkodjanak a kiválóbb alkotások felett.

Petrovics Elek szakított a Műcsarnok termeinek eddigi rangsorával, és inkább a stílus, az alkotások érvényesülésének biztosítása volt a vezető szempont rendezésében.

Az első terem főfalát Dudits Endre óriási vászna, az *Eskü a Vérmazon* foglalta el. Az ismert kép ezúttal szerepelt először a Műcsarnok kiállításán, annakidején a Nemzeti Múzeumban mutatták be. Kétségtelenül Dudits Endre legsikerültebb történelmi kompozíciója. A kép jobboldalán az alakok merőlegesei egymás mellett sorakoznak fel, míg baloldalt a lobogók és a lovak barokk mozgalmassága kavargog. Mindenütt jól érvényesül a biztos rajz, a színek ellenben a díszmagyarokon határozatlanná válnak. Csak az erősebb színfoltok, az egyháziók öltözékei hangzanak ki a zöldesbarna tónusból, mely elől a szőnyeg lilájában, hátul pedig a szépen rajzolt tájkép zöldjében tisztul meg. Míg Benczur *Millenniumi hódolata* a régi Magyarország utolsó hivatalos, történelmi festménykompozíciója, Dudits Endre a trianoni Magyarország önmagára eszmélését fejezte ki először nagyszabásúan.

Másik legnagyobb vászon a kiállításon Csók István *Nirvánája*. Régóta festi a mester ezt a felhőkön lejátszódó látományt, mely üde színeképeletéről tanuskodik. Kitűnően mérlegelt tónusok, finom árnyalatok, gyöngyházfények, ragyogó misztikum itt minden, a női aktok érzéki forgataga az űrben a trónoló Buddha körül Csók festői képzeletének eleven bizonyítéka. Még egy ismert térfiarckép, legutolsó termésének egyik gyöngye és egy balatoni tájkép — csupa szín, vibráló káprázat — képviselte a mestert a kiállításon. Szőnyi István három festménnyel szerepelt. Mind a három színekultúrájának finomodásáról, a valeurök lemeréséről, kompozicionális kiaknázásáról tanuskodik. Az Erzsébet-híd alatti pesti rakpartot ábrázoló képén

a kékek, a sárgák, rózsaszínek mesterien egészítették ki egymást, ugyanígy egységes festői vízió a *Vízparton tereferelő asszonyai* is. Nagy képe már nem ilyen szerencsés kompozíció. Iványi-Grünwald Béla *Cigányai*ban a lokális színek erősen kivillannak, az egész képnek mégis egyenletesen szőnyegszerű a hatása. Aba-Novák Vilmos sokalakos, mozgalmas parasztkompozíciója tempera-stílusának mostani értékeit bizonyítja, míg Árpádházi Szent Erzsébetet ábrázoló triptichonja, hibái ellenére is, a modern egyházművészet extatikus misztikumát fejezi ki. Bájosak, ókeresztényien bensőségesek voltak Molnár C. Pál biblikus képecskéi. Pedig mind ezeket, mind harmonikus, fekvő aktját a modern klasszicizmus festői könnyedsége jellemzi. Vaszary János kompozíciói viszont kizárólag színhatások. Raffinált készséggel festett képein határozott esetvonással jellemez minden külsőséget, fényvillanást. Egész más a világa Basilides Barnának. *Halász* című nagy, stilizált képe a tavalyi velencei kiállítás magyar pavillonjának is egyik díszje volt. Érzékeny, de tiszta rajza, gobelinszerű zöld tónusa, meghitt hangulata a japán művészet dekoratív hatásáról beszél.

Tornyay János szélesen festett, sötét tónusú, magyar érzést árasztó képei telve vannak az élet, a természet tragikumával, színvillanásaival. Örülünk, hogy ismét virágzásban van a rokonszenves festő művészete. A francia impresszionizmus festői kultúrája, szellemes könnyedsége jelentkezett viszont Mattyasovszky Zsolnay László három festményén, különösen reprezentatív jellegű, guggoló nőjén. Feltűnést keltettek Márton Ferencnek a szegedi székesegyház szentélye részére magyaros érzéssel készült, hatalmas mozaik-kompozíciójának kartonjai. Erőtéljes továbbképzései Kőrösfői-Kriesch Aladár szellemi hagyatékának.

A kiállítás szobrászati anyaga kétségtelenül a festmények mögött maradt, bár nem volt híjával a kiváló daraboknak. A rendkívül súlyos gazdasági viszonyok terhe, a művésznymor sokkal inkább sujtja a szobrászokat, mint a festőket. Nemcsak műfajuk csekélyebb népszerűsége, hanem az anyag, a kő, a márvány, a bronz drágasága miatt is. Kitűnő tervek maradnak meg örökre gipszben, nem jut számukra nemes anyag, amelyben a művész elgondolta őket és amelyben stílusuk maradék nélkül megnyilvánul. Igaz, hogy a nagyobb művészi feladatok, közteret ékesítő plasztikák a szobrászoknak jutnak, de megoldásuknál mindig számítani kell a közízléssel, meg kell alkudniuk az általános tetszéssel, és nem dolgozhatnak olyan szabadon, megkötöttség nélkül, tisztán művészi eszméiket követve, mint a festők, akik tulajdonképpen saját maguknak festik képeiket.

De nemcsak ezért, hanem belső stiláris sajátágaiknál fogva is sokkal konzervatívabb a szobrászat, mint a festészet. A kő, a márvány, az érc kevésbé enged meg szertelenségeket, a plasztikában a kilengések, a trükkök, a tréfák inkább átmeneti jellegűek, mint a képírásban. Újat, külsőleg-belsőleg tartalmasat a szobrászatban csak igazi tehetségek alkotnak, ezért a plasztikában kivételesebb a kvalitációs alkotás.

Mindjárt az első teremben találkoztunk Sidló Ferencnek két alakból felépített bronzcsoportjával. Budapest egyik kútját ékesíti már a *Danaidákat* ábrázoló kompozíció. A korszakat tartó, egyenletesen kilépő alakok egymásmellé-rendeltsége csak felül záródik össze egységes csoporttá. Az idomokat határozottan hangsúlyozó, klasszicizáló mintázás egyik főerőssége a szép és hatásos kompozíciónak. Már a téma kívánta Sidlótól ugyanezt a mellérendeltséget *Tavaszt* ábrázoló kettős síremlék-tervén. Mélységesen komoly hatású Medgyessy Ferenc *Gyászoló nője*. Az egyenletes ritmusú drapériákba burkolt, álló alak egyike volt a kiállítás fődarabjainak. A haraszi kőből faragott *Anyá* című szobrában pedig Medgyessy a formákat fogja össze tömören. Pátzay Pál egy kisebb alakját fejlesztette a *Szomorúság* szimbolumává. Az alak idomain feszülő köntös segítségével hatásosan épülnek fel az álló alak egyszerű formái. Ez a szobor is a kiállítás egyik főértéke volt. Még egy fanyar természetűséggel és plasztikai szigorúsággal mintázott fiú-akt dícséri Pátzay művészetét. Moiret Ödönt is kitűnően képviselte a három kiállított kisebb bronz-akt. Igaz plasztikai érzék, könnyedség nyilvánul jól kiegyensúlyozott guggoló alakjában ép úgy, mint az *Ébredést* szimbolizáló, drapériakagylóba foglalt fekvő aktjában. Szentgyörgyi István a kormányzó feleségének márvány mellszobrát mintázta meg nemes, klasszicizáló stílusban, a formák tiszta éreztetésével, előkelő ruharedőikkel. Méltó párja a kormányzóról készített mellszobrának.

Horvay János a Gárdonyi-szobor egyik mellékalakját, egy olvasó parasztasszonyt, állította ki. Jó példája az eleven, természetű, naturalista plasztikának. Beethoven alakjával már többször találkoztunk. Egyike a mester legszerencsésebb szobrászi gondolatainak. Kitűnő eszme volt, hogy a magábamélyedő márványalakot, mely a zord zenetítán egyéniségét oly kitűnően fejezi ki, a Városmajor zöld ligetében állították fel. Szébb, hozzá méltóbb nyilvános emléket nem is állíthattak volna Beethovennek. Halmágyi Istvánnak *Ósmagyart* ábrázoló szobra Mészáros László hatását árulja el. A szinte frontális, erőteljes alkotás kétségtelen plasztikai érzékről tanuskodik.

Ezek csak kiemelkedő értékei a Nemzeti Képzőművészeti

Kiállításnak. Akármennyire szídták is a mellőzöttek a tárlatot, kétségtelen, hogy a magyar festészet és szobrászat ilyen reprezentatív felvonulásában régen volt részünk.

Néhány érdekes gyűjteményes kiállítást láthattunk a magánkiállítási helyiségekben is. Csók István képeinek együttese kívánczik ezeknek élére. Művészetében a modern francia színkultúra minden raffináltsága egyesül a magyar nép dekoratív képzeletével. Könnyedsége, valóságához kötött, mégis hallatlanul szellemes színköltészete idővel sem tompult el, nem lett vaskosabb, hanem mind finomabb, mind kifejezőbb. *Reggeli* című képének asztali csendélete csak a legigazibb, a legtökéletesebb színkultúrájú festőkéhez hasonlítható. Remekmű ez a kép teljes egészében épen úgy, mint a *Rózsaszínű hó* című, szinte illatos tájképe. Egy új, tiszta festői átírásban lép elénk a *Thámár*, ez a haloványtestű látomány, mely Csók festői képzeletét állandóan izgatja. Csupa színeköltemény, sziporkázó színötlelet a többi festménye is.

Csók Istvánnal együtt szerepelt Hubay Andor, a ki hittel teli, őszinte naturalista. Tájképei megannyi hűséges természetvallomás a napsütés melegéről, fényéről, a tavasz repeső örömről. Nem bonyolult, nem keres problémát, világosan, egyszerűen fejezi ki magát. Színyei-Merse Pál felvidéki tájképeinek hagyománya, üdítő levegője, derűs optimizmusa visszhangzik Hubay Andor képeiből. Figurális vásznaiban még egyszerűbb összefoglalásra törekszik, itt halkan megszólal a stilizálás, a formák tisztaságának éreztetése is. Két kisebb tájképében adta magát Hubay Andor a legtökéletesebben. Várakozással tekintünk a kiegyensúlyozott lelkivilágú, ízléses festő további fejlődése elé.

A Tamás Galéria ötvenedik jubiláris kiállítását Egry József festményeinek bemutatásával ünnepelte. Egry József művészetében olyan erős, kozmikus szerepet játszik a fény, hogy a dolgok testisége, formái, színei elpárolognak. Minden éterikus látománnyá, súlytalanná, áttetszővé lesz festményein. Témái a balatoni színvillanások, ténykévék, de ha intérieurt fest, akkor is ugyanezekkel a szín-accentusokkal fejezi ki magát. Újabban képei kissé megszínesedtek, palettáján a hideg kékek és a melegebb zöldek többször szerepelnek, mint régebben. De azért most is világosak, égőn tüzesek a színei, a nagy fehér foltok a fény legnagyobb fokozatait fejezik ki. Lehet, hogy Egry folyton egy húron játszik, de éppen ebben rejlik sajátos ereje, egyéniségének határozottsága.

Nyugodt, lelkiismeretesen kiegyensúlyozott Vidovszky Béla festői világa. Szemléletét nem korbácsolják fel külső vagy belső viharzások; mint a hegyi tó vize, olyan csöndes, olyan tiszta festé-

szete. Nem változik, nem erjed, mindig hű marad a természethez, ennek szelíd szépségeit elmélyedően festi lírikus ecsettel. Akár szabad tájat, akár intérieurt ábrázolnak képei, a világítás mindig egyenletes, sohasem keresi a nagy ellentéteket a fény vagy a sötétség skáláján. A napfény nem olyan erős, hogy felbontsa festményein a dolgok körvonalait, viszont semmi sem merül el nála a sötétségben. Technikája sima, nem eszel ki semmit, mindent egyforma odaadással fest. Szereti a tükrözéseket, akár a Tisza vagy a Zagyva nyugodt vizénél figyel meg azt, akár az intérieurök fehér-lakkos ajtóin vagy fénylő padlóin. A XVII. századi hollandusokhoz hasonlóan festi nem egyszer az egymásbanyúló barokk- és biedermeier-szobákat, finoman mérlegelve a különböző oldalról beömlő világosságot. Mint egy régi világ letűnt emléke, úgy áll előttünk meghitt, rokonszenves művésze, melytől távol van a mai élet nyugtalan, válságos szelleme.

Frank Frigyes festőművészete az utóbbi években nagy átalakuláson ment keresztül. Mindinkább kiszabadult a természetutánczás kötelékeiből, a valóság neki csak forrás, amelyből önálló szín- és formafantáziáit meríti. Természet-transzponálásában azonban sohasem megy olyan messzire, hogy a megfestett motívumokat az érthetlenségig stilizálja. Bizonyos jellemvonások kiemelését hangsúlyozza, e szerint alakult át látása is. Képszerkesztését mindig a vonalak, az irányok határozott formarendszerére építi, de a szerkezet sohasem lép tüntetően előtérbe, hanem megbúvik az élénk dekoratív együttesben. Sehol semmiféle unalmas szürke vagy barna árnyék, mindenben az abszolút színesség uralkodik. Néha erőteljesebb harmóniák érvényesülnek festményein, máskor halványabb a kompozíció, csak itt-ott hangzik ki jobban egy-egy raffínáltabb színfolt. Úgy érezzük, hogy Frank Frigyes művészete most átmeneti állapotban van, de ebben a fejlődési korszakában is értékes és érdekes gyümölcsöket hoz.

Egy kevéssé ismert, de tehetséges festőművész temperáival, vízfestményeivel és rajzaival ismertetett meg bennünket a Tamás Galéria. Simon György János gyűjteménye azt bizonyítja, hogy a művész már legyűrt minden bizonytalanságot és hogy kultúrája, ízlése segítségével mindig érdekesen, artisztikusan fejezi ki magát. Bemutatott anyaga Észak-Afrikába tett utazásairól számol be, hol azonban nem néprajzi tarkaságokkal teltek meg munkái, hanem a francia festői szemléleten alapuló, művészi mondanivalókkal. Stílusa kissé rokon Bernáth Aurél festészetével, de ennél színesebb, valószínűbb. Mindig tömören fejezi ki magát; egyszer laza, de mégis markáns körvonalakkal érezteti témáját, másszor pedig a formataralom jellemző emlékeit vetíti papírra. Simon túl van az impresz-

szionizmuson, a kifejező eszközöket azonban sem színben, sem formában nem viszi túlzásba. Egy-egy színes rajza megkap szemlélete frissességével, technikája könnyedségével. Gyűjteménye különösen azoknak tetszett, akik az önkéntelen vázlatokban rejlő művészi kvalitásokat becsülik meg leginkább.

Kernstok Károly a legradikálisabb újítók közé tartozott a festőművészek között, most pedig lehiggadva az új akadémizmus nyugodt vizein evez. Már régebbi kiállításán is a megtérést, a befejezettséget hangsúlyozta a vázaltszerűséggel szemben, most pedig teljes tudatosság hatja át minden munkáját. Renoir rózsaszínű, pirosas akkordjai, Derain formai bevégeztsége voltak rá döntő hatással, ezek érlelték ki világos tájképeinek színharmóniáit, alakos kompozícióinak formai felépítését. Semmi sem véletlen alkotásain, kis-alakos tájképein az emberek tudatosan vannak elszórva. Még leszűrtebbek alakos kompozíciói. Itt a színek bágyadt, szürkésbarna tónusát a szépen beállított aktok nyugalmas harmóniája ellensúlyozza. Nagy készültség, sok harcnak, iránynak megemésztése, rengeteg mindenben való túljutás nyilatkozik meg ezekben a kompozíciókban, mi azonban mégis inkább a friss szemléletnek, az üde fantáziának vagyunk a barátai, mint a hímporát vesztett modorosságának. Tájképei azonban kitűnőek.

Vadász Endre a legegényibb elképzelésű grafikusaink közé tartozik. Rézkarcain primitív eszközökkel, szófukaron, csak körvonalakgal, de elevenen és naivul örökíti meg látszólag teljesen egyszerű, belsőleg azonban nagyon komplikált benyomásait. Most a temperához nyúlt és ezzel a technikával még csak fokozza, gazdagítja eddigi elképzeléseinek hatását. A japánoktól kezdve egészen Altdorfer misztikus erdőromantikájáig, igen sok művész volt reá befolyással, de ő minden hatást szervesen beolvasztott művészetébe. Kedvenc témái a vízparti jelenetek, az ütött-kopott fabódékkal. Az úszó halászbárkák formáinak egyéni rajzát különösen artisztikusan használja ki, majdnem turáni módon stilizálja. Világos, szinte fehér képei valóságos mesehangulatot árasztanak magukból.

Petri Lajos leszűrt, tiszta szobrászi stílusát már több alkalommal méltattuk. Most csupa szoborképmást állított ki, melyeknek legfőbb értéke a nemes egyszerűsége, a tartózkodó kifejezésre, a formák világosságára törekvő mintázás. Egy magántulajdonban lévő, márványból való parasztlány feje kiváló munka. Rendkívül eleven, az élet röpké villanásával teli szoborképmásokat állított ki Kisfaludi-Stróbl Zsigmond. Különösen az érdekes arcélű angol előkelőségekről mintázott fejeiben nyilvánult mesteri mintázó készség.

A Tamás Galéria egyik kiállításával Gulácsy Lajos emlékének áldozott. Annak a festőnek, akinek nagy tehetsége később az örület látományait vetítette elénk. Még ép elmével Gulácsy átérezte a művészettörténet összes korszakait, tehetsége vagy talán már a háttérben lappangó betegsége mindig visszatartotta attól, hogy a természet naiv másolója legyen. Valami groteszk finto torzította el modelljeinek arcát, amelyek a különböző korokból merített romantikus képein mint valami leselkedő démonok vigyorognak ránk. Néhány finoman megálmodott tájképe talán a legvalószerűbb emlék volt az egész kiállításon, és mintha az angol praeraffaelitákat idézné a *Dal a rózsatőről* című költői kompozíciójában. Később mindinkább előtérbe lépnek a tudatalatti víziók, hogy végül teljesen megbontsák a kompozíciók érthetőségét. A *Fellázadt játékszerek* már az örület patológikus piktúráját jelzik. De mielőtt az értelem világossága elhomályosodnék, még előbb, a betegség kitörése küszöbén, néhány varázslatos szépségű, misztikus képet fest. Innen már csak egy lépés, hogy a szerencsétlen festő megérkezzen az örületében elképzelt Naconxypan városába, honnét számára már nem volt visszavonulás.

Pekáry István népiesen primitív festményeiről újabban áttért képszőnyegekre tervezésére. Ezt az átnyergelést igaz örömmel kell üdvözölnünk, mert Pekáry festészetében eddig inkább csak keresett népművészeti érdekességeket találhattunk, aminek külföldön talán nagyobb volt a hatása, mint idehaza. A képszőnyegben azonban megtalálta a maga igazi technikáját. A leegyszerűsített primitivitás, a naivság itt magából a műfajból következik. Barna vagy rótsárga alapra tervezett, figurális motívumai címerszerűen foglalnak helyet a neutrális, egyszínű mezőben. Dekratív stilizáltságuk merevségének sokszor bizánci a jellege. Épp így Pekáry felhasznál képszőnyegterveiben egyéb művészi gondolatokat is. Kódexillusztrációk, ősi miniaturák artisztikumából merít. Érdekes megfigyelni, hogy egy szőnyegtervében mint helyettesíti a perzsaszőnyeg megszokott motívumait apró, magyarosan stilizált emberekkel, állatokkal, fákkal és házakkal. Most még csak egyszerűbb terveit valósította meg, de reméljük, hogy ezek után sorra kerülnek fejlettebb, gazdagabb kompozíciói is. Három biblikus szőnyege a milánói nemzetközi iparművészeti kiállításon szerepel.

Emőd Aurél, úgy látszik, már kibontakozott Vaszary János bűvköréből. A gyűjteményes kiállításon bemutatott festményein az átmeneti tónusoknak már nagyobb szerep jutott. De most is kitart a világos hatású képrész mellett. Vízfestményei frissek, színgazdagok,

sokszor dekoratívek, az impresszionista szemléletből átvezetnek az összefoglaló, synthetikus látáshoz.

Élményszerű festmények, látományok kivetülései, merész természetírások üdvözöltek bennünket az Ernst-Múzeum utolsó csoportkiállításán. Gróf Batthyány Gyula az ügyes varázsló, aki élénk tárja egyiptomi és balkáni emlékeit, ahogyan ő látja a közel Keletet minden csillogásával, bűvöletével. Batthyány Gyula itt sem veszítette el egyéniségét, sőt nem is változott meg, nem tompult el különleges stílusának zamata. A Keletet is abban a fantasztikus szín- és formamámorban látja, amelyből eddigi élményeit merítette, midőn Savonarola extatikus prédikációinak hatását, vagy XV. Lajos feslett udvarának delnőit, kurtizánjait festette. A téma megváltozott, de a szemüveg ugyanaz, mellyel a világot Batthyány a maga örömeire újjáteremti. Csupa kavargás, zsúfolt formaötlelet, merész átvágás, takarás, onduláló vonal, mozaikszerű színfolt minden egyes képe. A valóság átadta a helyét a dekoratív színpompának, a nyugtalan fantáziának. Barsey, Bayros és Klimt volt régebben az őse Batthyány képzelőerejének, most azonban minden munkája az ő különleges, legsajátosabb egyéniségét árulja el. Igaz, hogy festészetében sok a nem egészen festői eszme, de a mulatságos groteszségeket mindig művészien találja. Legértékesebbek azok a képei, amelyeken nem zsúfolja össze ötleteit, hanem megelégszik kevesebb forma és szín kibontásával. *Nílusparti vízhordónője* különösen jó példa erre. Batthyány Gyula festészete nagy raffinériával és kultúrával készült, pikáns előétel a magyar festőművészet dús lakomáján.

Szintén a maga élményeit festi Hollósné Mattioni Eszter, aki ezúttal szerepelt először nagyobb gyűjteménnyel. Művészetét már eddig is jól ismertük, minden kiállításon feltűnt erőteljes, megalkuvást nem tűrő egyénisége. Most a tempera technikára tért át, és ez új lendületet adott folyton forrongó stílustörekvéseinek. Fejlődésében a legkülönbözőbb hatásokat dolgozza fel, de nem veszti el sohasem a természettel való kapcsolatot. Mindig ragaszkodik a harmadik dimenzió érzetetéséhez, bármennyire izgatja is őt az élénk színfoltok dekoratív fantáziája. Ez az egyensúly a mélység és a síkfelület között alkotja tájképeinek igazi artisztikumát. Ahogyan a különböző színű rétek, szántóföldek élénk foltjait egymás mellé sorakoztatja, mindez friss vonal- és színfantáziát, biztos összefoglalást, egységes látást árul el. Újabban festményeinek vonalmenete is megélenkül, a keményebb egyeneseket érzékenyen hajló görbék váltják fel, melyek képzeletéről, könnyedebb kifejezőképességéről beszélnek. Egyes képei viszont égő szín-elképzelések; mintha érdekes színpadí ku-

lisszákat látnánk. Öröm figyelni Hollósné Mattioni Eszter egyéniségének kibontakozását, művészete egyik legbiztosabb ígérete festészetünknek.

Lehel Mária egy sorozat pasztellt állított ki. Stílusa az École de Paris elveit vallja, műveinek artisztikuma a színnyomások véletlen eltolódásain, a körvonalak határai közül kilépő színfoltokon alapul. A művészet itt felkapta a véletlen érdekességeit, tőkét kovácsolt a hibákból. Kétségtelen, sok a megkapó művészi lehetőség a körvonalak és a színfoltok külön életében, különösen ha ez a konturoknak olyan finom, kifejező vonalmenetével párosul, mint Lehel Mária művészetében.

Czobel Béla művészete nem tartozik a mindenki számára élvezhető festői irányok közé. Modorának kevés az őszinte barátja, és közöttük is többen kételkednek festészetének kvalitásaiban. Inkább festői multjának fontosságáért, azért a szerepért becsülik, amelyet a naturalizmus utáni magyar képírás születésében játszott. Akkor nagyobb volt stílusának jelentősége, mint mostan. Jelenleg teljesen a határozott formák tagadásán alapszik stílusa. Annyira elnagyolja, bizonytalanná teszi sötétes tónusú képein a formákat, hogy sokszor csak gyanítjuk őket. De kárpótol helyettük a színekkel, melyeknek tompafényű harmóniáiban egyéni szépségeket fejez ki. Élvezzük bársonyos együttesüket a nélkül, hogy a kép formai architektúráját, az ábrázolt motívumok mineműségét éreznők. Czobel piktúrájában a szín megmarad festéknek, az ábrázolás csak segédeszköze a festék színes hatásának. Mégis az az érzésünk, hogy látományai mögött, melyeket elénk vetít, igazi értékek rejlenek. Ez a sejtés, ennek a szebb valóságnak a tisztátalan látományokon keresztül való tündöklése az igazi értéke Czobel festészetének.

*

A történettudós, művelődéstörténet-író és a műértő szemével kell rendelkezni, hogy Ernst Lajos hatalmas gyűjteményét felbecsüljük. De még ez sem elég, mert magyar szívének is kell lennie annak, aki a Nemzeti Múzeumban újonnan felállított nagy életmunkáról ítéletet akarna mondani. Nem lenne elég hideg ésszel értékelni, úgy kellene szeretni a magyar mult emlékeit, a magyar kultúrát, mint ahogyan Ernst Lajos teszi, hogy a gyűjtemény minden darabjának jelentőségét felfogjuk. Minden egyes műtárgy értékét az a kapcsolat alkotja, mellyel a magyar történelemben, a magyar művelődéstörténetben horgonyoz. Idegennek nem egy közöttük csak harmadrangú jelentőségű, de nekünk mindegyik százszorosan becses, mert bennük

saját multunkat látjuk igazolva, azt, hogy nemcsak ezer év viharával tudtunk dacolni, hanem hogy ezen a területen lehetőség szerint mindig európai módon éltünk.

A magyar államnak kötelessége is ezt az ízig-vérig magyar gyűjteményt a maga számára biztosítani. Az első lépés már megtörtént, amikor Hóman Bálint kultuszminiszternek, a Nemzeti Múzeum akkori főigazgatójának, kezdeményezésére Pollack Mihály remekében hajlékot adtak neki. Ha sokak, így különösen a szigorú szaktudósok előtt nincs is elég tudományos, valódi művelődéstörténeti jelentősége a gyűjteménynek, viszont a hiányt pótolja az egész együttesnek választékos művészi jelleme. A régi századokat, amelyekről csak egy-két sírlelet, néhány értékes pergament-okirat tanuskodik, XIX. századi mestereinknek, különösen Székely Bertalannak, Lotz Károlynak, Thán Mórnak, Madarász Viktornak, Benczur Gyulának kitűnő történelmi kompozíciótervei, nagyértékű vázlatosorozatai illusztrálják. Van-e ennél tanulságosabb, nevelőbb hatású bizonyíték, mint festő-nagyjaink színdús elképzelései? A műértőt esztétikailag gyönyörködtetik, a laikust pedig visszaröpítik a régmúltba, azokba a századokba, amelyeknek nevezetes történeti mozzanatait megörökítik. Ezek a vázlatok legtöbbször különbek, mint maguk a kész vásznak. Milyen erőteljes és hatalmas Madarász Viktor *Dózsa Györgye*, a Moroni ezüstös ecsetére emlékeztető jellemképmás, vagy milyen harmónikusan megnyugtató Brocky Károly *Aranybulla* kompozíciója, melyben Rafael *Disputá*jának reminiscenciái élednek újra.

Még becsesebbek a tudósok, a történettudósok előtt a régi mesterek festményei, mert sok közülök a korabeli, vagyis az olyan, amelyik többé-kevésbbé hiteles arcképét őrzi az ábrázoltnak. Első helyen áll közöttük II. Ulászlónak és két gyermekének arcképe Bernhard Strigeltől, és II. Lajosé, amelyet Bernhard van Orley-nak tulajdonítanak. Egyik büszkesége a gyűjteménynek a Szent István hódolatát Szűz Mária előtt ábrázoló, talán Tintorettótól származó kompozíció és a Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet megörökítő kis francia miniatűr-festmény. A könyvek közül a töredékes Parthenice című Corvin-kódexet kell kiemelnünk. Címlapja után ítélve a legnemesebb olasz iskolából került ki. XVIII. századi bőrkötésben látjuk Szent István legendáinak és Szent Márton életrajzának XII. századi szövegét. Egyike a legrégebb, hazánkban írt kódexeknek. De az okiratok között is találunk igen fontos darabokat. Így a III. András királytól származó okirat Ákos nembeli Sándornak megengedi, hogy az oláhokat Illye, Szád és Fenes nevű birtokára, szóval azelőtt magyarlakta területre betelepíthesse. Kitűnő bizonyí-

ték a románok későbbi bevándorlásának, letelepedésének igazolására. Más okiratokon Mátyás király, II. Lajos király aláírásával találkozunk.

A XVII. és XVIII. században már emelkedik az egykorú emlékek száma. Egy-két értékes festmény kivételével már mind eredeti darab. A művelődéstörténi oldala is sokkal gazdagabb itt a gyűjteménynek. Az ötvösmunkák, faïence-ok, porcellánok, fafaragványok, bútorok és egyéb iparművészeti tárgyak teljesen megrajzolják e két század egész jellegzetességét. A XIX. században a magyar költőfejedelmek: Petőfi, Arany, a magyar színészet kiválóságai is méltóan jutnak szóhoz. Óriási az a munka, amelyet Ernst Lajos az irodalmi ereklyék összegyűjtése terén véghezvitt. Egyik nagy részét a Nemzeti Színház múzeuma őrzi, a másik részét pedig, a zenei vonatkozásúakat, az Operaházban tették közszemlére. Ép így rendkívül becses a XIX. századi művész-önarcképek gyűjteménye. Utóbbit a Szép-művészeti Múzeumban állították ki.

Íme, egy nemzet évezredének története képekben, írásban, ereklyékben elmondva. Egyik része valódi dokumentum, a másik része művészi ábrázolás, még pedig olyanfajta, mintha Vörösmarty vagy Arany epikáját, veretes nyelvét hallanók. A gyűjtemény a maga egészében méltó arra, hogy a Nemzeti Múzeumban, mint a Történeti Osztály méltó kiegészítője, egyelőre ugyan csak ideiglenesen otthont találjon. Reméljük, a végleges megoldás nem késik soká.

Ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében nyílt meg július hó elején a Bécsből hazakerült műkincsek kiállítása. Megérhettük végre azt, hogy az évszázadok folyamán Bécsbe vándorolt magyar műkincsek egy része visszakerült hazájába. Békében alig remélhettük ezt. Uralkodóink nem engedték családi gyűjteményeiket mi végettünk megbontani, egyetlenegy magyarországi származású vagy magyar vonatkozású műtárgyat sem adtak ki gyűjteményükből. A világháború vérzivatarának kellett elkövetkezni, hogy eredményt érhessünk el. Függetlenségünkkel együtt visszakaptuk azt a jogot, hogy e tekintetben bizonyos követelésekkel álljunk elő. A trianoni békeszerződés a magyar szellemi tulajdon fogalmát állapította meg, és ezzel a félremagyarázható, különbözőképen interpretálható fogalommal kellett igényeinket összhangzásba hozni. Az osztrákok egyes magyar vonatkozású és származású emlékekre nézve kétségbevonták a magyar szellemi tulajdont, azzal érveltek, hogy ők óvták meg ezeket a műkincseket a pusztulástól. A mohácsi vész után Mária királyné, II. Lajos özvegye, vitte magával a műkincsek zömét. Egykori leírások tanuskodnak arról,

hogy milyen hallatlanul gazdag volt a régi magyar királyoknak Bécsbe mentett kincstára, ötvösremekeinek, illuminált kódexeknek száma. Ehhez járultak aztán a későbbi kincsleletek, ajándékok, elkobzások, melyek mind a Habsburgok osztrák gyűjteményeibe vándoroltak. Így lettek a bécsi császári múzeumok, könyvtárak, levéltárak legfontosabb nemzeti emlékeink tárházai.

A trianoni békeszerződés értelmében az osztrákok természetesen csak azokra a műkincsekre ismerték el jogainkat, amelyek Csonka-Magyarország területéről származnak. Ezen az alapon maradt Bécsben a nagyszentmiklósi és az első szilágysomlyói kincslelet, továbbá a Bocskay-korona. Az utóbbi ügye ugyan nincs véglegesen lezárva, mert a Bocskay-koronára a románok, mint Erdély mai birtokosai is bejelentették igényüket.

A kincsek átadására vonatkozó szerződést, az úgynevezett velencei egyezményt, melyet az osztrákokkal 1932. november 21-én kötöttünk, hosszú tárgyalások előzték meg. Még 1919-ben alakította meg az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter a «Bécsi közös és udvari gyűjtemények felosztását előkészítő Bizottságot», melynek elnöke néhai Fraknoi Vilmos, előadója pedig Gerevich Tibor volt. Utóbbi a muzeális dolgok szakértője is volt a magyar békedelegációban. Később, a Gyűjteményegyetem megalakulásával Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója lett a szakelőadó, a kit a múzeumi és könyvtári albizottság elnöke, majd pedig a magyar kormány megbízott, illetőleg a döntőbíró mellé delegáltak. Az ő közreműködésével jött létre a velencei egyezmény, mely a kiállításon szereplő műtárgyaknak, könyvemlékeknek Magyarország részére való kiadását állapította meg. Most, annyi évszázad óta először, ismét együtt van a Nemzeti Múzeum nagytermében a sok műkincs, egyedül egy gótikus páncél hiányzik. Ennek kiszolgáltatására is a velencei egyezmény kötelezte az osztrákokat, de kötelezettségüknek még nem tettek eleget. A Bécsben maradt magyar műkincsekért viszont kárpótlásul néhány értékes festményt adtak. Ezek a Szépművészeti Múzeum hiányait pótolják.

A kiállítás legértékesebb része, egyben a hazakerült emlékek legjelentősebb csoportja, az írott könyvek, a gyönyörűen illusztrált codexek sora. Hazakerült Anonymusnak, Béla király jegyzőjének, P. mesternek a magyarok tetteiről — *Gesta Hungarorum* — írott könyve, *Magyarország képes krónikája* a XIV. századból és az *Acephalus-Codex* ugyanennek a századnak derekáról. Utóbbi krónika elől csonka, és innen kapta a nevét.

A velencei egyezmény 16 Corvin-codexet juttatott nekünk,

melyek közül a *Philostratus* a renaissance könyvdíszítés remeke. 1487 és 1490 között jöhetett létre Firenzében és valószínűleg Giovanni Boccardi munkája. A codexnek kettős a címlapja és mindegyiket teljesen ellepik a csodálatos renaissance ékítmények. A jobboldalon díszes iniciáléban Mátyás király bevonulása látható Bécsbe, a baloldali pergamentlapon pedig Bonfininek Mátyás királyhoz intézett ajánlószorai vannak nemes szépségű, toscanai quattrocento-fülkébe komponálva. A kereten antik érmek, emblémák, intagliók képei, köztük egyik Mátyás profiljával. Ez a legszebb magyar tulajdonban lévő Corvin-codex. Barna bőrkötése a budai műhelyben készült és már II. Ulászló címerét viseli magán. Ezek a kötések a Corvin-codexek egyik főnevezetességei. Míg a miniaturák nagybőrára olasz stílust árulnak el, addig a kötések formanyelvében határozott magyar, faji jellem érvényesül. A másik nevezetes Corvin-codexnek, az *Antiphonarium*nak, egyházi szerkönyvnek, díszítése már nem olasz, hanem flamand hatást árul el. Figurális díszsein, apró tájképein, indaékiéiményein meglátszik, hogy a másoló XV. századi németalföldi mintákat használt fel. A Corvin-codexek olasz renaissance csoportjába tartozik négy másik XV. századi könyvemlék is, amelyek a bejegyzések szerint egykor Zsámboki János, Joannes Sambucus, tulajdonában voltak. Különös érdeklődésre tarthat számot még II. Ulászló király számadáskönyve. Ebbe Csáktornyai Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, királyi kincstartó vezette be számadásait az 1494—95. évi bevételekről és kiadásokról, köztük a madocsaí apátnak, Giovanni Antonio Cattaneónak adott összegekről, melyet codexírástért, miniatúrákért fizetett neki. Az *Ilosvay-codex* nemcsak XVI. századi törvénytár, hanem értékes nyelvemlék is. Ugyanilyen a *Birk-codex* is, mely Váci Pál barát magyarnyelvű apácareguláit tartalmazza. A *Quadripartitum*, a *Négyeskönyv*, viszont Werbőczy Hármaskönyvének javított kiadását, a királyi család érdekeivel való összeegyeztetését foglalja magában. Ez a sok nagyértékű codex az osztrákoktól kapott anyagnak kétségtelenül a legfontosabb része.

A szépművészeti csoport élére kell helyeznünk Mátyás király és Beatrix királyné két híres, fehér márvány domborművét. Kitűnő munkái az olasz quattrocento szobrászatának. Lehetséges, hogy Giovanni Dalmata művei, aki Mátyás udvarában dolgozott. II. Lajos arcvonásait egy későbbi flamand manieristától való festményen ismerhetjük fel, Mária özvegy királynét pedig Coxiétól származó arcképen. Tintoretto művészetének összes jellemző tulajdonságait feltalálhatjuk a *Herkules*, *Omphale* és a *faun* című kompozícióján, viszont a spanyol Carreno de Mirandától való képmáson, mely Mar-

guerita Theresia infánsnőt ábrázolja, Velazquez páratlan arcképművészetének visszfénye tükröződik. A Memling stílusát eláruló két kis oltárszárny azért értékes nekünk, mert teljessé teszi a Szépművészeti Múzeumban lévő oltár közepét, a *Kálváriát*. A legnagyobb vászon Verhaguentól, Rubensnek egy késői követőjétől való, aki magyar témát örökölt meg brokátoktól, díszruháktól terhes, szépen komponált festményén. A kép barokk jelmezekben azt a jelenetet ábrázolja, amint Szent István a pápa követét fogadja. Pettenkofen, a két Alt, Rauffl, Ender, Fischer magyar tárgyú képei, továbbá Borsos, idősb Markó Károly és Wagner Sándor művei egészítik ki még a Becsből jött anyagot.

Meglehetősen gazdag a fegyverek és páncélok sorozata, bár nem kaptuk vissza az 1849-ben a Nemzeti Múzeumból elvitt páncélokat. Kiemelkedik közülük II. Lajos királyunk gyermekkori díszvértézte, amelyet Lajos állítólag Mária főhercegnővel való eljegyzésekor viselt, Bécsből Bécsújhelybe történt lovaglása alkalmából, 1515 július 29-én. Nagyatya, Miksa császár ajándékozta neki. A páncélon több helyütt az S. E. betűk látszanak, nyilvánvalóan Sanctus Emericus kezdőbetűi, akit a királyfi védszentjéül választottak. A vértézethez még díszes nyereg is tartozik. Gyönyörűek a gazdag díszítésű XVI. századi magyar tornasisakok, buzogányok, pajzsok, a teljes tornapáncélok és egyenesen egyedülálló a püspöki harci kalap, melyről a hagyomány azt tartja, hogy Tomory érsek viselte a mohácsi ütközetben. Nálunk egyházfejedelmeknek is voltak bandériumaik, személyesen vettek részt a török ellen vívott harcokban. A fegyverek között kiválik a gazdag díszítésű, olasz munkájú szentelt kard, melyet II. Gyula pápa ajándékozott 1509-ben II. Ulászlónak. Ilyen kardokat szokott a szentszék adományozni fejedelmeknek, akik a hitetlenek elleni küzdelemben nagy érdemeket szereztek. Az ötvösmunkák sorából a Nagyváradon talált XV. századi lilomos koronát és országalmát említjük fel. Egykor Zsigmond királyé lehetett, akit Nagyváradon temettek el. Nevezetesebb darab még Nagy Lajos király megújított ereklýkeresztje is.

Az Országos Levéltárnak jutott anyagban, melyet a badeni egyezmény alapján adott ki nekünk Ausztria, legfontosabb Imre király adománylevele, függő aranybullával 1202-ből. Ugyanez az egyezmény juttatta nekünk a gróf Széchenyi István döblingi hagyatékából származó tárgyakat is, köztük két pisztolyt. Az egyikkel követte el a legnagyobb magyar az öngyilkosságot. Az Országos Levéltárnak, a Magyar Királyi Hadi Levéltárnak és a Hadtörténelmi Múzeumnak átadott tárgyakból csak szemelvényeket állítottak ki.

A kiállítást, mely régi vágyainknak részben való teljesítését hozza, a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kinevezett és Petrovics Elek elnöklete alatt álló bizottság rendezte. Vajha egyéb nemzeti aspirációink is legalább ennyire teljesülnének.

*

Pünköszt vasárnapján szentelte fel a hercegprímás Budapest legmodernebb templomát, a budai Városmajorban épült Jézus Szent Szíve egyházat. A terveket eredetileg a nagytehetségű Árkay Aladár készítette, de azok a mester halála után jelentős változáson mentek keresztül, úgy hogy a megvalósult templom már inkább fia, Árkay Bertalan művének mondható. Kívül-belül beton-architektúra és annak is akar látszani. Nincs tornya, lapos a teteje, egyedül a tömegek csoportosításán, az egyes téglányalakú épülettetek arányán és egymásba kapcsolódásán alapszik a művészi hatás. Elöl két pilonszerű épülettest foglalja be kétoldalt a nagy ablakot, ez uralkodik a félköríves portale felett. Akik nem tudnak megbarátkozni a templom modern stílusával, első sorban a főbejárat nyomott voltát kárhozzatják. Igen sikerült a felmagasított szentély külső hangsúlyozása. Csonkatoronyszerű, szabályos testtömege az épület leghatásosabb és legkiemelkedőbb részlete. Szerencsés ötlet rajta az egyszerű vas-kereszt elhelyezése. Viszont megoldatlanok az oldalhajók nagy ablakai. Felső lekerekítésük még abban az esetben sem veszi el dísztelen, profán hatását, ha színes üvegek kerülnek beléjük. Egyáltalán a mellékhajók képzése sem külsőleg, sem belsőleg nem sikerült. Belül kicsiny, zavaros hatású téregységekké aprózódnak fel. Mikor belépünk a templomba, nem is látjuk az ablakok nagy részét, pedig ezeknek csillogására van felépítve az épület művészi hatása, misztikuma. A vékony, sudár betonpilléreknek is az a céljuk, hogy ne korlátozzák a látást, lehetőleg kevés helyet foglaljanak el és könnyedebbé tegyék a szerkezetet. Megkapó viszont a szentély megoldása. Néhány lépcső vezet fel a magasabban álló, asztaljellegű, egyszerű oltárhoz, mely mögött óriási üvegablak domborodik ki. Kár, hogy az ablak nem szélesebb, nem foglalja el a szentély egész hátterét. Felül a kockás mennyezet áttört; a világosság a betonrácsozat résein szűrődik be.

A Jézus Szent Szívét, illetőleg az eukarisztiát ábrázoló ablak nagy kompozíciója Árkayné Sztéhló Lily elsőrangú alkotása. Mind ezzel, mind a templom másik üvegablakával, mely Árpádházi Szent Erzsébet történetét mondja el, a művész azt bizonyítja, hogy ennek a középkori technikának legtudatosabb ismerője és stílusos

továbbfejlesztője. Míg a szentélybeli ablakon Krisztus alakja mint Pantokrator uralkodik, őt veszik körül a fényben, a színek ezerfényű ragyogásában a bizánci jellegű, hieratikus angyalok, Mária és Szent József, addig a Szent Erzsébet-ablakon egymásután következnek a kifejező, világosan jellemzett és bensőséges érzéssel stilizált jelek. Valósággal középkori nyelven szól hozzánk a szent csodálatos históriája. Ez a két ablak a templom legnagyobb ékessége; reméljük, hogy a többi is méltó lesz hozzájuk. Az egyházi szerelvények között Molnár C. Pál trecento-jellegű Szent Imre szárnyasoltára és Pekáry István naivul stilizált, magyar zamatú szentélyajtaja a pásztorok imádásával készült el. Mind a kettőben több vallásos érzés, igazabb ihlet nyilvánul meg, mint templomaink szokványos figurális díszeiben.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Arany János és Gyulai Pál egy fiatal hölgy torzító tükrében.

Sós Margit: *Arany János irodalmi ellenzéke*. Készült a pécsi tudományegyetem Magyar Intézetében. Pécs, 1933. 8-r. 90 l.

Tarka csokor egy csomó Arany Jánost kisebbitő vagy ócsárló megjegyzésből és Gyulai Pál ellen intézett otromba támadásból, beletüzdelve egy-két mérges tövis, Akadémia-ócsárló nyilatkozatok: ez Sós Margit dolgozata. Természetesen ezek a célzatosságukban, igazságtalanságukban vagy épen hazugságukban fölháborító nyilatkozatok nem az ő szellemi termékei, ezek mind Arany irodalmi ellenfeleitől származnak, Vajda Jánostól, Tolnai Lajostól, a két Palágyitól és egypár senki-embertől, Sós Margit csak idézi őket. Egyszer-kétszer, valóban csak egyszer-kétszer, fölemeli ellenük szavát, de százszorannyit kritika nélkül hagy, s így a dolgozat dereka, 74 lap közül 50, pusztá reprodukció, olvasmánynak annál sivárabb, mert elejétől végig alaptalan vádaskodás, elkeseredett, rosszlelkű vagy lelkeszegény embereknek szennyes vagy üres megnyilatkozása.

Bennünket mindez kevésbé érdekel. Hogy egy kezdő irodalomtörténetíró rosszul fogja meg a kérdését és nem bír vele, ahhoz a Budapesti Szemlének nincs köze — de van közünk ahhoz a szellemhez, amely a dolgozatot élteti. Erre a szellemre rávilágít már a fejtegetések kiinduló pontja és záró következtetése. «Túlzott, sokszor igazságtalan volt mindkét részről az a harc», amelyet Arany—Gyulai és Vajda—Tolnai egymás ellen folytattak — ez az expozíció; «kikristályosodva, nagyságuk és tehetségük teljében állnak előttünk azok, akik miatt ez a nagy, termékenyítő harc kialakult: Arany János és Vajda János.» Bántó ebben a beállításban egyfelől az, hogy a kis dolgozat azt a látszatot kelti, mintha Vajda költészete ép olyan nagy értéke volna irodalmunknak, mint Aranyé, másfelől az, hogy Gyulaiék ellenszenvét Vajda iránt, amely emberi motívumokból kisarjadva, az érzelmi térről nem csapott át irodalmira, ugyanarra az erkölcsi fokra teszi, mint Tolnai eljárását, aki Aranyra iránta tanúsított jóságát azzal hálálta meg, hogy a nagy nyilvánosság előtt ismételten belemart, irigységében, gyűlölködésében nem restelte a legnevetségesebb vádakat szórni Arany remekei ellen. Bizonyos,

hogy a szerző nem azonosítja magát Tolnaiékkal, ő érzi és elismeri Arany génie-jét, de annyira «megérti» Arany ellenzékét, hogy hatásuk alatt maga is azok tudománytalan színvonalára süllyed. Aranyt lelki betegnek tartja, s nem restelli leírni azt a képtelenséget, hogy *dekadens* volt (63. l.); vádolja őt, hogy túrta Gyulaiék dicsőítését, nem tiltakozott ellene (dehogynem, ismételten!) s nem utasította őket, hogy a másik irány költőit is dicsérvék. Fölteszi róla, hogy a *Kozmopolita költészet* című versét, amelyben szemére vetette a modern költőknek, hogy elfordultak a nemzeti iránytól, nem «önakaratából» írta, hanem mások rábeszélésére (60. l.); Arany szembehelyezkedését az új iránynyal a *falu* és a *város* harcából magyarázza: Aranynak, a falu költőjének (?), fájt, hogy Vajdáék a várost énekelték meg (7. l.) — aki ezeket az ítéleteket le tudta írni, az előtt Arany lelkét és jellemét hét pecséttel elzárt lakat rejti el. De költészetének mélységeibe sem tud behatolni: az ő számára Arany már nem epikájával, hanem lírájával jelentős (52. l.); az ő szemében a *Toldi szerelme* sem felfogásában, sem tárgyában nem teljesen egységes (mit jelent ez a vád?), nem is lehet, mert egész életén át írta; igazi értékke csak akkor lesz ez az eposz, «ha a költő mellett megkeressük benne a folytonosan változó embert, aki legszebb férfikorában kezdte énekelni Toldi szerelmét és az utolsó akkordok már a sír szélén hangzottak el.» (45—47. l. — A kezdetleges stílus kitűnően simul a gondolathoz!)

Arany írói és emberi képe csak elrajzolt a dolgozatban,¹ Gyulairól azonban valóságos torzképet kapunk, de csak másolatot; rajta a jelzés: eredetije készült gyűlölködő, toporzékoló ellenségek műhelyében. Annak, az eredetinek, volt mentsége: túltengő, beteges önrizetükben megbántott tehetségek vagy magukat elnyomottaknak vélt féltehetségek vitték bele haragjukat és elkeseredésüket az ellen a kritikus ellen, aki véleményük szerint megakadályozta érvényesülésüket; ma, egy félévszázad múlva, hideg fővel ismételtetni alaptalan vagy éppen gonosz vádak és olyan értékítéleteket, amelyeknek ellenkezőjük evidens: — bűn. Gyulai, Sós Margit beállításában, az irodalmi korrupció feje, a meddők, a tehetségtelenek (Arany?) harcának vezetője a termékenyek, a tehetségesek ellen; nem tanul semmit, csak szid mindenkit, aki nem Arany; az irodalom értékeivel nem

¹ Nem is lehet más. Sós Margit Arany jellemzésében nem él a legkiválóbb magyar esztétikusoknak, Arany megértő kritikusainak segítségével: tudatosan mellőzi Gyulai, Salamon Ferenc, Riedl, Beöthy, Voinovich könyveit és tanulmányait. Az utolsó három tudósnak Arany-dolgozatai még a *Könyvészet*-rovatban sem szerepelnek — Fenyő Miksa, Kárpáti Aurél, Ignotus és Koroda Pál cikkei azonban igen.

törődik, engedi, hogy Petőfit, Vörösmartyt bántsák, csak Aranyhoz nem enged nyúlni; egyetlen célja «Arany dicsőségét kivívni», Vajda Jánost is azért támadja, mert az Arany ellen foglalt állást s az ő népnemzeti irányával szemben egy új költői irányt indított meg (mi jogon, nem tudom, ezt az irányt az író filozófikusként nevezi); nemcsak Petőfit nem tudta megérteni, de még Aranyt sem: csak csatározni tudott mellette, költészetét esztétikailag magyarázni már nem volt ereje; «gyászkritikus» volt ő, sötét lélek, önző, irigy szív, az volt a szerencséje, hogy nem akadtt kritikus, aki elfogultságát megfelelő formában és kellő készűtséggel kimutathatta volna. Gyulai, a legfinomabb ízlésű és legbiztosabb ítéletű magyar irodalomtörténetíró és kritikus, a legfényesebb elméjű és a legtisztább szívű ember irodalmunk életében, Deák Ferenczel és Aranyval együtt a magyar faj, a magyar szellem legigazibb képviselője a múlt század második felében; Gyulai, két nemzedék felejthetetlen tanítója az egyetemen és rajongásig szeretett mestere az irodalomban: ez a kép él a mi emlékünkből — nem csoda, hogy ököbe szorul a kezünk, ha Sós Margitéra pillantunk.

Hallgattunk volna, ha ez a páros médaillon-kép a mai «irodalmi ellenzék» köréből került volna ki. Ott nemcsak az ízlés más, hanem az erkölcsi alap és a világfölfogás is. De a magunk tudományos világából, ahol eddig legalább hagyományos volt nemzeti értékeink megbecsülése, kirí ez a szellem, a méltánytalanság és kicsinyeskedés Aranyval, a durva igazságtalanság Gyulaival szemben.

Császár Elemér.

A délszláv kérdés megoldása.

Lichtträger Florian: *Immer wieder Serbien*. Berlin, 1933, 203 l. 8°.

Az a boldog ember, aki azt hiszi magáról, hogy a délszláv kérdést sikerült megoldania, egyetlen hívőt talált Thimme Frigyes német történetíró személyében. Thimme húszlapos előszava a magasztalások hosszú sorával ünnepli a szerzőt, aki nevének megfelelőleg, íme, teljesen megvilágította a délszláv kérdést. Thimme lelkesedését értjük, hiszen előszavának minden sorából csak úgy árad a tájékozatlanság naív bája. A német történetíró elszólásait nem tesszük kritika tárgyává, mert érettük Lichtträger nem felelős. Nem felelős a délszláv nevek írásáért sem. A név- és tárgymutatót sem ő készítette. A könyv szövege és a mutató sokszor ellentétben áll egymással. Akárki készítette a két mutatót, az mégis erős egy kicsit, mikor a szerb és délszláv törvényhozás világszerte ismeretes *skupština* nevét «serbische Parte»-nak mondja! (202. l.)

A szerzőről annyit mond Thimme, hogy délszláv, aki Jugoszláviában él és éppen ezért kénytelen álnevet használni. Részben Thimme előszavából, részben magából a könyvből megállapíthatjuk Lichtträger horvát voltát. Egyszer ugyan kételyek merülhetnek fel az olvasóban, nincs-e valami álhorváttal dolga. A szerző nevezetesen elbeszéli, hogy a diktatúra a bánátusokat folyókról nevezte el, de Montenegróval kénytelen volt kivételt tenni, mert ott nincsenek folyók, így kapta a történeti zetai bánátus elnevezést (45. l.). Montenegróban bizony akadnak folyók és a legnagyobbat véletlenül Zetának nevezzük! A szerző, úgy látszik, csak azt ismeri, ami a zágráb—belgrádi gyorsvonat ablakából látható. A könyvből megállapítható az is, hogy szerzője Mažuranić Želimir diktatúra-miniszter köréhez tartozhatik és vezérestül egy kicsit megkésve jött rá, mit akar a diktatúra. Valahogy visszafejlődött horváttá, de multját nem tudja egészen megtagadni. Maček öt pontjával és Südland könyvével próbálja horvátságát megerősíteni, viszont geopolitikai és történetfilozófiai ötletekkel iparkodik új és régi nézeteinek ellentétét áthidalni.

A könyv hét fejezetre oszlik, de a fejezetek nem tesznek kikerekített egészet, sőt egymásba folynak és néha egymást ismétlik. Először a diktatúra előzményeit és a diktatúra történetét mondja el. Szerinte a horvátok örültek a diktatúrának (44. l.). Hát voltak ilyen horvátok is: Mažuranić és társai. Új adat az, hogy 1932 június végén Pribičević hívei az emigrált vezér utasítására elhatározták az akcióbalepést és pro foro interno szótöbbséggel a köztársaság és foederatio mellett foglaltak állást (57. l.). Furcsa a szerb és a horvát nemzet politikai jellemének összehasonlítása. Szerinte a szerbekben nincs dinasztikus érzés, a horvátoké annál erősebb. Viszont a horvátoknál gyenge az állami öntudat, annál erősebb ez a szerbekben (49. l.). Ezért fogadták a horvátok még a diktatúra alatt is szívesen Sándor királyt! Boldogok — mert övék a memyeknek országa!

Lichtträger szerint egészen 1931 derekáig a diktatúra azért boldogult, mert Jugoszlávia alig érezte a gazdasági világválságot. Miután e folyóirat hasábjain éppen a nevezett időpontig tüzetesen tárgyaltam a diktatúra gazdasági politikáját (223. k. 417—425. l.), nem vesződöm ez állítás cáfolatával. Az igaz, hogy a válság 1931 második felétől kezdve súlyosabb lett. Ezt a szerző érdekesen jellemzi. Nagy balfogás volt a dinár stabilizációjáról törvényt hozni. Alig hozták meg a törvényt, az aranyfedezet 45 %-ról 37 %-ra esett, mire a Nemzeti Bank megvonta a hiteleket. 1931 szeptemberében bekövetkezett az osztrák Kreditanstalt katasztrófája. Erre a betevők megrohanták a délszláv bankokat is. A Nemzeti Bank nem sietett a pénzüntézetek segítségére. A legna-

gyobb délszláv bank, a zágrábi *Prva Hrvatska Štedionica* hat hónap alatt egy milliárd dinárt, betétjeinek 50 %-át fizette vissza. A bankok sorba megingottak. Azt nem jegyzi fel a szerző, hogy Mažuranić barátja, a könyvben többször magasztalt Švnljuga Stanko, 1931 június 19-én veszítette el a pénzügyi tárcát...

A másik balfogás az 1931 szeptemberében életbe lépett búza-monopólium volt. A búza árát 60 %-kal a világparitás fölé emelték. Az államot azonban készületlenül találta a termelők óriási kínálata. Pénz helyett rövidesen bonokkal fizettek és e bonokat még adófizetésre sem lehetett felhasználni. Az eredmény az volt, hogy az állam 1932 tavaszáig a búza-exporton 400—500 millió dinárt veszített és éppen a parasztságot lázította maga ellen, melynek megnyerésére eszelte ki a kormány a monopóliumot. Nagy elkeseredést okozott az a hír, hogy egyes miniszterek és barátaik Romániában és Magyarországon 90 dinárért összevásárolták a búzát és azt a hivatalos 160 dináron adták el az államnak (76. l.). Hogy a bajokon segítsenek, 1932 ápr. 20-án parasztvédelmi törvényt hoztak. Hathónapi moratórium lépett életbe a parasztadósságok fizetésére. Ez a törvény könnyített ugyan a szerbiai és a boszniai szerb parasztokon, akiket politikai okokból az előző kormányok elárasztottak hitelekkel, melyeket ezek egyszerűen elköltöttek, ámde az ország többi részein az új törvénynek katasztrofális hatása volt. A moratórium itt a paraszthitel teljes megszűnését eredményezte, mind a szövetkezeteknél, mind a falusi kereskedőknél. A paraszt fizetéseképtelenné vált, ami a bankkrízist tovább mélyítette. Az ipar és a kereskedelem megbénult, a munkanélküliek száma ijesztően emelkedett. A kormány a parasztvédelmi törvényt kiterjesztette az egymás után fizetéseképtelenné vált bankokra is. 1932 végéig hatvan bank vette igénybe ezt a kedvezményt, ami a betéteket szinte hozzáférhetetlenné tette. Az év folyamán 735 vállalat jutott csődbe, 1075 kötött kényszer-egyesület és az egyenes adók 25 %-kal estek vissza. A kormány a gazdasági válsággal szemben tehetetlenül állott. Mikor a moratóriumok lejártak, kénytelen volt őket meghosszabbítani, ámbár tisztában volt az intézkedés hibás voltával.

A kormány a gazdasági válság felléptekor az alkotmányosság helyreállításával próbálta leszerelni a növekvő elégedetlenséget. 1931 szept. 3-án a király alkotmányt adott. Az alkotmány azonban nagy csalódást okozott. A vidovdáni alkotmányt, a válság okát, kapta vissza az ország lényegesen szigorított formában. Az új választójog a történeti pártok kizárásával csak a délszláv alapon álló pártokat engedélyezte, de ezeknek is olyan lehetetlen feltételeket szabott, hogy végül is egyedül az új kormánypárt vett részt a választásokon, melyek minimális érdek-

lődés mellett (a választók 15—20 %-a szavazott) zajlottak le. A szerb pártok is nyíltan szembefordultak a diktatúrával. Nyilvánvaló volt, hogy a diktatúra nem érte el célját és hogy az ú. n. szeptemberi alkotmány nem szüntette meg a diktatúrát. A horvát kérdés fenyegetőbb formát öltött, mint valaha. Már csak egészen jelentéktelen horvátok vállaltak miniszteri tárcákat. Az első horvát diktatúra-miniszterek sorban ellenzékbe léptek. A szlovének Korošec kilépése óta szakítottak Belgráddal. A király a diktatúrával túlságosan exponálta magát. A sikertelenségek folytán a dinasztia helyzete megrendült, bár a szerző szerint mégsem annyira, amennyire ezt a külföldön hiszik (109—111. l.).

A délszláv gondolat megbukott. A halálos dőfést a diktatúra adta neki, mikor a délszláv egység jelszavával ajakán kegyetlen centralizmussal és unitarizmussal akarta letörni a horvátokat, sőt megpróbálta szerbesítésüket is. Súlyosbítja a helyzetet a szerb egység megszűnése. A Monarchia és Montenegro szerbjei más kormányzati módszerekhez voltak szokva és egymás után Belgrád ellen fordultak. Pribićević internálása, majd emigrálása fontos mozzanatok voltak e fejlődésben. A diktatúra hosszas tartama kikezdte a szerbiai szerbek türelmét. Köztársasági velleitások mutatkoznak még a tisztikarban is. A szerző szerint Jugoszlávia az államválság küszöbén áll és a megoldás immár nem igen halogatható.

A horvát kérdés az első perctől fogva az ország legnehezebb kérdése, tehát elsősorban ez rendezendő. A szerző szerint a horvát területek (Horvát-Szlavon és Dalmátországek, Bosznia-Hercegovina) geopolitikai okokból nem élhetnek huzamosan állami függetlenségben. A horvát terület nem egységes, részben a Balkánhoz, részben Közép-Európához tartozik. Határai mind az olasz félsziget, mind az Alpok, mind a pannón-síkság, mind a Közép-Balkán felé nyitva állanak. Ha önálló állammá lennének olasz-szerb-magyar harapófogóba kerülve, csak a nagyhatalmak garanciája mellett mint neutralizált ország tengődhetnének. A horvát történelem tanúsága szerint az országnak mindig valamelyik szomszédos területre kellett támaszkodnia. A Szerbiával való únió megfelel a geopolitikai helyzetnek. Hogy a horvát nemzet nem egy a szerb nemzettel, azt mindkét nemzet történelme igazolja. A különböző egységi elméletek sorban megbuktak. Ma, a szerb hegemónia kíméletlen támadásai után, a nemzeti öntudat a horvátoknál nagyobb, mint valaha. Aki Jugoszláviát regenerálni akarja, annak tisztában kell lennie azzal, hogy három külön nemzettel kell számolnia: a szerbbel, a horváttal és a szlovénnel. Ráadásul a három nemzet Kelet és Nyugat kultúrája között oszlik meg. Byzanc és Róma kultúrája merőben ellentétesek. Lichtträger úgy találja, hogy három pontban

ütközik ki közöttük különös erővel az ellentét, ú. m. 1. Byzanc nem tudja magáévá tenni a nyugati humanitás-eszmét, 2. Byzancnak a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi idegenek, 3. Byzanc erkölcsi és jogi felfogása más, mint a Nyugaté. Nyugat erkölcsi felfogása a kereszténységé, jogeszménye a római jogé. Byzancnál a két fogalom a hatalmi elv alá van rendelve. És mindezek ellenére a két nemzetnek együtt kell maradnia! A horvát nemzetet elszakadás esetén a szét-darabolás veszedelme fenyegeti. A szerb nemzet széttöredezése a Monarchia szerbjeinek horvát orientációjával már meg is indult és szétválás esetén teljessé válnék.

Ha tehát a szerbeknek és a horvátoknak együtt kell maradniuk, meg kell teremteni azt az államszervezetet, mely a tartós együttélést biztosítja. A Monarchia azért pusztult el, mert a dualizmust nem cserélte fel a foederatióval (151. l.). Jugoszlávia végzete sokban hasonlít a Monarchiáéhoz. Három nemzete és három állameszméje (szerb, horvát, montenegrói van). Ezenfelül vannak történetileg is kialakult autonóm törekvésekkel bíró területei (Szlovénia, Bosznia, a Vajdaság, Macedonia). Jugoszlávia, épen úgy mint a Monarchia, nemzetek és államtörödékek menedéke, melyeket erőszakos centralizálással próbáltak eddig összetartani, ami azt eredményezte, hogy mindenütt kifejlődtek a bomlás csirái. Csak foederatióval lehet Jugoszláviát megmenteni, a történeti alkatrészek új életrekeltségével, az egyneműek szorosabb kapcsolatával, a különböző neműek lazább szervezetével. Vissza kell térni az 1918 dec. 1-ét (Jugoszlávia megalakulásának kikiáltása) megelőzőt állapotra. Akkor külön Szerbia volt, külön Montenegro, és a zágrábi nemzeti tanács kormányszata alatt állottak a volt Monarchia délszláv részei. A szerző szerint a horvát, bosnyák, szlovén, vajdasági és montenegrói (?) foederatív területek, mint nyugati jellegűek, szorosabban fűződnek Zágrábhhoz, a keleti jellegű szerb és macedon foederatív területek Belgrádhhoz. A foederatio tehát dualisztikus formában jönne létre. A nemzeti egység fikcióját végleg el kell ejteni. A szerző tudja, hogy egy ilyen átalakítás nagy nehézségekbe ütközik, hogy sem a horvát, sem a montenegrói szeparatizmus, sem a szlovén elkeseredés, sem a nagyszerb eszmétől átítatott belgrádi hegemoniális irányzat nem fog könnyen belenyugodni a dolgok új rendjébe, de ez az egyetlen mód, mely megmentheti Jugoszláviát.

Európának erőlyesen be kell avatkoznia, hogy Jugoszlávia átalakulása mennél gyorsabban megtörténhessék, mert Európának, a szerző szerint, nagy érdekei fűződnek a délszláv állam fennmaradásához. A Szuzei-csatorna megnyitása óta a Földközi-tenger nagy jelentőségű az egész kontinensre nézve. Közép-Európának két útja van a

tengerhez. Az egyik Zágrábon át az Adriához vezet, a másik Belgrádon át az Égei-tengerhez. Hogy ez a két fontos vonal egyrészt Zágrábot, másrészt Belgrádot teszi vasúti gócponttá, a szerző szerint közlekedéspolitikai szempontból is indokolja Jugoszláviának két központ körül való átszervezését. Európának érdeke az, hogy ezek az utak szabadok legyenek. Olaszország Korzika, Észak-Afrika, Malta, Fiume, Zára, Lagosta, Albánia és a Dodekanezos fokozatos megszerzésével az Adriát mare nostróvá akarja tenni és úrrá akar lenni a Földközi-tengeren. Ez olasz törekvésnek Jugoszlávia, ha belső kérdéseit rendezi, képes ellenállni; ellenben, ha Jugoszlávia alkatelemeire bomlik, az olaszok rövidesen elérik céljaikat.

El kell ismernünk, hogy Lichtträger fejtegetéseiben sok érdekes dolog található. Nem vonható az sem kétségbe, hogy jól, fordulatosan és ötletesen ír. A «megoldás» jellemző a horvátság javíthatatlanul túltengő közjogi gondolkozására, de tisztára papirosmegoldás. A nagy-szerb eszme, a szerb hegemonia, az amputáció, a horvát vagy montenegrói szeparatizmus, az elszakadás mind reális gondolatok, melyek mögött a hívők százezrei, sőt milliói állnak. A jelen megoldás mögött a szerzón és Thimmén kívül senki sem áll. Egyenesen mulatságos, hogy a Monarchia haláláért a dualizmust teszi felelőssé, és Jugoszláviát, miután megmagyarázta, mennyire hasonlít helyzete a Monarchiához, egy új dualizmussal akarja megmenteni! Igaz, hogy a dualizmuson belül foederatiót akar, de hiszen Horvátország és Bosznia helyzete a Monarchiában a foederatio jegyeit viselte magán. És egyszerre csak azt olvassuk, hogy Boszniának van a legkevesebb joga autonómiára (164. l.), holott századokon át önálló állam volt és egészen a vidovdáni alkotmányig mindig volt valamelyes autonómiája. Igenis Bosznia horvát terület és remélhetőleg hamarosan része lesz a független horvát államnak, de mikor Lichtträger tiltakozik a bosnyák autonómia ellen, felteszi a koronát arra a közjogi fantasztikumra, melyet kieszelt: Jugoszlávia dualisztikus alapon foederalizált államalakulat lesz, a foederatió és dualizmuson belül unifikált horvát nem-tudom-mivel!

A horvát politikában újabban egy sajátságos irányzat üti fel fejét. Mióta kiderült, hogy a szerbekkel való únió rossz üzlet volt, és az is, hogy a szerbekkel könnyebb volt egyesülni, mint tőlük megszabadulni, egyre-másra jelentkeznek horvát bölcsek, akik bebizonyítják, hogy ennek vagy annak az országnak érdeke a horvát szabadság, tehát tessék felszabadítani a horvátokat. Persze senki sem siet a felszabadítással és a horvátok bánnák meg a legjobban, ha más kegyelméből lennének szabadokká. Nemzetek között talán még van szerelem. Államok között egészen bizonyosan nincsen. A szabadságot vér nélkül

nem lehet megszerezni. Ezzel nem akarom arra biztatni a horvátokat, hogy holnap keljenek fel. A Lichtträger-féle történetfilozófusok még egy hibában leledzenek. Hivatva érzik magukat a horvát nemzet sorsának irányítására. Belgrád elejtette őket, mihelyt egy kicsit dohogni kezdtek. A független horvát állam nem fog rájuk reflektálni, mert mégis csak kiszolgálták egy ideig Belgrádot. Találni kell tehát egy formát, hogy Belgrád is, Zágráb is rájuk szoruljon. Így eszelik ki a fantasztikus megoldásokat és akarják Európát mozgósítani azért, hogy Belgrádban és Zágrábban ők parancsoljanak. Csalódni fognak. És ami menthetetlen, azt ők sem tudnák megmenteni.

Lichtträgernek azt ajánlanók, hogy ha a jövőben is foglalkoznék honboldogítással, ne csak a belgrádi gyorsvonal ablakából szemlélődjék, hanem tanuljon egy kis horvát és szerb történelmet is. Südland munkája ugyan kitűnő alkotás, de nincs meg benne minden tudnivaló. Az sem ártana, ha a magyar-horvát relációkat az on dit-n kívül más forrásokból is tanulmányozná. Akkor nem állíthatna olyanokat, hogy a horvátok azért szakadtak el a Monarchiától, mert a magyarok magyarosítottak Horvátországban (153. l.).

Egy haszna mindenesetre van Lichtträger könyvének. Bizonyíték arra nézve, hogy mennyire súlyosnak látják és mennyire pesszimistikusan ítélik meg Jugoszlávia állapotát azok is, akik meg akarják menteni.

Bajza József.

A huszonnégy évesek regénye.

Székely Tibor: *Örök szövetség*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, (1933.) 8-r. 224 l.

Sokszor halljuk, hogy a nagy háború és az utána következő nehéz idők meggyorsították az élet ritmusát, s az egymást váltó nemzedékek lelki szövedéke között manap jóval nagyobb az eltérés, mintsem azt pusztán az időbeli távolság megértetné. A tételt tudományosan is megvilágították, a valóság is igazolja; érthető érdeklődéssel vesszük tehát kezünkbe egy huszonnégy éves író új könyvét, a huszonnégy évesekről szóló regényét. Milyen ez az ifjúság az ön-maga tükrében bemutatva, milyennek látja az életet, mik a célkitűzései, milyen problémák izgatják?

A keret, amelybe a fiatal író mondanivalóját foglalja, regényének műformája, nem új ugyan, — megtaláljuk már Dickensnél a *Papers of the Pickwick Clubban* — de nem mindennapi s még mintáján is túlmegy. Egységes történet helyett négy jóbarát egymásba bonyo-

lódó sorsa a cselekvény; egyikük sem emelkedik ki, annyira sem, mint, szintén négy társa közül, a derék Pickwick. A gimnázium utolsó osztályába járnak, mikor megismerkedünk velük; az élet megkezdí beletörésüket a maga igájába, amikor elválunk tőlük, így vágy hét évre nyúlik ki a hősnélküli história. Maga az elbeszélés-anyag is, időben kiterjedve, sok egyenrangú szereplő köré csavarodva, nehezen törhető művészi formába, de a szerzőnek van ereje a föladathoz, meg tudja komponálni regényét. Egyéniségük és társadalmi helyzetük szétszodorná a fiúkat, de páronként előbb össze-, majd szembe kerülnek — egyébként is mint a ficáncoló négyest gyeplőjével az erőskezű kocsis, Székely Tibor is együtt tudja tartani a maga négyesét. Hősei érdekes alakok és változatos típusok, ifjúvá érésük, elhelyezkedésük a társadalomban valószerűen megrajzolt folyamat, kivált azé a páré, amely a színpad kevésbbé megvilágított felén játszódik le. Hogy súlyod a szegénység nyomasztó terhe alatt az egyik jogászból rendőrkémmé, s hogy teszi fájának nyugtalan természet, sajátos világnézete és fölforgató hajlama kommunistává a jó vagyoni viszonyok között élőt: frissen, színesen elbeszéli esemény-sorozatokat, bár inkább a riporter tollával, mint a művész ecsetével dolgozva. Egészen elhibázott azonban a cselekvénynek az az ága, amelyet a szerző bizonyára a legértékesebbnek gondolt. A harmadik, gazdag ifjúnak huga beleszeret a negyedik, szegény fiúba. Mi vonzza ezt a művelt, elkényeztetett, differenciált lelkű finom leányt az esetben, kissé primitív kishivatalnokhoz, akiben az olvasó semmi értéket, semmi kedvességet nem talál — a leány is, saját vallomása szerint, nagyon keveset? Nem értjük, de azt szokták mondani, a szerelem irracionális valami, észokokkal föl nem érhető. Higgyük tehát el. De miért szokik el vele, amikor már megúnta, s miért dobja magát egy ismeretlen oláhnak, egy kikent-kifent semmi embernek? Galsworthy-nak is van egy regénye, ahol egy fiatal leány odaadja magát egy ifjúnak (*Saint's progress*), de milyen művészettel tudja valószínűvé tenni ezt a nem várt fordulatot, indokolva nemcsak az öröklött diszpozícióval és a fiatal vér lüktetésével, hanem lelki mozzanatokkal és külső körülményekkel is. Székely Tibor csak magát a tényveti oda, nyersen, szinte brutálisan: ne csodálkozzék, ha nem hisszük el írői szavára és megütközünk rajta.

A költészet, egy német irodalomtörténetíró meghatározása szerint, igazi valójában életmagyarázat. Vajjon az-e az *Örök szövetség* is, s van-e jogunk ilyen mélyebb értelmet keresni Székely Tibor regényében, volt-e az írónak más, komolyabb célja is, mint a szórakoztatás? A regény egész fölépítése és hőseinek beleágyazása a legfrissebb

jelenbe arra vall, hogy valóban feleletül kívánja tekinteni azokra a kérdésekre, amelyeket ismertetésem elején fölvetettem. Miben tér el tehát a huszonnégy éveseknek, a háború után fölserdülteknek szellemvilága és életsorsa a régibb nemzedékekétől? Ha ebből a szemszögből nézzük a regényt, nem nyomhatjuk el a csalódás érzését. A hősök sorsának alakulásába belejátszatja ugyan a szerző az új időket, — hogy érettségizett ifjak mint villamos kalauzok, rendőr-kémek, kommunisták kallódnak el, az novum, régebben díjnoki sors várt rájuk — de lelki életük rajzán nem tudja éreztetni a megváltozott viszonyok hatását: ezeknek az ifjoknak érzésvilága és gondolatai, ambíciói és törekvései semmiben sem különböznek a mienktől, mikor fiatalok voltunk. «Életmagyarázat»-nak mindenestre kevésbé válik be az *Örök szövetség*, mint szórakoztató olvasmánynak.

r. r.

A KÖLTŐ ÉS A LÉLEKBÚVÁR.

— Herczeg Ferenc Emlékezései. —

I.

A Kr. e. V. században Aischylos drámáiban már csodálatosan finom lélekrajzát találjuk a hybrisnek és irigységnek, a hűségnek és a hűtlenségnek, a bűn és a bűnhődés élményének; Sophokles alig utólérhető módon jellemzi a tragikus becsvágyat az *Aias*ban s a szerelemfáltést a *Trachisi nők*ben; Euripides meg a sistersző szenvedélyeknek olyan mély elemzője, hogy Aristoteles a legtragikusabb költőnek nevezi. Olyannak mutatja be az emberek lelkét, amilyenek. Innen nagy hatása: mindenki magára ismer a drámák hőseiben, akik levetik addigi hagyományos koturnusukat. S milyen fokon áll ugyanebben az időben a lelki élet tudományos vizsgálata? Demokritos arról elmélkedik, hogy a nagy és kerek atomok édes, a hegyes és kicsinységüknél fogva könnyen benyomuló atomok pedig keserű ízt idéznek elő; a világos színt a sima, a sötét színt az érdes atomok keltik, mert az érdesség árnyékot vet. Vergilius, az önreflexióra hajló Horatius, a közvetlen lírikus Catullus megragadják, a lélek legfinomabb rezdülleteit; ugyanekkor a stoikus tudós pszichológusok arról elmélkednek, hogy a lélek a világpneuma egy része, tűz, amely a szervezetet élteti s az érzékelésből, a beszédképességből, a nemzőképességből és a gondolkodásból, a vezető részből (hegemonikon) áll, amelynek székhelye nem a fej, hanem a mell. A nagy lírikusok az érzelmekben és indulatokban pillantják meg az emberi lélek lényegét: a stoikus elmélkedők pedig bagolykomoly tudományossággal az affektusokban valami természetellenest, kározt, abnormist, esztelenlét látnak; szemükben az érzelem *perturbatio animi*, amelytől szabadulni kell s apathiába menekülni. Egy Seneca,

Epiktetos, Marcus Aurelius bámulatraméltó finomsággal elemzik a lelki életet, de csak erkölcsi indítekból: nem érdeklődnek állásponton tárgyi hidegséggel vizsgálják a lelket, mint tudományos objektumot, hanem mint moralisták a maguk értékelő szemszögéből.

Dante a léleknek szubtilis hangokban oly gazdag skáláját a maga egész szélességében átfogja, a lélek legtitkosabb mélységeibe behatol. De vajjon segítette-e őt ebben a lélekismeretben a tőle annyira tisztelt Doctor Angelicus, aki Aristoteles nyomán arra tanította, hogy a lélek *principium vitae*, a szervezet entelecheiája, az eszes lélek egyszerű, magában megálló alak, *forma per se subsistens* s hogy a cselekvő értelem emeli ki a dolgokban rejlő általánost, lényegest, a quidditást? Vajjon hol találhatta volna meg Dante Aqu. Szent Tamás csodálatos logikai architektúrával felépített, de hideg rendszerében a lelki motivációknak és érzelmeknek azt a gazdag és mély, meleg és megragadó sokaságát, amely a Divina Commediában élénk tárul?

Milyen dadogó korát élte a tudományos lélekbúvárlat, amikor Shakespeare már utólérhetetlen módon festette meg az emberi szenvedélyek nagy drámai freskóit: a szerelemét a *Romeo és Juliában*, a becsvágyét és önérzetét a *Hamletben*? amikor megrajzolta az örök intrikust Jago, a féltékeny szerelmest Othello, a tragikus imperialistát Julius Caesar, a kérérlhetetlen uzsorást Shylock alakjában? Van-e olyan lelki típus, amely a maga örök struktúrájában ne lépne élénk Shakespeare valamelyik drámájában? Amikor a brit költő közvetlenül, a maga intuíciója és megfigyelése alapján az érzelmek legtitkosabb rugóit tárja fel, vajjon milyen utakon jár a tudományos lélekbúvárlat, amely nevét is — pszichologia — csak nemrégiben kapta Melanchthontól? A renaissance nyomán fellendült természettudománynak, főképp a mechanikának példaképe ragyog előtte a lelki tények elemzésében, olyan minta, amely a legszögesebben ellenkezik a szerves, élő, válthatatlan egységbe záródó, csak közvetlenül megragadható, merev s tárgyszerű elemekre fel nem bontható lelki életnek sajátyszerű természetével. A Shakespeare-t követő évtizedekben Descartes a mechanika modellje szerint a

«lelki mozgások» közös alapformáit keresi, hogy belőlük «levezesse» a lelki életnek kimeríthetetlen árnyalatokban gazdag világát. Így a képzetek háromféle fajának viszonyaiból szerkeszti meg a gondolkodást, mint az erők valami parallelogrammáját; néhány érzelmi alapformából «dedukálni» próbálja a többi kedélymozgalmakat, mint azoknak fajait és alfajait. De Spinoza is, aki különben az egyéni és kollektív léleknek nagyszerű gyakorlati megfigyelője, mihelyt tudományosan gondolkodik a lélek működéséről, azonnal *more geometrico* szerkeszti meg a lelki jelenségek «ábráit»: a vágyat, örömet és szomorúságot «elemeknek» tekinti s ezekből vezeti le az indulatok egész rendszerét. S hogyan elmélkedik a lélekről az önmagának és másoknak megfigyelésére ösztönösen támaszkodó Shakespeare-nek tudós kortársa, a Newton törvényeit a lelki életre átspekuláló Hobbes? «Mivel képzeink — mondja — az idegekben végbemenő mozgások s így az érzékelőben semmi egyéb sincs, mint mozgás: a lelki jelenségek is a mozgás törvényeinek vannak alávetve.»

A lélek tudománya tehát azonos a mechanikával. Vajjon ki mit gondol, azaz milyen képzei újulnak fel, azt Hobbes szerint a reprodukció törvénye állapítja meg, amely a lélek világában merőben ugyanaz, mint a tehetetlenség törvénye az anyagi világban. Mit kezdhett volna ezzel a lélektudománnyal a brit költő, ha megéri Hobbes művének megjelenését? Nem kellett volna-e, ha erre a tudományos pszichológiára támaszkodik, drámáinak hőseit pusztá bábukká lefokoznia s őket a mechanika exact törvényei szerint, előre pontosan kiszámítható módon, dróton rángatnia? Nem lennének-e a shakespeare-i hősök — Hobbes hasonlatával élve — pusztán fapörgettyűk, amelyeket a gyermekek ostorcsapással forgatnak, de amelyek, ha a saját mozgásukat éreznék, azt gondolnák, hogy mozgásukat saját akaratukból idézik elő?

Amikor Goethének univerzális léleklátása kibontakozik, Hume és Wolff pszichológiája virágzik. Az előbbi a lelki működés lényegét az asszociációban látja, amely nem egyéb, mint a képzetek gravitációja. Ahogy a testek vonzzák egymást, hasonlóképp a képzetek is: ezek olyanok, mint a fizikai tárgyak. Mit tanulhatott volna Goethének teremtmő, merőben

új combinatiókat szerkesztő génusza Hume-nak lélektudományából, amely szerint a gondolkodás az ideáknak nem teremtő, hanem csak pusztán kapcsoló, asszociatív összerakása? Vagy egy szemernyit is változtatott volna-e Goethe Werther szentimentalizmusának, Iphigenia hallgatag nagyságának, Faust érzelmi fejlődésének és gondolkodási átváltódásainak elemzésén, ha belemélyed az akkor uralkodó Chr. Wolff-féle «*empirica psychologia*»-nak tanaiba, amelyek szerint a lélek alaptehetsége a megjelenítő képesség (*vis repraesentativa*) és a vágyóképeség (*vis appetitiva*), mozgató erői pedig a gyönyör és a fájdalom, amelyek közül az előbbi «a tökéletesség szemlélete», az utóbbi pedig «a tökéletlenség szemlélő ismerete?»

Amikor a XIX. század közepe táján Thackeray, Dickens, Tolsztoj és Dosztojevszki, nálunk Kemény Zsigmond a lelki életnek legfinomabb fodrozódásait szinte kínos pontossággal elemzik szét, a tudományos lélekbúvárlatban Herbart az irányadó, aki az egész lelki életet a képzetmozgások statikájának és dynamikájának fogja fel, amelyre a matematikát alkalmazza. Szemében az érzelmek és a vágyak sem egyebek, mint a képzetek változó állapotai. Micsoda szegényes, szürkén elvont, a lelket merőben az értelemben feloldó, sáppadt felfogása ez a lelki életnek azokhoz a sokoldalú, kimeríthetetlenül gazdag, élettel teli, adaequát lélekrajzokhoz képest, amelyeket a nagy regényírók vázoltak fel. Amikor Tolsztojnak *Béke és háborúja* megjelenik (1860), lát napvilágot a modern kísérleti módszerű pszichológia alapvető s nagyhatású műve, Fechnernek *Elemente der Psychophysik* című könyve, amelyben az ingerek és az érzetek viszonyára nézve megállapítja azt a «törvényt», hogy amíg az ingererősségek geometriai arányban növekednek, az érzeterősségek csak aritmetikai arányban emelkednek, vagy: az érzetek rendszáma az ingererősség logaritmusával arányos. Ennek a «törvénynek» felfedezésével a naturalizmus szelleme világoszerzte abba a reménybe ringatta magát, hogy az egész lelki élet fölött a fizikai világ hasonlóságára exakt törvényszerűségek uralkodnak, amelyek lényege az okság szükségképisége. Azóta bőségesen kitűnt, hogy ez a reménység csak

illúzió: pszichológiai törvények logikai érvényfoka távolról sem oly feltétlen, mint a fizikai törvényeké; a pszichológia mint ilyen, mégsem lehet a «lélek természettudománya»; az ú. n. pszichofizikai alaptörvény ilyen jelentősége ma már egészen elhomályosult. Valaki esetleg — Tolsztojt és Fechnert kissé mesterkéltén közös nevezőre hozva — felvetheti a kérdést: ki ismerte kettőjük közül jobban az emberi lelket?

Világos azonban, hogy ennyire nem szabad kihegyeznünk a kérdést. Jómagam is az imént a sok párhuzamos kérdőjel görbéjét kétségkívül jogtalanul élesítettem ki. Egyet ugyanis eleve el kell ismernünk: más a célja és természete a mindennapi, ösztönös lelki tapasztalatnak s más a tudományos lélekbúvárlatnak: a költők *lélekbölcsességének* (*psychosophia*) s a tudósok *lélektudományának* (*psychologia*). A kettő külön síkon mozog, de nincsenek ellentétben egymással, kölcsönösen kiegészítik egymást.

Mi a költők sokszor bámulatbaejtő lélekbölcsességének gyökere? A velük született ösztönszerű lelki beleélő képesség, a mások lelkébe való finom transzpozíció. Ez nem a léleknek valami tudatos «ismerete», nem valami elméleti gondolkodás eredménye, hanem a más lelkekkel való eleven társas érintkezés közben kialakult érzelemszerű magatartás, veleszületett hajlékony készség és rejtelmes tapintat, amely arra képesíti, hogy a mások lelkébe a külső jeleknek s jómaga lelki állapotainak alapján be tudjon pillantani. Ez a beleélő képesség többé-kevésbbé minden emberben kicsiny korától ösztönszerűen megvan, csakhogya az igazi költőben összehasonlíthatatlanul felfokozott formában. Embertársaink arcáról szinte csecsemőkorunktól mintegy «leolvassuk» érzelmeiket, hangulatukat, vágyaikat és céljaikat: vígak-e vagy szomorúak, jó- vagy rosszindulattal vannak-e irányunkban, mi közeli célja viselkedésüknek és cselekvésüknek? Sokszor egy-egy elejtett szavukból, szempillantásukból vagy taglejtésük-ből kitaláljuk igazi gondolatukat, sőt egész gondolatmenetüket végső céljukkal együtt. Minden különösebb megfontoló gondolkodás nélkül önként leszűrődik valami érzésünk és véleményünk embertársaink jelleméről, lelki alkatáról, megbízhatóságáról, különféle irányú képességeiről, s ezek fel-

használhatási fokáról. A nélkül, hogy halvány sejtelmünk lenne a modern típus-pszichológiáról, tapasztalataink alapján az embereket önkénytelenül típusokba soroljuk koruk, nemük, foglalkozásuk, nemzetiségük szerint. A tanító, pap, orvos, bíró, kereskedő, színész, szónok, politikus, általában mindenki, aki az emberek lelkét befolyásolni és formálni akarja, önkénytelenül rájön a lelki életre vonatkozó bizonyos «ismeretekre». Ilyen ösztönszerű, gyakorlati lélekbölcsesség híján állandóan zavarban lennénk: kiben bízhatunk? kitől mit várhatunk? kit mire alkalmazhatunk? kinek mi a jó és rossz lelki tulajdonsága és lelki szükséglete? hogyan kell vele bánnunk, hogy célt érzünk? milyen lelki rugók húzódnak meg mások viselkedésmódjai mögött mint indítékok? mit vonjunk le ezekből a saját magatartásunkra nézve? A költőben különösen nagy mértékben van meg az életből magától leszűrődött lélekbölcsesség, amelyet aztán hőseire alkalmaz. A mások lelkébe való különösen finom, ösztönös, intuitív beleélését természetesen az egyes emberek, típusok vagy tömegek tudatos megfigyelésével is fokozhatja.

A költő, mint művész, egyes élő konkrét lelkeket ír le szemléletesen, ellenben a lélekbúvár, mint tudós, a lelki életből az általánosat, a törvényszerűt iparkodik kiemelni s fogalmilag mintegy behűteni, tehát nem az egyes, szemléletesen leírható élő lélek lebeg előtte, hanem az elvont egyetemes lélek, a *mens abstracta*. A költő eszköze a szemlélet, a lélekbúváré a fogalom. A költő is végső elemzésben a lélek örök, tipikus természetét, az általánost ábrázolja, de a különös, a konkrét lélek alakjában; viszont a lélekbúvár a különös, egyedi lelket is az általánosnak, a fogalomnak, a törvényszerűnek formájába önti. A költő egy-egy individuális lelket tár elénk, de úgy, hogy az egyénit, a különöst az általános, a tipikus, az örökkévaló, a mindig jellemző ragyogja át: a regényben, a drámában az egyén mint egy egész típus képviselője szemléletes formában áll előttünk. Ellenben a lélekbúvár az élő lelket már eleve fogalmilag desztillálja, azt mutatja be, ami minden lélekben azonos, azaz törvényszerű. A költővel szemben a lélekbúvárnak az élettől való bizonyos távolsága már eleve hozzátartozik theorétikus, tudományos

magatartásához, a konkrét lelki jelenségeket kénytelen magával szembehelyezni, a közvetlen élményből kiemelkedni, objektiválni: az elevenen lüktető egyéni lelket meg kell ölnie, hogy általános fogalmakban kipreparálhassa és leír-hassa. A költő szemléletesen leír, a pszichológus fogamilag általánosít, tudományosan platonizál. A költő arra törekszik, hogy a lelki állapotok leírása jellemző legyen; ellenben a lélekbúvárt a tudományos megismerés logikai igénye arra kötelezi, hogy a lélek működéseiről való tételeit módszeresen igazolja s egységes rendszerbe foglalja. A költő lélekbölcséségének eredménye a műalkotás, a regény vagy dráma; a lélekbúvár tudományos gondolkodásának eredménye igazolt tételek rendszere, azaz a pszichológia. Az utóbbi sokkal több igényt támaszt, sokkal több történeti objektív előfeltételt követel meg a gondolkodás fejlődésében, mint a költő ösztönös gyakorlati, intuitív lélekbölcsésége. Innen érthető, hogy évezredek óta már csodálatos finomságú *pszichozóphyára* bukkanunk a költői termékekben, amikor még a lélek tudományos elemzése, a *pszichológia* egészen barbár kategóriákban gondolkodik.

Az utóbbi évtizedekben mindjobban utat tör az a belátás, hogy a lélekbúvárlat célja a lelki élményeknek mind finomabb és mélyebb elemző megkülönböztetése és leírása, nem pedig a lelki történésnek a pszichikai elemek bizonyos számából való s physikai minta szerint végbevitt megszerkesztése. Az élmények, mint a tudatban jelentkező tünet-mények leírásának és elemzésének módszere pedig első sorban az önmegfigyelés, amelynek csak kiegészítő része a külső, testszerűen jelentkező feltételekre vonatkozó kísérleti eljárás. A tudományos lélekbúvárlatnak is a lelki élet közvetlenül és egységesen adott összefüggő egészéből kell kiindulnia, nem pedig ezt mesterségesen elszigetelt elemi folyamatokból mechanikusan levezetnie. Az élő lelki egységből kiszakított elemek sohasem tekinthetők konkrét lelki valóságnak. A tudományos pszichológia a legújabb időkig én-ünk állandó folyamát érzetekre, szemléletekre, képzetekre, érzelmekre, akaratfolyamatokra s egyéb, a lelki élet roppant számú árnyalatát távolról sem kimerítő merev osztályfogalmakra

bontotta szét. Ezeket külön-külön, egymástól elszakítva boncolta s azt hitte, hogy ezek az elemek a lelki életnek valóságos, élő «részei», amelyekből a konkrét élmények és lelki állapotok eredeti egységes valósága visszaállítható. Ez a lélekbúvárlat azonban csak általános, szkématisztikus jelzésekkel dolgozott, mindig csak fordítást adott az eredeti szöveg helyett, közvetett elemzéssel foglalkozott közvetlen meglátás helyett. Az, aki a tudományos pszichológiában csupán mesterséges látszatok, szimbolikus elemek hiányos osztályozását pillantotta meg, amely a természettudományi mechanikus kategóriákat illetéktelenül alkalmazza, csak olyan lélekbúvár lehetett, akinek elméjében a szürke elemző fogalmi gondolkodással a lelki életbe való közvetlen, meleg bepillantás, a tudatfolyás egységét mélyen átélő ösztönös intuición párosult: Henri Bergson. Gazdag génuszában egyesül a tudós és a költő, a fogalmi kategorizáló és a szemléletes valóságlátó, a diszkurzív gondolkodó és az intuitív megérző, a pszichológus és a pszichozófus.

A másik hidat, amely a tudományos lélekbúvárlatot és a lelki élet egységes összefüggésére támaszkodó, ösztönös lélekbölcséséget egymáshoz közelebb hozza és összeköti, a pszichológiának az a «megértő» vagy «szellemtudományi» iránya építette ki, amelyet Dilthey kezdett meg és Spranger folytatótt. Ez a pszichológia a belső lelki összefüggéseket mint jelentéssel, értelemmel, céllal bírókat fogja fel, tehát az élményeket mint egy értékösszefüggés tagjait tekinti. Egy gépben a részeknek akkor van értelmük, ha a gép célját szolgálják, vagyis a részek funkciója az egészre egységben irányul. Az élmények is úgy nyernek egységes értelmet, ha egy-egy értékösszefüggésből, azaz célból érthetők. A lelki élet teleológiai jelentésszefüggés, amelynek strukturáját vizsgálja a pszichológia.

Ez a Spranger-féle lélekbúvárlati irány jelentős közeledés a bennünket az emberekkel való érintkezésben és bánásmódban közvetlenül, ösztönösen vezető «megértéshez». A mindennapi élet lélekbölcsésége, amely a költőkben fokozott mértékben működik, mindig jelentésszefüggések, értékelések, célok megértésének talaján mozog. Az emberek egymást

mindig mint olyan lényeket figyelik és érzik, amelyeknek főcélja az önfenntartás és önkifejtés: szeretik és gyűlölik egymást, barátok vagy ellenségek, jó vagy rosszakarattal viselkednek egymással szemben, emelni vagy elnyomni törekszenek egymást, a szerint, hogy önkifejtésükben, anyagi vagy szellemi expanziójukban segítik vagy gátolják egymást. Mindez a lelki érintkezés és viselkedésmód értékek, jelentések, célok körül forog: ez avatja a lélekbölcséséget közvetlenné és meleggé, elevenné és frissé a hideg fogalmi pszichologizálással szemben. Az «életformákat» vizsgáló Spranger-féle típus-pszichológia mindjárt első pillanatra azért oly megkapó, mert minden életforma, mint típus, egy-egy érték-mag körül forog, tehát egészen közel áll a mindennapi élet ösztönös léleklátásához, ezt hozza mintegy a tudat felszínére; azt, ami a mások lelki viselkedésmódjairól való közönséges tapasztalatunkban lecsapódott, tudatossá avatja.

II.

A tudományos gyermekpszichológia a fejlődésnek ugyanazt az útját járta, mint az általános pszichológia. Azok, akik a XIX. század végén először vizsgálták tudományosan a gyermeki lelket, többnyire orvosok voltak. Első sorban a határterületeken mozogtak, nem tiszta pszichológiai szempontból nézték a gyermek lelkét, hanem főképp a testi nyilvánulások szempontjából. Az uralkodó általános pszichológia hatása alatt nagy hajlandóságot mutattak arra, hogy a gyermek lelkét külön-külön érzetekre, szemléletekre, képzetekre, érzelmekre, akaratú tendenciákra bontsák szét s ezeket ne szerves élő egységben lássák, amelynek nem külsőszerű mechanikája, hanem belső, az önfenntartás és önkifejtés értékei körül forgó teleológiája van. A gyermeki lélek sem érthető a lelki jelenségeknek megfelelő külső fizikai (testi) jeleknek pusztá regisztrálásából. Hogy ezeknek a meglett ember kellő jelentést tudjon adni, ahhoz a gyermeki lélek egységes egészébe, élő totalitásába való beleélés szükséges. Ennek alapja pedig az ösztönyszerű megérzésen kívül a felnőtt egyénnek gyermekkori tapasztalása, idenyúló többé-

kevésbbé tudatos emlékezése, végső elemzésben: önmegfigyelése.

Miért tudják — réges-régen a tudományos gyermekpszichológiának félszázaddal ezelőtt történt megszületése előtt — a nagy költők, regényírók a gyermeki lelket s ennek különféle típusait oly csodálatos aprólékossággal megrajzolni? Mert a maguk gyermekkori emlékezései alapján mint meglett emberek is bele tudják magukat analógiás módon élni a gyermekek lelkébe. Gazdag lelkükkel gyermekszerűen is tudnak érezni és gondolkodni, el tudnak a maguk lelki életének bonyolultságától vonatkozni s állandóan számolnak a gyermek lelki életének egyszerű, sajátos természetével. Mennyire tisztában van egy Dickens a gyermeki lélek egész mivoltával! Milyen jól tudja, hogy mennyire élénkebb a gyermek képzeteinek tartalma és mennyire nagyobb fantáziakepeinek valóságértéke, mint a felnőtté; mennyire a mienkétől elütő a gyermek érdeklődésének iránya és appercepciómódja, figyelmi köre s gondolkodásának tipikus tartalma; mennyire más hiúságának s becsvágyának, irígységének s önzésének tárgya, akaratának ereje s indulatainak önuralomtól nem fékezett, szabadon kirobbanó lávája, mint a meglett embernek megfelelő lelki működése, tartalma és értékelése. Milyen finoman elemzi Dickens a gyermeki lélek legkülönbözőbb típusait: az ábrándozásra hajló, zárkózott lelkű, csendesen visszavonuló tejarcú gyermeket s az örökké izgómozgó, élettől túláradó, beafsteak-képűt, akit, mint a kis csikót, alig lehet megfékezni. Annnyira igazán és híven tudja a gyermek szemével a világot s az embereket látni, a gyermek fantáziájával a valóságot benépesíteni és megeleveníteni, a gyermek érzelmeibe és hangulatába a környezetet mintegy belemártani, hogy gyermekhőseiben olvasói léptenyomon magukat vagy egykori pajtásaikat ismerik fel: kicsiny korukban ők is úgy éreztek és gondolkodtak, beszéltek és cselekedtek, mint a kis Copperfield Dávid, Twist Olivér, Dombey Pál, Trent Nelly. Vagy lehet-e hívebben jellemezni a gyermeknek hiúságát, tetszelgési vágyát, a felnőttre rá vonatkozó szavain való elmélázását, a kis fiúknak a lányokkal szemben való szögletes viselkedését, mint Tolsztoj

teszi a *Gyermekkoromban*? Van-e a serdülés erjedő-forrongó korának igazabb lélekrajza, mint a *Béke és háborúban* Petya alakjáé? Tudja-e mélyebben megragadni az ifjúkornak az utóbbi két évtizedben kialakult pszichológiája a pubescensnek egyszer szinte kirobbanó tettvágyát, máskor ernyesztő s magányt kereső szentimentális melankóliáját, várakozó és feszült állapotát, majd érzelmi közömbösségét, szenvedélyesen heves cselekvési lázát s aztán álmodozó semmittevését, vakmerő bátorságát és megtorpanó kislelkűségét, fokozott becsületérzését és szabadságvágyát, de egyben sugalmazhatóságát és nyájtermészetét, tapasztalat híján hirtelen nekibuzduló idealizmusát s megint máskor ideálmentes blázirtságát, mint ahogy Tolsztoj már a múlt század ötvenes éveiben rajzolta a serdülő ember lelkét, amely tele van ellenmondással, s ezért nem érti meg magát s környezete sem érti őt?

Ebben a lélekrajzoló művészetükben a költők saját gyermekkori élményeikre támaszkodnak: Dickens is, Tolsztoj is (de meg valamennyi) regényeikben a maguk gyermekkorának benyomásait és élményeit írják le; az emlékezésre, mint az aktuális önmegfigyelés pótlékára támaszkodnak. Ha a valóságba költészetet vegyítenek, ez a pszichológiai jellemző erőnek belső igazságán és hűségén mit sem változtat. Gyermekkori élményeiket kikerekíthetik, a régmultból felfelvillanó töredék emlékeiket értelmes egésszé logifikálhatják, de mégis örök gyermeki viselkedésmódokat és lelki típusokat rögzítenek meg, amelyekben mindnyájan magunkra s másokra ráismerünk.

Még jobban megértjük a költőnek gyermekrajzoló művészetét, ha kulcsot ad hozzá önéletrajzában, gyermekkori élményeinek személyes leírásában. Herczeg Ferenc irodalmunkban a gyermeki lélek egyik legnagyobb ismerője. A gyermekek lelkének kis ablakain nagyszerűen be tud látni, mert a maga gyermekkori lelkében teljesen otthonos. Ezt a régi lelki otthont mutatja most be hetvenéves korában *Emlékezéseiben* (*A Várhegy*). Csak most tárul fel zára annak a titoknak, vajjon mi az élményháttére felejthetetlenül bájos és mély gyermekelemzéseinek.

Nem hiába költő, ezért különösen vonzódik a gyermeki képzelet problémája felé. *Meséi* nagyszerűen jellemzik a gyermek monisztikus képzeletét, amely a fantáziaképeknek mindig valóságértéket tulajdonít a meglett emberek dualisztikus fantáziájával szemben, amely éles különbséget érez a fantáziakép és a valóság között. A *bujdosó bábuk* meséje a bábuk viselkedésének és vándorlásának igazi gyermekszerű lelki interpretációja. A valóban klasszikus *Lószőr-vitéz*ben megkapóan rajzolódik elénk a gyermeknek mindent lélekkel benépesítő animizmusa és antropomorfizmusa: «Ha új játékot kaptunk, elkérkedtünk vele a baromfiudvar lakói előtt, amelyek aztán jelentőségteljes kotkodácsolással és irigy hápogással nyilvánították véleményüket. Az eresz alatt fészkelő fecske a mi fecskénk volt, a szomszéd verebeit szitkokkal fogadtuk, ha a háztetőnkre mertek ülni. A szobabútorok néma, de értelmes lények voltak, s ha rosszkedvünkben meg rugtuk az asztalt, utólag titokban megsímogattuk, hogy kiengeszteljük. A farkát csóváló komondor, a dormogó kandúr elkényeztetett cselédeink voltak, akik bizalmaskodva dörögölöztek hozzánk s szigorú hangon adott parancsainkat tetetett alázattal, de ásitva és lézengve teljesítették. A kút mélyéből csodálkozó és kíváncsi gyermekfejek kandikáltak föl; a mama befőttesüvegeit a fekete ember őrizte, akiben nem igen hittünk, de azért mégis féltünk tőle.»

A költő különös szeretettel és finomsággal öleli magához a fantaszta fiúcskákat. Így a kis sánta, halványarcú kertészfiút, *Péterkét*, aki folyton azon sóvárog, hogy a láthatárt bezáró domblánra valaha felmásszon, hogy ott meglássa a világ végét. S amikor egyszer sikerül oda fellopóznia, a nap leáldozó fényében csodálatos tájkép tárul fel előtte. Ezt a csodálatos alkonyati látványt pár hónap alatt fantáziája lassankint tündérálommá egészíti ki, és formálja át: «Most már úgy tudta, hogy a felhőkapun belől várost is látott, tornyos palotákkal és hatalmas kupolákkal. Az aranyfényben ragyogó rónán karesú pálmafák nőttek, alattuk hosszú nyakú madarak és ormányos állatóriások csapatai vonultak.» Péterke lelki testvére Jancsi (*Jancsi édesanyja*), de az ő fantáziájának olvasmányaitól táplált fegyelmezetlensége már

szinte kóros formát ölt. Arról panaszkodik anyja, hogy a kisfiú tegnap este föllármázta az egész házat, hogy rablók vannak a kertben. A cselédek mind fegyverre kaptak. Persze, egy lelket se láttak. Jancsi azonban, amikor anyja vallatóra fogta, erősen megmaradt állítása mellett. Azt mondta, hogy ötvenen voltak a rablók, mindannyian — irokéz-indiánok. Nem füllentett, szent meggyőződéssel maga is hitte. Amikor egy kislánynak elolvassa Hunyadi László tragédiáját, fantáziája egyszer csak tovább folytatja az olvasott történetet : a hóhér csak egy kóccal kitömött s László ruhájába bujtatott nagy bábut fejezett le, amelynek nyakán hólyag volt, piros festékkel, hogy piros legyen tőle a hóhér bárdja. László pedig ezer hű lovagjával, akik aranypáncélt viseltek s hattyúparipán ültek, fenyíti meg a királyt és a cselszövő főurakat. «A fiú láthatóan maga is hitt a meséjében. Az arca sugárzott a boldogságtól, mintha valóban megmentette volna a fényes dalia életét. Megrészegült a tulajdon hazugságaitól, mint a fülemüle a maga dalától.»

Csak most látjuk, amikor Herczeg Emlékezéseit olvasuk, hogy a költő gyermekkorában Péterkének és Jancsinak szakasztott mása. Szegedi magyar dadája Rózsa Sándornak, az utolsó alföldi betyárnak romantikus alakjával ajzza föl a kisgyerek képzeletét, amikor rajongva regél neki az idealizált zsványról, aki a szegények pártfogója és a népnyúzók ostora. Repdes a kisfiú szíve, ha átkocsiznak Pancsovára, mert akkor a delibláti homokpusztát is érintik, ahol jóízűen lehet félni zsványoktól és farkasoktól. Ökölnyi korában már falva olvassa *Orlando Furiosot* és Cervantest, meg a Novara hajó földkörüli utazását. Ebben elemi erővel ragadja meg fantáziáját a tenger : azóta is mesés nosztalgia sodorja az óceán felé. Ha kisgyermekkorában csigát kap a kezébe, füléhez szorítja és a «tenger zúgása» titokzatos fényben izzó képeket vetít lelkébe. A gyermek ősi harciszmja ég benne : szereti a fegyvereket, különösen a régieket. A temesvári gimnázium kis diákjai a Vadász-erdő sűrűjében «rablóbandába» tömörülnek, de nem akarja a vezér ők bevenni, mert belőle sohasem lesz jó rabló — ami elképzelhetően rettenetesen fáj neki. Végre mégis beveszi, letéteti vele a nagy esküt, furkósbotot

nyom kezébe fegyverül s megmondja a titkos jelszót. Herczeg párszor künn van a «rablókka» az erdőn, a többivel a bokrok között cserkész, vad ordítózással képzeletbeli karavánokat rabol ki — s aztán megunja a játékot. Különösen vonzó volt rá Guszti bácsijának nagy nádasa, ahol a nádba vágott csatornákon csolnakon csáklázott, a mocsár darvait, ibiszeit, bíbor- és kanalasgémeit, kígyóit és széprajzú siklóit bámulhatta. Ott-hon aztán fantáziáját szabad szárnyra eresztette pajtásai előtt: izgalmas vízikalandokat mesélt. A lelkében szunnyadó költőembrió időelőtt megmozdult benne. Nem volt — mondja — éppen hazug gyermek, a haszon kedvéért sohasem füllentett, de ellenállhatatlan ingert érzett, hogy meglepje és ámulatba ejtse az emberiséget, miközben mindjobban elragadta képzelete. Fantáziáját nagyban táplálta szerencsésen változatos környezete: a kukoricagóré, amely mint a gyermek szemében pompás lécpalota, a kitűnő játszóhelynek, a sokat vívott fellegrárnak, a színháznak és veszély idején a búvóhelynek szerepét játszotta; a verseci várhegy romantikus romjai; a baromfiudvar, az istálló a pónilovával, a nádas. Mindezen a helyen a kisfiú játékaiban egész souverain módon sajátos, külön világot tudott magának fölépíteni. A képzeletnek ebben a világában úr és parancsoló, teremtető és formáló volt: illúzióképessége a valóság kényszerét játékszerűen győzte le. Csakis az, aki ily változatos gyermekkort élt, tud hozzáférközni mint meglelt ember annyira a gyermek élményeihez, ahogyan Herczeg Ferenc.

A gyermek nemcsak a képzelet világában él, reálisan is tájékozódik a világban, a zord valóság egy-egy darabján elgondolkodik. A gondolkodás a teljesen szabad képkombinációnak szárnyát szegi, a légvárat szétrobbantja, az álmodat szertefoszlatja. Hébe-hóba elfakul a gyermek vágya, hogy megfogja a szivárványt: néha a valóság után is szomjazik. A kis Herczeg-fiú már megértette a felnőttek diszkrét beszélgetéseit és leplezett célzásait. Ha valami homályos volt előtte, addig gondolkozott és kombinálgatott, míg meg nem találta a dolgok összefüggését. Ott ült észrevétlenül a szoba sarkában, játék a kezében, és mohón, mint spongya a vizet, szívta magába a felnőttek beszélgetését. Ha azt

mondták: «Úgy sem érti», akkor kárörvendően mosolygott magában és megállapította, hogy tulajdonképpen neki több esze van, mint a nagyoknak, mert ő keresztül lát rajtuk, de azok nem látnak keresztül őrajta. Ez a kíváncsiskodó, a való-ságra ágaskodó szellem, amely egyszerre, de vaskos ellentétben él a gyermek szertelen illuzionizmusával, többször előtör az Emlékezések lapjairól. A gyermek örökös kérdező kedve később bevonul Herczeg gyermekrajzaiba is. A *Szelek szárnyán* c. nagyszerű adriai útleírásában kis unokaöccse ilyen kérdésekkel ostromolja: Melyik erősebb: a cápa vagy az alligátor? Van-e az alligátornak hangja? Meg lehet-e enni a cápa-tojást? Miért nagyobbak a velencei bóják, mint a fiumeiek? Kiknek van szebb jellemük: az apache- vagy a comanche-indiánusoknak? Melyik törzshöz szeretne tartozni a bácsi? Nőket is szoktak skalpozni az indiánusok? Hány nyelvet beszél a török szultán? Ki bátrabb: a magyar huszár vagy az angol tengerész? Miért nem állítja vissza Ferenc József király a fekete sereget? Jó volna, ha minden ember magyar volna? stb.

Milyen kézzelfoghatóan és szemléletesen rajzolódik elénk az Emlékezésekből a gyermek fejletlen tér- és időszemlélete, amelyet a jelennek közvetlen, érzelmektől erősen átítatott átélése és a legközelebbire irányuló törekvése állandóan színez! Akárcsak a *Lószőrvitézből* hallanók: «Egy év volt a végtelenség, a világ határa a szőlősdombokig terjedt, a ház birodalom, az udvar tartomány volt; a galambducot szédítő magasságú toronynak néztük, a tűzhely alatti hamulyukat barlangnak.» Jellemezheti-e hívebben akármilyen pontos, a gyermek képzetkörére vonatkozó statisztikával, széles-körű ankét-módszerrel a modern gyermek-pszichológia a gyermeki érdeklődés irányát, kisszerűségét és érzelmi hát-terét, mint ahogyan Herczeg: «A nap eseménye a színben talált tyúktojás vagy a vizes vályuba tolakodott förtelmes béka volt; egy fényes dolmánypityke vagy egy rézpatron-hüvely birtokában gazdagoknak éreztük magunkat; egy betört ablaküveg kész katasztrófa volt.»

Herczeg a gyermeki indulatok: a makacsság, rátartiság, hirtelen harag, csakazértis-hangulat leírásának legnagyobb

mestere. Itt is a maga régmúltjából merít. A *Jancsi édesanyjában* a kisfiú inkább éhen akar halni, de nem kér édesanyjától bocsánatot. Herczeg első emléke is, amelyet kétéves korába vezet vissza, a makacs sírás, amellyel apja ütlegeit provokálja. Később is a hirtelen haragú és makacs kisfiú, aki bátyjával és pajtásaival sokszor összeverekedik, a büntetést alig bírja el. Egyszer apja koplalásra ítéli, ha nem kér bocsánatot. Vacsora nélkül fekszik le a kis méregzsák, akár a *Jancsika*. Reggel jó anyja titokban ennivalót hoz neki: visszautasítja. Végre édesapja hagyja abba a küzdelmet, de hetekig tudomást sem vesz róla, rá sem néz.

Ennek az esetnek következményét különös figyelemmel kísérheti a gyermekpszichológus: a kisfiú lelkiismeretfurdalásából pattan ki saját mivoltának egomorf képe, születik meg az *Én*-nek önmagával való szembeállítás. Régi gondolatom, hogy a lelkiismeret megmozdulása az *Én* tudatának szülőanyja: akkor szegezi magával szembe a gyermek először a maga *Én*-jét, formál képet önmagáról, jut önmaga világos tudatára, amikor környezetével komoly összeütközése támad s lelkiismeretfurdalást érez. Ez a gondolat Herczeg élményeiben igazolást nyer. «Egyedül ültem a hombár falépcsőjén s nyolcesztendő fejemmel gondolkodni kezdtem. Úgy kezdődött, hogy hangosan ismételtettem az *Én* szót, és tanakodtam magamban, hogy tulajdonképpen mi is az az *Én*? Furesza szédülés fogott el, és mind hangosabban, mind gyorsöbben és fájdalmasabban ismételtam a titokzatos szót. Úgy éreztem, nagy baj lesz, ha nem tudok a nyitjára találni. Pedig ott van közvetlenül mellettem, érzem a lélekzetét, de valahányszor feléje fordulok, párává oszlik. Az *Én*-t nem tudtam megfogni, de történt valami, ami elég ritka az emberi életben: egy pillanatra föléje tudtam emelkedni önmagamnak. Tisztán és élesen magam előtt láttam az undok kis szörnyeteget, aki az én nevemet viseli, sőt meg tudtam mérni parányi voltát annak a helynek is, melyet a világban elfoglal. Ez egy ostoba és harapós kis állat. Ha kikergetnék a házból, nem tudna magával mit kezdeni. Minden ereje a saját gyöngesége és környezetének türelme. Mikor már enynyire voltam, egyszerre felbukkant a lelkemből a vágy, hogy

ne legyenek többé sem hirtelenharagú, sem makacs. Hosszú ideig ültem még a falépcsőn és tudatosan azon voltam, hogy elmélyítsem és megkeményítsem magamban az elhatározást.» Íme, az ösztönök homályából, a magatudatlan éjből elődereng az embernek az állattól megkülönböztető vonása, a pusztá ösztönrel szembe és fölé emelkedő Én-nek fénye, a *homo sapiens* erkölcsi gloriolájától övezve.

A gyermek makacsságát és fokozott becsületérzését Herczeg nemcsak magán tapasztalta, hanem pajtásain is szeme-sen figyelte. Novelláinak gyakran tárgya a gyermek hajthatatlansága. Jómagán kívül ebben Ede barátja a modellje, aki a büntetés elől a platánfa tetejére szokott volt menekülni, ahonnan sem ígéretekkel, sem fenyegetésekkel nem lehetett lecsalni. Ez a fa volt neki régóta kipróbált mentsvára, ahol életveszélyes volt mások számára a megközelítése.

A gyermekek ösztönös irígységét, önző kajánságát és gőgjét is nagyszerűen fogja meg Herczeg a kisemberek miniatűr-társadalmában. Az iskolában megbukott Jankó otthon fagyos légkörre talál. Testvéreit hiába biztatja, hogy menjenek vele rablósdit játszani a szérűskertbe. Hiszen ha az ember megbukik is a latin s a magyar nyelvtanból, azért csak játszhatik rablósdit? Testvérei azonban gőgösen hátat fordítanak neki. Az ő szívüket mennyei boldogsággal tölti el Jankó balsorsa. A híres kis magoló testvérek tiszta jeles bizonyítványa vakító fényben tündöklök a Jankó szekundáinak bús éjjelében. Mikor az apa befogat, hogy a gyerekekkel a szőlőbe menjen, Jankó is felkapaszkodik a bricskára. Esztiike azonban tettetett csodálkozással kérdi: Apa, hát Jankó is velünk jön? Palikának a vacsorán aggodalmi támadnak, hogy jár-e cseresznyés rétes az olyan fiúnak, aki két tantárgyból megbukott: Apa — kérdezte — Jankó is kap a rétesből? (*Jankó jó útra tér.*)

Nagy mester Herczeg annak jellemzésében, hogyan viselkednek a kisfiúk és a kislányok egymással. A *Lószőrvtéz* Vicája, a *Péterke* Lenkéje, az *Ismerkedés* Annusa, a Jancsi kis parasztlánya (*Jancsi édesanyja*), a Jankó Mariskája (*Jankó jó útra tér*) mind bájos kis leányalakok, akik szelídítik a fiúkat, vigasztalják őket, versenyeznek velök. Most a költő

Emlékezéseinek lapjairól ezeknek eredeti mintái lépnek elénk. A kis temesvári gimnazistát a lányok kapatják szóra, öntenek bele bátorságot a társalgásra. «Úgy találom, — mondja a költő — hogy a leányokkal való korai barátkozás ruganyosabbá teszi a fiúk szellemét és önbecsülésre szoktatja. Ilyen hatással azonban csak a vele egykorú lányok vannak reá, a kisebbek vagy nagyobbak előtt nem nyílik meg a lelke.» A leánylélek korkülönbségeit, átváltódását, de e mellett alapvonásaiban megmaradó azonosságát a legfinomabb ecsetvonásokkal festi meg, amikor a babákkal játszó Böskéből már a kissé kacér nagylány, Erzsi lesz, Erzsiből pedig évek multán Erzsébet nagyasszony válik: behízeglő, de finoman önző macskatermészete ugyanaz marad.

A serdülő kornak egymással ellentétes, mintegy farkasszemet néző tipikus tulajdonságai szinte hiánytalanul összegyűjthetők, s az erjedő fiatal lélek egységében érezhetők Herczeg *Emlékezéseiben*. Egyszer túlárad a pubescens tevékenységi kedve, máskor semmittevő restség fogja el; egyszer ficáncoló vidámság, máskor indokolatlan komolyság hatja át; egyszer a társaságot szereti, máskor óvatosan elzárkózik és magába mélyed; egyszer tekintélytisztelő, máskor radikálisan lázadó és szabadság után sóvárgó; egyszer önmehtagadó és nemes, máskor magát a világ központjának érzi, amely körül kell forognia mindennek. Ezekben az ellentétes lelki tulajdonságokban és viselkedési módokban — mint E. Spranger jól látja — a természet mintegy hatalmas lelki nyersanyagot hegyin-hátán összehalmoz, hogy legyen aztán a fejlődésnek belőle mit kiválasztani a jövő embere számára: a természet ebben a forrongó átmeneti korban kísérletet tesz valamennyi jó és rossz lelki sajátsággal, hogy aztán néhány állandóan megmaradjon s az egyéniség szilárd reliefjét alkossa. A határozott egyénné-válást, az individuáció nagy misztériumát, fonáknak látszó, a must erjedéséhez hasonló kitisztulását mesteri vonásokkal jeleníti meg előttünk az Emlékezések írója. Kamasz-korában ő és társai kifogyhatatlanok a csínytevésben: mesterinasokkal kötekedtek, idegen gyermekeket hamis üzenetekkel zavarba ejtet-

tek, elindították a piacon álló kocsit, miután előbb hozzámadzagolták a kofaasztalt: ilyesmiben «tombolta ki magát Kain zsenge fiainak romboló kedve.» Egyik kamasz-barátjának csínyjeiben az író romantikus vakmerőség helyett a pubescens tipikus fogyatékos ítélőképességét látja. «A lelkimotor, amely minden tettét végrehajtotta, az ádáz ellenségeskedés volt, amit nemcsak a tanárokkal, de minden felnőtt emberrel szemben érzett. Amit ő művelt, az az osztályharc egy neme volt, az elnyomott kiskorú lázadása a nagykorúak hatalmaskodása ellen.» A kamasznak hetvenkedő, a nagyok presztizs-kellékeit magára öltetni szerető természete alig jellemezhető jobban, mint azzal, hogy Endre barátja a gimnazista Herczeget egy csapszékbe csábítja. A csapláros-leány egy kis üveg savanyú homokot koppant az asztalra. Miután hősileg megitták, Endre elhitegeti magával, hogy ő részeg és dalolni kezd. Majd kurta szivarra gyújt, de attól rosszul lesz. Erről a kirándulásról később úgy beszél, mint valami igen sikerült mulatságról. Iszogatás közben azzal kérkedik, hogy szeretője van, akivel állandóan levelez. — Egy másik barátjával hatodikos gimnazista korában a vasúton találkozik, miután évekig nem látták egymást. Ez is alkalom az írónak a pubescens-kor nagyszerű lelki rajzára: «Igen megörült nekem, vén cimborának nevezett, szivarral kínált meg és adta a meglett férfit, a hangja pedig, amely éppen most volt útban a szoprántól a baritonhoz, kínosan csikorgott.»

A serdülő kor egyik legjellemzőbb sajátsága, hogy az ifjú tekintete, a gyermeknek kifelé való nézésével, teljesen a világnak való magaadásával szemben, erősen befelé fordul, önmagára irányul, merőben szubjektív válik. Én-jétől különösen idegennek érzi a nem-Ént: az alany a tárgytól lelkében élesen elvál. Magát külön kozmosznak kezdi érezni, magával sokat kezd foglalkozni. Új Én-je önállóságra tör, a környezettől emancipálni akarja magát, az eleinte tárgynélküli sóvárgás helyett most saját célokat szabadon iparkodik maga elé tűzni, önmagát önti rá a világra, a maga képére dolgozza át a világ képét: az embereket, a dolgokat, az egész környezetet. Mindez főképp a kamasz korlátlan szabadságvágyában tör elő. «A hetedikben — mondja Herczeg — már

igen türelmetlenül ráztam börtönöm rácsát. Nem a tanulás miatt, azzal már kevés bajom volt, de elviselhetetlennek találtam az iskolai fegyelmet, szabad lenni, valaki lenni, nem a gimnázium tanulója, hanem Én, — hordani a magam sorsát, élni a magam életét!» Ez a függetlenség után sóvárgó pubescens lélek örök sóhaja.

A környezettel való szembeszállás, az Én-centrum előtérbe tolulása, önmagának s a felnőtteknek meg nem értése az ifjút hajlamossá teszi az önreflexióra, a merengésre, ábrándozásra, a magány szeretetére. «Én akkoriban — mondja a költő — többet jártam fel a Várhegyre, mint azelőtt bármikor. Mindig egyedül. A csonka torony tövében, a mélység fölött kiugró bástyán hasaltam, s a kék messziségbe bámultam. A nagy rónaság képe, amelyet madártávlatból láttam, a hegyi növények fűszeres illata, a toronyfecskék éles visítása: mindez idegenszerű és valószínűtlen lelkiállapotot idézett fel nálam. A magány szárnyas gyermekei pedig némán körülültek.»

A serdülő kor jellegzetes lelki paradoxona: heves szabadság- és függetlenségvágy égeti a lelkét a meglett emberek «zsarnokságával» szemben, a maga Én-jét korlátlanul akarja kiélni a legélesebb összeütközések árán a környezettel — s e mellett pajtásaival szemben nyájtermészetű, kritika nélkül követi őket sületlen csínyjeikben és lázadó hetvenkedéseiken. «Jól emlékszem, — írja Herczeg — hogy magamnak sem telt bennük kedvem; jobb meggyőződéseim ellenére, megtépzott lelkiismerettel, tisztára csak a 'dicsőség' kedvéért tettem meg mindent.» Az ilyen lelki zűrzavarban élő pubescens, aki talány önmaga előtt is, megértő lélek után sóvárog. Ilyen lehet egy előtte szimpatikus tanácsadó, lelki vezető vagy ennek helyettese: a jó olvasmány, amelyre szomjasan rákap, miközben se nem lát, se nem hall, benső forrongásáról megfeledkezik, magát neki teljesen átadja. Ilyen jóbarátra talált Herczeg Jókaiban. «*Egy magyar nábob* volt az első Jókai-könyvem. Szent részegséggel, mint a bacchans Dionysos szent ligetében, úgy botorkáltam Jókai csodakertjében. Életem egyszerre forró és színes lett. Meg voltam róla győ-

zódve, hogy a költő közt és köztem valami személyes kapcsolat létesült. Senki úgy meg nem értheti, mint én. Egy nemes, hatalmas, bölcs baráttra tettem szert, aki védően terjeszti kezét az én éretlenségem fölé, és aki mélységet és méltóságot ad az iskolásfiú életének.» A pubescens regényt azért olvas oly mohón, mert gazdag és változatos élet, meglepő fordulat van benne, s így folyton feszülő-sóvárgó lelke a regény hőseinek színes változásaiban és kalandjaiban kielégtül. Jókai romantikus fantáziája különösen megkapja a serdülő lelkét, mert ennek művészi élvezése első sorban szentimentális: a gyönyör és a fájdalom sajátyszerű keverék-érzelme. A romantikus regények történeti hőskultusza, nagy patétikus jelenetei az iránytű nélkül vergődő ifjú lélek elé határozott ideálok körvonalait vetítik.

A gyermek szeret rablósdit játszani, szociális ösztönét harci szervezetekben éli ki. Az ifjú ellenben már klubot alkot, mely «társadalmi» célokat tűz ki. Az ifjú Herczeg is a szegedi piarista gimnáziumban egyesületet alakít, s a jellemző Laetusklub névre kereszteli. Természetesen a klub diáklapot ad ki, amelynek műmelléklete a tanárok és diákok karikatúrája. Az ifjúság túláradó energiája levezetésének ez is tipikus eszköze.

Irodalmi szárnypróbálgatása komolyabb formát ölt az önképzőkörben. Az ifjúkorban a költői alkotás a feszülő-sóvárgó, ellentétekben forrongó léleknek ösztönös műfogása: ennek az átmeneti, erjedő kornak lelki izgalmát a versírás levezeti, feszültségét lecsillapítja. E fejlődési korszak erős szubjektivitása természetszerűen lírai versekben tör elő: ezek az önmagától való szabadulás, az ösztönös lelki kitörés csatornái. A dráma vagy az eposz sok türelmet, objektív alakítóerőt, bizonyos tárgyi formatörvényekhez való alkalmazkodást követel. Az ifjú a hosszúlélekzetű drámában vagy eposzban nem önmagát, érzelmektől sistergő lelkét adhatja, hanem a mások karakterét, a mások lelki indítékait, cselekvési módjait, amelyek a magáétól merőben idegenek. Az ifjú túláradó jellegzetes szubjektivitása nem ezeknek az objektív műformáknak természetes lelki termőföldje. Meglepő, hogy

a fiatal Herczeg első irodalmi kísérleteiben nem önmagát, a saját élményeit adja lírai formában, hanem költői elbeszélést ír (*Karácsonyest*) «a szende holdnak reszkető sugárával», tankölteményt (*Az év végén*), 1500 hexaméteres eposzt (*Berciász vagy a honmentők. Furcsa hősköltemény*). Mindez persze nem az ifjú élményeiből kipattanó alkotás, hanem mesterkelt utánzat, költői mímelés és szenvelgés, nem hang, hanem visszhang. Maga a költő is természetellenes lelki viselkedést lát benne. «A költői alkotás ürügye alatt — mondja — rákaptunk a szélhámoskodás egy nemére. Legalább abban, amit én írtam, egy atomja sincs az őszinteségnek. Tizenhat-tizenhét éves koromban egyébként éplelkű és legkevésbé sem ostoba fiú voltam, az akkori írásaimban azonban semmi sincs az én tizenhat esztendőmből, azokban egy koravénnek ható félintelligencia fontoskodik.» Talán túlszigorú önbírálat: későbbi írásainak nagyszerű humora már ekkor előtör.

*

Gyermekkorában Herczeg — így beszéli maga — nem tudta megérteni, hogy a felnőttek miért nem játszanak, mikor pedig megszerezhetnék maguknak a legszebb játékszereket. Meg volt akkor győződve, hogy ez csak álszemérmükön fordul meg. Szeretnének játszani, de nem mernek, nehogy kinevessék őket. El is határozta a kisfiú, hogy ha egyszer a maga ura lesz, akkor majd titkos játszószoabát fog berendezni a házában. Ha elvégezte majd komoly dolgait, akkor egyedül be fog zárkózni a Paprika Jancsik, ólomkatonák és kócmajmok birodalmába.

Valóban volt a költőnek mindig ilyen játszó-fellegvára. Innen szemlélte a nagy zajló életnek emberbábjait, komoly hőseit és komikus figuráit, gyerekeit és felnőtteit, törpéit és óriásait, tündér kisasszonyait és vasorrú bábáit. De nemcsak nézte őket fölényes bölcseséggel, hanem, mint a gyermek a játékszereit, szét is szedte őket: mindig kíváncsi volt a bel-sejükre, a lelkükre, ennek titkos rugóira, amelyek mozgatják őket, amikor szeretnek és gyűlölnek, vonzzák és taszítják

egymást, csoportosulnak és szétválnak, küzdenek és szenvednek, szomorkodnak és örülnek, fölemelik és leverik egymást, karonfogva járnak és torkon ragadják egymást, eszményekért viaskodnak és hűtlenül elpártolnak tőlük, férfiasan akarnak és gyáván meghunyászkodnak.

A költő karizmatikus lélekbűvár volt mindig s Emlékezéseiben is az. A tudományos pszichológusoknak ikertestvérük: csakhogy «módszernek» nevezett szerszáma sokkal ékeesebb és gazdagabb veretű.

KORNIS GYULA.

A RÉGI EGYIPTOM.

Egy nemzet keletkezése.

Régi közhelye a történet szemléletnek, hogy az egyes emberekhez hasonlóan a népek is keresztülmennek azon a fejlődésen, amely a gyermekkoron kezdődik s a teljes érettségen keresztül az aggkorban fejeződik be. Azonban csak ritkán vagyunk abban a szerencsés helyzetben, hogy egy ilyen nemzetéletnek egész folyamát áttekinthessük és még ritkábban adódik az az eset, hogy egy nemzetnek nemcsak egész élete folyása a történelem világánál játszódik le, hanem azonkívül bepillantást nyerhetünk az erők titokzatos világába is, amelyek által a nemzet mint önálló személyiség is megszületik.

Ilyen, a maga teljességében bizonyára egyedülálló eset — hála a legutóbbi két évtized felfedezéseinek és kutatásainak — az ókori Egyiptom. A Nilus-völgyéről vannak adataink, kezdve a legrégebb kőkorszaktól, a nemzeti kultúra teljes kifejlődéséig, amelyekből eléggé egységes képet alkothatunk az eseményekről. Sok kérdés ugyan még homályos, sőt egyike-másika még megfejtetlen is. A fővonalakat azonban — azt hisszük — annál nagyobb bizalommal tekinthetjük megbízhatóknak, mivel azokat nem egy tudomány szemszögéből rajzolták meg, hanem a legkülönbözőbb tudományágak és szempontok együttműködéséből keletkeztek. Annál a képnél, melynek vázlatát be akarom mutatni, részük van az anthropológusoknak, őstörténészeknek és nyelvtudósoknak éppen úgy, mint a történetíróknak és valláskutatóknak is. Azt hiszem, hogy az így keletkezett kép, bármennyire homályos is még helyenkint, a szűkebb szakkörökön túl is számíthat érdeklődésre.

Az *Archaeológiai Értesítő* 1926-i évfolyamában meg-

jelent tanulmányomban alkalmam volt a tárgyalandó problémák némelyikében állást foglalni. Azóta ezen a területen már sokkal tovább haladtak. Az ide vonatkozó tekintélyes irodalomból különösen Sethe értekezését emelem ki az egyiptomiak őstörténetéről és legrégibb vallásáról, Scharff cikkeit és monográfiáit ugyanerről a tárgyról, továbbá Junker bécsi egyiptológus ásatásainak eredményeit Gizehben és a Deltában, és végül Menghin-nek *Weltgeschichte der Steinzeit* című hatalmas munkáját. Természetesen lehetetlen egy értekezés keretében néhány, legfontosabb névnél többet megnevezni. A szaktársak úgyis ráismernek, mire támaszkodnak fejtegetéseim a részletekben és hol igyekszem magam a képet önállóan kiegészíteni.

A legrégibb időkben, ameddig az emberiség őstörténetét követni tudjuk, Észak-Afrika éghajlati viszonyai lényegesen mások voltak, mint manapság. Az európai jégkorszaknak Észak-Afrikában esős korszak felelt meg. Ebben az időben a mai nagy sivatag területét víz- és vadbő steppének és erdőségnek kell elképzelnünk, amely nagyszámú bivaly-, antilop- és strucc-csordáival elégséges és kellemes életlehetőségeket nyújtott primitív vadász- és gyűjtőnépeknek. Ezzel szemben a Nilus-völgy és különösen a Delta, amely mocsarakból és akácerdőkből állott, az akkori idők embere számára lakhatatlan volt. Ezek a viszonyok különben abban az időpontban, amelyből tárgyalásunk során kiindulunk, már régen nem állottak fenn teljes mértékben: az a nagy kiszáradási folyamat, amely az utolsó jégkorszak végével kezdődik s még ma is tart, az őskőkorszak vége felé már jelentősen előrehaladt; mindamellett a steppe éghajlati viszonyai még mindig jobban megfeleltek az akkori ember életkörülményeinek, mint a Nilus-völgyéé. Ezért történt aztán, hogy az egész Észak-Afrikában meglehetősen egységes kultúra terjedhetett el, amely a tudományban, az első lelőhelyek egyikéről, a déltuniszi Capsa-ról, capsai néven ismeretes. A capsai kultúra körülbelül Nyugat-Európa úgynevezett aurignaci kultúrájának felel meg és területileg Afrikán kívül egyfelől Spanyolországra és Itáliára, másfelől Palesztinára terjedt ki.

Az őstörténet tényeinek összekapcsolása az anthropoló-

giallag meghatározható fajokkal, valamint a nyelvtudomány adottságaival, rendkívül nehéz probléma, amelynek kikutatása még gyermekkorát éli. Csak annyit lehet bizonyossággal mondani, hogy mindenütt, ahol az adatok behatóbb kutatást tesznek lehetővé, sokkal összetettebb faj- és kultúra-keveredési viszonyokba ütközünk, mint ahogy azt előzetesen feltételezni hajlandók volnánk. Azonban vizsgálatunk szempontjából alárendelt fontosságú, hogy Észak-Afrika őslakosságának kérdéseibe mélyebben behatoljunk. Elegendő arra rámutatnunk, hogy már itt is több fajnak és kultúrának keverékével van dolgunk, amelyre a következőkben ismeretendő hamita-réteg telepedett rá és annyira magába olvasztotta, hogy alig tudjuk pontosabban meghatározni. Lehetséges, hogy ennek az őslakoságnak a nyomait tartották fenn számunkra az óegyiptomi rajzok, amelyeken gyakran az alsóbb néposztály alakjainak arcjellege a hamitától lényegesen elütő típust tüntet fel, azaz egy részében a prognathiára hajlik. Ez azonban csak nagyon bizonytalan gyanítás. Mindenesetre a hamita-réteg az, amely ettől kezdve irányadó Észak-Afrika lakosságának faji jellegére. Ugyancsak kétségtelenül őt kell az egész Észak-Afrikára kiterjedő nyelvcsalád hordozójának tekintenünk, amelyet hagyományos néven hamitának nevezünk. Ehhez a nyelvcsoporthoz tartoznak a ma élő nyelvek közül pl. a berber nyelvjárások és a sivatagban a Nilus és a Vörös-tenger között lakó nomád törzsek nyelve. Hamita az alapja az óegyiptomi nyelvnek is. Ez a nyelvcsoport a régi időben Európára is áttért, sőt néhány kutató azt tartotta, hogy még a kelták nyelvében, Skóciában és Írországbán is lehet hamita-nyomokat kimutatni. Önként kínálkozik a gondolat, hogy a hamitákat az ugyanezen területen elterjedt capsai kultúrával hozzuk kapcsolatba.

Azonban ez a réteg sem egységes, hanem már maga is fajkeveredés eredménye.

A hamiták magva, amely a későbbi keleti hamitáknál — a Nilus völgyében lakó, előbb említett nomádoknál: a bisarinoknál és rokonaiknál — nyilván tisztán megőrizve maradt fenn és amelynek további kisugárzása egészen

Spanyolországig és az egész Nyugat-Európaig érezhetővé vált, úgy látszik, végeredményben Közép-Ázsiából vagy Észak-Indiából származik. Legalább is a hamiták tenyésztette háziállat-fajok, kiváltképpen a juh és a kecske, olyan vadfajok szelídítésére vallanak, amelyek Közép-Ázsia hegysegeiben honosak. Ezzel szemben a hosszúszarvú szarvasmarha, amely a hamitákra szintúgy jellemző, az agárral együtt bennszülött afrikai eredetűnek látszik. Ezek a hamiták vadászattal és állattenyésztéssel foglalkozó nomádok voltak. Jellemző sajátásaik a hosszú koponya, karcsú termet, hosszú végtagok keskeny kezekkel és lábakkal. Bőrük színe vörösbe játszó világosbarna, hajuk sötétszínű és hullámos, de nem göndör, arcuk hosszú ovális, keskeny, enyhén görbülő orral.

Rokontörzseik még mélyebben behatoltak Afrikába és nagymértékben befolyásolták a négereket, de ez a kérdés kívül esik tárgyalásunk keretén. Közeli rokonaiknak látszanak azok a nomádok is, akik az arab törzsek magvaul szolgáltak és mint fontos alkotóelemek a többi sémi törzsbe olvadtak bele. A hamitákhoz legközelebb állanak a dél-arábiai népek, amennyiben a néger vér másodlagosan meg nem változtatta őket.

E mellett a keletről nyugatra vonuló hamita bevándorlás mellett terjeszkedik egy másik, nyugatról keletre, ugyanerre a területre nyomuló népréteg is, amely erőteljesebb termetével és világosabb színével tűnik ki és kétségtelenül európai eredetű. Ez, úgy látszik, ugyanahhoz a fajhoz tartozik, amelyet az anthropologusok dali-nak neveznek és az európai fiatalabb őskőkorszak Cro-Magnon-fajától származtatnak. Ez a faj magastermetű, hosszú, illetőleg középfejű, széles arcú, világos színű hajjal és szemekkel, és egyenes, közepesen széles orral. Afrikában sehol sem maradt meg keveretlenül, azonban hatása érezhető abban a szőke típusban, amely az Atlasz berber törzseinél még ma is felfedezhető. A guancsok, a Kanári-szigetek kihalt őslakói is, akik az újabb kőkorszakbeli kultúrájukat egészen a spanyol hódítás koráig háborítatlanul megőrizték, ugyanehhez a fajhoz tartoztak. Ennek a fajnak erőteljes vonásait vélük felismerni

Ó-Egyiptom némely alkotásán. Így például a Chephren király híres szobrán. Ennek az utolsó kisugárzásaiban egészen Szíriáig elterjedt népelemnek lehet tulajdonítani a megalit- emlékeket, amelyek Nyugat-Európától kezdve, az észak- afrikai partszegélyen végig, egészen Palesztináig húzódnak. Az egyiptomi királyok óriási építményeit, a piramisokat és obeliszeket, úgy tekinthetjük, mint a kultúra által kifino- modott és a jobb technika által óriási arányúvá kiterjedt sajátos fajtáját a megalit-építménynek, amely ennek a faj- nak vérében volt.

A régibb kőkorszak vége felé Észak-Afrika területén tehát legalább három fajt találunk többé vagy kevésbé bensőleg összekeveredve: a számunkra még kevésbé meg- fogható afrikai őslakosságot, a keletről jött hamitákat és a nyugatról bevándorolt világos fajtát. Bizonyos, hogy ez a népkeverék éppenséggel nem volt egynemű; az egyes alkotó- elemek a nagy kiterjedésű terület különböző részein külön- böző fokban voltak túlsúlyban. Más fajelemek, mint különö- sen a niloták, is játszhattak itt-ott szerepet. A tulajdon- képpen négeren azonban ez alatt a szélességi fok alatt csak jóval később kezdenek érvényesülni.

A kiszáradási folyamat további fokozódása következ- tében a steppe mindinkább vesztett termékenységéből, a Nilus völgye ezzel szemben településre egyre alkalmasabbá vált. Ekkor kezdtek ennek a népkeveréknek a Nilus közelé- ben kóborló csoportjai lassan-lassan leszállni előbb az akkor még vízbő mellékfolyók völgyeibe, majd magába a Nilus völgyébe is. Ennek a következménye lett, hogy mind jobban kezdtek egymástól távolodni, mind területileg, mind kultúra tekintetében. Természetesen nem szabad ezeket a Nilus-völgyi első telepéseket valami nagyszámúaknak képzelnünk. A te- lepek között pedig kezdetben nagykiterjedésű lakatlan közök terültek el, amelyek mocsarakkal és akácbozóttal voltak borítva. Különösen a Delta középső része bővelkedett papyrus-rengetegekben és mocsarakban, úgyhogy a bennün- ket most érdeklő korszakban a Delta két széle egymástól teljesen különálló településterületet alkotott. Csak fokoza- tosan csoportosulnak ezek a telepek egy sereg központ körül,

ahol a törzs kultusza valamely fetishez vagy állatalakhoz kapcsolódott. Ez a fetis vagy a szent állat képe póznára tűzve egyúttal a törzs jelvényévé is válik. Sok ilyen jelvény maradt ránk egészen a történeti időkig, amikor a tartományok címerévé válik. Egyéb hasonló jellegű helyi isteneket is feltételezhetünk az őskorra vonatkozólag. Az ősidőknek ez istenei, vagy helyesebben kultusztárgyai között előfordul mindennemű állat, amelyek veszélyeseknek, vagy félelmeteseknek látszottak, mint az oroszlán, a mérges kígyó és a krokodilus, vagy nemzőerejükkel tűntek ki, mint a bika- és kos-istenségek, vagy az égen való szárnyalásukkal indították a hívőket tiszteletre, mint a sólyom-istenségek. De előfordulnak jelentéktelen állatok is, mint varangyok, rovarok és százlábúak, halak, továbbá fák, lótoszvirág, fegyverek, nyilak és egyéb hasonló fetisek is. Ha szabad a későbbi idők viszonyaiból következtetnünk, amikor az uralkodók és főemberek rendszerint egyúttal a helyi istenség főpapjai is voltak, föltehetjük, hogy már az őskorban is egyesült a főpapi szerep a törzsfőével.

Ezek a kezdetleges telepek mindinkább megváltozó életlehetőségeknél voltak kitéve. Ha eleinte lehetséges volt is a régi pásztor- és vadászéletet tovább folytatni, idővel ennek mindjobban háttérbe kellett szorulnia a földműveléssel szemben, amely nyilván mint kapamunka kezdődött. Talán már a hamiták előtti őslakosság is ismerte a kapás földművelést, ahogy a keleti sivatag nomádjai még ma is összekapcsolják a kóbor életet a gabonatermesztéssel. A Nilus-völgy természeténél fogva azonban itt a rendszeres földművelésre való áttérés egyet jelentett a szoros szervezettségű társadalomra, a rendezett gát- és öntözőmunkára való kényszerrel s egyszersmind bizonyos állami renddel. Ugyanakkor lehetővé vált a lakosság erős szaporodása is, aminek következtében az egyes telepek közelebb kerültek egymáshoz és nagyobb szövetségekbe tömörültek. Ezek a szövetségek részben kétségkívül a történeti idők tartományaiban tartották fenn magukat.

Ezeknél a kerületenkénti államalakulatoknál azonban nem állt meg a fejlődés. Bár huzamos ideig kellett fennállá-

nők, mert a tartományi beosztás a maga helyi kultuszaival, a részletekben való némi változás ellenére, csodálatos szívóssággal maradt fenn az egész rákövetkező időben és még a római uralom korában is fordultak elő véres surlódások a szomszéd tartományok között. Idővel mégis nagyobb szövetségek alakultak, amelyeknek a fennállása és sorsa ugyan még nem tartozik a történelembe, de visszatükröződik a későbbi isten-mondában. Ezeket az eseményeket Sethe pompás meglátással és merész következtető képességgel tudta főbb vonalaikban rekonstruálni.

Ezután alakult meg Felső-Egyiptomban — nem tudni, milyen közbeeső fokokon keresztül — egy az egész területre, vagy legalább is annak nagyobb részére kiterjedő állam, amelynek fővárosa Ombosnál feküdt, Thebától északra a Nilus nyugati partján. Bizonyára nem tisztán véletlen, hogy Ombossal majdnem szemben, az ugyancsak ősrégi Koptos város mellett torkollott a Nilusba egy fontos karavánút a Vörös-tenger felől. Országos istene és mythologiai megszemélyesítője ennek a birodalomnak a Seth isten, «Ombos ura», akit szent állata képében ábrázolnak. Erről az állatról, amely a későbbi időkben semmiféle valódi állathoz nem hasonló mesés lénygé lett, sokat vitatkoztak; legvalószínűbb, hogy eredetileg vadkant ábrázolt. A Deltában eleinte nem alakult egységes állam. Mint említettük, a terület középső része eleinte lakatlan maradt; ennél fogva a Deltában két állam fejlődött: nyugaton, a libiai sivatag partján egy birodalom, amelynek jelvénye Horus sólyom-isten volt, keleten pedig egy másik, amellyel azonnal foglalkozni fogunk.

A déli birodalom lakosságát inkább a keleti hamita-típushoz tartozónak, míg az északnyugati államét a berbertípussal egyezőnek tarthatjuk. Fajilag ma sem különbözik ezeknek a lakossága nomád szomszédaiktól. Annál lényegesebben térnek el azonban egymástól kultúra tekintetében. A letelepedettség és a földművelésre való áttérés emelni kezdte művelődési színvonalukat és az «embereket», ahogy magukat később az egyiptomiak büszkén nevezik, mindjobban elválasztotta az «ij-emberektől», a körülöttük lakó nomád törzsektől.

Ennek a felső-egyiptomi birodalomnak a kultúrájáról némiképpen tájékoztatnak az ásatások. A déli Felső-Egyiptom számos helyéről vannak leleteink, amelyeket ennek a korszaknak kell tulajdonítanunk, Ez az egyiptológusok által «elsőnek», vagy negade-inek nevezett kultúra. Megelőzi ezt egy még primitívebb művelődés, az ugyancsak a főlelőhelyéről elnevezett badari-i kultúra, amelynek a beillesztése egy egységes történeti képbe meglehetősen nehéz. Azonban — akárcsak a valószínűleg még régebbi leletek a nyugati Faijumban — bizonyára a Nilus-völgybe leszálló hamita törzsek legrégibb fejlődési fokát állítják elénk.

A negade-i emberek holttesteik összekuporodott helyzetben, fejjel délfelé, kecskebőrbe vagy gyékénybe begöngyölve, sekély sírgödrökbe vannak eltemetve. A sírokban találni agyagedényeket, amelyek hematittal vannak vörösre csiszolva. A legrégibb típusoknak égetéstől származó fekete szegélyük van — ez olyan fajtájuk, amely Núbiában a késői történeti időkig is használatban maradt. Ezeknek az edényeknek egy részén kezdetleges rajzokat találunk, részben mértani mintákkal, részben fáknak és állatoknak, mint elefánt és víziló, néha kutyaikkal való vadászásnak durva rajzaival. A mellett akadnak köztük kőedények, kovakő nyílhegyek, tányérformájú buzogányok, csontszigonyok, elefántcsont festékdobozok, végül elefántcsontból és agyagból készült férfi- és női szobrocskák is. Emberi lakhelyeknek semmi nyoma sincs; ezek hihetőleg a Nilus iszapjából és gyékényből tákolt kunyhók voltak.

A Delta egykorú kultúrájáról úgyszólván semmit sem tudunk. Junker ásatásai Merinde-ben, a Delta nyugati szélén, amelyek egyébként még nincsenek befejezve, inkább a badari-i kultúrának megfelelő stádiumra látszanak vallani. Ezzel szemben a későbbi korból való, úgynevezett «második», vagy Gerzeh-kultúra — amely a legészakibb Felső-Egyiptom lelőhelyeiből ismeretes — a dél felé terjeszkedő keletdeltai birodalom kultúráját képviseli. Ennek a birodalomnak a későbbi fejlődés szempontjából különleges jelentősége van. Egyike az egyiptomi őstörténet legvitásabb kérdéseinek, mennyiben volt szerepe az Ázsiából való bevándorlásnak e

birodalom alapításában. Míg Sethe föltételez ilyen bevándorlást, addig más kutatók, nevezetesen Junker, az általa felhozott érveket nem tartják helytállóknak. Junkernek annyiban bizonyára igaza van, hogy mivel a Sethe által felsorolt tények másképpen is magyarázhatók, a régészeti leletek nem indokolják az Ázsiából való bevándorlás föltételezését. Fölmerül azonban az a kérdés, mennyiben lehet a nyelvi jelenségeket megfejteni a szemita hatás feltételezése nélkül, amely abban az esetben a keletdeltai birodalomnak volna tulajdonítandó. Én eddig azt hittem, hogy ehhez a feltevéshez ragaszkodnunk kell; azonban a hamita nyelvek alaposabb vizsgálata talán rákényszerít bennünket, hogy erre vonatkozó nézeteinket messzemenő felülvizsgálatnak vessük alá. Akármint áll a dolog, mindenesetre ez az állam volt a közvetítő azokban a művelődési kapcsolatokban, amelyek Ázsiából és — közvetlenül vagy közvetve — az Eufrates-menti ősi művelődési központ felől Egyiptomig kisugárzottak.

A «második kultúra» sírjaiban, amely kultúra, mint előbb említettük, a keletdeltai birodalomét tükrözi, a kivitel sokkal gondosabb, mint a negade-i emberekéiben. Itt a falak téglával vannak kirakva és egy elválasztott köz szolgál a halottal együtt eltemetett tárgyak számára. A halottak még mindig guggoló helyzetben vannak eltemetve, de míg délen kivétel nélkül arccal nyugat felé feküdtek, itt kezd előfordulni az ellenkező helyzet is, hogy majdan a kora-történeti időben egyedülivé válják. A helyzetnek ez a megváltozása, arccal a nap felé, nyilván a nap-kultusz föltünésével áll kapcsolatban. Ennek a kultúrának jellegzetes edényei az úgynevezett hullámfüles korsók és a vörösre festett edények. Az elsők előfordulnak — még pedig éppen a legrégebb típusaikban — Palesztinában is, úgy hogy itt kétségtelen a kapcsolat. Hogy vajjon Egyiptom vagy Palesztina-e az adó fél, az bizonytalan. Érdekesekek a vörösre festett edények a rajtuk többszörösen előforduló hajóábrázolások miatt. Ezeken a hajókon található bizonyos jeleket nagy valószínűséggel alsóegyiptomi tartományok címereinek magyarázzák, amelyek közül az egyik, a keleti határtartományé, különösen

gyakran fordul elő. Erre a kultúrára jellemzők a tarka kőedények is, továbbá előfordulnak benne elefántcsontból és csontból készült fésűk és kanalak, faïence-ből és lapis lazuli-ból való gyöngyök, obszidiánkések, körtealakú buzogányfejek, sólyom- és tehénformájú amulettek stb. A lapis lazuli és az obszidián használata az Ázsiával való kereskedelmi kapcsolatra mutat, mivel az első az Eufrates területén, a második Arméniában fordul elő.

A keletdeltai állam körzetében ütközünk bele először Osirisnak eredete szerint homályos alakjába, amely Egyiptomnak későbbi vallásában annyira jelentőssé vált. Abban ma már egységes a vélemény, hogy ebben az istenségben — legalább is részben — valami hatalmas uralkodó emléke lapang. Ha az ember arra a szerepre gondol, amelyet Osiris a későbbi, Plutarchostól följegyzett mythosban mint a műveltség elhozója játszik, könnyen fel lehet benne ismerni a keletdeltai állam fejlettebb kultúrájának mythikus képviselőjét. Igaz, a földművelést nem «Osiris» hozhatta először az egyiptomiaknak. A leletek világosan bizonyítják, hogy már hosszú idővel ezelőtt ismeretes volt a gabonatermesztés mind Felső-, mind Alsó-Egyiptomban, sőt a búzatermesztés is. Az azonban mindamellett lehetséges, hogy az igazi ekét először az Osiris-állam ismerte, illetőleg terjesztette el. Bizonyára van történeti mag Osirisnak a szőlőművelés bevezetése körüli kapcsolataiban is, amelyek miatt a görögök Dionysoshoz hasonlították.

Valószínűleg a keletdeltai államban keletkeztek az első kozmikus istenségek is, amelyek a helyi védőistenek jelentőségén felülemelkedve, általános tiszteletre tudtak szert tenni és amelyek később az Osiris-körrel összeolvadva a heliopolisi teológia alapját szolgáltatták.

Így jelenti a keletdeltai állam a kultúra haladását, gyártmányai és eszméi terjedtek az egész országban a Niluson való hajózással, amelynek bizonyítékai az előbb említett hajórajzok. A magasabb kultúra azonban nagyobb hatalmat is kölcsönöz s így az Osiris-állam nemsokára meghódítja egész Dél-Egyiptomot s ezzel először alapítja meg az egyiptomi birodalmat. Osiris válik Egyiptom urává. Igaz, ez csak, úgy

látszik, rövid életű volt. Bukása visszatükröződik a Sethnek Osiris ellen szőtt összeesküvéséről szóló mythologiai elbeszélésben. Seth fellázad Osiris ellen és megöli.

A nyugatdeltai állam, melynek viszonya Osiris államához e korig még tisztázatlan, most előtérbe lép és föléleszti az Osiris-birodalom hatalmi igényeit. Mythológiailag kifejezve: Horus mint Osiris örököse és megbosszulója jelenik meg. Legyőzi a gonosz Sethet, azaz a nyugati birodalom uralkodóinak sikerül Felső-Egyiptomot újból leigázni. Ezúttal teljes a diadal: Horus birodalmi istenné emelkedik, Sethnek pedig «sátáni» szerep jut az istenek között. A király fölveszi «Horus, Ombos istenének legyőzője» címét és ez a legkésőbbi időkgig is alkatrésze marad a hivatalos királyi címzésnek. Horus uralmát a legdélibb Felső-Egyiptom nagyarányú gyarmatosításával erősítik meg. Hogy a gyarmatosítás éppen a legtávolabbi Délen történt, igazolja azt a következtetésünket, hogy Horus ellenségei ennek győzelme után Núbiába vonultak vissza, amelynek a kultúrája ebben és a korai történeti korban erősen az «első», azaz a Deltától még nem befolyásolt felsőegyiptomi kultúrára támaszkodik. A birodalom fővárosa a két terület határvonalán fekvő Heliopolis. Ennek a városnak mindenestre magasabb kultúrfokot kell tulajdonítanunk, mert Heliopolis, bár a későbbi időben sohasem játszott többé politikai szerepet, mindvégig megmaradt kultúrközpontnak. Itt nyerte el az egyiptomi teológia az egész későbbi idő számára irányadó formáját, amennyiben a magasabb kozmikus istenségek az Osiris-kör alakjaival kilenc személyű egységes istenséggé egyesültek. Itt keletkezett talán az egyiptomi naptár is. Megkísérelték ennek az égitesteknek eléggé pontos és fejlett megfigyelését feltételező naptárnak pontos kezdeti dátumát is megállapítani: 4241. június 15-ét, a «világtörténelem legrégibb biztos dátumát», ahogy Ed. Meyer nevezte. Azonban egvéb támpontok alapján, amelyeknek ez idő kronológiájára vonatkozólag birtokában vagyunk, nem lehet a heliopolisi korszakot olyan messzire kitolnunk. Semmiképpen sem bizonyos annyira, amennyire Meyer feltételezi, hogy a naptár kezdettől fogva későbbi alakjában lett volna érvényben, vagy hogy egyetlen-

egyszer sem történt volna eltolódás az évkezdetben. A nap-tár végleges formáját ennél fogva csak a következő, asztronómiaiilag lehetséges időpontban, azaz 2776 körül nyerhette el. Ez olyan dátum, amely Meyer kronológiája szerint a harmadik dinasztia kezdetére, az egyiptomi kultúra fejlődése szempontjából, mint látni fogjuk, sok irányban jelentős Zoser király uralkodása idejére esik.

A hieroglyph-írás is a Horus-birodalom korában kezdődik. Sokat vitatkoztak arról, hogy az írás kitalálása csak egyszer történt-e, vagy pedig függetlenül egymástól több helyen is kitalálták. Tiszta képirás egymástól függetlenül keletkezhetik bizonyára a legkülönbözőbb helyeken és a legkülönbözőbb kultúrákon belül is. Az azonban csodálatos véletlen volna, ha a tiszta képirástól a hangírásra való átmenet az emberiség történetében csak két esetben, körülbelül éppen ugyanabban az időben, és két, egymással kimutathatólag érintkező kultúrában történt volna meg, a nélkül, hogy ez a tény közös okra menne vissza. Hogyha azonban a hieroglyph-írás kitalálásához az első ösztönzésnek valóban kívülről kellett is jönnie, — és vannak körülmények, amelyek a Babilóniából való származás mellett szólnak — ez csak éppen az első ösztönzés volt. A hieroglyph-írásnak egész fejlődése, ahogy a képek megválasztásában és stílusában kifejeződik, félreismerhetetlenül magán viseli Egyiptom bélyegét, még pedig Egyiptomon belül a Delta-kultúráét.

A vázolt fejlődés által mindjobban föléje emelkedik környezetének a Nilus-völgy lakossága és egyidejűleg mind bensőbben összeforr. Míg a Kelet-Deltára az ázsiai kultúrával való kapcsolatok hatottak termékenyítőleg, addig a Nyugat-Delta az európai vérrel való keveredése folytán egyfelől az erőteljesen harcias, másfelől, úgy látszik, a művészet iránt fogékony elemet szolgáltatva, amely Egyiptomra anynyira jellemző. Ehhez a réteghez tartoznak a vezető osztályok a késő történeti időkg. Még a negyedik dinasztia idejében is akadt elvétve szőke haj a királyi családban.

Egyrészt ennek az elemnek, másrészt az armenoid vérrel való nagyobb fokú keveredés hiányának köszönhető mindenestre az is, hogy a régi Egyiptom egész mivoltában min-

dig bizonyos ellentétben állott az egész többi közeli Kelettel. Nagyon feltűnő az a jelenség, hogy az egyiptomi nép azt a nyelvet beszéli, amely nyelvtanában, mondatszerkezetében, sőt többnyire szókészletében is közeli rokonságban van a szemitával, azonban a szellem, amely ebből a nyelvből árad, teljesen más, sokszor miránk, európaiakra emlékeztető jellegű. Hasonló ellentéteket találunk a vallás terén is: az istennel való személyes viszonynak olyasféle nyilatkozását, mint pl. a babiloni bűnbánó zsoltárok, Egyiptom földjén hiába keresnők. Ahol az egyiptomi felülemelkedik az afrikai naiv bálványhiten, — és ezt már elég korán megteszi — ott természetbölcséleti ömlengések hangján szólal meg, úgy hogy az ő istenei gyermekes torzalakok és kozmikus természeti erők között ingadoznak. Az egyiptomiaknak a művészetért rajongó és naivan derült kedélye is, amelynek humorát még mi is megérezzük néha, érezhető ellentétben áll az északi szemitának komolyabb, de egyúttal sötétebb lényével. Sem egy zsidó próféta erkölcsi komolyságát, sem egy Asszurnaszirpal kegyetlenségét nem találjuk meg Egyiptomban.

A heliopolisi birodalom sem volt hosszúéletű. Hogyan ért véget, nem tudjuk, mert még mindig a történeti hagyományok előtti korban vagyunk. Ha azonban látjuk, hogy Heliopolist, mint fővárost elejtik és hogy az alsóegyiptomi királyok a Nilus és a Delta-mocsarak által kelet felől védett Buto-ban székelnek, a későbbi események analógiájából gyaníthatjuk, hogy a birodalmat egy kelet felől ért támadás buktatta meg. Nagyon csábító gondolat ezzel a gyanítható keleti támadással hozni kapcsolatba azokat a csontvázleleteket, amelyek, mint Elliot Smith elsőnek kimutatta, arra mutatnak, hogy ide röviddel a történeti korszak előtt egy előázsiai típushoz tartozó nép kezdett behatolni. Hogy a két területrészt szétszakadása nem alapult a régi déli birodalom feléledésén, abból is következik, hogy mindkét területen továbbra is Horus a birodalmi isten. Seth detronizálása megmarad és a felsőegyiptomi királyok ugyanazt az istent tisztelik, mint a buto-iak. Valószínű tehát, hogy mindkét állam uralkodó nemzetsége a nyugatdeltai birodalom nemesi rétegéhez tartozik. Ezzel megegyezik az is, hogy a felsőegyiptomi

királyok Nechen-ben (Hierakonpolis-ban) székelnek, azon a területen, amely a Horus-birodalom részéről a legerőteljesebb gyarmatosításnak volt kitéve.

A birodalom megoszlásának ezt a korszakát a későbbi egyiptomi hagyomány Semszu-Hor-nak nevezte. Ezt rendszeren «Horus-tisztelő»-nek fordítják és mindkét ország királyaira vonatkoztatják. Azonban talán helyesebb e kifejezést «Horus-kíséreté»-nek magyarázni és rajta azt a vezető réteget érteni, amely Horust tisztelte birodalmi istennek, ellentétben azokkal, akik Sethnek, vagy más helyi istennek hódoltak.

Ebből az időből valók lehetnek azok a részállamok is, amelyeknek fennállására a régi vallásos szövegekből következtethetünk. Ilyen országok fővárosai voltak, úgy látszik, Koptos és Hermopolis Felső-Egyiptomban, Sais pedig a Deltában. Ezeknek a fennállását nyilván csak erre a korra tehetjük. Azonban ezek az egyetemes fejlődés szempontjából alárendelt jelentőségűek és bátran mellőzhetjük őket.

Ennek a korszaknak a kultúrája, amelyet rendszeren «késő-történetelőtti»-nek, vagy «dinasztia előtti»-nek szoktunk nevezni, az első és második kultúra elemeinek összeolvadásán és továbbfejlesztésén alapul, amelyben a másodiknak a formái vannak túlsúlyban. Előázsiából származó némi import, a mezopotámiai kultúrával és Kréta legrégibb kultúrájával való kapcsolatok kereskedelmi érintkezésre valának, sőt, mint láttuk, előázsiai népelemek beszivárgását is meg lehet állapítani. Azonban semmi okunk sincs ezt a bevándorlást egy új uralkodó réteg inváziójának felfogni és a most következő fellendülést ennek a «dinasztikus faj»-nak javára írni, ahogy ezt nevezetesen Petrie tette.

Mennyi ideig tartott ez a Semszu-Hor-korszak, nem tudjuk. A számok, amelyeket erről a későbbi hagyomány közöl, — 13,000 évnél többet — a mythológiába tartoznak és nem a történelembe. E korszak királyainak egész sora — akik egyébként is nyomot hagytak Egyiptom történetében — az egyiptomiak előtt még ismeretes volt, a kairói és palermói múzeumokban őrzött régi évkönyv-töredékek pedig számunkra is fenntartották némelyikük nevét. Ránk maradt

azonkívül Felső-Egyiptom utolsó királyának síremléke Abydosban, valamint néhány arcfesték-paletta, buzogányfej és elenfántcsont táblácska, amelyek egyúttal történeti okmányoknak is tekinthetők, amennyiben bizonyos eseményekről részben jelképileg, részben már valóságos írásjelekkel tudósítják az utókort. Ezek a királyok végül — és ebben, úgy látszik, közrejátszanak bizonyos kapcsolatok egy saisi, tehát nyugatdeltai uralkodócsaláddal — elfoglalják Északot is és újból egyesítik a birodalmat. A ránk maradt emlékekből három királyról értesülünk, akiknek harcai az egyesülést eredményezték. A későbbi egyiptomiak a három közül az utolsót tekintették a birodalom helyreállítójának. Ez az az uralkodó, akit a Manetho hagyományozta nevének Menes-nek nevezünk. A két állam egyesítése Menes alatt az a pillanat, amelytől maguk az egyiptomiak történelmük kezdetét számítják.

Vessünk egy pillantást az eddig áttekintett fejlődésre s azt a következőkben foglalhatjuk össze. Egy különböző fajokból és kultúrelemekből álló népkeverék, mely eredetileg szomszédait miben sem múlja felül és önmagában sem egységes, az éghajlati és földrajzi viszonyok folytán olyan települési formára kényszerül, amely területileg elválasztja szomszédaitól és egyúttal letelepült életmódra kényszeríti. Az ezzel járó művelődési színvonal-emelkedés pedig még jobban megváltoztatja az életkörülményeket. Kereskedelmi és egyéb kölcsönös kapcsolatok, az egyes államok egymást felváltó uralma a többiek felett, valamint gyarmatosítások bizonyos egységet teremtenek ebben az eleinte nagyon kevésbé homogén népegyvelegben. A Nilus-völgy népe mind élesebben különül el szomszédaitól. Ehhez járulnak a kívülről jövő kultúrhatások, talán utóljára egy ázsiai népelem bevándorlása is.

Azok a feltételek, amelyek Egyiptomot megteremtették, immár mind együtt vannak; már csak a gyújtó szikra hiányzik. Az egyiptomiság még nem született meg, mert még nem találta meg a maga megfelelő kultúrformáját.

És itt állunk végeredményben egy rejtély előtt, mint

különben mindenütt, ahol arról van szó, hogy meghatározzuk annak a tulajdonképpeni lényegét, amit «élet»-nek nevezünk. Aki összehasonlítja a kora-dinasztikus korszaknak ránk maradt emlékeit a régi birodaloméval, fel kell ismernie, hogy körülbelül a harmadik dinasztia kezdetével jelentkezik az az egyéniség, amely az egyiptomi történet végéig ugyanaz marad. Különféle feljegyzések bizonyítják, amit előzetesen fel kellett tételeznünk, hogy ez az idő mélyreható átalakulások korszaka volt. Nemcsak a művészet, különösen az emberi alak ábrázolása, veszi most fel jellegzetes egyiptomi formáját, amely idővel némileg továbbfejlődik ugyan, de alapjában soha sem változik meg többé, hanem a libiai viselet kicserélése az egyiptomi köténnyel, a régi szakállviselet elvetése, amely csak a szertartásos álszakáll alakjában maradt meg, és bizonyára még sok más hasonló jellegű változás is a Menes kora és a harmadik dinasztia kezdete közötti időre esik. A nyelvi tények is megfelelnek ennek. Számos hieroglyph-jel olyan tárgyakat jelöl, amelyeknek közkeletű neve a későbbi nyelvben nem egyezik azzal a hangértékkel, amelyet mint írásjel képvisel, azaz, a szavak nagy része az írás első rögzítése és a régi birodalom közti időben kiszorult a köznyelvből és ezeket másokkal pótolták. Ebben a számonkra elérhető legrégebbi nyelvben ugyancsak számos nyomát találjuk a kihaló nyelvtani formáknak és hangtani változásoknak. Nincs biztosabb jele a belső átalakulásnak, mint ilyen nyelvi tények. Ezeket azzal a fejlődéssel szeretném összevetni, amelyet az angolszász tett meg a középangolig, ahol ez szintén az addig különböző népelemek összeolvadásával és egy új, angol néptudat megszületésével járt karöltve.

Ebbe a fejlődési folyamatba nem tekinthetünk bele mélyebben, annyit azonban sejthetünk, hogy a mostan kezdődő fellendülésben hatalmas egyéniségeknek kellett vezetőszerepet játszaniok. Ezt igazolják a régi birodalom építőművészetére vonatkozó legújabb ismereteink is. Junker mutatott rá, hogy a harmadik és negyedik dinasztia korabeli piramis-városok tervrajzaiban nem szabad valami esetlen művészi akarat fáradságos erőlködését látnunk hatalmas, de

még tagozatlan arányok felé, hanem hogy itt művészileg mindenképpen egységes, tudatos ellentétben váltakozó tervekkel van dolgunk, amelyek közül nevezetesen Cheops-nak és utódainak piramis-városa talán a leghatalmasabb egyöntetű mű, amelyet a világtörténelem ismer.

Ezzel a hirtelen föllendüléssel, amely a harmadik dinasztiabeli Zoser és a negyedik dinasztiából való Cheops és Chephren közti időben jelentkezik, született meg az egyiptomi nemzet olyannak, amilyennek ettől kezdve évezredekken keresztül látjuk. A régi birodalomnak ebben a fiatalos frissességű korában alakul véglegessé mindaz, ami az egyiptomiségnak sajátos jelleget kölcsönöz az emberi kultúra történetében. Ebben a paraszti alapban gyökerező, inkább művészi, mint exact hajlamú, gyakran szeretetreméltó humorról tanuskodó szellemben gyökerezik mindaz, amit a későbbi nemzedékek fejlesztettek. Látszhattak a későbbi korok maguk az egyiptomiak előtt is klasszikusabbaknak, a későbbi királyok hatalmasabbaknak és dicsőségesebbeknek, de az egyiptomi szellem e születési óráinak természetes frissességét soha többé el nem érték. Az ekkor kialakult nemzet sokféle hanyattatáson ment keresztül: politikai hanyatlás, hatalmas szociális átalakulások, amelyekben az eddigi uralkodó osztály, mint ilyen, elpusztult, apró államokra való szétbomlás, polgárháború, sőt hosszú évekig tartó idegenuralom. De megvolt az ereje, hogy mindezekből a megpróbáltatásokból megújnodva kerüljön ki. A nélkül, hogy egyéniségéből vett volna, felszívta magába a testébe hatolt idegen elemeket, sőt az idegen uralkodókat egyiptomiakká tette. Még majdnem kétezer évig tartott csonkítatlanul ez az életerő s csak aztán következett be a pusztulás. Még ugyan elég erős marad a nép sajátos jellege, hogy Libiát és Etiópiát külsőleg egyiptomi jellegűvé alakítsa, sőt kibirta még a perzsa idők viharait is. De ez már csak aggkori tengődés, amely csupán a multból táplálkozik. A görögség fölényes kultúrája már győzelmesen állt ellen az egyiptomiak beolvasztó erejének és a kereszténység terjedése, meg az arab betörés az utolsó maradványát is megsemmisítették annak, amit Osiris és Cheops népe alkotott. Egyiptom ugyan később is megmarad

a kultúra színhelyének és ma a Nilus-völgyben új nemzeti érzés ébred, az a kultúra azonban nem áll a régivel semmiféle kapcsolatban. A régi Egyiptom élete végérvényesen be-
zárult.¹

GRÓF CALICE FERENC.

¹ Az őstörténeti kérdések behatóbb tárgyalását megtalálhatja az olvasó O. Menghin: *Weltgeschichte der Steinzeit* (Wien, 1931), Sethe: *Urgeschichte u. älteste Religion der Ägypter* (Leipzig 1930), A. Scharff: *Grundzüge der äg. Vorgeschichte* (Leipzig 1927) és *Some prehistoric Vases in the Brit. Museum* (Journ. of Eg. Archaeology 1928.), J. Junker: *Entwicklung der vorgeschichtlichen Kultur in Ägypten* (Festschrift für P. W. Schmidt, Wien, 1928.), v. ö. továbbá V. Christian: *Untersuchungen zur Paläethnologie des Orients* (Mitt. der Antropol. Ges. in Wien, 1924.), Moret & Davy: *Des clans aux empires II. Chap. 1.* (Paris 1932.), valamint a *Cambridge Ancient History* első kötetében. — A részletekben: a hamiták eredetéről: Adametz: *Herkunft und Wanderungen der Hamiten* (Wien, 1920.). — Hamita befolyás a keltára: Worrell: *A study of races in the Ancient Near East*, Cambridge, 1927. — A dali faj Afrikában: Menghin, i. m. 580. l. — Seth állata: Newberry: *The Cult-animal of Set* (Journ. of Eg. Arch. 1928.). — Címerek a hajókon: Hornblower: *Funerary designs on predynastic jars* (ibid. 1926.). — A királyi ház szóke tagjai: Scharff: *Orient. Lit. Ztg.* 1928. 73. — Az arméniai obszidián: Wainwright: *Anciens Egypt.* 1927. — Előászsiai koponyaleletek: Elliot Smith: *The Ancient Egyptians* (London, 1923.). — A piramisvárosok jellege: Junker: *Zeitschr. f. Ägyptologie* 63. 1. (1928).

ABONYI LAJOS.

Eredeti és rokonszenves írói típust képvisel irodalmunkban Abonyi Lajos. Egyetlen írónk sem élt nála meghittebb közelségben a magyar földhöz és magyar néphez. Élete java-része a nagyabonyi széles határban telt le, ott gazdálkodott szép birtokán. Nemcsak várta, hanem megérdemelni is igyekezett az istenáldást szorgalmával és gondosságával. Ott foglalatoskodott emberei között, de nem azért, hogy hajszolja őket a munkában. El-elábrándozott Isten kék egének szabad messzeségén, el-elringatódzott lelke a nap áldott fényében fürdő mezőnek boldog csendjén, édes gyönyörűséget talált szellő halk suhanásában, magasraszálló pacsirta égbefúródó énekében, igénytelen mezei virágok tarka színében, de mindenekfölött munkásainak a nótázásában. Emberei jól ismerték a tekintetes úrnak ezt a gyöngéjét és nem egyszer a munka rovására is igyekeztek kedvét tölteni. Ő meg gyönyörűséggel hallgatta a nótaszót, majd halkan utánok fütyörészte a dallamot. Ha jó nótások akadtak közöttük, magához hívta őket vacsorára s daloltatott velük a konyhában. Felesége a szomszédos szobában hamar eltanulta a szövegeket és dallamokat, gondosan leírták, amit eltanultak, s aratásukból sok szép dal gazdagítja a Kisfaludy-Társaság Népköltési Gyűjteményét is. Tengerihántáskor s más ráérősebb, ülő munkáknál mesélés járja s egy-egy románc vagy balladaszerű vers is sorra kerül. Ezeket is épp oly gyönyörűséggel hallgatja a gazda, mint a nótákat; emlékezetében dús anyag gyűl, s amint méhkasaiban mézzé édesedik a mező virágainak nektárja, lelkében is ott forrong a mező költészete, az ott hallott falusi históriák szép elbeszélésekké kerekednek, szűkszavú balladák édesbús falusi történetekké

teljesednek ki s eláradnak rajtuk a lelkében zsongó nóták és dalfosztlányok hangulatai, mint őszi tájon a nap aránya. A téli pihenő idején még egyszer mintegy újraéli a nyár élményeit s írásba foglalja azt, ami ösztönzően és nyugtalanítóan ott forrong lelkében.

Így dolgozott, így látta el olvasóközönségét több mint negyven esztendőn át Abonyi Lajos. Forrását többször jelzi ilyenformán: «Nekem egy becsületes öreg paraszt földművelő barátom beszélt el»; vagy: «Hogy ez a mese nem volt mese, tanúbizonyság arra az öreg Agócs bátya, aki ezt nekem elbeszélte.» Amilyen nyílt és őszinte volt egész élete, olyan nyílt őszinteséggel tesz vallomást anyagáról s dolgozása módjáról is: «Írói pályámon a népeletből vett elbeszéléseimben, népszínműveimben tárgyamul mindig a nép közt valóban megtörtént eseményeket, történeteket választom s az idealizált mesét, alakot ezekhez idomítom.» Neki valóban nincsenek rejtegetett műhelytitkai. Még a halála előtti esztendőben, 1897-ben is ezt írja ihletéről és írásmódjáról: «Én most is úgy írok, úgy dolgozom, mint régen, a népnek közvetlen látott életéből, a nép dalaiból, meséiből, hagyományai-ból merítem anyagomat, lelkesülésemet.»

Pedig indulása más irányban történt; azon az úton, mint a többi korabeli íróé. Száz esztendővel ezelőtt született a Mátravidék egyik városkájában, Kisterenyén. Előkelő köznemes családból származott, mint annak a kornak számos írója. Mielőtt szegénységbe, jelentéktelenségbe hanyatlott ez a köznemesi osztály, mintha még egyszer bizonyoságot akart volna tenni a benne élő erőkről és energiákról. Az újszülöttet az anyakönyvbe zsarolyáni Márton Ferenc néven írták be; írói nevét lakóhelyéről vette s szeretett atyjának keresztnevét társította hozzá. Családjában köznemesi rendjének puritán erkölcei éltek. Születését atyja ezzel a kívánsággal jegyzi föl: «Neveljen belőle a jó Isten becsületes embert!» A boldog atyai szív óhaját teljesítette, sőt ezen felül bő áldással is tetézte a Gondviselés. Becsületes, munkás és hasznos élet, szeplőtelen tisztaságú jellem, derűs és megnyerő egyéniség s tevékeny és szép tehetség áldását helyezte a gyermek bölcséjébe.

Kortársai úgy írják le Abonyit, hogy erős, zömök alakjával, piros arcával majd kicsattant az egészségtől. Ilyen egészséges volt lélekben is : szeretetreméltó, szerény és lelkes magyar érzésű egyéniség, a tetőtől-talpig derék, minden magyar hagyományon szinte áhítattal csügghő, jóízű és vendégszerető magyar úrnak valóságos megtestesülése. Gulner Gyula ezt írja róla : «Érzékeny, gyöngéd lélek, kinek egész lénye a megtestesült béke és szeretet... Boldog, ha egy könnyet letörölhet, ha mosolyt fakaszthat, ha két embert kibékülni lát, ha egymás-, isten- és hazaszeretetre buzdíthat.»

Életét is úgy formálta jó sorsa, hogy annak élhetett, amihez kedve volt. Biztosította számára mindenekelőtt a teljes anyagi és erkölcsi függetlenséget. Minden romantikától ment, csöndes folyású, nyugalmas, majdnem idilli élete megkímélte a két legsúlyosabb tehertől : a betegségtől és szegénységtől, megkímélte a nagy lelki viharoktól és megrázkódtatásoktól ; táplálóan hatott lelkének idealizmusára s ösztönzően írói kedvére. Joggal mondta róla Endrődi Sándor : «Oly szelíden és verőfényesen borult rá az élet, mint nyájas tavaszi égbolt a virágos rónára, mely daltól hangos és színektől sugaras.»

Nyugalmas életének mindig voltak olyan mozzanatai is, amelyek becsvágyát az irodalom felé terelték. Író-voltárol ő maga mindig szerényen nyilatkozott. Afféle naturalistának tartotta magát, aki mondja a nótáját, ahogy Isten tudnia adja, de művészi gondra nem igen törekszik. Enyhület, lelki szükséglet volt számára az írás ; akkor dolgozott, amikor a lelke ösztökélte. Csak mintegy mellékfoglalkozásnak vallotta írói tevékenységét és csak vendégnek tekintette magát az irodalomban. Pedig nem volt oka rejtekező szerénységére. Hogy kortársai elismeréssel voltak iránta, arra nézve tehetségének mindennél meggyőzőbb fémjelzése számunkra, hogy Arany János több ízben kért tőle teljes bizalommal elbeszélést folyóiratába. A Kisfaludy-Társaság is korán kitüntette bizalmával s már 1867-ben tagjai sorába választotta. Tény azonban az is, hogy távol élt az irodalmi központtól, a dicsőséget és népszerűséget nem hajhászta, írói hírét-nevét még környezete előtt is szerényen rejtegette. Még Abonyban

sem igen tudták róla, hogy író, s megesett az, hogy mikor egyik író társa fel akarta keresni s írói nevén tudakolta lakását, nem tudták útbaigazítani, míg eszébe nem jutott, hogy családi nevén, Márton Ferenc úr után tudakozódják. És mégis az írásnak «lángoló vágyáról, örökszomjú, de azért mégis mindig boldog álmok között éltető örömeiről, buzdító, tápláló álmodozásairól» beszél; és mégis csüggedetlen kedvvel s valami alázatosan odaadó áhítattal szolgálta csaknem félszázadon át irodalmunkat. Életének olyan áldásául és örömeül tekintette írói tevékenységét, hogy arról, aki az irodalomért való rajongást felkeltette lelkében, valami kedvesen naiv lelkesedéssel azt a vallomást teszi, hogy szülei után neki köszön legtöbbit. Jókai volt ez, akivel mint kecskeméti diák ismerkedett meg, aki festeni is tanította, s akinek holtáig követője és rajongója maradt. Jókai hatásáról ő maga ezt írja: «Ő volt az oka, hogy belevétkeztem az írásba, az ő szeretete, az ő bámulása, mely gyermekkoromtól fogva űzött, kergetett az ő minden tettének, példájának követése felé.» Jókainál ismerkedett meg Petőfivel is, aki akkor mint vándorszínész vetődött Kecskemétre.

Ezekhez az élményekhez ihletően járul az akkori közélet is. A maga szavai szerint kora ifjúságát, azt az időt, mikor «a lélek a gyermekkor játékaiból kibontakozva, eszményképek felé kezd szárnyalni», még szebbé tette a nemzetébredés gyönyörű kikelete, egy új világ hajnalhasadásának izgalma. Átélté «az elnyomatás szomorú, zsandáros korszakát is», amikor ő is úgy hitte, mint többi író társa, hogy írói munkásságával hazafiúi kötelességet teljesít: vigasztalja a nemzetet s emeli önérzetét. A szabadságharcra következő év őszenek csendes, hallgatag napjait Pesten tölti, jó barátságba jut az akkori pesti fiatal írókkal s éli az ő különös, sírva vigadó életüket. Mint író ő is úszott az árral, többi társaival együtt ő is haladt Jókai és a franciák nyomán.

A francia irodalom felé nemcsak a kor divatja vitte, hanem egy titokzatos multú lengyel menekült is. Mint kecskeméti nyelvmesterét vitte magával szülei házába s ott is tartották holtáig. Nevét se tudták, csak Moszjó úrnak neveztették. Ez az érdekes és nagyon külön ember különö-

sen a francia irodalom iránt keltett benne rokonszenvet, de kedvet ébresztett benne más nyelvek iránt is. Abonyi Lajos, ez a népies irányú, vidéken élő földesúr beszélt és olvasott latinul, németül, franciául, angolul és olaszul, sőt valami keveset értett spanyolul és svédül is. Ez is egyik bizonyossága az akkori írói nemzedék bensőséges és komoly irodalmi kultúrájának, melyről oly könnyen megfélekedeznek vagy csak foghegyről beszélnek ennek a nemzedéknek némely bírálói. Francia mintaképei közül eleinte legszívesebben Paul de Kockot, Souliét és Souvestre-t olvasta Abonyi. Ekkor még nem az életnek, hanem olvasmányainak hatása alatt áll s ezek az olvasmányok meglehetősen kétes értékűek. Az ötvenes évek elején még idegentárgyú novellákat és regényt ír s francia olvasmányai nyomán formált alakokkal igyekszik érdekessé tenni történeteit. Első nyomtatásban megjelent dolgozata, *A Nilus forrásai*, egy angol humoreszkből átdolgozott beszély; első regénye, az *Észak csillaga*, svéd tárgyú történeti regény, melynek eseményei 145 esztendőre terjednek.

Csak akkor talál önmagára, amikor kiszabadul a divatos francia regényírók hatása alól s a körülötte folyó életbe merül el. 1857-re esik költészetének ez a fordulópontja, amikor addig forrong lelkében egy régen hallott szép néprománc, míg meg nem írja belőle a *Szegény Szűcs Marcsa történetét*. Ekkor már ott gazdálkodik Abonyban és a magyar úri osztály körében s a nép életében és költészetében találja meg ihlető forrását.

Ebben az irányban hatott két abonyi gyermekkori barátja is: Simonffy Kálmán és Ágai Adolf. Együtt töltötték az iskolai szüneteket, különösen Simonffyék kúriáján fordultak meg sűrűn s ők voltak első hallgatói a «magyar Schubert» sok szép nótájának, melyek aztán gyorsan szárnyra kelték országszerte. Abonyi lelkébe valóságos rajongás gyökerezett a magyar zenéért és táncért. Bár ő maga egyik barátjának goromba megjegyzése szerint «rossz táncos, silány énekes» volt, mégis nemcsak munkásai mulatozását nézte gyönyörűséggel, hanem a híres szelei búcsúkon s dabasi bálokon is el-elgyönyörködött a fiatalok mulatozásában és

táncában. Rajongott Blahánéért, aki olyan szívet megkapó varázssal énekelte a magyar népdalt s akiről azt írta, hogy «valódi mintája volt az eszményien szép magyar parasztlánynak». Ágaival be-bejárták az abonyi határt s óraszámra elhallgatták a szép Szeredi Marcsának a nótázását. Valóságos primadonnája volt ez a pusztának, folyton dalolt s nap-számba is elszegődött nótázásra nagy mezei munkák idején. Egyébként afféle duhaj leány volt, betyár szeretője, e miatt történt halála is. Az ő ellobogott élete sugallja majd Abonyinak Búzi Zsófi alakját, Ágainak pedig Viola Vera szenvedélyes történetét.

Most, hogy a szabadságharc után Abonyi Lajos elhagyja Pestet s végleg birtokára tér vissza gazdálkodni, egész lelkével megszereti «a magyar Alföld szabad tündérvilágot játszó délibábos rónáját», ezt «a szép, barátságos, de mind a mellett kevély Alföldet». Ebben a színmagyar környezetben éli le életét, sohasem lát maga körül mást, mint magyar világot.

Megismeri s szívébe fogadja a magyar középosztály eredeti alakjait s a magyar patriarchális élet jellemzetes képeit. Elmondja egyik elbeszélésében, mint megy az öreg Retski Bandinak, a híres agarásznak látogatására Bernáth Gazsi, a humorista társaságában. Gőzhajón utaznak fölfelé a tekervényes Tiszán, hol az ember délre oda ér vissza, ahonnan reggel elindult, s útközben Gazsi bátya kifogyhatatlan a tarka adomákból s bizarrabbnál bizarrabb bohóságokból. Majd leírja a híres agarásznál összeverődött társaságot is, az eredetibbnél eredetibb alakokat. Szerette ezeket az embereket, szerette a magyaros barátkozást, vendégeskedést és mulatságot, ahol nincs ujjongás, harsány dal és tánc, ahol csak esznek, isznak és búsonganak az emberek. A dínom-dánom, amit annyiszor szemére hánynak fajunknak, ő előtte mentségét találja abban, hogy ezt nálunk az üldöztetés, a bánat és az elnyomatás keserősége fejlesztette ki utolsó menedékkül, mikor minden térről leszorítva, a társasélet vígasztalást keresni a borhoz és cigányhoz menekül. Szeretete eláradt ezen a régi magyar világon s vonzó idillek, derűs emlékezések és jóízű anekdoták sorában tárja elénk képeit.

Nagy rokonszenvvel festegeti a vidéki nemesházak szíves és vidám életét s eszményképét találja meg a népét és földjét szerető magyar nemes földesúrbán. Szinte szenvedélyes ragaszkodással csüggött a mult magyaros hagyományain és erkölcein. Örült ő is a haladásnak, a művelődésnek, de búsította az eredetiség fogyatkozása. Sajnálattal látja tűnőfélben «a családiasságot, barátságoskodást, vendégszeretetet... Azokat a szép, boldog napokat, mikor messze vármegyéből fölkerekedtek ismerősök... egymás barátságáért is.» El-elpanaszolja, hogy «magyaros sajátságaink, szokásaink, eredetiségeink, eredeti alakjaink — egyszóval mindazon tényezők, melyek régente társaséletünk alkatrészei voltak, annak színt, jelleget, kedélyességet, igazi magyaros vonást kölcsönöztek: napról-napra fogynak».

Amint fogyatkozni látja a régi embereket, szokásokat és erkölcsöket a köznemesi kúriákban, szeretete egyre inkább a nép felé fordul s ennek körében keresi mindazt, amit már pusztulóban lát a köznemesi udvarházakban. Itt még sok eredetiségben gyönyörködhetik s ezeket szeretné meg is örökíteni. Ezt a törekvését s írói elvét egyik alakjának szájába adva, így fejezi ki: «A mi népéletünket, sajátságainkat, szokásainkat eredeti alakjaikkal, azokat a mosolygó jelenségeket, melyeket a civilizáció lassanként elnyel, kiszorít, szeretném én megörökíteni sajátságos eredetiségökben; népmeséinket, népregéinket bűvös-bájos tündéries világokban, néprománcainkat megkapó történetökben eszményítve visszaadni, de úgy, hogy a kép legkisebb porcikájára, nemcsak az alakokra, azok ruhájára, de magára a légre, a vidékre már reá legyen lehelve, hogy az nem lehet másé, mint a miénk... Szükséges, hogy aki festi a képeket, ne csak az alakokat vegye onnan, hanem az érzést, az ihletiséget, a költészetet ott szívja be magának a népnek körében és világában.»

Ő hű maradt ehhez a programhoz. Kevesen figyelték és ismerték a nép életét és tulajdonságait oly közelről s oly bensőséges együttéléssel, mint ő. Nemcsak dalaikat és meséiket, hanem lelküket és szokásaikat is. Ezeket az ő érzése szerint is veszendőben levő népszokásokat szívesen s kedvvel részletezve írja le egy-egy munkájában, még kitérések és

terjengések árán is. Nagyon szerette fajtánkat és nyelvünket. *Kenyer és becsület* című regényében leírja az országos Kazinczy-ünnepet is és kiemeli, hogy ez mire eszméltette a nemzetet. Arra, hogy «az anyanyelv birtoklása egy nemzet életében nagyobb, mint a föld bírása, melyben az ősök csontjai porladoznak, mert annak vesztével a nemzet is el szokott tűnni a világelet színpadáról.» Ma is nagy memento ez számunkra, de különösen szeretnők szilaj fájdalommal átkiáltani a határainkon túl szorongatott szegény magyar testvéreinkhez.

Mindenekfölött nagyon szerette a népet s ez a szeretet megszépítette előtte ennek életét és eszményítette lelkét. Nemcsak szerette, hanem meg is értette. Beöthy Zsolt szép szavaival: «Falusi életének idilli elvonultságában hallgatta, csak hallgatta a magyar nép szívének dobogását, míg végre megértette s költői szívvel hallgatván, megértette egyszerű drámáinak mély költészetét, mint kevesen.» Eszményítő szeretet és hű megfigyelés sajátos vegyületét viselik magukon Abonyi népi alakjai. Eszményítve vannak, de lépten-nyomon kiütköznek rajtuk az élesszemű megfigyelés vonásai. De nemcsak írjuk szeretetének, hanem nyugodt életének s egyensúlyozott lelkének a nyomait is magukon viselik ezek az elbeszélések. Abonyi Lajos nem feszegeti a nép életének problémáit; abban az idilli derűben és békességben látja ő is ezt az életet, amelyben látta a még csak nem régen megtörtént jobbágyfelszabadítás örömében egész akkori irodalmunk. De itt is valami sajátosan jellemző vegyületben mutatkozik nála romantikus életszemlélet és egészségesen realista életábrázolás, józan észszerűség s a nép babonája és kísértetlátása. Egyszerű emberek mindennapi ügyesbajos dolgait s embertársaikkal és ezek előítéleteivel folytatott küzdelmeit beszéli el, de kerüli a sötét képeket, az élet és a sors nagy igazságtalanságait, a szenvedélyesebb érzéseket és a hevesebb összeütközéseket. Még többnyire egy-egy szánalomraméltó árvának, vagy gyámol nélkül vergődő, szegény özvegyasszonynak bánatos életéhez fűződő szomorúbb történeteibe is belejátszik a romlatlan lélek bizakodó hite, úgy hogy még ezeknek a történeteinek a hatásában is az idill

derűje melengeti szívünket. Szívesebben ad hangot az egyszerű emberek elégedettségének, sorsukba való beletörődésüknek, mint elégedetlenségüknek, inségüknek, keserűségüknek. Szívesebben tolmácsolja az ifjú szívek kiáradását, mint az öregek sopánkodásait. Szívesebben ábrázolja embereit dalolva a napsugaras mezőn, nótázva fonókban, lakodalmakban, mint verejtékes munkában. A léleknek ezt a derűjét külsejükben is kifejezésre juttatja: tiszták, takarosak, bokrétások. Derűs egüket csak egy sötét felleg árnyalja be időnként, amely azonban ott leselkedik mindenütt, ahol fiatal szívek dobognak: a boldogtalan szerelem. Ez a szomorúság sem annyira az élet közvetlen szemléletéből, mint inkább egy-egy ballada, egy-egy bús nóta hangulatából terül Abonyi lelkére s jut sorsául alakjainak. De még a szerelem is inkább mint boldogító s boldogságra vivő érzés szerepel a legtöbb elbeszélésében s szinte a természet őseréjével, pillanatok alatt, első látásra támad fel fiataljai szívében.

Optimizmusa jut kifejezésre problémátlanságában is: az optimista író hitével azt tartja ő is, hogy egy felsőbb hatalom nálunk bölcebben elrendezi az életnek minden kérdését. Egyetlen témáját fogja fel s példázza gyakran társadalmi probléma gyanánt: a bűnös ember megtérését. A megoldást itt is az író optimizmusa sugallja, ez még az elvetemült lélekben is talál javulásra ösztönző érzéseket. Egy-egy nagy lelki megrázkódtatás rossz embereiben is fölveri a bűntudatot és bűnbánatot s ennek szavára sokszor a legbecsületesebb emberek válnak belőlük. A jó az ő világában verhetetlenül diadalmaskodik a gonosz fölött. Távol áll minden morálizálástól és mégis jóra nevel s minden célatosság nélkül is nemesítőleg hat. Ezeknek a történeteknek a során már nála is felbukkan az a tárgy, amelyben oly mélyen költői volt Mikszáth: a felnőtteket jóra nevelő gyermek témája, olyan formában, hogy a szülőknek megromlott és szétzüllő életét a gyermek hozza ismét közelebb egymáshoz.

De nemcsak a maga optimizmusával szépíti meg Abonyi a maga egyszerű embereinek egyszerű életét, hanem a népköltészet élénk színeivel is. A maga optimizmusán kívül ennek a költészetnek virágos palástját is mintegy ráteríti ennek az

életnek fakó egyszerűségére. Át- meg átszövi elbeszéléseit népdalokkal, az elbeszélés pihenőin édes-bús nótákat húzat cigányaival s a balladákból és románcokból költött történeteinek végigjátsszatja ezek hangulatát egy-egy részletük beiktatásával. Sajátságos, Abonyira jellemző műformát képviselnek ezek a népies elbeszélései, amelyek egy-egy ballada vagy románc hézagait töltik ki vagy ütközéseit oldják fel népszínműi jelenetekre és párbeszédre (*A betyár kendője*, *Szegény Szűcs Marcsa*, *A sári bíró leánya*, *Szegény Balaton Andrásné*), dalok keletkezésére világítanak rá vagy egy-egy betyárnóta romantikáját aknázzák ki (*Az öreg Fűtyű karcsonya*).

Ezekben a népies novellákban van az ő igazi ereje. Ezekről nagy elismeréssel szólott Gyulai Pál is, kiemelvén eredetiségüket tartalomban és formában, a bennük nyilatkozó tárgyszeretet melegét, éleslátását, érdeklődését és kedveségét s a magyar természetnek belőlük kisugárzó igaz arcát és tiszta mosolyát. Ezek a novellák igazán magyarosak és népiesek minden sallangos modorosság nélkül. A legszebbekből két gyűjteményt foglalt össze *A fonó krónikája s Itt a szép Alföldön* címmel. Ha ezeket összevetjük pályájának első termékeivel, mikor ihletét még nem a népelet üde forrásából merítette, igen meglepő emelkedését kell éreznünk pályája második felében.

Ekkor is írt még egypár regényt s kisebb regénnyé szélesített novellát, de ezeknek inkább csak egyes részleteik sikerültek. Az összefogottabb, egységesebb szerkesztés adománya hiányzott tehetségéből s elbeszélésének menete is gyakran válik ezekben egyenetlenné, előadása nehézkessé. Nagyobb kompozícióiban nem tud uralkodni tárgyán, sűrűn el-elejtí a főcselekvény fonalát, egyik epizódot a másikra halmozza, úgyhogy néha két-három cselekvény is halad egymás mellett. Amily pompás alakjai vannak elbeszéléseiben, annyira következtlen és naiv jellemfestése nagyobb műveiben. Amily kitűnően jellemzi alakjait beszédmódjukkal novelláiban, annyira kevésbé tudja nagyobb munkáiban a beszéltetést a jellemzésre s a cselekvény haladásának élénkítésére felhasználni. Ezek ellenére is egyik regénye, melyet *A mi*

nótáink címmel a Kisfaludy-Társaság adott ki, a maga idejében egyike volt a legolvasottabb könyveknek. Hatásában bizonyára része volt a betyár-romantikának, de része volt nagy átérzettségének s annak is, hogy a mult századi hatvanas évek alföldi magyar világának egyik legkitűnőbb rajza s pompás leíró részleteiből csakúgy áradt a szabad puszták friss levegője.

Átélté és megértette a nép életének és lelkének drámai ütközéseit is. Egészen természetesnek tetszhetett, hogy a nép életének oly kitűnő ismerője a népszínművek virágkorában kísérletet tegyen a színpadon is, és mégis csak külső ösztönzésre próbálkozott: Felekyné Munkácsy Flóra biztatta egyik kitűnő elbeszélésének, *A betyár kendőjének* dramatizálására. Ez az első darabja szerezte számára a legnagyobb sikert s a magyar drámairodalom történetében is jelentős helyet biztosított neki. A hejehujás, szabványos népszínművekkel szemben magasabbra, a népdráma felé törekedett, a színpadi parasztromantikával szemben realizmusra, hangban és stílusban is elmélyedésre. Erősen drámai jelenetei, alakjainak életvalósága, levegőjének valóságossága hosszú ideig színpadon tartotta. Többi darabjának sikere meg sem közelítette ezét az elsőét, bár mindegyik becsülettel megállotta helyét a színpadon s közülök a *Panna asszony leánya* méltó versenytársául bizonyult *A falu rosszának*.

Ilyenformán láthatja ma, a százados évfordulón Abonyi Lajos alakját az idő távolából az, aki nem ismerte őt személyesen s nem élénkítheti személyes emlékekkel méltatását, csak mintegy művein keresztül igyekszik maga elé képzelni őt. Az a távolság, amelyből magunk elé idézzük, mérhetetlenül nagyobb, mint amilyent a halála óta eltelt évek száma indokolhatna. Hiába tagadnók: Abonyi Lajos nevével nagyon messze szállott az Idő hajója; elfeledték, munkáit nem olvassák. Közös sors ez annak a kornak, a nagy magyar optimizmus és felvirágzás boldog korának sok érdemes írójával. A századforduló s a rákövetkező szörnyű idők özönvizében sok igaz érték sülyedt el; de szeretnők hinni, hogy ha egyszer mégis nyugalmasabb idők jönnek s mélyebben eszmélhetünk magyarságunkra, Abonyi Lajos mun-

kásságából is tovább fog élni, ha más nem is, néhány elbeszélése. Élni fog a *Szegény Szűcs Marcsa*, *Bogár és Bársony*, *Az ujjas mándli*, *Pap János országa*, *A néhai meszes tót*, *Az özveggy tehénkéje*, *Az öreg Fűtyű kurácsonya*.

Bizonyára Abonyi Lajost sem kímélte meg a sors nyugalmasnak és boldognak mondható élete folyamán csalódásoktól s talán ezeken keresztül érlelődött meg bölcs életfelfogása: «Panaszkodik a léha; a bolond zajt szeret; a tiszt, ha csalódott, nem szól és távozik.» Vele együtt hányan elmondhatnák kortársai közül, ha visszatérhetnének háládatlan gyorsasággal feledő korunkba s látnák, mily méltatlan sorsra jutott életüknek áldozatos munkája: «A tiszt, ha csalódott, nem szól és távozik.» Pedig egy szép kornak széplelkű fiai voltak s amit mondanak számunkra, az méltó utóhangzása legnagyobbjaink énekeinek és mesemondásának. Elmentek, elhangzott eredeti színezetű hangjuk, ahogy megritkultak a nagy alföld nagy madarai s elhalt a nemes kócsag szava. Azzal a fájó érzéssel búcsúzunk Abonyi Lajos rokonszenves emberi és írói egyéniségétől, hogy sohasem lesz többé annyira magyar világ, mint amilyent ők éltek, és sohasem lesz irodalmunk annyira eszményi és magyar, mint amilyenek ők művelték. Sohasem fogja többé az optimizmusnak olyan dúsan ömlő verőfénye melengetni ezt a hideg és bús magyar földet, mint az ő korukban és az ő szívükben.

KÉKY LAJOS.

BERZEVICZY GERGELY MAGYAR ALKOTMÁNYTERVEZETE NAPOLEONNAK AJÁNLVA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

VIII. Fejezet. A kancellária, a helytartótanács és a megyék.

Ezekből áll Magyarország világi hatóságainak közigazgatása.

Minden megyének van *főispánja* (comes supremus), kit a király nevez ki (némelyek örökösek), ki a megye közigazgatásának feje. Van két *alispán* (vicecomes), kik alárendeltjei, mert a főispán többnyire távol van. A *jegyzők*, *pénzbeszedők*; a kincstári és házipénztárak (Cassa aerialis et domestica) közül az első a katonai adót, a többiek a megyei-háziadót kezelik, mely egyre növekszik. A Judlium (judex nobilium) intézkedik minden közügyben és a végrehajtó hatalom eszköze. Minden megye több járásra (processus) oszlik; mindegyikben van egy vice Judlium több esküdttel. Mindezeket a nemesség választja a főispán ajánlására, és a megye előljárósága ezekből áll. Az ülnököket az előkelő táblabírák közül a főispán nevezi ki.

Az előljáróság választása a megye nemességének általános választásában megy végbe és rendesen nagyon viharos. Vannak általános gyűlések választás nélkül is. Minden nemesnek, más senkinek, van joga a szavazásra és a határozat felkiáltás útján megy végbe. A kormány minden rendelkezése, minden politikai ügy, minden külön sérelem és panasz is ezekben a gyűlésekben éri elintézését.

Ezekeken felül meg van bízva a megyei hatóság a polgári és büntető közigazgatással, az ítéletet a judliumok az alispán és az egész ülés előtt hozzák (Sedria), amely több tisztviselőből és táblabíróból áll.

Ennek a gyűlésnek alapeszméje igen jó és egészséges, de ez is elfajult és már nem felel meg a mi korunknak. Minthogy a politikai igazgatás minden tárgyát a gyűlés előtt kell tárgyalni, késleltetik a mozgalmat és megnehezítik a végrehajtást. Senki sem felelős a kormánynak hanyagság vagy engedetlenség esetében. Nem felelősek a megye rendjei (*Status et ordines Comitatus*), mivel több egyenről

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 671. számában.

van szó és nem lehet büntetni a megye egész nemességét ; a hatóság sem, mert a hibát mindig az egész gyűlésre hárítja, mely bitorolja a jogot, hogy a kormány rendelkezéseit felfüggeszse. A kormány csak azt teheti, hogy korholja a *karokat és rendeket*, amivel azonban nem sokat törődnek, vagy pedig letegye a jegyzőt, ki helyett mást helyeznek oda, az azonban ugyanazon szellemű. Ha a nép, a paraszt is képviselve volna a gyűlésben, a kormány sokkal erősebb támaszra tehetne szert. Hanem így a közös érdek mindig talál módot a kormány eljárásának megakasztására, ha az nem felel meg a személyes, külön érdekeknek.

Mostanában azonban a politikai igazgatásnak sokkal több munkája akad, mint azelőtt, mikor ez az intézmény megalakult. A sokszorozódó ügyek nem tárgyalhatók helyesen, sietve, felületesen kell azokat elvégezni. Igen gyakori a hosszú és nagy vita épen nem fontos ügyek tárgyában, a fontosakat pedig elhamarkodják. Ha mindent közzétettek és bevettek a protocollumba, megvan a papíron, de hol marad az elintézés? Minden olyan tárgyban, mely nem nagyon sürgős, utólag nem igen járnak utána a dolognak.

A közigazgatás munkáját, a végrehajtás pontosságát és szabatságát nagyon gátolja az a tény, hogy a megyei előljárók túl vannak terhelve a polgári bűnügyi igazságszolgáltatás kezelésével. Lehetetlen, hogy megfeleljenek minden kötelességüknek. József császár elválasztotta a politikai közigazgatást az igazságszolgáltatástól ; maga nevezte ki a politikai előljárókat és felelőssé tette a pontos végrehajtásért.

Magyarország helytartótanácsát az 1723. 97., 101., 102. alapján szervezték. Az lett volna feladata, hogy legfőbb politikai hatósága legyen Magyarországnak. Mégis, noha az utolsó időkben királyi vérből való hercegek voltak elnökei, mint nádorok, mégis alá van rendelve a bécsi királyi magyar kancelláriának, amely nem más, mint a király titkársága. Ez a két hatóság folyton hareban áll egymással, a kancellária lévén az oligarchia fészke.

IX. Fejezet. Az igazságszolgáltatás és a büntetőjog.

Ha e szempontból Magyarországot Európának valamely államával akarnám összehasonlítani, az Nápoly volna, amilyen előbb volt. Nekünk is vannak pereink, melyek egy századnál tovább tartanak. Nálunk is van ilyen hosszantartó per, melyet annyi időn át húztak-vontak és végre elvesztettek. Ép úgy nálunk is egész hada van az ügyvédeknek.

Az uradalmak örökösödése egyik oka a perek hosszúságának,

mivel annyi formalitással vannak megterhelve. Mind a kettő káros. Igaz, hogy a fiskalitás közjövédelmet hoz, de ennek a jövedelemnek elvesztét nagyon kipótolná, ha az uradalmak minden megvásárlásánál, melynek teljesen szabadnak kellene lenni, 6 1/2 százalékot fizetnének az állannak.

A mi bírósági eljárásunk határozatlan, hosszú, akadályozó. Ennek okai a javak öröklésének hosszadalmas eljárása, törvényeink zavara és sokasága, a formalitásokkal való túlterhelés és a bírák és ügyvédek pénzvágya.

Bírósági hatóságunk van elegendő. A Septemvirátus (hétszemélyes tábla) a legfőbb föllebbviteli törvényszék Pesten; a királyi tábla, mely részben föllebbviteli, részben első instanciájú törvényszék, a négy kerületi tábla, melyek mind az első instanciát jelentik. Következik a Sedria, föllebbviteli bíróság polgári, első instancia bűnügyekben. A szabad kir. városoknak megvan az előljáróságuk, mely első fokon ítél, szintűgy a Jászok és Kunok, a Hajdúk, a XVI szepesi város. Ezek mind a tárnokmesterhez (Tavernicus) föllebbezhetnek. A bányabíróságok nagy számmal vannak a királyság minden részében, ahol bányák vannak. Végre minden nemes is bíróság jobbágysaira nézve, még akkor is, ha éppen ellene van panaszkodni.

Mindezen bíróságoknak fokozatait jobban kellene szervezni és az ítéleteket jobban megállapítani. Előfordulhat, hogy egy pert elvesztenek az alispán bíróságán s megnyerik a Sedria revíziójánál, és a királyi tábla megint másképp ítél, a Hétszemélyes tábla ismét másképp. Újrakezdik a pert és végre, miután gazdagították a bírákat és az ügyvédek, a felek megúnják és abbahagyják.

Büntetőjog. Valóban ilyen nincs. Inkább a használat és a szokás-jog döntő. A büntetőjog sokkal fontosabb a polgárinál, minthogy amaz a javak tulajdonát érdekli, emez pedig az életet, az egészséget, a szabadságot. A büntetőjog az emberiségnek és a nemzeti műveltségnek légsúlymérője.

Nálunk, minthogy nincsenek erre nézve biztos elvek, önkényes, néha barbár keménység jelentkezik a büntetőügyi eljárásban. A börtönök tele vannak gazemberekkel, de csupán letartóztatottakkal, sőt teljesen ártatlanokkal is, kik az igazságszolgáltatásnak hosszú és lassú eljárása miatt kölcsönösen megmérgezik és megfertőzik egymást. Ezelőtt azokat a szerencsétleneket tucatszám szokták kerékbe törni, karóba húzni, akasztani, lefejezni, ez a jozefinus kormány humanitása által megváltozott, mely igyekezett a büntetőjog lényegét megállapítani. Halála után az általános reakció elrontotta a büntetőjog terén végbement haladást, de mégsem rombolhatott le mindent.

Az embereket már nem ölik egykönnyen, de bőségesen juttatják őket botbüntetésre, és van, kinek 2000 botütés is jutott több év alatt azokban a bűnbarlangokban.

Minden büntetésnek az emberek javítására kellene irányulnia, de a mi tömlőceink, a mi dereseink ép az ellenkezőt cselekszik: a rabok a kölcsönös fertőzés alatt még gazabbakká, gonoszabbakká válnak kétségbeesés és legénykedés által. Ötven botot elszenvedni szó nélkül, ez tömlőceink hősiessége. A bűnök szaporodnak, a börtönök mindinkább megtelnek.

Jól szervezett javítóintézeteknek igen üdvös volna a hatása. Ha ezekhez még olyan intézmények is járulnának, melyek erkölcsösebbé tennék a népet, a bűnök és a rabok száma nagyon alászállna.

Erkölcsösebbé tenni és nevelni a népet; megelőzni a bűnt; javítani a gonoszokat a nélkül, hogy kétségbeejtenék őket. Ez kell Magyarországnak és talán mindenütt többé-kevésbé.

X. Fejezet. A pénzügy.

A magyar kormány rendes jövedelme évi 20 millió forintra rúg. Ennek forrásai főként a királyi uradalmak, a királyi jogok és a parasztok adója, mely körülbelül 5 millióra megy. Ebbe a segélyek nincsenek beleértve, sem a nemesi felkelésből származó haszon. A megyei közigazgatás nem okoz semmi költséget az államnak, mivel azt a házi adó fizeti.

Mindez azonban csak látszólagos; jobb volna mindent szilárdul megállapítani, beszédni a jövedelmet és rendezni a kiadást.

A királyi uradalmakat a királyi kamara igazgatja. Semminő kamarai igazgatás nem lehet oly jó, mint a magánosoké. A kamarai igazgatás olyan, hogy mindazok, kik királyi uradalmakat vásároltak, sokkal drágábban fizették, mint amennyire a kamara becsülte. Nagy ajándékokat adtak és mégis sokat nyertek.

Királyi jogok: a só, a bányák, a pénzverés, a híd- és útipénz, a fiskális örökösödés, a posta, a lutri, a salétrom, a lőpor stb.

A királyi kamara nagyon tevékeny, igen számos a tisztviselő, sokan közülök meggazdagodnak. Ha eladnák a kamarai jószágokat, nagyon egyszerűsíthetik az állam pénzügyeit és sokkal kevesebb költséggel és több haszonnal kezelhetnék azokat.

Magyarország nem lett volna köteles elfogadni a bécsi bankjegyeket, melyek előzőnlőtték a királyságot és melyek orvoslása nagyon veszedelmes. Minden arany és ezüst Magyarországból jó és Erdélyből, mely szintén része a királyságnak, de mi semmit sem kapunk belőlük.

XI. Fejezet. Mezőgazdaság, ipar, kereskedés.

A mezőgazdaság az utolsó években nagyon emelkedett. Egy rossz ügynök, a bankónak, jó volt az eredménye. Egész József császár koráig nagyon elhanyagolták a mezőgazdaságot, de ő sikeresen biztosította és növelte a pénz forgalmát Magyarországon. Bekövetkezett aztán a bankjegyek özöne, ami mindent ötszörösré drágított. Ez is nagy bátorítás volt, mindennemű terménynek nagyon felszállott az ára. De ez mind bizonytalan és szinte kegy. Háromszorosára lehetne a terményeket emelni és kétszeresére a népességet, tekintettel az ország termékenységre.

Magyarország iparát és kereskedését nyíltan, szabadon megvitatta Berzeviczy Gergely *Magyarország iparáról és kereskedelméről*. Az eredmény az, hogy Magyarország ipara és kereskedése gyarmati helyzetben van, mivel alá van vetve az osztrák monarchia többi országának. A magyar kivitt megnehezítik vagy éppen teljesen eltiltják, azért, hogy az osztrák tartományok olcsóbban férhessenek hozzájuk és hogy kizárólagosan adhassák el gyártmányaikat Magyarországon. Ebből az következik, hogy Magyarország csak gyarmata az osztrák tartományoknak. A külföldiek sem vásárolnak Magyarországon és a kölcsönös tilalmak egymásra tolnak. Az udvarnak semmi látható oka nincs erre a megszorításra (amely különben árt az egész monarchiának. kizárja Európa kereskedelméből és saját magára szorítja). Csak a magyar alkotmány a gát, és annak visszaélései hívják ki a kormány előzékenységet az osztrák tartományok iránt.

Magyarország kereskedelmének természetes rendeltetése nagy és előnyös : számos a hajózható folyója, Magyarország válhatnék a déli és északi kereskedelem egyesítőjévé. Magyarország közlekedése összekapcsolhatná a Keleti-tengert az Adriával az Odera, Visztula, Dunajec, Poprád, Hernád, Tisza, Dráva, Száva által. Magyarország meg van áldva mind a déli, mind az északi terményekkel, a Duna Ázsia felé is nyújt közlekedést. A csatornák és országutak nagyon járhatók lennének és ki sem számítható jövedelmet teremtenének, a gyárak és kézművek, melyeket most szándékosan elnyomnak, felvirágozhatnának és gyarapítanák a nemzeti gazdagságot, minthogy minden, ami létezésükhöz szükséges, bőven megvan Magyarországon.

A nagy Corvin Mátyás megmutatta, mivé válhatnék Magyarország kereskedelem és ipar dolgában is : ő gyorsan magaslatra emelte ; kijelölte a kereskedelem országútját Kelet-Indiák felé Magyarországon és Erdélyen át, s erejének egy részét, melyre ugyan-csak szüksége volt, ebből a forrásból merítette.

Magyarországnak egyenes kapcsolata lehetne Ázsiával és Kelet-Indiával, az ázsiai kereskedelem egy része Európa szárazföldjén át lenne vezethető, ahogy azelőtt volt, mielőtt felfedezték a tengeri utat a Jóremény foka körül. Most volna a kedvező alkalom e közlekedés megnyitására, midőn a nagy háború folyik Anglia és Franciaország közt, mely elzárta az Indiák útját az Óceánon.

Ezeket az eszméket kifejtette ugyancsak Berzeviczy Gergely kis könyvében (*Über den Asiatisch—Europäischen Welthandel*).

XII. Fejezet. A felekezetek.

Háromszáz év óta a vallás kérdése Magyarországnak rákos betegsége. A nép és a nemesség legnagyobb része elfogadta a reformáció tanait: Illésházy, Thurzó nádorok protestánsok voltak. Magyarország lakosainak többsége sokkal szívesebben fogadta el a reformációt, mint a keresztyénséget első királyunk, István alatt.

De a nagyon is hatalmas papság és a jezsuiták, kik az osztrák házat vezették, az üldözést állapították meg a kormány elvéül. Ők lobbantották fel a háború lángját, mely teljes két századon át pusztította a hazát és amely, bár kialudt a parázs, még most is ég a hamu alatt. A kormány nem is óhajtja, úgy látszik, gyökeresen kitépni a bajt, mert megengedi, hogy a protestánsokat folyton bántsák és sértsék jogaikban. Ez talán a vakbuzgóság műve, talán politika Magyarország gyöngítésére.

József császár komolyan igyekezett ezt a mély sebet gyógyítani, de kora halála és a beállott reakció semmivé tette böles eszközeit.

Nem lehet remélni igazi békét a felekezetek közt, míg a katolikus papság megtartja nagy befolyását és gazdagságát.

A protestánsok joga kétségtelen; az alkotmányon alapul. A bécsi és linzi békekötéseket (Bécs 1606, Linz 1645) biztosítják Franciaország, Anglia, Németország rendjei, a királyok hitlevele, a koronázás, az országgyűlési törvények, melyek közül elég az 1791-i törvényt idézni, a kormány által nyert biztosítások, végre a természet és a nemzet joga, mely nem engedi, hogy bárminő alattvalót elnyomjanak vallása miatt.

De ha egy uralkodó párt el akarja nyomni a gyöngébb felet, elég ürügyet és eszközt talál és megbonthatja a legvilágosabb jogokat és álokokat használ nyomós okok helyett. A protestánsok kétségtelen jogai ellenére mi történik most is, a XIX. században? Gyermekeiket hajdúk vonszolják a katolikus paphoz, hogy vallást változtassanak és katolikus hitre térjenek, az asszonyokat elszakítják férjüktől, összeadják és újra házassítják őket erőszakkal, az apákat rákényszer-

rítik oly reverzálisokra, melyekkel kötelezik őket, hogy a katolikus hitben neveltessenek. A protestánsokat nemcsak arra kényszerítik, hogy termésük tizedét a katolikus papnak adják, hanem, világos törvény ellenére, az egyháznak, a katolikus papnak és iskolának dolgozzanak. Mindenféle ürügy alatt elveszik harangjaikat és tornyaikat. Igen ritkán nyerhetnek hivatalos állást, és kamarai tisztségben alig van protestáns. De a sereg újonczására főleg a protestánsokat fogdossák össze.

Magyarország protestánsainak összes testülete, körülbelül kétmillió lélek, utóbbi időkben több ízben is fordult a kormányhoz a nélkül, hogy bárminő választ nyerhetett volna, bizonyára azért, mert nem akart és nem is tudott felelni. A panasz orvoslás nélkül maradt. A protestáns zsinat határozatai 18 év óta maradnak jóváhagyás nélkül az udvarnál, noha a zsinatot az udvar beleegyezésével tartották meg, és pedig katolikus királyi biztosok alatt.

Politika-ellenesen bánnak így a magyar népesség egyharmadával, de igaztalanul is, nem is számítva a görög nem egyesülteket, kik, bár jobban bánnak velök, mégis inkább ragaszkodnak a protestánsokhoz, mint a katolikusokhoz.

Ennek a veszedelmes bajnak gyökere a katolikus papság, melynek püspökei és érsekei még most is esküt tesznek a pápának, hogy üldözik az eretnekeket, és kik nagy hatalmukat arra használják fel, hogy lehetőleg elnyomják a protestánsokat és hogy biztosítsák magoknak a monopóliumot a királyi tekintély és az állam javának rovására.

XIII. Fejezet. Az iskolák.

A katolikusok részére szánt alap olyan gazdag, hogy kevés államé hasonlítható hozzá. Mindazok az uradalmak, melyeket Mária Terézia és II. József lefoglaltak a jezsuitáktól és más szerzetesektől, e célra vannak rendelve. A pesti egyetem gazdagon van megadományozva, szintűgy több akadémia. Azonfelül számos érseki és püspöki alap szolgál a szemináriumok és iskolák részére. Mindamellett nem mondható, hogy a tudomány, a tanulmány, a művészet ott nagyon virágoznék. A szerzetes szellem, a türelmetlenség, a kényszer kórókat teremt, melyek elnyomják a tudományok virágát. Mindezekből a protestánsoknak nincs részük. Csak azért fogadják be őket, hogy hitöket változtassák; nem is vehetik hasznukat. A protestánsok saját erejükből tartják fenn iskoláikat az állam és a kormány minden segítsége nélkül. Iskoláik szegények és ez okból rosszul is vannak szervezve és mégsem maradnak hátra műveltség és erkölcs dolgában

a katolikusokéi mögött, sőt felülmúlják azokat. Ez a német tudománnyal való összeköttetésnek és a protestánsok szabadelvű szellemének hatása. Évenként több diákjuk jár külföldre, hogy német egyetemen tanuljon, hol külön alapítványok vannak részökre.

Ezek el vannak foglalva neveléssel és szellemöket terjesztik templomban, iskolában, egyházban és a társadalomban. A protestáns iskolák, noha szegények, fenntartják magukat és megállják helyöket a közjó magaslatán, a szabadság ama szelleme által, mely nélkül semmi irodalmi vagy tudományos intézet nem virágozhat.

A nem egyesült görögöknek külön iskoláik vannak, de tanulmányuk folyamán a protestánsokhoz hajlanak.

XIV. Fejezet. Általános észrevételek.

Most az a divat, hogy mindent dicsőítenek e hazában. Ez a divat az udvartól származik, mely hízeleg a magyaroknak, hogy segítséget nyerjen tőlük. Ez a fellángolás a magyar nyelv iránt való lelkesedésből származik, mely azonban elfajul föllengző bálványozásába mindennek, ami magyar. Így elkényeztetett gyermek lesz a magyarból, és világos, hogy nem ez kell hazájának, sem neki.

Magyar nemzetről beszélnek, de tudni kellene ennek a szónak igaz értelmét. A nemesség érdeke szülte azt a jelszót, hogy a magyar nemzet a nemesek testülete, körülbelül 300,000 lélek. De ez nem a nemzet, mert az 7 millió lélek, nem is magyar, mivel a németek, tótok, görögök, oláhok, rusznyákok stb. összesen sokkal számosabbak. Olyan, mint hajdanában a szent római birodalom, mely nem volt sem szent, sem birodalom, sem római. Ezért nem a magyar nemzetről kell szólni, hanem a magyar királyságról.

Magyarország fölött nagy végzet súlyosodik. Ez a királyság sohasem fejthette ki teljesen természeti erejét, sohasem állott a Zenithen. Az ókor egyetemes történetében majdnem ismeretlen ez az ország. A hunnok, avarok, magyarok korában csupa rablóhadjárat. Saját választott királya alatt a pártok és az anarchia színpadja, a polgárháború, az ausztriai házból való örökös királyok alatt ismét a vallásháborúk és a török uralom, úgyhogy végre gyarmata lett Ausztriának.

Mindazonáltal mindazok, kik csak külön érdeküket tartják szemük előtt, nem győzik hangoztatni hazájuk páratlan boldogságát. Kétségtelen, hogy örömet lehet élni Magyarországon, különösen a nemességnek, mely vendégszerető, fényűző, szívesen társalgó. De vajjon ebben álljon-e egy állam kiválósága? Nem kell-e mindig arra figyelni, hogy mivé lehetne Magyarország természetes előnyeinek

mértéke szerint, hogy összehasonlítsuk avval, amivé lehetne. Le kell-e végkép mondanunk ennek az államnak haladó tökéletességéről? Kell-e tehetetlenül mindig a közepszerűségnek egyazon fokán maradnunk, egy századdal hátrább a többinél? Kell-e szándékosan vakítanunk egymást, hogy ne lássuk a szembeötlő hibákat és ne emlékezzünk meg arról a számos törvényről, melyek hosszú idők óta elismerik a javítás szükségét és oly gyakran el is határozták, mindig eredmény nélkül?

Ez a javítás, reform vagy megújulás nem mehet végbe Magyarországon másképp, mint diktatúra által, mert a nemzet szét van szakítva nemzetiségek, felekezetek, rendek és osztályok által, melyek mind itt laknak, mert az állam általános érdeke mindig szembekerül az egyesek uralkodó érdekeivel; mert a történet tanúsága szerint Magyarország sohasem lehet nyugodt a pártok és a kölcsönös bizalmatlanság miatt, és így sohasem emelkedhetett az igazi hazafiság magasztosságáig, melynek első kelléke saját érdekének feláldozása a haza általános javára.

Nagyon dicsőítették a magyar hazafiságot a franciák ellen viselt háborúban. Igaz, hogy a nemesség adományai jelentékenyek voltak, de mivel a felosztás nem volt igazságos, sok család tönkrement. De merem állítani, hogy mindez nem történt tiszta hazafiságból. Először is az udvar a Bonaparte-család ellen engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetik; a papságot, melynek nagy a befolyása, ugyanazon gyűlölet táplálja; a feudálisok szintűgy gyűlölik Napoleon rendszerét; az elégedetlen spanyolok felajánlották a spanyol koronát az osztrák háznak; a pápa is lánggal égett ellene. Íme ez okozta a háború új kitörését és ez bírta reá az uralkodó osztályt a nagy hadisegély megadására, hogy fenntartsák az alkotmányt, melyen mindig erőszakot követtek el. A magyar alkotmányért való kiabálás mindig napirenden van, az udvar is izgat: ez élő kísértet, hasznát kell venni. De a helyett, hogy helyre állítanák az alkotmányt, inkább visszafejlesztik és a legalkotmányellenesebb eszközöket alkalmazzák az alkotmány megőrzésének ürügye alatt.

A franciák elleni harc Magyarországon, még a népben is, mely, miután minden lehető módon félrevezették, annyira eltévelyedett, hogy nincs olyan képtelenség, mellyel ne volna eltelve a franciák ellen, és a politikai vakbuzgóságot csak úgy kihasználták, mint a vallásit. Van módja a népet csalás ellen orvosolni. De jól kell kiválasztani és a helyiség megválasztásával. Viszont az, ki becsületes és igaz módon szerzi meg a nép vonzalmát, jótéteményekkel, mindig felülkerekedik.

Egy idő óta a magyarok nagyon lelkesednek nyelvökért. Állami nyelvvé óhajtanák avatni. Noha a nemzeti nyelv előnyei félre nem érthetők, mégis, minthogy több nemzet is van Magyarországon; minthogy Magyarország különben is nagyon el van szigetelve Európában; minthogy a magyar nyelv nincs eléggé megállapítva és finomítva, minthogy több század óta a latin a hivatalos nyelv: ennek kell maradnia jövőre is.

A magyar oligarchák nagy elvakultságban leledzenek politika dolgában. Először is mindenre nézve, ami francia, tudatlanok és félreismerik a helyzetet mind tudatlanságuk, mind szenvedélyes gyűlöletük miatt. Királyságunk ügyeit ép avval a részrehajlással ítélik meg. Ha az előzmények hamisak, olyannak kell lennie az eredménynek is.

Magyarországon számos a széthúzás; a fők ezek közt: a papság, a mágnások, a nemesek, a polgárok, a parasztok mind egymás ellen vannak. A magyarok, németek, tótok, görögök, oláhok nemcsak jelképileg lökik egymást. A katolikusok és protestánsok folytonos harcban állnak egymással a katolikus egyház hatalmi helyzete miatt.

Nincs sem arany-, sem ezüstpénzünk. A rézpénz annyira elvesztette értékét, hogy $\frac{1}{40}$ -ed forint rézpénzben kiverve $\frac{1}{4}$ -ed forint. (II. József polturája ma 15 krajcár.) Egy mázsa réz II. József idejében 33 frt volt, most 80 frt és a pénzverőben 1600 frt. Mégis nagyon hanyatlanak a bányák. A bányák királyi igazgatása 80 frttal fizeti mázsáját, de a lópor árát 10 frtről 108 frtra emelte.

A reform tervezete.

Minden emberi intézmény ki van téve a romlásnak és a reform, a megújulás ép úgy törvénye a politikának, mint a természetnek. Magyarország ugyancsak rászorul arra az újjászületésre, melyet a törvények is elismernek. Abban a rendben, melyben kifejtettem eszméimet, fejezetenként adom elő reformjavaslatomat.

I. Az alkotmány.

1. Magyarország alkotmányát szilárdná kell tenni és rendszerbe önteni. El kell választani a törvényektől, ezeket pedig a rendeletektől.

2. Minden huszonöt évben történjék az alkotmány pontos áttekintése, hogy végrehajtsák azokat a módosításokat, melyeket az idők haladása tesz szükségessé.

II. A katonaság.

3. Mindenki kivétel nélkül köteles az államot védeni vagy hozzájárulni védelméhez. Mindenki, aki nincs kivéve, öt évig köteles szolgálni.

4. Ki vannak véve: a betegek, a gyengék, az egyetlen fiúk, a tudományok és művészetek deákjai, az egyháziak, a tanárok, a hivatalnokok; ezek mind helyettest állítanak, vagy megfizetik a megváltás taksáját.

5. Szükséges a népesség általános összeírása, kivétel nélkül. A hadsereg kiegészítése és szolgálata sorsolás módján megy végbe.

6. Ha letelt a kapituláció öt éve, minden katona hazatérhet; nincs többé hadiszolgálatra kötelezve; hacsak ellenség nem támadja meg a hazát.

7. A nemesség nem tehet kivételt, sőt kiválóan az van kötelezve hadi szolgálatra.

8. A Deperdita el van törölve; minden, mit az ország szállít a katonaságnak, készpénzben megfizetendő.

9. A határőrvidék intézményét fenntartják, tökéletesítik és gyarapítják.

III. Nemesség.

10. A nemesség fennmarad, de a jogegyenlőség és az állami kötelességek teljesítésének károsítása nélkül.

11. A nemesség adót fizet, úgy mint más. Pontosán összeírják a nemességet személy szerint, földjeit és egyéb javait, hogy ezen az alapon igazságosan lehessen megosztani a jövedelmet.

12. Mind az egyházi uradalmakat világiakká teszik és a papságot tisztességesen fizetik.

13. A katonai, politikai és jogi ügyek nem érinthetik a papságot, nem kell tehát ott alkalmazni őket, de nem is szükséges.

14. A papság, a mágnások és nemesek rangja olyan marad, mint volt.

15. Az uradalmak állandó birtoklása megszűnik. Szabadon lehessen venni és eladni a jószágokat, de a vételnek királyi törvényszék előtt kell végbemenni és a tőke hat százalékát kell fizetni az államnak.

16. Ha nemesember bűnt követ el, el kell fogni és elítélni, mint más ember fiát.

17. Minthogy a nemesség szintén köteles hadakozni és adót fizetni, a nemesi felkelés kötelessége alól fel van mentve.

IV. A harmadik rend.

18. A szabad kir. városok számát lehetőleg szaporítani kell. Minden megyébe legalább egy sz. kir. városnak kell jutnia.

19. A sz. kir. városok képviselve vannak az országgyűlésen; polgárokat is lehessen alkalmazni minden hivatalban.

20. Addig is, míg a városi ügy nincs jobban szervezve, a városi hatóság olyan marad, mint aminő most.

V. A parasztok.

21. A parasztnak ép úgy meg legyen a tulajdonjoga, mint a nemesnek és a polgárnak. Az úrbéri járulékok tulajdonaivá válnak.

22. A tized és kilenced el van törölve és nem jár értük semminő megváltás.

23. Kötelesek tovább is megadni a földesúrnak és az államnak, ami azokat megilleti.

24. Ki vannak vonva a földesurak hatósága alól; a királyi tisztviselő az ő törvényes bírójuk.

25. Visszaválthatják a földesúr beleegyezésével összes járandóságait; ezeket a szerződéseket mindig a királyi tisztviselő előtt kell megkötni.

26. Az állam tagjai; minden nyilvános tisztségre alkalmasok és minden személyes joggal rendelkezők.

27. Paraszt, polgár, nemes, mind egyazon mérték szerint adózik.

28. Az egyenes adók három osztályra oszlanak: földadó, fejadó és kiegyenlítés. A nem egyenes adók lesznek: a fogyasztási adó, vám, utak, csatornák, hidak stb.

29. Az összes portális és dicális rubrika és a velejáró zűrzavar megszűnik.

VI. Királyi hatalom.

30. A király teljes teljében rendelkezik a végrehajtó hatalommal és megosztja a törvényhozó hatalmat a rendekkel.

31. A királyi hatalom örökös. A trónörökös nevelésére az országgyűlés jelöli ki a közbizalomra méltó férfiakat.

VII. Törvényhozás.

32. Minden öt évben lesz törvényhozó, minden huszonöt évben alkotmányozó országgyűlés, amely módosíthatja az alkotmányt.

33. Az országgyűlésen egybegyűlt rendek kívánsága és a király szentesítése hoz törvényt.

34. Az országgyűlés állapítja meg az adókat öt-öt évre. E nélkül az adófizetés kötelessége megszűnik.

35. A király miniszterei számot adnak az országgyűlésen az állam adóiról és jövedelméről, és az országgyűlés joga ezekről ítélni és a visszaéléseket megszüntetni.

36. A miniszterek előadják a királyság helyzetének képét; az országgyűlésnek felelősséggel tartoznak.

37. A Diéta tagjai: 1. Mindazok, kiknek százezer forintnyi tiszta vagyonuk van, saját költségükön. 2. Minden megyéből két követ, küldöik költségén. 3. A katolikus és görög püspökök saját költségükön. 4. Két küldöttje a legfelső bíróságnak, kiket a király nevez ki és fizeti. 5. Nyolc főispán, minden kerületből kettő, kiket a király nevez ki és fizet. 6. Hat tábornok, kiket a király nevez ki és fizet.

Ez a Felsőházra vonatkozik; az Alsótáblán résztvesznek: 7. A szabad kir. városok követei saját költségükön. 8. Minden járásból egy paraszt követ, saját költségén. 9. A protestáns kurátorok, kiket a király nevez ki és fizet. 10. Két-két katolikus, protestáns és görög tanár, kiket a király nevez ki és fizet. 11. Négy kereskedő a királyság négy kerületéből saját költségükön. 12. Minden kerületi táblából egy-egy bíró, kit a király nevez ki és fizet.

38. Az lehet csak követ, kiben megbízik megbíznak, bárminő állapotú, akár pap, akár politikus, bíró, katona, tudós, művész, kereskedő stb.

39. Minden táblának megvan a kezdeményezési joga; a királynak is.

40. Az országgyűlést a király vagy biztosa nyitja meg; a két tábla azonnal hozzáfog az elnökök és a jegyző választásához, szótöbbséggel.

41. Egyhónapi vita után a király feloszlathatja a diétát, de joga van összehívni is. A vita nyilvános, a vélemények előterjesztése szabad; a határozathozás titkos szavazással megy végbe.

42. Az országgyűlés ajánlja a királynak az erkölcsi kiválóság, a tudomány és politikai ügyesség által kiváló férfiakat; a felsőtábla kettőt, egyet a mánások, egyet a köznemesek osztályából; az alsótábla hármat: egy tudóst, egy polgárt és egy parasztot.

43. A két tábla együtt ajánlja a trónörökös nevelése számára alkalmas férfiakat.

VIII. Polgári igazgatás.

44. A politikai közigazgatás céljából a király kinevezi a főispánt, a megyei ügyek helyes kezelésére. Az örökös főispánság megszűnik.

45. A főispán ajánlja, a király kinevezi az alispánt, jegyzőt, adószedőt és a judliumokat; a politikai hatóság többi tagját a főispán nevezi ki.

46. A politikai igazgatás el van választva a bíróságitól.

47. Lesznek politikai gyűlések, ahol közigazgatási ügyeket tárgyalnak, azonfelül a hatóság tagjai résztvesznek a megye kinevezett táblabíróinak kisgyűlésén.

48. A megye gyűlését évenként egyszer tartják; nem ülhet tovább 10 napnál.

49. A főispán határozza meg az időt; ő elnököl az első ülésen és előadja a múlt évről szóló jelentést.

50. A gyűlés megválasztja az elnököt és a jegyzőt és folytatja üléseit; a főispán és a tisztviselők nincsenek jelen.

51. A gyűlés panaszokat ad elő, komoly ellenvetéseket számlál elő, a főispánhoz, a kormányhoz, a királyhoz fordul, bevádolhatja a főispánt és az előjáróságot, kérvényez, javasolja, mit tart helyesnek.

52. Az ilyen gyűlésen megjelenhet minden nemes; azok, kiknek 500 frtnyi évi jövedelmük van, szavazójoggal vannak felruházva, a határozatokat titkos szavazással hozzák, a többség dönt.

53. A gyűlés választja a békebírákat, akik a megye különböző vidékein elszórva laknak. Kikiált egy a szavazás útján választott férfit, ki erkölcsi felsősége és ügyessége által megérdemli a közbizalmat.

Felváltva nemest, polgárt, pórt választanak, ki ezáltal kiváló helyet foglal el a gyűlésben és kit a királynak is bemutatnak, mint aki hivatalra méltó. A gyűlés táblabírákat is választ minden osztályból a tisztí gyűlésekre.

54. Ugyancsak a gyűlésen megy majd végbe az országgyűlési követek megválasztása, akár külön minden osztályból, azaz nemességből, polgárságból és parasztságból, akár, ha jónak látják, együttesen.

55. A Helytartótanács a politikai igazgatás központja. Minden főispán ülnöke a tanácsnak, tudósítás, értesítés jogával, de szavazat nélkül.

56. A kancellária megszűnik.

IX. Igazságszolgáltatás.

57. Minden megyének legyen polgári és büntető hatósága, elkülönítve a polgári közigazgatástól; minden megyében legyen békebíró.

58. A királyi tábla négy kerületi táblára oszlik, a királyság mindegyik kerületében egy, melyek részben elsőfokon, másrészen mint fellebbező ítélőszékek működnek.

59. A hétszemélyes tábla megmarad legfőbb füllebbezési bíróságnak.

60. A békebírákat a király nevezi ki; az igazságot a király nevében szolgáltatják.

61. A békebírákat a közgyűlésen választják.

62. A Code Napoleont befogadják Magyarországon, a szükséges módosításokkal.

63. A büntetőjogot a Code Napoleon elvei szerint állapítják meg.

64. Javítóintézetekre van szükség, melyek célja nem a büntetés, hanem a bűnösök javítása és egy adomány a javult szegény részére, midőn kiszabadul.

X. Pénzügy.

65. Minden uradalmat eladományoznak vagy eladnak; a kamaraigazgatás tehát feleslegessé válik.

66. Az állam pénzügyei, az állam jövedelmei és kiadásai a pénzügyminiszterre vannak bízva, akinek számadásait bemutatják a diétának, hogy azokat szükség esetén helyesbítsék, javítsák vagy éppen megváltoztassák.

67. A közeli 5 év alatt a bankjegyek megsemmisítendőek és minden eladott uradalom és jószágeladás elkobzandó, elfoglalandó, erre az egy célra fordítandó.

XI. Gazdasági ipar, kereskedelem.

68. A mezőgazdaság, az ipar és kereskedelem mindazon bátorításban részesül, melyre valóban méltó.

69. Magyarországon szabad legyen a kereskedelem és az ipar. Ezek gyarmati állapota mindenkori eltörölnökö. A királynak a külföldi hatalmakkal szemben meg kell valósítania ezt az elvet.

70. Az országutakat, csatornákat, az egész közlekedés szárazföldön és a hajózás segítségével megalkotásra, könnyítésre, fenntartásra számíthatnak.

XII. A felekezetek.

71. Már itt volna ideje, hogy a felekezeti viszályok végkép megszűnjenek Magyarországon! Minthogy a protestáns vallás egyenjogú a katholikussal, kétségtelen, mindkét felekezet egyenlő joggal folytatja hitét. Szintúgy a görög is.

72. Minden vita de turribus, transitibus, reversalibus, turribus et campanis, praescriptionibus, plebanis vel ecclesia catholicis faciendis; mixtis matrimoniis, applicatione ad officiis etc. el van mindenkorra törölve a keresztyén hitbeliek egyenlő joga által.

73. Minden vallásnak az erkölcs és az erény a célja, ezért a kormánynak gondja lesz arra, hogy ezt a magasztos célt politikai intézmények által is előmozdítsa.

XIII. Az iskolák.

74. A nevelés és az iskola is ugyanazt a célt szolgálja a keresztyén egyházak egyenlőségének alapján.

75. A kormány közvetlenül oltalma alá fogadja minden vallás papjait, gondoskodik tisztességes ellátásáról, és ép oly módon gyámolítja az iskolát, a tudományt és művészetet is.

Megtérés.

Úgy hisszük, az előbbiekből megismerkedtünk Berzeviczy Gergely tehetségével, belátásával, buzgalmával. Tudós és politikus egy személyben. Hazafi-e a szó mai értelmében? Annyi benne a rejtélyes vonás, hogy csak nehezen jutunk lelki életének problémájához.

Az elején kell kezdenem. Kétségtelenül ritka elme áll előttünk, melyet tudományos, mélyen szántó gondolkodás ékesített. Fiatalkorában nyilatkozott már benne a vágy kitűnni, megmutatni, mire képes, mit várhat tőle a haza, az emberiség. Göttingai diákkora egyszerre az akkori tudományos világ fénykorát idézte eléje és Schlözer meg Achenbach példája a rideg, kritikus valót, a kameralista, gazdasági észjárást érlelte meg benne. Milyen messze esett a híres, hazafias felfogástól, mely szerint «Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita». Bejárja Nyugat legműveltebb, leggazdagabb államait, mindenütt, még az angol királyi udvarban, sőt Versailles-ban is szívesen fogadják. De haza kell kerülnie anyjához, ügyvédkedni, majd elhelyezkedni, tehetségéhez mért foglalkozást, éltető munkát keresni. Kielégítheti-e őt a fogalmazó-gyakornokság Budán, vagy a távollevők követségének csekély eredményű részvéte a híres 1790—91-i országgyűlésen? József császárhoz fordult,

kihez oly közel állott szándékaiban, de ott sem vívhatott ki sikert. Elsavanyodjék-e teljesen kicsinyes, korlátolt viszonyok közt?

Két eszme tartotta benne a lelket. Az egyik a szabadság: annak érvényesülése minden akadály közepett, úgy, amint Voltaire és Diderot tana megváltoztatta az európai államok gondolatvilágát. A felvilágosodásnak utat kell törnie magának. *Manch-Hermaeon*ja ezt az oldalát világítja meg énjének. A másik az evangélikus hithez való ragaszkodása. Ez nem lehetett el a katolikus egyház ellen való, kétségtelenül túlzott támadások nélkül. Az 1790—91. XXVI. törvénycikket nem látja megvalósítva, e téren határozott reakció áll be, és nem csuda, hogy éles a hangja és kíméletlen a kifejezése. Hisz ő angol királyságra számított Magyarországon, úgy hogy személyisége is megtalálja méltó elhelyezését. Ebből ugyan nem lett semmi, II. Leopold bölcsességének sikerült lecsendesíteni, magához vonni a haragosan hullámozó magyar lelket. Volt ismét szeretett király.

Politikai szemlét tart; úgy látja, hogy Magyarország képes kivívni függetlenségét egymagában is. Csak azért nem bírta eddig, mert idegenek uralkodtak rajta. Egy magyar katona sem fordulna hazája ellen. Ez az az időpont, amelyben Festetics, Laczkovics és társaik magyar hadsereget követeltek. Van sereg, van raktár, van vár. Ami jövedelmet eddig kivittek, avval most az ország rendelkezne.

Francia vagy angol uralkodó kellene — porosz nem, az önkényuralomhoz szokott. Franciaország most tehetetlen, csak az angol felelne meg Magyarországnak. Mindjárt lenne kereskedés, gyár, pénzforgalom. Erre az alapra óhajtott volna építeni Magyarország boldogabb jövőjét. Készített is térképet, mind a négy világtájra szólót. Pest a központ, onnan indul meg a forgalom nyugatra Bécsnek, északnyugatra Lembergnek, keletre Szolnok, Cegléd, Kőrösbányának, délre Pétervárad—Zimonynak, délnyugatra Fegyerváron, Zalaváron, Varasdon át Fiuménak. Széchenyi közlekedési, vasúti tervezetének itt az eredete. Ezt a tervezetet aztán, midőn Napoleon elrendelte a kontinentális zárt, továbbvitte északra Oroszország, délen Törökország és India

felé. Ez pedig — terv maradt. Ami megmaradt belőle többi gazdasági munkái közt a Magyarország és Ausztria közti gazdasági viszony fejtegetése, mely hazánkat gyarmattá súlyesztí — itt a Védegylet csirája.

Jó magyar volt-e? Sokkal büszkébb volt, semhogy mutatná. Fáj neki, hogy a 7 milliónyi nép közt csak két millió a magyar. Inkább csökkentí, semhogy emelné számokban a magyarságot. Hisz annyi a tót, a német, a szerb, az oláh, a görög. Az 1790—91-i hazafias láztól távol maradt. «Most az a divat, hogy mindent dicsőítene e hazában. Ez a divat az udvartól származik, mely hízeleg a magyaroknak, hogy segítséget nyerjen tőlük. Ez a fellángolás a magyar nyelv iránti lelkesedésből származik, mely azonban elfajul föllengző bálványozásában mindannak, ami magyar. Így elkényeztetett gyermek lesz a magyarból és világos, hogy nem ez kell hazájának, sem neki.

Egy idő óta a magyarok nagyon lelkesednek nyelvökért. Állami nyelvvé óhajtanák avatni. Noha a nemzeti nyelv előnyei félre nem ismerhetők, mégis, minthogy több nemzeti-ség is van Magyarországon; minthogy Magyarország különben is nagyon el van szigetelve Európában; minthogy a magyar nyelv nincs eléggé megállapítva és finomítva; minthogy több század óta a deák a hivatalos nyelv: ennek kell maradnia jövőre is.»

Ne essél kétségbe, kedves olvasóm, e hideg ítélet halatán. Midőn a magyar nyelvet hivatalossá akarták emelni, és a magyar tudós társaság alapítását hozta szóba Révai Miklós *Jámbor szándéka*, az államtanácsban éppen nem talált támogatást. «A magyar hivatalos nyelv behozása oly újítás, mely a nem magyar lakosoknál, németek, illyrek, tótok, horvátok, rácok, oláhok, rusznyákoknál, nagy izgatottságot keltene. Hat millió nem indulhat két millió után.» Ez Izdenczy államtanácsos véleménye, és ez győzött. A diéta feloszlásával egyre fogy a buzgalom. Meg kellett elégedni avval, hogy a Felség nem hoz be idegen nyelvet. «Hogy pedig a magyar anyanyelv inkább terjedjen és csinosodjék, a gymnasiumokban, akadémiákon és az egyetemen külön tanítót kell alkalmazni a magyar nyelvnek és stílusnak, hogy

azok, kik azt nem bírják, valamint azok is, kik már ismerik, de nagyobb tökéletességre akarnak eljutni benne, alkalmat nyerjenek arra, hogy a kormányzéki ügyeket még deák nyelven tárgyalják.» Most még nem — ez nagy ígéret.

A szalmaláng lelohad. Három évvel később, 1794-ben, Berzeviczy Gergely alapítványt létesít, 1000 forintban, a magyar színház felállítására, mely addigra egészen tönkrement.

Berzeviczy tovább dolgozik, terveket sző nagy kereskedelmi összeköttetésekre és ír, munkálkodik protestáns egyháza érdekében. «Eljött a tehetetlen kor», a nagy háború, a francia forradalom és Napoleon ellen lefoglal minden energiát. Épen nem épületes szerelmi ügyei nem járulnak boldogságához. Úgy látszott, elveszti már az összeköttetést a nagyvilággal, hisz hazája tele van «naderer»-rel, vertrauterrel, spiclivel. Íme, egy nagy lékütés. Napoleon eljő Bécsbe, összehívja a magyarokat a Rákosra, elszakadást kíván Ausztriától, függetlenséget ígér. Most megvalósulhat Berzeviczy álma. Napoleon által meg lehet újítani, széppé, dicsővé, felvilágosodottá tenni a hazát. Helyreállítani a jogegyenlőséget katolikus és protestáns egyház közt. Ez szinte bámulatosan kidolgozott javaslatának magva: ez a munkája viszi őt előre, mint ahogy a Keresztelő megelőzi az Üdvözítőt, ő Széchenyi Istvánt.

«Ó, kedves hazám!» — így szól Napoleon előtt — «ölelek és szívemre szorítalak! Vajha közeledő politikai halála kövesse dicső feltámadásodat és mennybemeneteledet.»

Ne ítéljünk gyorsan. Széchenyi is keresett új hazát, még Amerikában is. Széchenyi is úgy vélekedett, még 1847-ben is, hogy intézményeinknek legföllebb 10 százaléka üti meg a mértéket.

Berzeviczy 1809-ben új égről, új földről álmódott.

MARCZALI HENRIK.

EGY ELKÉSETT LOVAG LEVELEI.

— Első közlemény. —

I.

192* szeptember 20.

Édes ifjú leány!

Még talán sohasem voltam ilyen zavarban. Igazán nem tudom, hogyan kezdjek hozzá. Félek, hogy akármilyen óvatos, akármilyen finom leszek is: elrontom. Hajh, nehéz is az én dolgom nagyon! — (Ötven év!) Eh, de hagyjuk most ezt! Hiszen ha erre gondolok, tüstént abbahagyom az írást, pedig még bele sem fogtam.

Hány álmatlan éjszaka, hány nyugtalan reggel, nap, óra, perc múlt el már kétségbeesett habozás közepett! Százszor lemondtam, ezerszer visszariadtam, s végre — végre mégis csak itt ülök az asztalnál és írok. Arcom elborul, szemem szomorún követi szálkás, egyenes betűimet, s a lelkem fáradtan libbenti meg csüggedt szárnyát, hogy búsan repüljön a maga fényes nyomában, mint a lángcsóva után a füst.

Most reggel van, szeptembervégi, bágyadt sugarú reggel. Mozdulatlan, halványzöld lombok között hangtalanul röpköd két kis madár. Nem dalolnak; ők tudják, miért.

Az éjjel tudtam aludni. Aludtam és álmodtam.

Nagyon, nagyon különös álmom volt. Némelyik álmot leírni nehéz, majdnem lehetetlen, s én mégis megpróbálom. Azt álmodtam, édes ifjú leány, hogy egy nagy, gyönyörű kertben fa voltam; vénülő, hervadt lombú fa. És azt is éreztem, hogy búsan csüggenek ágaim és panaszosan zörögnek rajtuk a levelek. Tőlem jó messze, a kert másik felében, haragoszöld fütengerből sudár csemete nyúlt a nap felé. Halványpiros szárú, üdezőld levelek reszkettek vékony ágain és csillogó bogarak zúgtak körüle a fényben.

Oh, hogy' vágytam én ez után a kis fa után! (Mégfoghatatlan, úgy-e? Én sem tudom megérteni, de) vágyott a vénülő

fa a sudárba szökkenő-csemete után. Szerettem volna, hogy az ő friss lombjai közénőjjenek az én hervatag leveleimnek. Már majd megölt a vágy.

És egyszer csak jött a kertész. Sokáig járkált a kert utain, végül megállott a kis csemeténél, aztán ásni kezdte. Megrémultem. Elviszi, elviszi! Kiáltani szerettem volna, de mit tehetne mást egy vén fa? — panaszosan zörögtek ágaimon a levelek. A kertész kiásta a kis fát és hozta én felém és letette a földre az én árnyékomba. (Oh, mily szeretettel borultam fölé!) Aztán újból ásni kezdett. Nagy gonddal gödröt vájt lombsátorom alá. Egy-két gyökeremet ugyan elvágta az ásó, és én haragos fájdalommal ráztam meg lombomat, de azért remegve vártam, hogy mi lesz.

A kertész fölvette a kis csemetét és — hála Istennek! — odaültette lombjaim alá a gödörbe. Boldogságomat leírni nem lehet; pedig, pedig a kertész arcán valami sajátságos rosszindulat látszott és ezt a különös megjegyzést tette:

— Hadd legyen itt az árnyékban, míg jól megerősödik. Hogyan? Hát azután megint kiássa és elviszi?

A kis fa pedig nyúlt, nyúlt. Üde levélkéi belenőttek hervadó lombomba. Ágaink összefonódtak. Vágyam teljesült. Oh, minő boldog voltam én, a szegény vénülő fa! Együtt lenni azzal, akit szeretünk! Éjjel-nappal, örökkön együtt lenni. Leveleink csókolóztak, ágacskaink ölekeztek és az esthajnali és a pitymallati szellő susogó nyelven olyan sok szépet mondtak egymásnak. Oh, milyen boldog voltam én! Hogy' szerettem utolsó tavaszomnak minden forróságával, minden ábrándjával az ifjú fát! És ő is oly bizalmasan, olyan édesen simult hozzám!

De egyszer csak jött a kertész. Kezében nem ásó volt, hanem balta. Megállott mellettünk. Minden kis levélke csakúgy reszketett ágaimon.

— Most már ezt a vénet kivágom — mondta kajánul.

És a következő pillanatban rémes fájdalom hasított belém, és a szegény, öreg fa megrendült gyökerétől a csúcsáig. Fölbredtem . . .

Úgy-e, különös álom volt ez? Szokatlan, fölfoghatatlan, s mégis olyan összefüggő, világos. A vágy, a boldogság, gyöt-

rődés, öröm és fájdalom mind olyanok voltak, mintha ébren, a valóságban éltem volna át.

Édes ifjú leány, mondja csak, megérti, megértette ezt az én különös álmomat? Merne, tudna felelni arra a kérdésre, amely ebben a csodálatos álomban lappang? Volna mit felelnie? Mosolyog-e, haragszik? Fog nekem mondani valamit, ha találkozunk?

Oh ne, ne mondjon még semmit! Tegyen úgy, mintha nem is kapta volna meg ezt a szerencsétlen levelet. Nagyon félek a választól.

Majd később, majd néhány nap múlva megint írok, addig maga sem írásban, sem szóval ne válaszoljon. Most még csak gondolkodjék az én különös álmomon.

Nem írok többet.

Kezét csókolja, félő szeretettel

Elkésett lovag.

U. i. Valahogy' ki ne csúfoljon ám! Hiszen ország-világ tudja, hogy én nem vagyok lovag, hanem tisztviselő, mellesleg író, s a nevem Borúss Miklós. De én azért csak megtartom továbbra is ezt a nevet, amit választottam, s majd a maga édes kis füle s a maga drága szívecskéje lassan megszokja. Mert a név találó.

II.

Édes ifjú leány!

Szeptember 25.

Kerültem magát, nem akartam sehogy' sem találkozni, de a véletlen tegnap összehozott bennünket. Maga bámulatos ügyességgel távolította el kísérőjét, s mi rövid időre egyedül maradtunk.

Szólhattam volna, megkérdezhettem volna, mit mond a levelemre; azonban nem akartam megszegni fogadásomat: hallgattam. Maga sem szólt.

Piros ajka néma volt, de beszélt a szeme. És hogyan beszélt az a két sötét szem! Hogy' nézett rám! Megremegett tőle a lelkem, mint a nap közeledtére a harmat a fűszálon. Hol tanulják, maguk leányok, ezt a csodálatos tekintetet? Vagy mi is tudunk úgy nézni?! Mély tenger az ilyen pillantás, el lehet veszni benne.

Istenem, igaz lenne, lehetséges volna!? Maga, drága lélek, maga... engem?... a viruló, ifjú fácska a vén fát?... Az álom... az én csodálatos álmom... elindult volna a teljesedés útján?...

Leány, ne játsszék, ne játsszék! Gondolja meg, mit csinál. Gondolja meg, kicsoda maga és ki vagyok én. Maga húsz éves múlt, én pedig ötven...

Azonban meg ne ijedjen ezektől a zaklató kérdésektől, amelyeket föltámadó lelkiismeretem dobált ki magából! Nem azért vagyok én túl «első ifjúságomon», hogy ne tudnék gondolkodni. Csak olvassa szépen el ezt a levelet és akkor mindjárt megérti, mit akarok én. Aztán majd maga is elmondja nékem, hogy mit szándékszik cselekedni szerencsétlen udvarlójával (velem).

Úgy tudom, hogy maga a jövő év június elején elutazik hosszabb tartózkodásra az édesanyja testvéréhez nagyobb városba, hol a jó Irma nénije szeretné magát férjhez adni. Nos, drága leány, ezt a félesztendőt, amit még itthon tölt, pontosabban: ezt a nyolc hónapot kérem én magától és a sorstól. Ezt a nyolcszor harminc napot adja nekem, hogy még egyszer (utoljára) megfürdethessem a lelkemet a szerelem bűvös fényében.

Milyen gyönyörű lesz ez a mi viszonyunk! Már eleve magán viseli az enyészet sötét bélyegét: halálra született. Fölötte fog lebegni a rövid élet fájdalmas tragédiája. De éppen azért szép lesz, mert csak az a szép, ami szomorú.

Mit kérek én magától? — Majd elmondom mindjárt egy-két (szép) hasonlattal.

Képzelve, hogy maga ott robog az élet országútján az ifjúság tüzes paripáitól vont kocsiján, s az út szélén öreg vándor áll hajadonfővel, kalapját kezében tartja, mély alázattal maga felé nyújtja és kér, esdve kér... egy jó szót, nyájas pillantást...

Vagy képzelje el, hogy maga ott ül a tavasz fényes trónusán, fején illatozik az ifjúság pompázó koszorúja. Most megáll a trón előtt egy bús ember, öregedő, kifosztott, százszor csalódott, és esdve kér... egy szál virágot a dús koszo-

rúból . . . csak egy szálat, hiszen az meg sem látszik a gazdag koszorún.

Lássa, kedves ifjú leány, csak ennyit kér Elkésett lovag, csak egy jó szót, nyájas pillantást, egy szál virágocskát. Nem többet.

És maga, úgy-e, megád ennyit? Hiszen maga dúsgazdag. Mert tanulja meg, hogy nem a tapasztalás a kincs, hanem az ifjúság.

Ne gondolja ám, hogy a jó szóért, az egy szál virágért semmit sem kap cserébe. Dehogynem kap! Majd meglátja. Mert ha én (hogy tovább fesse a képet, amit a fáról álmodtam), ha én az élet fájának hervadó lombja vagyok is már, de hajnali szél borzogatja még e fa leveleit és ágán édesszavú madárka csattog.

Majd meglátja, hogy ez a lélek, az én lelkem, habár az élet kifosztotta, megcsalta is, még mindig olyan bánya, melyben van, lesz a nyolc hónapra elegendő kincs. Majd meglátja, hogy ez a hervadt arc, amit a múltó évek festettek át, csak lárva, siralmas, undok lárva, s mögéje friss és ifjú lélek van bezárva.

Most már elérkezett az ideje, hogy akár írásban, akár szóval valamit feleljen. De csak őszintén, csak nyíltan. Ne kíméljen. Ilyen esetben a kímélet százszor fájdalmasabb és megszégyenítőbb, mint az elutasítás. És különben is: tőlem könnyű lesz megszabadulni. Nagyon könnyű; akár később, akár most mindjárt. Csak egy szó és Elkésett lovag úr fölkap szárazcsontú gebéjére, s úgy elvágtat, mintha sohasem lett volna itt.

Jól gondolja meg, amit írtam, és aztán feleljen.

Válaszát várja (de hogyan várja!) a maga fekete haját, sötét szemét, ifjú lelkét félve imádó

Elkésett lovag.

III.

Édes utolsó Szerelmem!

Szeptember 30.

Tehát írt.

Tehát szeret!

Vajjon el tudja-e maga képzelni az én lelkiállapotomat? El tudja-e képzelni azt a keserves állapotot, amikor a kétel-

kedés ördöge vigyorogva hajítja szívemet (szegény, meggyötört szívemet) az öröm és a bizalom fényes angyalának. A fényes angyal megnézi ezt a törődött szívet, glóriás fejét megcsóválja, s fájdalmas mosollyal hajítja ismét vissza a kétkedés rút ördögének. S ez a borzasztó játék immár negyedik napja tart!

Kínlódom és gyötrődöm határtalanul. Nincs óra, de nincs perc, amikor ne üzné, kergetné bennem egymást ez a két érzelem: a bizalom és a kétkedés. Az egyik pillanatban elhiszem, hogy engem még lehet szeretni, a másik percben tovasodorja ezt a szép gondolat-virágot a kétkedés forgószele. Képzelden el két birkózót, akik napokon át minden izmukat megfeszítve, zihálva, véres verejtéket hullatva küzdenek és egyik sem bír győzni. Közben pedig lelkemet, ennek az ádáz viadalnak a porondját, összegázolják.

Végül mégis csak győzött az én (fájdalmas szerelmemből fakadó) hitem, hogy talán, talán... egy félévig... engem is lehet szeretni. A kockát elvetettem, történiék, aminek történni kell: kiadom kezemből sorsomat. Legföllebb a szívem szakad meg; azonban ez nem tart vissza, mert a szerelmes szívnek könnyen ez lehet a sorsa.

Lássa, lássa, kedves ifjú leány, ilyen szörnyű vihart támasztott lelkemben a maga rövid levele, amelyben egyszerű szavakkal csak annyit írt, hogy szeret és attól fél, hogy majd *én* nem fogom szeretni magát, mert maga nagyon közönséges leány és nagyon is egyszerű, míg én nagytehetségű író vagyok. (Hagyjuk ezt, kislány!)

Édes Annuska, hiszen tudja, hogy én őszinte fiú (immár félszázados fiú) vagyok s hogy azokhoz, akiket szeretek és akik hozzám vonzódnak, bámulatosan őszinte szoktam lenni — tehát magának is őszintén megírom, amit gondolok. Ismerem én magát s tudom, hogy egyszerű lélek. De, lássa, nekem éppen ez a maga bájos egyszerűsége tetszik, éppen ez hódította meg az én nem közönséges lelkemet.

Levele itt van előttem. Amint írok, minden pillanatban belenézek, s ha meglátom édesen lányos írását, telefut könnyel a szemem, s alig látom a magam egyenes betűit. Szeret, szeret! — ujjong a szívem — ő szeret! És magam elé képze-

lem a maga gyönyörű arcát. Itt néz rám két szomorúfényű, fekete szeme ; halvány, kissé fájdalmas mosoly fut át vékony, piros ajkán, mint mikor a friss rózsaszirmot megérinti a hervadás sóhajtása ; lazán föltüzött barna haja bánatos keretet ad fehér arcának és keskeny, sima homlokára a szerelem rózsaszín és a gond homályos felhőcskéit képzelem. Halk neszt hallok, mintha itt toppannának könnyű, kecses léptei.

És újra meg újra fölujjong a szívem : ez a bájos, gyönyörű lány engem szeret. Enyém lesz addig az eltűnő, rövid ideig az a sok szépség, ez az édes báj. Enyém lesz agyának minden kedves gondolata, szívének minden érzése. Enyém lesz, az enyém!

Most pedig idefigyeljen, drága szép leányka! Ha már csakugyan elhatározta, hogy abból a hosszú életből, amely még a maga teljességében kiaknázatlanul birtokában van, nekem szánt nyolc hónapot : akkor, úgy-e, nem haragszik, ha kissé többet is merek, mint amennyit eddig mertem. Tehát jól figyeljen ide. Én mindennap kettőig hivatalban vagyok. Azonban öt órától hétig a városi könyvtárban dolgozom. Ebben az időben oda senki sem jár ; ott maga engem időnkint minden feltűnés nélkül fölkereshet. Azzal az ürügygel jön, hogy könyvet vesz ki. Legyen nyugodt, engem és magát senki sem fog gyanúsítani. Különben is, csak rövid ideig lesz ott nálam, s a többit majd megbeszéljük és megírjuk egymásnak. Mert én magának gyakran fogok írni : lelki szükség ez nekem.

Úgy-e, eljön? Úgy-e, nem fél tőlem? Higgye meg, hogy sehol a világon nincs nagyobb biztonságban, mint énnálam. Mert én nagyon, nagyon szeretem magát. Meg sem próbálom leírni, hogyan szeretem. Majd lassan megérti, látni fogja, érzi és elhiszi.

Holnapután (október 2-án) jöjjön el. Csakugyan kap is majd szép olvasnivalót. Holnap pedig jöjjön el a kultúr-ünnepélyre ; magának és kedves anyjának itt küldök két jegyet. Maga eléggé független lány. Özvegy édesanyja mindig magára hallgat, s így semmi akadályja sincs találkozásunknak.

Isten vele! Szívemnek minden gyöngéd érzése, agyam-

nak minden szép gondolata a magáé; nagyon kérem, becsülje meg!

Itt ülök merengve, mozdulatlanul, de a lelkem lázong, szívem dobog és a szerelem minden fájdalma, öröme, mélysége, kínja, kéje itt forrong keblében a szerencsétlen, magát imádó

Elkéssett lovagnak.

IV.

Drága Mindenem!

Október 4.

Úgy-e, milyen jól sikerült minden? Úgy-e, minő kegyes volt hozzánk az ég? Édesanyja nem jöhetett el az ünnepélyre, s mi ketten, nagyobbára idegenektől környezve, milyen jól elbeszélgettünk, sőt a mi titkos szerelmünkéről is ejthettünk egypár szót. És aztán a könyvtárban, a könyvtárban! Oh, az a húsz perc! Én mindenre tisztán emlékszem!

Nagyon bájos volt maga, mikor fölkiáltott: Milyen szép itt minden! És valóban szép is. A csinos vasállványok, a padló új szőnyegei, az áttört vászonfüggönyök, a némán sorakozó könyvek, amelyek hallgatagon zárják magukba kincsüket, az emberi szellemet. Hát még maga, édes! Az immár korán lebukó nap búcsúzóul piros sugarakat küldött be az ablakokon, s mi ott álltunk a szelíd fényben. Csillogott a maga sötétbarna haja és csillogott az én fehéredő halántékom.

A torkom kiszáradt, a hangom reszketett. Nagyon szégyeltem, s csak az vigasztalt némikép, hogy a maga hófehér keze is ugyan remegett.

— Hát igazán szeret egy kicsit? — kérdeztem félve.

Maga mélán elmosolyodott:

— Igen.

És egymásra mosolyogtunk. Az ős bágyadt, fájó — és a tavasz az ő friss, ígéretes mosolyával.

Igazán nem tettem mást, mint hogy gyöngéden megfogjam fehér kacsóját, és egy még gyöngédebb csókot nyomjak rá. Milyen boldogan rezzent maga össze, azután egy vilámgyors, meleg pillantást vetett rám, mintha láng csapott volna ki a szeméből.

Nem is eresztettem el többet a drága kis kezét, sőt megkerítettem a másikat is. Aztán leültem egy székre, a

magamét mellé húztam, leültem közel magához és úgy beszélgettünk (de többet hallgattunk) szépen, csöndesen.

Bizonyosan tudtam, hogy csókot is adna, ha kérnék, de még nem akartam. Fájt volna, ha nem nyújtotta volna édes ajkát az első szóra. Az én koromban más értelme van már a visszautasításnak, mint a fiataloknál. Az ötvenéves gavallért már komolyan is visszautasíthatják.

Lassan megeredt ajkamon a beszéd, s maga bámulva hallgatta szavaimat. Nem csodálom. Igazán szép gondolatok születtek szerelemtől részegült agyamból. Úgy, hogy volt, aki még jobban bámult, mint maga, kedves. És ez a bámuló — én voltam. Nem hittem volna, hogy így meg tudja fiatalodni. Mert megfiatalodtam. A szívem frissen dobogott, a vér száguldott eremben, s a hangomat színesre festette az indulat. Éreztem, hogy képes vagyok a maga szívét fölgyújtani; tudtam, hogy maga engem szeret.

De már ekkor átsuhant szerelemtől kigyúlt lelkemen az árnyék: s ennek nyolc hónap múlva vége lesz.

Közelébb hajoltam magához és beszélni kezdtem:

— Több mint egy éve szeretem már magát, de titkoltam, pedig ez nehéz mesterség ám. Mintha tüzes vasat hordtam volna mellemben, úgy égetett ez a szerelem és mégsem akartam bevallani soha. Félttem, hogy talán kinevet, de még jobban mástól félttem. Attól, hogy a mi szerelmünk csak múló boldogság lehet, amely felett már születésekor ott lebeg az enyészet árnya. Pedig olyan nagyon, olyan mélyen szerettem magát, ahogyan még nem szeretette senki és ezután sem fogja szeretni senki. Úgy-e, nagy szó ez?

— Nagy szó — felelte maga komolyan.

— Mégis igaz, mert én magát reménytelenül szeretem.

Riadtan pillantott rám, olyan tekintettel, mintha kérdezte volna, hogy hát miért reménytelenül. Hiszen maga, maga... hajlandó lenne hozzám jönni feleségül...

Én ezt olvastam ki tekintetéből és abból a sokatmondó kézszorításból, amellyel biztatni akarta szegény Elkésett lovagot. Mégsem szóltam. Most nem, majd máskor. Most elég volt a fájdalomból, örülünk a jelennek. Úgy, úgy, csak szorítsa meg a kezemet; úgy, úgy, csak tegyen boldoggá egy

jó szívet, gazdag lelket, majd ezt a tettét aranykönyvbe íratja a jó Isten.

Fölvidultam. Tréfa tréfát kergetett ajkamon, és maga is fölvidult. Szeme tüzelt, arca olyan lett, mint a mosolygó tavaszi égbolt, és föl-fölkacagott, kedvesen, halkán, mint a szerelmes gerle az erdőn.

Úgy-e, milyen édes mindezt újra meg újra átélni? Úgy-e, maga is százszor végiggondolta már ezt a húsz percet? Talán soha belé nem fáradna ebbe az ember.

Én halálos szerelemmel a szívemben maradtam ott az üres könyvtárban, mikor maga fölkelt és — láttam, láttam — nem szívesen magamra hagyott.

Én újra megcsókoltam fehér kezét és maga boldogan elmosolyodott a csókra.

Úgy-e, nemsokára megint eljön? De vigyáznunk kell. Így tehát csak 10-én jöjjön, ha teheti. Megint itt várom ezen az édes, szép helyen és — ha megengedi — megcsókolom az ajkát. Jó lesz? Nem fog — úgy-e? — megharagudni a magát határtalanul szerető

Elkéssett lovagra.

V.

Imádott Angyalom!

Október 12.

Nem bánja, úgy-e, ha elmondom, amit pedig úgyis csak mi ketten tudunk? Elmondjam? Hogyne mondanám el, mikor ez olyan, mintha újból átélném őszbehajló életem legszebb félóráját.

Szívdobogva vártam.

Egyszer félénk, alig hallható kopogtatás, és hirtelen besurran a félig nyílt ajtón a maga kecses alakja. Szép arcán boldog izgalom lángol. Sietve beszél:

— Úgy-e, rossz lány vagyok én, hogy ide feljövök?

Sugárzó szemmel nézek magára:

— Maga a legaranyosabb teremtes a világon — és boldogan hallgatom, milyen szépen muzsikál a hangom. Talán nem is én beszélek.

— De így titokban! — suttog maga, és olyan egész alakja, mint egy édes titok.

Én ülök a széken, fogom a kezét és odavonom magam mellé. Suttogok én is :

— Bizony, hogy titokban. Hiszen épen ez a gyönyörű, kedves Annuskám. Nincs a világon fölségesebb, mint a titok. Én valahányszor ezt a szót hallom, mindig jól bezárt, magányos szobácskára gondolok. Este van. A kályhában duruzsol a tűz és az asztalon tejüveges lámpa ég. Csak ketten ülnek a végtelenül barátságos szoba melegében, s néznek egymásra, szótlánul. Igen, szólniok nem kell ; mind a ketten tudják, mit gondol a másik ; azt az édes titkot, hogy : én téged kimondhatatlanul szeretlek. És ezt a világon senki más nem tudja, csak ők ketten.

— Igaz, igaz — rebegte maga.

— És kint az emberek közt is, ha egymásra pillantanak, azt mondják : én téged kimondhatatlanul szeretlek. — Oh, ez olyan gyönyörű, nincs ennél szebb a világon!

Hogy' megértik egymást azok, akik szeretnek ; hogy' megértett maga engem! Boldog elragadtatással lehelte felém :

— Gyönyörű, gyönyörű.

Elmosolyodtam :

— Engem pokoli módon mulattat, hogy a mi titkunkat nem tudja senki ; hogy milyen arcot vágnának az emberek, ha tudnák, hogy maga most itt van mellettem és most mindjárt meg fog csókolni.

Világosan éreztem, amint megremegett a teste és húzó-dott volna, meg nem is.

De én fölkeltem, vállát szelíden átkaroltam és ajkamat gyöngéden ajkára nyomtam. Ujjongva éreztem, hogy a csókomat visszaadja, s az első csók után félénken, finoman átfogja fejemet és ezzel fölhatalmaz a második csókra.

Talán maga is boldog volt, de én, én . . . (megáll kezemben a toll . . . mit írok, mit mondjak?) én úgy éreztem magam, mint mikor az elítéltnek a vérpadon kegyelmet hirdet a fehér zsebkendő : nem akartam hinni, ami történt. Lehetséges-e, hogy maga engem csókol, csókol — hogy megcsókol? Engem? maga?! Hát olyan időt élünk, mikor az álom valóra válik, amikor csoda történik?! Amikor télen virág nyílik, kihajt a száraz ág és a tavasz nászt ül a téllal?

Később magamhoz tértem.

Azután beszélni kezdtem magának. Éreztem, hogy szép, új dolgokat mondok és hogy a maga lelke úgy issza a szót, mint a mézet a méhecske. Még tréfáltam is, pedig folyton éreztem, hogy szerelmünk virága hervatag, gyümölcse megérni soha nem fog. S mégis, mégis : milyen gyönyörű szeretni fájón, szeretni reménytelenül, szeretni halálraítélt, utolsó, szomorú szerelemmel!

Mikor elment, sokáig nem bírtam fölkelni a székről. Nem bírtam kikísérni magát, úgy elhagyott minden erőm. Úgy látszik, ezután csak addig élet nekem az élet, míg a maga bűvös-bájos szerelme rámárasztja sugarát. Olyan lettem, mint a báb, amelyet a fal mögül titkos mágnes mozgat ; ha elviszik a mágnest, a báb összeomlik.

Szeressen! Majd meglátja, ez a nyolc hónap életének legdrágább emléke fog maradni. Most magát egy férfi szereti ; komoly, mégis gyermeklelkű, talpig-férfi.

Hogy' szeretem én magát! Nem hiszem, hogy akadjon még az életben, aki ilyen nagyon, ilyen búsán szeresse.

Tudom én, hogy ki és mi lehetek magának. Tudom én, hogy az én szerelmem csak egy kis csillag a maga ifjú életnek egén, s ha feljön a nap, egy ifjú iránt való szerelme : akkor az a kis csillag eltűnik. De ha valamikor — amit Isten soha ne adjon! — a nap elhomályosulna vagy lemenne : akkor a szerény kis csillag újra fölragyog.

Szeretlek, imádlak. Emelj magadhoz az ifjúság fényes dicsőségébe, szerelmed magas egébe, s egész életére boldoggá teszed a téged imádó

Elkéssett lovagot.

U. i. Bocsásson meg, hogy véletlenül te-nek szólítottam. Ne botránkozzék meg rajta, hiszen magamban úgyis mindig te-nek szólítom.

VI.

Egyetlen drága Szerelmem!

Október 25.

Egészen bizonyos, hogy az én boldogságom nem tarthat sokáig. Még addig a nyolc hónapig sem. Vagy magam ölöm meg (egy pár perc múlva), vagy valaki más, de biztosan megöl-

jük. Ezt onnan tudom, mert mostan túlságosan is jó hozzám a sors. Ez alatt az elmúlt két hét alatt ötször találkoztam magával, s az emberi boldogság ötször ragyogtatta rám fényes napját. Meg kellett győződnöm arról, hogy maga engem csakugyan szeret. Minden mozdulata, tekintete, csókja bizonyítja. Nem látja hervadt arcomat, nem nézi szürkülő hajamat, csak szeret, szeret. Magához vonja fejemet, kebléhez szorítja kezemet. Hangja remeg, szava elhal és a tekintete mélyé válik, mint a mese-kút, amelynek mélyén a boldogság vize csillog. Elragadta lelkét a szerelem, szívét betöltötte, s forró vérhulláma elhomályosította gyönyörű szemét: nem látja, hogy imádója már elvirult.

Ha maga ilyen szerelmes, mit mondjak akkor én? Hol vegyek szót, amely csak megközelítően is elmondja szerelmemet? Maga nem bírja elképzelni, milyen az én lelkiállapotom. Nem is bírhatja. Maga még ifjú, míg én . . . Lássá, az én érzelmeim ragyogó fényét fátyol borítja be, szerelmem virágát kora hervadás várja, s a lelkem ujjongását az elmúlás gyászéneke kíséri. Ez az én utolsó szerelmem csak meteor, amely rövid pályája végén a sötét habokba hull.

Nem is gondolja, miért mondom én el mindezeket, s miért céloztam levelem elején arra, hogy az én boldogságom rövidéletű: magam gyilkolom meg azonnal.

Szörnyű nehéz földadat előtt állok. Valami olyat kell magának megmagyaráznom, amit nem fog megérteni. Csohátkozni fog és bosszankodva rázza meg barna fejecskéjét, sőt lehet, hogy nem is veszi komolyan, amit beszélek. Pedig én halálos komolyan mondom és még halálosabb szomorúsággal érzem.

El kellene magától válnom. (Nem is jól fogalmaztam, kijavítom: el kell magától válnom.)

Maga egy pillanatra meghökken, azután nevet. Nem érti, miért kellene már elválnunk egymástól. Különösen nem érti, hogy miért épen én, a gyöngébb fél kezd ilyet, akinek hallgatnia kellene, akinek hálásnak illenék lennie, hogy a sors különös szeszélyéből édes-maga ilyen nagy kegyben részesítette.

Bizony, nehéz is lesz megmagyaráznom ezt a különös

dolgot. De azért figyeljen ide. Mindjárt előre beismerem, hogy a hibás én vagyok.

Persze, szakítani olyankor szokott valaki, mikor már nem szeret. Nos, az én esetem éppen visszája ennek. Azért kellene (kell) válnom, mert túlságosan szeretem magát; mert a szerelem annyira hatalmába kerítette szívemet, hogy nem bírok rajta uralkodni.

Maga ismét nevet: — Hát baj is az, — gondolja — legalább is énám (magára, édes) nem baj.

Pedig baj, higgye el. Mert én — ne vegye ám dicsekvésnek! — még korántsem ismertettem meg magamat. Én tudom, hogy ha egészen megismer, maga is hasonlóképp jár, mint én: a szerelem fékevesztett árja úgy elragadja, hogy Isten tudja, mi lesz.

Kedvelem a hasonlatokat, éppen azért hasonlatokkal próbálom magával megértetni, hogy mi történt velem.

Úgy képzeltem, hogy az emberi boldogság tengere nagy sziklagát mögött reng, s csak rést kell vágni ezen a sziklán, akkor kitódul az óceánnak egy része, s a szerencsés halandó boldoggá fűrödheti magát benne. Én tehát vakmerőn elkezdtem vágni a sziklagátat; a gát meghasadt, s most rámozdult az ár, eltemet... fuldoklom... Félek, hogy magát is lerántom magammal...

Tűzcsóvával jártam a ház körül. Ólálkodtam az ajtónál, be akartam osonni, hogy a tűzhelyen föllobbantsam utolsó örömeimnek vérpiros lángját és — magamra gyújtottam az egész házat, nem bírom eloltani... ott veszek, elégek!... Meneküljön, meneküljünk!

Hazavittem egy gyönyörű kis oroszlánkölyköt. Szelíd volt, kezes, mint a bárány. Föl akartam nevelni a magam gyönyörűségére. Hirtelen megnőtt, ordít, dühöng és föl akar falni... Meneküljünk!

Úgy jártam, mint a vadász, aki... Azonban elég lesz, úgy-e? Megérti már, hogy elérkeztem (elérkeztünk) a végső állomáshoz, nem szabad tovább mennünk. Szakadék tátong lábunk előtt, még egy lépés, aztán — hanyatt-homlok belezuhanunk a mélybe, s nagyon nagy kár lenne — magáért.

Nem tudom, ért-e már, megértett-e?

Józan eszem utolsó maradékát szedem össze, s ennek segítségével (óh, hogy' vérzik a szívem!) jelentem ki: én magát feleségül soha nem vehetem. Köztünk nem akadály, hanem a végzet áll. Az akadályokat, legyenek bárminők, le lehet dönteni. De a végzet száz méter vastag sziklafal, azon nem bír áttörni semmi. S ez a végzet az a korkülönbség, amely köztünk van: harminc esztendő.

Ne rázza fejcskékjét, tudom én, miről van szó. Tíz évig talán elvolnánk, tíz évig talán boldoggá tudnám tenni. De mi lenne azután? Én tudom, mi lenne: maga megútálna engem. Maga! Engem! Annuska, az én barnahajú, bánatos-szemű Annuskám, az én fehérarcú szentem, utolsó szerelmem, földi boldogságom végső menedéke, a legszebb, amit még hátralevő életemnek ajándékozott a kegyetlen sors, az én gyönyörűséges leánykám megútálna engem!! Már a pusztá gondolatra megszakad a szívem.

Megútáltan váljak el magától? Kidobottan, kiverten kullogjak el, mint a kutya?! Óh nem, ezt nem! Százszor inkább a halál! Inkább távozom úgy, mint hajdan azok, akiket emberáldozatra szántak: megsiratva, becsülten.

Most már megért, úgy-e? Hiszen a maga ifjú szíve rövid időn kiforrja sebét, énvelem pedig ne törődjék. Magam kerestem a bajt, elszenvedem magam.

Nem bírok tovább írni. Valami úgy szorítja a szívemet, hogy kiesik a toll erőtlen kezemből.

Ideírom, a véremmel írom ide. Széttépett lelkem darabja lesz ez a pár szó, meghasadt szívem roncsa hever bánatos szeme előtt, mégis leirom: ne jöjjön többet hozzám; hagyjon el örökre, feledjen el és bocsásson meg, hogy annyi fájdalmat okoztam annak, akit, akit... Meggondolatlan voltam, bocsásson meg. Jót akartam.

Minden pusztá, sötét, kietlen.

Csak így levélben csókolja fehér kezét, édes ajkát, bánatos szemét a maga szerencsétlen

Elkésett lovagja.

VII.

November 5.

Megvalósult édes Álmom!

Még az idő is összezavarodik előttem. Azt sem tudom már, hányadika van; lehet, hogy nem is ötödike. Csak úgy rémlik, hogy maga az én utolsó levelem után egy hétig sehol sem mutatkozott. Engem a bánat, az önvád majd széttépett, hogy miért is írtam meg azt az örült levelet.

Azt hittem, örökre elvesztettem magát. Öngyilkosságra gondoltam. S egyszer, mikor az önvádtól marcangolva ültem a könyvtárban: finom koppanás hangzott az ajtón és besurrant maga, mint vékony hasadékon a napsugár.

Az ajtónál megállott. Édes arcán bájos zavar játszott bújócskát a pajkossággal. Oh, milyen szép volt!

Kitártam a karomat. Fölkelni nem bírtam. Maga közeledett. Így közeledik a hajnal az éjtszakához. Egy pillanatra megállott, de aztán elszántan lépett egész közel hozzám és szelíden rámborult, mint édes álom a sorsüldözte vándorra. Én magamon kívül suttogtam:

— Itt vagy, eljöttél? Hát szeretsz?

— Igen — mondta olyan halkán, mint mikor virágszirom hull a víztükörre.

— Ne haragudj' rám, jót akartam. El akartam tőled szakadni, a te érdekében.

Maga sírt, zokogott erre, drága Szentem és tördelte a szót:

— Ne hagyjon el, nem bírnám ki. Én még sohasem voltam szerelmes, nem tudtam, mi a szerelem.

— Nem hagylak, nem hagyhatlak el. Mondd, szeretsz?

— Nagyon szeretem.

— Ne így mondd, hanem így: szeretlek.

Halkan súgta:

— Szeretlek.

— Látod, — mondtam én is halkán — nekem úgy tetszik, hogy amikor két szerelmes először tegezi egymást, nem is az ajkuk, hanem a lelkük csókolózik.

És maga erre csókolt, csókolt. Szeme nedves fényben

tündöklött, és arca olyan szép volt az édes fölindulástól, hogy én mámorosan rebegtem :

— Maga talán nem is leány, hanem angyal. Félek, hogy egyszer csak kibontja fényes szárnyát és elrepül és itthagyni ezen a sáros földön.

Maga hirtelen fölvidult, pajkosan nevetni kezdett és azt mondta, hogy először megdöbbsent ugyan a levelemtől, de aztán elhatározta, nem veszi komolyan.

Mikor elment, újra megrohanták lelkemet a sötét gondolatok. Mi lesz most? Íme, bekövetkezett, amitől féltem : maga is olyan szerelmes, mint én. Mert ameddig csak én magam voltam szerelmes, addig nem aggasztott a viszonyunk, de magát nem akartam így belevonni.

Még azt is megvallom, hogy amikor első levelem megírásán gondolkodtam, lelki élményeket (lelki viharokat) kerestem és azt hittem, egyikünk sem fog így elmerülni. Mert örvény a szerelem, mindig lejjebb vonja szerencsétlen lelkünket. Író vagyok, lelki élményekre szükségem van : nos, van és lesz benne módom, azt mondhatom. Nemcsak lelki, hanem a testi szenvedéseim is gyötrők ; nem tudok aludni. Fél-éjszakákon elforgolódom ágyamban, míg az álom megszán és a félalvás zajló hullámain tovaragadja megkínzott lelkemet. Néha-néha ijedve kérdelem magamtól : vajjon nem vagyok-e már gyöngye (öreg!) az ilyen «emóciókra»?

Sajnáljon engem, drága szép leány! És szeressen, annál jobban szeressen, mert én nagyon sokat szenvedek. Én olyan dolgok miatt is szenvedek, amikről magának sejtelve sincs. A felelősség súlyát én viselem, maga csak szeret és vágyódik. És azt hiszi : valameddig szeretjük egymást, azután szépen, fájdalomosan elválunk, De én!? Mi lesz énvelem? Maga megy új szerelem, új vágyak elé, míg az én lelkemre az örök, szerelemtelen sötétség vár.

Óh Istenem, már megint borússá lett a levelem hangja, pedig érzem, hogy nekem kötelességem volna vidámnak, elmésnek lenni ; derültnek, ami a maga húsz esztendejéhez illik. Higgye el, nem is az én korom itt a baj, hanem a sorsnak az a kegyetlen intézkedése, hogy egy szőke, fehérarcú kisfiú harminc évvel hamarabb indult el az életúton, mint egy barna

leánya. S hogy mi történt később, miért kellett nekik mégis találkozniok: véges eszemmel fölfogni nem bírom. Maga ment-e lassabban, vagy én rohantam előbbre, mint kellett volna, — nem tudom. A szomorú eredmény az, hogy találkoztunk, s én most kétségbeesve látom, hogy a két versenyző közül az egyik immár fáradtabb és rémült szemmel néz a még előtte nyúló nagy útra, melyet magával kellene befutni, drága szép leány.

Bocsásson meg nekem! Megbocsáthat-e? A büntetés már megkezdődött, és én jól tudom, hogy ez még csak a kezdet és a súlyosabbja hátra van. Sőt azt is halálos bizonyossággal tudom, hogy valami váratlan, előre nem sejtett büntetés is vár rám. Majd meglássa. A sors és az okosság ellen nem szabad véteni.

Most búcsúzunk. Jöjjön ide mellém. Keskeny kis kezét nyugtassa vállamra, nézzen bele (kék helyett immár) szürke szemembe, s aztán hajoljon felém. Aztán, aztán — csókoljon meg. (Ha kiérezhetné azt a félénk, szomorú, mégis forró érzést, amellyel én ezt a kérést elmondom: önfeledt és mégis boldog zokogással borulna rám és úgy, olyan fájdalmas vágygyal csókolna, mintha messze útra bocsátana.)

Mialatt ezeket a sorokat írom, odakint elborult az ég. Fölvette szürke palástját, borzongva rázogatja vállán, s arról hull, hull, hull szakadatlan ez a sok milliárd esőcsepp. Lusta homály, nehézkes szomorúság terjeng a fáknak esőtől suttagó levelei között és a szobám sűrű levegőjében. Ez a homály, ez a szomorúság ravasz lassúsággal mindenbe beleszivárog: szőnyegbe, bútorba, a fal, a bőr likacsaiba, a lélek finom szövetébe és az emberi szív titkos csatornácskáiba. Átitat mindent és a világ, velünk együtt komoly, bánatos köddé, arccá, gondolattá válik, homályos, hús tengerré, melyben minden elmerül.

Isten vele! Azzal a reménnyel nyujtom a kezem búcsúzásra, hogy ez a november-eleji nap még nem az utolsó szép nap ebben az esztendőben. Lesz még néma, fehér tél, zengő, piros tavasz, és mi még addig sokszor találkozunk; addig még maga engem nagyon fog szeretni és sokszor megcsókol.

Hull az eső, megreszketnek a sárguló falevelek és (szé-

gyen, nem szégyen) lehullott két csepp a papírra is. Mi ez? Hiszen én itt ülök bent a szobában, a mennyezet nem bocsátotta át az esőt! Mi ez? Találja ki, és ha levelem olvasásakor megint két csepp fog hullani ugyanerre a papírra, akkor majd rájön maga is, hogy az ilyenben nem a mennyezet a hibás.

Sötét van, nem látok írni.

Kezét, ajkát félve csókolja

Elkésett lovag.

JÓKAY LAJOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Halálsuhogás.

Rég elmúlt már a boldog, szép idő,
Az örömmel megszédítő . . .
Még vár öröm tán, de már nem lesem,
Túl rajta, végső gyászon csügg szemem.

Ó, szivemnek már hány halottja van!
És hányszor haltam meg magam :
Meg én, a gyermek, én, az ifju már
S haldoklom én, a férfi . . . Még mi vár?

Vigan vagy búsan ha fogunk kezet,
Már nem az élet hiteget.
Dermesztőn kap meg a kézszorítás :
Az élő húsban a halotti váz.

Magunkban, im, így rejtjük a halált,
Nemcsak mikor szivünk megállt ;
Ha vén botlik, ha fiatal bokáz —
Köröttem rémes halálsuhogás . . .

Bucsúzva bármily kis időre is,
Ki tudja, útunk mire visz?
Ó, foghatunk-e újra még kezet?
Örökre szól a búcsu, úgy lehet.

Hány kézszorítás még, hány búcsucsók? . . .
Ó, ti boldog találkozó, k,
Kik válva még nem éreztétek ezt!
Engem már mindig csak e gyász ijeszt.

Porszem.

Porszem valóm, tudatodban
A mindenség ragyog . . .
Mégsem látom, mi voltam,
Mi leszek, mi vagyok.

Az égen tétova csillám,
A földön zagyva homály . . .
És nehezedik, huny a pillám . . .
Most, lelkem, most hova szállj?

Még nézem az üstökös útját,
A sok évmiriádosat,
Valakinek, aki nem úgy lát,
Csak egyetlen pillanat.

A végtelent hasítja,
De végül is elenyész . . .
Elsercenő kicsi szikra
A csillagos ég, az egész!

Im évmiriádokon innen
Elhunyo életem,
Porszem valódban a minden
Már most huny így nekem.

S ha mind elhunytak a fények,
S nincs nappalos-éjjeles út,
Felemáshitú emberi lélek,
Lesz-e ott örömd, lesz-e búd?

Mi lesz az, ami mai szememnek
Csak fekete végtelen űr?
Még baglyok is kinevetnek?
Látást nekik éj köde szűr . . .

Az égen tétova csillám,
A földön zagyva homály
És nehezedik, húny a pillám . . .
Szívem, semmit se csodálj!

Maholnap eltünöm innen,
Már szállok a semmi felé . . .
Óh az lesz tán az a minden,
Ami nem ront semmivé.

TELEKES BÉLA.

A SZALONIKI PER. •

Miután a párizskörnyéki békék a nemzetiségi eszmét — ámbár csak a győztes államokra szorítkozó egyoldalú értelmezéssel — államalkotó vezérelvvé emelték, a délszláv egységre irányuló törekvések valóra válhattak, és Európa újraszabott térképén megjelent a szerbek, horvátok és szlovének királysága.

A pánszerb irredenta diadalát azonban a szerb tisztikarnak éppen azon tagjai nem élték meg, akik képességeiket minden erkölcsi és jogi korlátot ledöntő fanatizmussal ennek az eszmének szentelték. Egyéni sorstragédiájuk nagyságát csak fokozza, hogy halálukat nem ellenséges golyónak, hanem annak a kormánypolitikának köszönhettkék, amelynek szolgálatában állottak.

A szaloniki pert,¹ melynek tárgyalási anyaga a szerb politikának ezen sötét lapjait örökíti meg, Pašić kormánya 1917-ben mintegy önigazolásul adta ki. Éppen ezért e kiadvány forrásértékének elbírálásánál létrejöttének körülményeit különös figyelemre kell méltatnunk. Ugyanis az eredeti tárgyalási iratok és a peranyag első kiadása a történetkutatás részére hozzáférhetőek nem voltak. Az első kiadást a kormány annak megjelenése után hamarosan visszavonta, a tárgyalási iratokat pedig megsemmisíttette. 1918-ban aztán egy második, erősen csonkított kiadást rendeztetett sajtó alá, melyből a monarchiában folytatott nagyszerb izgatásra vonatkozó legfontosabb szövegrészeket töröltette. Azonban ebből a második kiadásból is csak igen kevés példányszám került közkézre, és ezért ma már a legnagyobb könyvészeti ritkaságok közé tartozik.

¹ A szaloniki pert a német birodalmi kormány megbízásából német nyelvű fordításban Uebersberger János, a bécsi egyetemen a keleteurópai történelem tanára, rendezte sajtó alá, aki a peranyag II. kiadását, illetőleg német nyelvű fordításának kéziratát rendelkezésére bocsátotta e cikk szerzőjének. A hivatalos szerb kiadvány címe: *Tajna prevratna organizacija*. Solun: Stamparija Velika Srbija 1918.

Alig hogy megtörtént a dunai monarchia felosztása, máris szenvedélyes vita indult meg a külföldi irodalomban a szaloniki per jog-alapjának érvényessége körül. E vitának egy évtized alatt erőteljes visszhangja támadt a jugoszláv történeti, jogi és publicisztikai irodalom terén¹ is és kiinduló pontjává vált annak a revíziós mozgalomnak, mely az újrafelvételi eljárás megindítására, az elítéltek és kivégzettek politikai és erkölcsi rehabilitálására irányult. Ezt a mozgalmat azonban a jugoszláv alkotmánynak és sajtószabadságnak 1929. január 6-án történt felfüggesztése egyelőre elnémította.

A szaloniki ítélet alapján kivégzettek emlékét ma már valóságos mythos veszi körül: a nemzeti heroizmusnak és a balkáni erkölcsszemléletnek összefonódott mythosa. A perbeli fővádott, Dragutin Dimitrievic vezérkari ezredes, népies nevén Apis, a belgrádi közélet befolyásos egyéniségei közé tartozott már attól az időponttól kezdve, amikor a Karageorgevic dinasztia az Obrenovicok örökébe lépett. Apis volt az utolsó Obrenovic meggyilkolásának egyik értelmi szerzője, amiért elismerésképpen a skupcina a «haza megmentője»² címmel illette. Az akkor még csak 27 éves, lángoló hazafiságtól, tettvágytól áthatott és egyszerre nemzeti hőssé vált fiatal százados azonban az Obrenovicok eltávolításával még nem tekintette nemzeti munkáját befejezettnek: a délszláv egyesülésnek Belgrád vezetése alatt való előkészítését tűzte ki élete további céljául. Ebben a törekvésében a királygyilkosságban résztvevő fiatalabb tisztek odaadással támogatták, akik nem a trónra jutott Karageorgevic Péterben, hanem benne látták a nemzeti egyesülés eszméjének letéteményesét. Az alsóbbrendű összeesküvő tiszteket e törekvéseikben kizárólag önfeláldozó hazafiságuk vezérelte. Oly nagy volt bennük az államérdek önzetlen tisztelete, hogy Apis példájára önként ajánlották fel Belgrádból vidékre való áthelyeztetésüket arra az időre, míg az európai hatalmak a Karageorgevic dinasztia trónralépését el nem ismerik. Ezzel az áldozatkészséggel óhajtották az udvar és a kormány helyeze-

¹ V. ö. Dr. Oskar Tartaglia cikkei a Spalatóban megjelenő *Novi List* 1920—22-i számaiban, továbbá a zágrábi *Nova Evropa* 1922. VI. kötetének 6-ik számát; Stanoje Stanojevi: belgrádi egyet. tanár tanulmányát, mely Herrman Wendel német fordításában *Die Ermordung des Erzherz. Franz Ferdinand* címmel Frankfurt a/M-ban 1923-ban jelent meg; Dr. Oskar Tartaglia *Veleizdajnik* c. művét, Zagreb—Split, 1928.

² Bogitchévitch M.: *Le colonel Dragoutine Dimitriévitch Apis*, André Delpuech, Paris, 1928, 42. l.; ugyanezen szerzőtől: *Mord und Justizmord*, Süddeutsche Monatshefte, Jahrg. 26. Heft 5. 1929. 344. l.

tét a külfölddel szemben megkönnyíteni és a belpolitikai konszolidációt elősegíteni.

De Apis vidéki szolgálattétele alatt sem vesztette el belgrádi befolyását. Döntő szava volt továbbra is a hadügyi kinevezéseknél, valamint a hadifelszerelések megrendelésénél. Befolyását és nagy népszerűségét azonban a kormány és a rangidősebb összeesküvő tisztek egyaránt rossz szemmel nézték. A kormány, amely az áldemokrata, börze- és banküzletekből, valamint kijáráásokból élő radikálisokra támaszkodott, nem szívesen látta Apis kardcsörtető nemzeti puritanizmusát; a rangidősb összeesküvő tisztek viszont attól tartottak, hogy Apis a hadügyi kérdésekbe való állandó beavatkozásával a királygyilkosság után kapott vezetőállásokban élvezett nyugalmaikat veszélyezteti.

A Karageorgević Péter trónralépése után bekövetkezett külpolitikai helyzet azonban nem a beérkezett rangidősb összeesküvők nyugalni vágyának, hanem Apis célkitűzéseinek kedvezett. A monarchia és Szerbia közt kitört vámháború, majd Boszniának és Hercegovinának a monarchia által történt annektálása kívülről segítettek elő a panszerbizmus fellángolását, amelyet Apis és társai belülről szítottak. Apis ugyan sem a Slovenski Jug, sem a Narodna Odbrana irredenta egyesületek vezetésében nem vett részt, amelyek a bomlasztás munkáját a monarchia délszlávok-lakta területein végezték, de forradalmi nacionalizmusa, tekintélye és népszerűsége az egyesületek vezetőségét arra indította, hogy fontosabb kérdésekben véleményét kérjék ki és tanácsai szerint járjanak el.

A belgrádi kormány azonban a monarchia közbelépésére 1909. március 31-én¹ a Slovenski Jugot izgatásai miatt feloszlítani kényszerült, a Narodna Odbrana alapszabályaiból pedig mindazokat a szakaszokat törölte, amelyek a szerb uralmon kívül élő délszlávok közt folytatott bomlasztó munkára vonatkoztak. Ekkor Bogdan Radenković külügyminisztériumi tisztviselő a kormány támogatását kérte egy újabb, de ezúttal titkos szervezkedésre, hogy a Narodna Odbranának a monarchia nyomására beszüntetett irredenta tevékenysége fennakadást ne szenvedjen. Radenković Apissal, Voja Tankosić százados, macedóniai bandavezetővel és a feloszlított Slovenski Jug elnökével, Lyuba Jovannović-csal lépett érintkezésbe, és 1911. május 3-án az «Egyesülés vagy halál», illetőleg közismert

¹ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik* (Bittner-Uebersberger) Öster. Bundesverlag, Wien—Leipzig, 1930. II. köt. 1425. sz.; a Narodna Odbrana v. ö. u. o. IV. 3402. sz.

nevéen a «Fekete Kéz» titkos forradalmi egyesületet alakította. Az alapszabályokban kimondták, hogy azok soha meg nem változtathatók, az egylet soha fel nem osztható és a vezetőségnek jogában áll a szerb területen kívül élő tagjai ellen a halálbüntetést is elrendelni, ha a feltétlen engedelmességet megtagadják. A Fekete Kéz tehát tagjai felett külön joghatóságot is gyakorolt, hogy érvényt szerezzen azon utasításainak, amelyeket a felszabadítandó területeken lázításra és politikai gyilkosságok végrehajtására adott ki.¹

Az új egyesület egyébként az összeesküvésnek igen érdekes módszerét vezette be: csak a forradalmosítás irányítását vállalta, magát az izgatást azonban magukkal a felszabadítandó területeken lakó délszlávokkal végeztette. Ennek gyakorlati jelentősége abban állt, hogy a nemzetiségi izgatás felfedése esetén a Belgrádba vezető szálakat el lehetett leplezni, a külföldön viszont azt a hamis hitet lehetett kelteni, hogy a boszniai és horvátországi elégedetlenség nem külső forrásból, hanem a monarchiának délszláv lakosaival szemben tanúsított hibás politikájából származik. Ily módon a belgrádi izgatónak testi épségüket sem kellett kockára tenniök, hogy az irredentizmust előmozdítsák, mert délszláv testvéreiknek tették feladatává, hogy önmagukat felszabadítsák.

Sándor trónörökös kezdettől fogva nagy érdeklődést tanúsított a Fekete Kéz működése iránt, sőt személyesen óhajtott annak élére állni. Erről a szándékaról azonban Apis és Radenković lebeszéltek, mert egy titkos forradalmi egyesület vezetését közjogi állásával összeférhetőnek nem tartották. Azonban nemcsak a trónörökös, hanem Milovan Milovanović miniszterelnök és külügyminiszter is mindenben támogatta a Fekete Kéz munkáját. Ő tette lehetővé, hogy az egyesület Prokupljében, Niš mellett, komitációs iskolát nyithasson, ahol a monarchiából toborzott ifjakat hidak, kaszárnyák, sínek robantásában képezték ki. Ezek közül sokan elesetek a balkán- és a világháborúban, mások viszont tanuskodtak a szaloniki perben, sőt közülük egy, Muhamed Mehmedbašić,² aki a szarajevói gyilkosság vádlottjai közül az osztrák hatóságok elől megszökött, a vádlottak padjára is került. Hogy ennek a fanatizált ifjúságnak jobbjézésű tagjai nem meggyőződésből, hanem a Fekete Kéz terrorja alatt

¹ Gooss Roderich: *Das österr. ungar. Problem bis zur Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien, 28. Juli 1914.* Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik u. Geschichte, Berlin, 1930. 183. lap és köv.; v. ö. Ćedomir Popović: *Az egyesülés vagy halál,* Nova Evropa, XV. köt. 402. l. és köv.

² Ö. U. *Aussenpolitik*, VIII. 10. 279, 10,373. sz.

váltak a panszerb fanatizmus vak eszközeivé, bizonyítja többek közt Gyuro Šara⁶ boszniai katonaszökevénynek a szaloniki tárgyalás alatt történt lelki összeomlása, aki a következőket mondta Apis ezredes szemébe: «... Fáj a lelkem, ha arra gondolok, hogy mit csináltak belőlünk és mit akartok velünk csinálni. Mindent nem lehet a törvényszék előtt elmondani, de annak is majd eljön egyszer az ideje. Nem ismertem a gazságot mindaddig, míg a ti kezeitekbe nem kerültem...»¹

De természetesen a szerb irredenta politika nem ismert ilyen lelkiismereti aggályokat. Apis a tárgyalás alatt való kihallgatás során öntudatosan mondta jegyzőkönyvbe, hogy Milovanović miniszterelnök, akinek a Fekete Kéz működéséről jelentést tett, a következő szavakkal biztatta munkájában: «Bocsássá nekem, fiatal barátom, a Fekete Kezet rendelkezésemre, és meg fogja látni, hogy Milovanović mit tud tenni a szerb nép érdekében...»²

Az alapítóknek egyik első feladata volt, hogy az irredentizmus ébrentartására megfelelő sajtószervről gondoskodjanak. Megindították tehát a *Pijemont* című napilapot, melynek alapítási költségeihez Sándor trónörökös 26,000 dinárral, Vaša Tehić építész pedig a még szükséges többi anyagi eszközzel járult hozzá, aki ezen áldozatkészsége jutalmául megbízást nyert az új belgrádi konak felépítésére.³

A monarchiában élő délszlávok forradalmosítását a Fekete Kéz azon tiszték útján irányította, akiket a szerb vezérkar a horvátországi és boszniai határookra kémiszolgálat végett küldött ki. Ezek a határtiszték a szerb uralmon kívül álló területről választották ki bizalmi embereiket, akik a tulajdonképpeni bomlasztó munkát vállalták. A határokon túli délszlávokat azonban tudatosan továbbra is abban a hitben tartották, hogy a szervezkedést a Narodna Odbrana irányítja. Ebben a meggyőződésben voltak a monarchia vezető körei is, akiket e tévhitben a szarajevói és banjalukai perben tett vallomások, valamint Kosta Todorović őrnagy, ložnicai szerb kémiszt feljegyzései is megerősítettek, amelyek az osztrák-magyar csapatoknak 1914. szeptember 27-én birtokába jutottak. A Ballhausplatz ismerte a Fekete Kéz működését egyrészt Ugron, belgrádi követ jelentéseiből,⁴

¹ Szaloniki per, Gyuro Šara vallomása a hadbírószági tárgyalás LX. ülésén, 1917. május 8-án.

² U. a. Dimitrijević-Apis vallomása a XLII. ülésén, 1917. április 26-án.

³ Bogitchévitch M.: *Le procès de Salonique*, Juin 1917, André Delpeuch Paris. 1917. 2. lap, 3. jegyz.; 10. lap, 1. jegyz.

⁴ Ö. U. *Aussenpolitik*, III. 3264., 3270., IV. 3489., 3517. sz.

másrészt Stefanović-Vilovsky, szerb miniszteri osztályfőnöknek, Pašić későbbi sajtófőnökének Berchtoldhoz intézett titkos emlékirataiból;¹ ezek a közlések azonban arra engedtek következtetni, hogy a Fekete Kéz működésének súlypontja inkább a szerb belpolitikára, mint a délszláv agitációra irányult, ami 1912 tavaszán átmenetileg meg is felelt az igazságnak.

Egyébként a párizsi *Temps*, az *Agrarier Tagblatt* és a brünni *Lidove Noviny* még 1911 végén hosszabb ismertetéseket közöltek a Fekete Kézről, azonban a monarchia nagy lapjai nem vették át a közölt adatokat, s így a magyar közvélemény alig tudhatott meg valamit a szerb irredenta ezen titkos szervezetéről. Azonban Apist és társait már ezek a közlemények is nyugtalanították, és ezért a kormányt felszólították, hogy a Fekete Kéz létezését cáfolja meg. Mondanunk sem kell, hogy ez a cáfolat Belgrádban közderültséget keltett, amint azt Ugron 1912. február 6-án² Berchtoldnak is jelentette.

A Fekete Kéz befolyása a kormányra és a vezérkarra 1912 tavaszán érte el tetőpontját:³ Apis bevonásával készítette elő Milovanović a balkán-háborút, őt bízta meg Issa Boljetinać albán felkelővel való tárgyalásokkal, akit sikerült is neki Szerbia részére megnyernie.

A balkán-háborúk alatt elült minden irredenta tevékenység, mert a Fekete Kéz tagjai a török és bolgár harctereken Belgrád hatalmának kiterjesztéséért harcoltak. Mikor pedig Szerbia e harcokból területileg megnagyobbodva, győztesen került ki, a Fekete Kéz önbizalma rendkívül megnövekedett és követelte a kormánytól, hogy a tisztikarnak a háborúban szerzett érdemeit nyilvánosan ismerje el. Ekkor már Radomir Putnik vezérkari főnök és helyettese, Živojin Mišić is a Fekete Kéz pártfogói közé tartoztak.

Pašić, aki az elhunyt Milovanović miniszterelnök örökébe lépett, mindaddig csak tűrte a Fekete Kéz tagjainak politikai érvényesülését, mert az volt a számítása, hogy a Fekete Kéz irredenta és harctéri sikereit alkalmas időpontban maga a kormány, illetőleg a kormányt

¹ Haus-Hof- und Staatsarchiv, Wien, Polit. Archiv. d. Min. d. Aussern Geheim. XLIV. 5. Juni 1912. Ugyanitt Vilovsky elaborátuma a szerb belpolitikai helyzetről 1912 tavaszán. Az összeomlás óta napfényre került okmányok sokban ellentmondanak ezeknek az elaborátumoknak. Nem valószínű, hogy Vilovsky ezeket a Ballhausplatz félrevezetésére írta. Feltűnő, hogy a Ballhausplatznak tett »bizalmas» szolgálatai után Pašić sajtófőnöke lett.

² Ö. U. Aussenpolitik IV, 3517. sz.; Gooss i. m. 190. l.

³ V. ö. Stefanović—Vilovszky fent idézett elaborátumait.

támogató radikális párt fogja learatni. Azonban Apis és társai agresszív magatartásának láttára felébredt benne az aggodalom, hogy az udvarnál és a pártnál föléje kerekednek. Ezért elhatározta, hogy kenyértörésre viszi a harcot és a háború szerencsés kimenetelét a tisztikar mellőzésével saját sikerének könyveli el. Erre alkalmul szolgált az a hálaadó ünnepély, amelyen a skupčina a szerb népnek a győzelmes háború érdekében hozott vér- és anyagi áldozataiért köszönetét fejezte ki; a tisztikarról azonban — a kormány álláspontjához híven — nem vett tudomást.

A kesztyűt tehát a kormány dobta oda, mire Apisék csak az alkalomra vártak, hogy Pašić-csal és a radikális párttal szemben nyíltan felléphessenek. Az alkalmat erre nemsokára maga a kormány szolgáltatta. Pašić ugyanis a Törökországtól és Bulgáriától elszakított területeken valóságos gyarmati politikát folytatott: a szerb alkotmány hatályát oda nem terjesztette ki, a közigazgatási hatóságoknak és a rendőrségnek azonban egyszerű kormányrendelet alapján korlátlan hatalmat biztosított. Ennek a rendszernek az volt a következménye, hogy az újonnan szerzett területeken hamarosan példátlan korrupció ütötte fel a fejét, mely még a balkáni viszonyok közt is párját ritkította. A helyzetet még súlyosbította a kormány ingatlanforgalmi tilalma, mely a földbirtoknak valóságos árzuhanását vonta maga után. Erre Pašić potom áron vásárolta össze rendőri támogatással a török birtokokat és így vetette meg későbbi nagy gazdagságának alapjait. Macedónia lakossága pedig keservesen sírta vissza a török uralmat. Panaszaival azonban mindenütt süket fülekre talált, kivéve a tisztikarnál, mely telve volt hazafias idealizmussal és megvolt hozzá a bátorsága, hogy a gyakran börtönviselt elemekből álló rendőrség harácsolásaival szemben a lakosságot akár erőszak árán is védelmébe vegye.¹ A kormány azonban minden alkalommal a rendőrség pártjára állt, sőt egy rendeletében a polgári tisztviselőknek, illetőleg a rendőrségnek a tisztikar előtti rangelsőbbiségét állapította meg.

Erre a tisztikar nyílt ellenálláshoz fogott. Apis állt az elégedetlenség élére, aki ekkor már a vezérkar hírszerző osztályának főnöke volt és az ellenzéki pártok osztatlan bizalmában részesült. Az ő közbelépésére jött létre az ellenzéki pártok választási blokkja a kormány ellen, mely a skupčinában a tisztikar mellé állt és a rangrendelet visszavonását követelte. Apis azonban nemcsak a skupčinában, hanem az udvarnál is erőszakos közbelépésre határozta el magát, hogy a kormány visszavonulását kikényszerítse. Azzal fenyegetődött,

¹ V. ö. a belgrádi *Republika* 1925. évi 17—20. sz.

hogy közzéteszi Péter királynak Genő¹ miniszter özvegyétől megszerzett leveleit, amelyek élénk világot vetnek Obrenović Sándor és Mašin Draga meggyilkolásának előkészítésében való szerepére. Apis fellépése megtette hatását az elhatározásaiban ingadozó Péter királyra, aki a kormány álláspontjával szemben a tisztikar követelését ismerte el méltányosnak.

Most már biztosnak látszott Pašić és a radikális párt bukása. Azonban Hartwig belgrádi orosz követ közbelépett és a királynál a radikális kormány maradását azzal az indokolással követelte, hogy Pašić személye az orosz-szerb politikai kapcsolatok kiépítésének nélkülözhetetlen előfeltétele.

A harc tehát a pártok közt eldöntetlenül végződött, azaz inkább mindegyik győztesnek vallotta magát. A kormánypárt meg volt elégedve az eredménnyel, mert továbbra is a hatalom birtokában maradt. Az ellenzéki blokk is ki volt elégítve, mert a kormány mégis csak kénytelen volt a skupčínában kijelenteni, hogy a rangrendelet végrehajtását nem fogja követelni. A harcnak azonban áldozatul esett a király, aki a történetek után az uralkodástól betegség címén visszavonult és Sándor trónörökös 1914. június 24-én régenssé nevezte ki. Apis is alulmaradt, mert tulajdonképpen célját, hogy a rangrendeleten keresztül Pašićot és a radikálisokat megbuktassa, nem tudta elérni.

Kétségtelen tehát, hogy a kormány és a Fekete Kéz közt felmerült belpolitikai ellentétek igen elmérgesedtek, külpolitikai célkitűzéseik azonban továbbra is változatlanul összhangban maradtak. Míg Apis rendületlenül a monarchia délszlávjainak forradalmosítását irányította, addig Pašić az orosz támogatás biztosításáról és Szerbia felfegyverzéséről gondoskodott.

A Fekete Kéz irredenta módszerei közt rábeszélésen és lázító irományok terjesztésén kívül a merényletek nevezetes szerepet töltek be. A Varešanin tábornok, Čuvaj és Škerleó horvát bánok, Bogdanović Lucian karlócai pátriárka elleni merényletek voltak azok a terrorcselekmények, amelyeknek sorát a szarajevói gyilkosság zárta be.

A világháború elején azonban a szerb népre a megpróbáltatások ideje következett el. Átmeneti sikerek után haderőik teljesen összeomlottak és csapataiknak úttalan utakon kellett az albán hegyeken keresztül a visszavonulást végrehajtani. Mialatt Korfu-szigetén az entente-hatalmak támogatásával a hadsereg újjászervezéséhez fog-

¹ Ö. U. *Aussenpolitik* VIII, 9673. sz.

tak, megindult egyúttal a bűnbak-keresés is azért a katasztrófaért, mely a szerb népet oly mélyen sujtotta. A kormány a Fekete Kéznek, a Fekete Kéz pedig a kormánynak tett keserű szemrehányást, hogy nem hallgatta meg tanácsait és nem követte azt a haditervet, amelyet a szerb front összeomlása előtt kivitelre ajánlott.

Ugyanis még 1915 nyarán mind az entente, mind a központi hatalmak erős nyomást gyakoroltak Szófiára, hogy lépjen az egyik, illetőleg a másik párt oldalán háborúba. Miután a szerb kormány erről tudomást szerzett, Apis azt az indítványt tette a trónörökösnek és Pašićnak, hogy Bulgáriát rajtaütés-szerűen szállják meg és Sztambulinszkyt börtönéből szabadítsák ki. Bulgáriának ilyen preventív megszállása Apis szerint megzavarta volna a központi hatalmak offenzíváját, reá bírta volna Romániát arra, hogy Bécsnek és Berlinnek mielőbb hadat üzenjen, és ilyen körülmények közt a szerb hadseregnek is több ideje lett volna, hogy ellenállását megerősítse. Pašić rokonszenvezett Apis javaslatával, de a francia külügyminisztérium türelemre intette, mert Delcassé sokat várt a Ferdinánd bolgár cárral való tárgyalásoktól. Apis viszont bizalmatlan volt Ferdinánd politikájával szemben s a trónörököst, illetőleg Pašićot arról igyekezett meggyőzni, hogy az entente Bulgária megrohanását, mint *fait accompli* ellenvetés nélkül fogja tudomásul venni.¹

Apis tehát meg volt győződve arról, hogy — amennyiben javaslatait elfogadják — a nagy nemzeti katasztrófát elkerülhették volna. Heves szemrehányásai folytán azonban az ellentétek közte és a trónörökös, illetőleg Pašić közt nyílt szakadássá mélyültek, amelyet a trónörökös körül csoportosult tiszti kamarilla a gyűlöletig fokozott. Ezek a pretoriánusok, akik a vezetőállásokba jutott egyes volt összekülvő rangidősb tisztekből és Apis irigyeiből, illetőleg esküdt ellenségeiből álltak, minden eszközt megragadtak, hogy a trónörököst és Pašićot meggyőzzék Apis megsemmisítésének szükségességéről. Ezek alkották az ú. n. Fehér Kéz szövetségét és jelszavuk volt, hogy amíg Apis él, addig a hatalom birtokában, a vezető állásokban levők közül senki sem érezheti magát biztonságban.

De nemcsak az összeomlásért való bűnbak-keresés és a személyes gyűlölködés, hanem a külpolitikai helyzet is arra indította Pašić kormányát, hogy a Fehér Kéz ösztönzéseinek engedjen és Apissal végleg leszámoljon. Ugyanis még 1916 őszén eldöntetlennek látszott

¹ Pribitchévitch Svetozar: *La dictature du roi Alexandre*, Documents inédits et révélations, Pierre Bossuet, Paris. 1933. 286. lap és köv.

a nagy küzdelem, mely az európai harctereken folyt. Ezért a Korfu szigetére menekült szerb kormány Berlinbe küldte titkos megbízottait, hogy a szerb integritás biztosításának feltételeiről tájékozódhassék. Egyébként Károly királynak 1916 őszén történt első különbéke-kísérlete is arról győzte meg Pašićot, illetőleg a vezető katonai köröket, hogy nemcsak Berlinhez, hanem Bécshez is közeledniök kell. Károly király ugyanis, míg egyrészt elismerte Franciaországnak Elzász-Lotharingiához való jogát, egyúttal kikötötte, hogy a francia kormány neki a szerb irredenta mozgalmakkal szemben teljes biztosítékot nyújtson. Korfuban Károly király kikötéseiből az a vélemény alakult ki, hogy a monarchia a Kärageorgević dinasztia és a radikális kormány politikájára hárítja a felelősséget mindazért, ami Szarajevóban történt. Ilyen körülmények közt a monarchia kibékítésére legjobb eszköznek gondolták Apis eltüntetését, aki a szarajevói merénylet fő értelmi szerzője, a monarchia feldarabolásának legaktívabb harcosa és a Fekete Kéz vezetője volt.¹

A kormány tehát az első különbéke-hírekre, illetőleg a központi hatalmaknak 1916. december 12-én történt békenyilatkozata után négy nappal Apist és kilenc társát váratlanul letartóztatta és ellenük azt a vádat emelte, hogy árulást² követtek el a szerb összeomlás után, mert a monarchiához kapcsolatot kerestek, hogy a kormányt megbuktassák és a katonai diktatúrát kikiálthassák. Ennek a teljesen koholt vádnak igazolására a december 19-én Korfuban tartott minisztertanácson Lyuba Jovannović-Patak belügy- és Boža Terzić hadügyminiszterek két hamis jelentést³ olvastak fel, melyek alapján a kabinetben helyet foglaló nem radikális miniszterek⁴ is hozzájárultak Apis és társainak letartóztatásához.

Ezt a teljesen légből kapott vádat természetesen a katonai ügyészség képviselni nem tudta, miért is annak módosításáról kellett gondoskodnia. Vádat emelt tehát Apisék ellen azon a címen, hogy a lázadásra való felbujtás büntettét követték el. Ennek igazolására az ügyészség a Fekete Kéz statutumainak értelmét kiforgatta. A szerb határokon kívüli terrorcselekményekre vonatkozó szakaszokat részben kihagyta, részben pedig úgy magyarázta, hogy a Fekete

¹ U. o. 293. lap és köv. ; v. ö. Prince Sixte de Bourbon : *L'offre de paix séparée de l'Autriche*, 87. lap és köv.

² A szerb katonai büntetőtörvény 85. és 85/g szakaszai alapján.

³ Mirko Pećar, szerb külügymin. titkár közlése. V. ö. Bogitschevitch : *Mord u. Justizmord*, Süddeutsche Monatshefte, 1929. február, 355. l.

⁴ Lyuba Davidović, Milorad Drasković és Voja Marinković.

Kéz ezeket a szakaszokat a szerb királyság területére is érvényesnek ismerte el,¹ tehát az országos törvényekkel nyíltan szembehelyezkedett. Ezen önkényesen módosított és magyarozott statutumok alapján az ügyészség a lázadásra való felbujtás büntettének vádját emelte ellenük, melyet azzal követtek volna el, hogy a Karageorgevic dinasztia elűzését, Pašić meggyilkolását és a katonai diktatúra kiállítását készítették elő.²

A katonai ügyészség a vádnak ilyen szerkesztésével kettős célt tartott szem előtt: egyrészt olyan bűncselekményeket rótt a Fekete Kéz vezető tagjainak terhére, amelyekért a szerb katonai büntető-törvény szerint is feltétlenül halálbüntetés jár, másrészt pedig a titkos statutumok önkényes magyarozatával biztosítékát látta annak, hogy a kormánynak a panszerb izgatásban és terrorcselekményekben a Fekete Kézkel való bűnrészességét el tudja leplezni.

Azonban még ez a másodszor szerkesztett vád sem látszott elég alaposnak arra, hogy a haditörvényszék Apisék halálra ítéletét már előre biztosíthassa. Ezért az ügyészség még azt a koholt vádat emelte ellenük, hogy a trónörökös elleni merénylet kísérletének büntettét követték el.³ Ennek értelmi szerzőségével Apist, végrehajtásával pedig meghitt emberét, Rade Malobabić⁴ horvátországi illetőségű

¹ A statutum 4. szakaszából kimaradtak azok a rendelkezések, amelyek a Szerbián kívül élő délszlávok forradalmosítására vonatkoznak; a 7. szakaszból kihagyták azon területek felsorolását, amelyek meghatalmazottakat küldtek a központi vezetőséghez. Ezek a területek: Bosznia, Hercegovina, Ószerbia, Macedónia, Horvátország, Szlavónia, Szerémség, Vajdaság (Délbácska) és a dalmát tengerpart. A 9. szakaszt teljesen elejtették, melyben a felszabadítandó területeken működő helyi szervezetekről történik intézkedés. Éppúgy a 18. szakaszt is elhagyták, mely a helyibizottságok és a központ kapcsolatára tartalmaz utasításokat. Az ily módon csonkított statutumot a kormány a peranyag mellékletei közt kiadta.

² A szerb katonai büntetőtörvény 85/e szakasza alapján. V. ö. Vojislav Vešonić katonai ügyész-alezredesnek Szalonikiban 1917. március 15-én kelt vádiratát. A haditörvényszék a főtárgyalást 1917. március 20-án Szalonikiban nyitotta meg. Vád alá kerültek: Damjan Popović ny. tábornok, Dragutin Dimitrijević-Apis, Radoje Lazić, Milan Gr. Milovanović vszkt. ezredesek, Velimir S. Vemić lovas-, Čedo A. Popović, Vladimir Tucović gyalogsági ezredesek, Vitomir Cvetković gyalogs. alezredes, Lyubomir R. Vulović tüzérőrnagy és Bogdan Radenković, alkonzul.

³ A szerb katonai büntetőtörvény 87/a szakasza alapján.

⁴ Letartóztatták 1917. január 2-án. V. ö. Pribitchévitch i. m. 309. l.

katonaszökevényt vádolták meg. Hogy e bűncselekmény mennyire légből kapott volt, igazolják a következők.

A merénylet napját csak hat hónappal az állítólagos bűncselekmény megtörténte után igyekeztek megállapítani. A választás később egy olyan napra esett, melyre a vizsgálati fogságban ismételten kihallgatott Malobabić nem tudott alibit bizonyítani. Malobabić e vádra azért bizonyult különösen alkalmasnak, mert katonaszökevény lévén, mentőtanukat nem állíthatott, kivéve a Fekete Kéz vezetőtagjait, akiknek vallomásait viszont nem vették figyelembe. A vád koholt voltát egyébként mi sem jellemzi jobban, mint Pašićnak 1917. március 4-én a Szalonikiben tartózkodó Lyuba Jovannović-Patak belügyminiszterrel folytatott sürgönyváltása.¹ Ebből kiderül, hogy két héttel a vádirat szerkesztése előtt még sem a kormány, sem a vádhatóság nem volt tisztában, hogy a vizsgálati fogságban levők melyik napon kísérelték meg a terhükre rótt merényletet. Különben a helyszíni szemlét² is csak hét hónappal az állítólagos merénylet

¹ Pa ić Jovannovićhoz : J'ai reçu le télégramme confidentiel No. 531 sur le jour de l'attentat. Vous n'avez aucune conséquence à entirer. Je dois communiquer le télégramme aux collègues. Répondez d'urgence, qu'est-ce qui a guidé celui à qui vous avez demandé de vous fixer le jour exact de l'événement, pour dire le contraire de ce que vous dites avoir maintenant déterminé. — Filipović, Pašić kabinetfőnöke, Jovannovićhoz : «M. Pa ić a dit d'attirer votre attention : pourra-t-on dire que l'attentat avait lieu le 12 septembre nouveau style et de l'informer d'urgence qu'est-ce que vous pensez, est-ce qu'il serait bon dire ainsi, pour que lui aussi y réfléchisse et décide. «V. ö. Pribitchevitch i. m. 313. lapját. A szerző, aki 1918. december 21-én jugoszláv belügyminiszter lett, 1919 elején utasítást adott ki, hogy a vezetése alatt álló minisztériumnak Korfuban és Szalonikiben visszamaradt irattárait Belgrádba szállítsák. Megjegyzendő, hogy Lyuba Jovannović, aki a szaloniki per idején a belügyminiszteri székhelyen Pribičević elődje volt, a per befejezése után Pašić utasítására a minisztérium irattárát átvizsgáltatta és a perre vonatkozó, illetőleg a kormányt kompromittáló összes iratokat megsemmisítette. Mikor azonban a Belgrádba szállított belügyminisztériumi iratokat Pribičević 1919-ben újra rendeztette, a fent közölt két sürgöny váratlanul előkerült, melyeket annak idején Szalonikiben elnézésből nem semmisítettek meg. Pribičević ezeket magához vette és a jelenlegi jugoszláv kormányhatalommal való összekülönbözése után a közelmúltban Párizsban közzétette.

² A helyszíni szemlét csak a főtárgyalás megnyitása napján, 1917. március 20-án tartották meg. A szemlééről felvett jegyzőkönyvet a tárgyalás LXXIII. ülésén, 1917. május 15-én olvasták fel.

elkövetése után tartották, miközben a helyszín teljesen megváltozott, mert mind az országutat, ahonnan az autóban haladó trónörökösre Malobabió állítólag rálőtt, mind az országutat keresztező vasúti síneket időközben teljesen átépítették, és így a merénylet lefolyását pontosan megállapítani sem tudták.

A merénylet megtörténte a haditörvényszék csak egyetlen szemtanút tudott állítani Temeljko Veljanović¹ személyében, aki vallomástétele idején gyilkosság vádja miatt volt vizsgálati fogságban. Vallomása tehát perrendszerű bizonyítéknak aligha tekinthető. A haditörvényszék a trónörökös autóját követő francia titkos rendőrök vallomását — azzal az indokolással, hogy teljesen jelentéktelen — a vádlottak és védőik kérelmére, illetőleg semmisségi panaszaik bejelentése után sem hozta tudomásukra. A trónörökös autójának vezetője és adjutánsa pedig csak annyit vallottak, hogy két lövést hallottak az autó felett elsüvíteni.

A vádlottak az összes rájuk rótt bűncselekményeket tagadták. A lázadásra való felbujtásra nézve a haditörvényszék — lényegtelen vallomásokat mellőzve — egy főtanút tudott állítani Milan Ciganović személyében, aki évek óta a Fekete Kéz belső tagjának és Pašić beugójának kettős szerepét töltötte be. Hogy milyen nagyra értékelte Pašić Ciganović szolgálatait, igazolja az a tény, hogy a szarajevói gyilkosság elkövetése után, melynek előkészítésében Ciganovićnak jelentős szerep jutott, a kormány utasítására maga a belgrádi rendőrfőnökség készítette elő szökését, hogy a monarchiának való kiadatását elkerülje. Vallomása mindenestre aggályosnak mondható.

Kétségtelen, hogy a vádlottak erős nyomás alatt állottak, hogy a Szerbián kívüli forradalmi propagandában való szerepükről egyrészt államérdekből, másrészt pedig azért is hallgassanak, nehogy vallomásaikkal a monarchiában letartóztatott bűntársaiknak ártsanak. Egyébként Stojan Protić, a Korfu-szigetére menekült kormány külügyminisztere, 1922-ben úgy nyilatkozott, hogy Apis írásban vallotta be a szarajevói gyilkosságban való szerepét és a tárgyalás alatt, 1917. március 28-án jegyzőkönyvbe mondta, hogy az állam

¹ Temeljko Veljanović a főtárgyalás XLV. ülésén 1917. május 5-én tanuskodott. A tárgyalási jegyzőkönyvben személyére vonatkozólag a következőket olvashatjuk: „... T. Veljanović Vulović őrnagy tisztiszolgája szül. Novakiban, Morihovo kerületben, Bitolj járásban, volt községi bíró Novakiban, 41 éves, nős, három gyermek atyja, büntetlen előéletű. Gyorgye Konstantinović-csal közösen, Vulović őrnagy rendeletére (... a neve helye kipontozva ...) meggyilkolta. Más gyilkosságot nem követett el.

érdekére való tekintettel lemond minden védekezéséről.¹ Mind ez a lemondása, mind a szarajevói gyilkosságra vonatkozó vallomása hiányzik a szaloniki per második kiadásából. Éppúgy a Fekete Kéz statútumaiból is, amelyeket a kormány szintén kinyomatott, mind azok a részek hiányoznak, amelyek az egyesületnek a szerb uralmon kívül kifejtett programjára vonatkoznak.

Nagyon valószínű, hogy a vádlottaknak — a reájuk gyakorolt erkölcsi nyomással egyidejűleg — kilátásba helyezték, hogy a halálbüntetés kimondása után kegyelmet kapnak. Különben teljesen érthetetlen, hogy a védekezésükről való lemondással egyidejűleg miért fogadták volna olyan egykedvűen az ellenük emelt vádakát, amelyek megállapíthatólag valótlanok voltak, és hogy semmisségi panasszal sem éltek a bíróság összetétele miatt, mely úgyszólván kizárólag a Fehér Kéz tagjaiból, tehát személyes ellenségeiből állott.

Érdekes, hogy a bíróság még így is felmentő ítéletet hozott a másodszor felállított vád, a lázadásra való felbujtás alól, de elmarasztalta őket a trónörökös elleni merénylet kísérletének büntetében, amely nem is volt benne az eredeti vádiratban. Egyébként a főtárgyalás egész anyagán vörös fonálként húzódik végig a haditörvényszék azon merev igyekezete, amellyel a kormányt a Fekete Kéz aknamunkájáért való felelősségtől mentesíteni és mindenért egyedül csak Apisékat felelőssé tenni igyekezett. Ezt a tényt mi sem jellemzi jobban, mint a következő tárgyalási epizód.

Velimir Vemić alezredes, a Fekete Kéz alapító tagja és a per egyik vádlottja, vallomása közben olyan nyilatkozatot tett, hogy az egyik miniszter — akiben Pašićra kell ismernünk — mindent tudott a Fekete Kéz működéséről. Vemić vallomását erre a tárgyalási elnök a következő szavakkal szakította félbe: «... Ha ez igaz, akkor csak mint magánember tudhatott mindenről, de nem mint miniszter...»² Azt azonban a tárgyalási elnök már nem mondta meg, hogy a miniszterben rejlő közjogi méltóság miért nem lépett fel hivatalosan a Fekete Kéznek bomlasztó munkája és terrorcselekményei ellen, ha a személyében megtestesült magánember erre sem erkölcsi, sem törvényes kötelességet nem érzett.

Az erre való feleletet eddigi fejtegetéseink során már megadtuk. A kormány kül- és belpolitikai programjába teljesen bele-

¹ V. ö. Protić cikkét, melyet *Radikal* című lapjának 1922. évi 294. számában írt.

² A főtárgyalás megnyitása alkalmával 1917. március 20-án tett vallomásában.

illetett a Fekete Kéz felelőtlen működése mindaddig, míg a kormány helyett és programja szerint fejtett ki tevékenységet. Mikor azonban látta, hogy a Fekete Kéz önálló csapásra tér, és a külpolitikai helyzet alakulása is kívánatossa tette, hogy renitenskedő, vádaskodó bűnrészeseit elnémitsa, egy perceg sem habozott, hogy a politikai eszköz-ből politikai ellenféllé vált magasrangú tisztekkel bármi áron — akár koholt vádak alapján is — de végleg leszámoljon.¹ Hogy Dimitrievic-Apis ezredest koholt vád alapján ítélték el, kitűnik 1917. június 24-én, két nappal kivégeztetése előtt írt végrendeletéből is:² «... Bár mind az alsó-, mind a felsőfokú haditörvényszék halálra ítélt, és a korona is megtagadta tőlem a kegyelmet,³ ártatlanul, de abban a meggyőződésben halok meg, hogy Szerbiának magasabb érdekből szüksége van halálomra. Ebből a meggyőződésből fakad lelki nyugalmam, mellyel utolsó órámat várom. Legyen Szerbia boldog és teljesüljön a mi szent fogadalmunk: a délszlávok egyesülése... Hazafiúi munkámban talán hibát is követhettem el, sőt néha Szerbia politikai érdekei rovására is járhattam el, de az én sokoldalú tevékenységem mellett el-

¹ A katonai törvényszék 1917. május 23-án 1660. sz. a. a következő ítéletet hozta: Halálra ítélte Dragutin Dimitrievic-Apis, Milan Gr. Milanovic, Radoje Lazić, Čedomir Popović, Vladimir Tucović, Velimir Vemić, Bogdan Radenković, Lyubomir Vulović és Rade Malobabić vádlottakat, 15 évi börtönre ítélte Damjan Popović vádlottat, 15 évi kényszermunkára ítélte Muhamed Mehmedbašić vádlottat. A katonai fellebbviteli törvényszék 1917. június 5-én 2393. sz. a. a következő ítéletet hozta: Halálra ítélte Dragutin Dimitrievic-Apis, Milan Gr. Milanovic, Radoje Lazić, Vladimir Tucović, Velimir Vemić, Lyubomir Vulović és Rade Malobabić vádlottakat, 20 évi börtönre ítélte Čedomir A. Popović, Bogdan Radenković, Damjan Popović vádlottakat. 15 évi kényszermunkára ítélte Muhamed Mehmedbašić vádlottat. A katonai fellebbviteli bíróság ítéletét a trónörökös az alkotmány 51. szakasza alapján kegyelmi úton következőképpen módosította: Dragutin Dimitrievic-Apis, Lyubomir Vulović és Rade Malobabić halálbüntetésének megerősítése mellett Milan Gr. Milanovic, Radoje Lazić, Vladimir Tucović, Velimir Vemić elítéltek halálbüntetését 20 évi börtönre, Čedomir A. Popović és Bogdan Radenković 20 évi börtönbüntetését 10 évre szállította le.

² Közlötte Bogitschewitsch a Süddeutsche Monatshefte 1929. februári számában megjelent tanulmányában a 369. lapon.

³ Mikor a trónörökös Apistól és két halálraítélt társától a kegyelmet megtagadta, Davidović és Drašković független radikális, illetve Voja Marinković haladóparti miniszterek beadták lemondásukat. V. ö. Bogitschewitsch i. tanulmányát a 368. lapon.

kerülhetetlen volt, hogy tévedésekbe ne essem. A felől azonban meg vagyok győződve, hogy sohasem tudatosan, hanem abban a hitben hibáztam, hogy Szerbia javára cselekszem. Bocsássák meg hibáimat, — legalább a szerbek bocsássák meg nekem — én pedig a Mindenhatóhoz folyamodom, hogy kegyelmét ne tagadja meg tőlem . . . »

A szaloniki nagy per és a nyomában támadt vitairadalom történeti értéke abban áll, hogy a központi hatalmak összeomlása előtti szerb kormánypolitika titkos és gyilkos eszközeinek megismerését a balkáni erkölcsszemlélettel való összefüggéseiben is lehetővé tette. Hogy az ilyen kormányzati rendszer szilárd alapjává válhatik-e a belgrádi államhatalomnak, melynek feladatává vált, hogy a délszlávok boldogulásának és a Jugoszláviában összefoglalt nemzetiségek együttélésének útjait keresse, azt a jövő fogja megmutatni.

JÁNOSSY DÉNES.

SZEMLE.

Herczeg Ferenc üdvözlése az Akadémián.

— Elnöki megnyitó beszéd a M. T. Akadémiának 1933. okt. 2-i összes ülésén. —

Tekintetes Akadémia!

Mielőtt mai összes ülésünk kitűzött tárgyait ráterénénk, engedjék meg, hogy a megnyitóban méltatott százados évforduló után egy közelebb eső évnapi irányozzam figyelmöket.

Kevéssel ezelőtt töltötte be a mi kedves és kitűnő társunk, Herczeg Ferenc, életének hetvenedik esztendejét. Bár ő szerényen kitért minden zajosabb ünnepeltetés elől, a nemzet közvéleménye és legmértékadóbb tényezői félre nem érthető egyértelműséggel nyilvánítják elismerésüket az ő majdnem félszázados írói munkássága és csodálatukat mindig magasabbra szárnyaló költői génusza iránt.

Akadémiánk, mely harmincnégy év óta tekinti őt a magáénak, mely kétízben ruházta fel őt másodelnöki tisztségével, — a Széchenyi örökével — mely legutóbb nagyjutalmában részesítette őt, melynek most buzgó tiszteleti és igazgató tagja s egyik legnagyobb büszkesége, ezt az alkalmat örömmel ragadta meg, hogy őt ragaszkodó érzelmeiről biztosítsa. Az évforduló napján tekintélyes akadémiai küldöttség kereste fel és üdvözölte őt a másodelnök úr vezetése alatt, mai összes ülésünkön pedig legyen szabad nekem is e helyről kifejezést adnom azoknak az érzelmeknek, melyek Akadémiánkat egyetértésben a nemzettel ez évforduló benyomása alatt áthatják.

Mindnyájan érezzük, hogy Herczeg Ferenc ma elismert vezére, reprezentatív alakja a magyar szépprózának, annak minden ágában, a regényben, a színműben, a kisebb elbeszélő műfajokban; reprezentatív alakja szépirodalmunknak nemcsak azért, mert, mint az írás művésze, ő a legkiválóbb pályatársai között, hanem azért is, mert mint író minden ízében tipikusan magyar. Majdnem kivétel nélkül magyar tárgyakat dolgozott fel műveinek szinte beláthatatlan sorában, a magyar multat, a magyar életet, és mert minden művét s nagyhatású publicisztikai megnyilatkozásait is áthevíti a magyar föld s a magyar nemzet lángoló szeretete.

Mai nap a fajelméletet belevitték a gyakorlati politikába és őspróbák alapján akarják kategorizálni az állampolgárokat. Ez a törekvés a mi magyar nemzeti életünkben nem talál igazolást, mert mi minden téren megbecsülhetetlen szellemi értékeket köszönhetünk a multban és köszönhetünk a jelenben olyanoknak, akiknek ősfája nem magyar eredetre vall. Erre példa Herczeg Ferenc is.

Mi inkább arra lehetünk büszkéek, hogy a magyar föld és a magyar nemzet olyan, szinte példátlan asszimiláló erővel bír, mely minden valódi értéket áthat s minden ízében magyarrá teszi a nem magyaroktól származottat is.

Kiemeltem, mint a Herczeg Ferenc magyarságának legjellegzetesebb vonását, lángoló szeretetét a magyar föld és a magyar nemzet iránt. Ez állította őt annak a mozgalomnak élére, mely a hazánkon elkövetett igazságtalanságok jóvátételére törekszik s melynek ő tevékenysége jelentős részét szenteli. De ez a szeretet hatja át minden írói művét is. Sohasem törekszik hibáinkat, gyöngéinket gúny tárgyává tenni, sohasem igyekszik történetünk nagy alakjait leszállítani arról a polcra, melyre őket a nemzet kegyelete emelte, őket csak emberi gyarlóságaik színében mutatni be. Az ő művei tükrében mindenkinek meg kell szeretnie a magyar hazát, a magyar multat és a magyar életet. Bár nem hajhássza a külföldi sikereket, saját nemzete számára ír, nem a külföldnek, színművei nem a külföldön át jutnak el hozzánk, azért mégis eléggé elterjedt műveinek ismerete a külföldön is, és mindenütt csak barátokat szerzett nemzetünknek.

Legyen szabad nekem a Herczeg Ferenc rendkívüli írói jelességei közül különösen kiemelnem azt a gondos tanulmányra és nagy elmeélre valló behatolást a legszövevényesebb történelmi problémákba, melynek legfényesebb bizonyosságát adta, amikor Széchenyi alakját nagy bátorsággal színpadra vitte, s a színpadon át is minden elhomályosítás, minden átstilizálás nélkül megérthetővé tette.

Bár Herczeg egész eddigi írói műve oly csodálatosan teljes, és írói jellegzetes vonásai által oly egységes egész, melyben megkülönböztetéseket tenni, fokozatokat és sorrendet állítani fel alig lehet, én mégis különösen komoly és maradandó értéket vélek tulajdoníthatni történelmi tárgyú műveinek, amelyekben Bizánc bukásának páratlanul megkapó képe mellett különösen a mi saját történetünket regényekben és drámákban költőileg feldolgozta, a pogány őskoron kezdve, a Hunyadiak, a Bakócz Tamás, a Rákóczi, a Déryné, a Széchenyi korszakán át egészen az utolsó szabadságharc tragikumáig.

De amilyen mesternek bizonyult a mi kitűnő barátunk a nálunk már-már elavultnak látszott történelmi regény és történelmi dráma felújításában, ugyanoly mesteri tökélyel kezeli a körülötte hullámzó élet jelenségeit. Mindent meglát, mindent megért és mindent életteltjes hűséggel tud élénk állítani. A vidámmal földeríti olvasóját, a furcsát aranyos humorral kezeli, a fájdalommal tud együtt érezni, a fenséges számára van pathosa, de mégis soha nem lesz rabjává tárgyának, nem ragadtatja magát általa oly talajra, mely ízlése előkelő választékosságával meg nem egyeznék. Sőt a benyomások, melyeket az életről felvesz és híven visszaad, soha nem zavarják meg jól egyensúlyozott lelke derült világnézetét. Világfájdalmat és pesszimizmust hiába keresnénk Herczegnél. Megtisztult, derűs légkörű magasságból nézi a kavargó élet jelenségeit, melyek lelkén át költészetté finomulva illeszkednek belé az előadás művészi formájába.

Herczeg Ferencnek a Gondviselés hosszú életet és oly szerencsés testi és szellemi szervezetet adott, mely az idő múlásával dacolva írói munkásságát nemcsak a hanyatlást, hanem minden zökkenést is kizáró, sőt mindig emelkedni látszó folytonosság jellegével ruhazza fel.

Nagy időkét élt át, nagy idők benyomásai nyomták rá bélyegöket írói fejlődésére és munkájára. Első sikerei, első babérjai abba a háború előtti korszakba estek, amelyet hiába igyekeznek egyesek a hanyatlás, a botlások idejeként tüntetni fel, amelyet a magyar nemzet a minden téren való haladás és fejlődés fénykorai közé fog sorolni mindig. Azután reá is, mint minden magyar emberre, ráborult meg nem érdemelt bukásunk sötét éjszakája. És most átéli ő is és átérzi az élni akarás, a sörssal való dacolás, az elnyomott igazságért való küzdés hatalmas lendületét.

E nagy sorsváltozások közepett Herczeg munkássága soha meg nem lankadt, soha meg nem szakadt, sőt valójában nem is változott. Ő munkásságának ezzel a változatlan folytonosságával egyik kifejezőjévé, jelképévé lett a magyar lélek egészséges szilárdságának, melyet a sors igazságtalan mostohasága megtörni nem tudott, s melyben legerősebb zálogát bírjuk jövőnknek.

Úgy érzem, hogy nem csupán Akadémiánknak, hanem minden magyarnak, a trianoni határokon innen és túl, hő érzelmét fejezem ki, mikor azt kívánom kedves barátomnak, hogy a Gondviselés, mely már eddig is annyira kedvezett neki és neki kedvezve, nekünk, hogy a Gondviselés engedje megérnie imádott hazája feltámadását. Hogy amint költészetében gyönyörködött a boldog magyar, belőle vigaszt, biztatást merített a szomorú magyar, úgy legyen ő még költője egy

újabb, boldog Magyarországnak is. Hogy úgy, mint a sarkvidék nyári éjszakájában az alkonypír változik át hajnalhasadássá, az ő életének alkonypírja olvadjon össze nemzete új felemelkedésének dicső hajnalával!

Berzeviczy Albert.

Wagner Richard.¹

Mi a mélyebb oka és igazolása annak, hogy a magyarság egy idegen nemzet fiának dicsőségére emléktáblát állít és a hálás kegyelet koszorúját helyezi rá? A világkultúra és a nemzeti kultúra szoros egybefonódása. Az egyes nemzetek kultúrjavier kölcsönösen és fokozatosan átszivárognak egymáshoz, mélyen áthatják egymást, egymás fejlődésének termékeny motívumai. Valamennyi nemzet tanul a másiktól, de mind valami új, csak nála található értékes szellemi sajátyságot vagy legalább színezetet visz bele az emberiség egyetemes kultúrájának polifóniájába. A világkultúrához csakis a nemzeti kultúrán keresztül vezet az út. Csak a nemzeti kultúra az élettől duzzadó valóság; a teljesen egységesült, egészen egyformává esztergályozott világkultúra csak a nemzeti kultúrák közös elemeiből összeragasztott sápadt abstractió, mely sehol és sohasem valósulhat meg. Minden nemzet fia csak akkor gyarapíthatja igazán az emberiség szellemi javait, ha a benne szunnyadó *nemzeti* sajátyságokat és szellemi erőket hozza napfényre. Platon a leggörögöbbs görög, Dante és Michelangelo a legolaszabb olasz, Shakespeare a legangolabb angol, Puskin, Dosztojevszki és Tolsztoj a legoroszabb orosz, Goethe és Wagner minden ízében német: mégis az egész emberiség közös szellemóriásai. A nemzeti kultúrán keresztül csillog mindig az örök és egyetemes emberi is.

Az emberi kultúrának alig van még egy ága, amelyben szorosabb kapcsolatban volna a nemzeti és az egyetemes emberi, mint a *zene*. Ez a kapcsolat legszebben testesül meg Wagner monumentális alakjában. Elméleti műveiben sokszor hangoztatja, hogy a zene a legjobb kifejezője a lélek elemi indulatainak, annak, ami örök emberi bennünk. Amikor éppen hetven évvel ezelőtt Pesten először hangversenyez, a tiszteletére rendezett lakomán külön hangsúllyal emeli ki ezt a gondolatot: «A zene a legalkalmasabb arra, hogy a nemzete-

¹ Beszéd a Hungária-szálló falán Wagner halálának félszázados fordulójára elhelyezett emléktáblának 1933. okt. 22-én történt leleplezése alkalmával.

ket arra sarkallja, hogy testvérek legyenek.» Az egyes nemzetek a bennük rejlő eredeti zenei génuszt kifejtve, a zene egyetemes nyelvében legjobban érthetik meg egymást s olvadhatnak össze lelki harmóniában. Wagner tanulmányozza a neki megküldött tősgyökeres magyar zenei darabokat s azt írja 1863-ban Ábrányi Kornélnak, hogy éppen a magyar zeneművek meglepően öröndetes tanúságai annak, hogy «mennyre lehet a népzeneben rejlő őseredeti gazdagságot helyes művészi kezelés útján belső értékében emelni, nemesbíteni és megsokszorozni». A műzene alapja a népzene: ez a fejlődés természetes és helyes útja. Imponál Wagnernek a magyar népzene ritmikus és melodikus gazdagsága. Szemében a nemzetek, így a magyar is, akkor gazdagítják a zenei világkultúrát, ha a bennük szunnyadó nemzeti zenei sajátságokat hozzák napfényre s avatják az emberiség egyetemes kincsévé.

Az ilyen nemzet egyszersmind meg tudja becsülni a más nemzet szellemi javait is. Mi, magyarok, hamar megértettük, micsoda Wagner jelentősége a művészetben: ki tudta fejezni egészen újszerű módon a modern léleknek az előző korokétól elütő rezgéseit. Új termékeny utakra vezette a zenét, új, először sokaktól alig érthető zenei nyelvet teremtett. Műveiből először magyar ember, a már világhírű Liszt Ferenc, érezte ki a lángelmét. Csodálatos nagylelkűséggel és önzetlenséggel támogatta. S Wagner élte fogytaig hálás volt iránta: «Ha nincs Liszt, — mondotta — talán már rég el lennénk felejtve». Büszkéek lehetünk arra, hogy a magyar zenei világ sokkal korábban és őszintébb lélekkel értette meg Wagnert, mint Nyugatnak számos nagy nemzete. Akkor lett nálunk már a hatvanas években a Wagner-kultusz, hogy Erkel Ferenc egyenest féltetni kezdte tőle a magyar zene nemzeti irányú fejlődését. 1853-ban, tehát éppen nyolcvan évvel ezelőtt, a Filharmóniai Társulat előadja a *Tannhäuser* nyitányát, a germán művelődési kört nem számítva, először Európában. Ha voltak is kezdetben nálunk is Wagnernek ellenfelei, már korán átlag egységes elismerő zenei közvélemény alakult ki róla; a pesti zenekritika fogékonyabb volt Wagner iránt a küzdelmek idején, mint akár a bécsi, akár a berlini.

Éppen 70 évvel ezelőtt Wagner Pestre jön s a Nemzeti Színház megerősített zenekara az ő vezényletével adja elő a *Tannhäuser*, a *Lohengrin*, a *Tristan*, a *Mesterdalnokok*, a *Szigfrid* egyes részleteit; Wagnert meglepi a magyar zenei kultúra fejlettsége. «Még alig talál-
tam zenekart, — mondja — amely rövid idő alatt így megértette, ily szabatosan és igaz érzelmmel valósította volna meg eszméimet és szándékaimat». Ugyanakkor (1863) Wesendonk Matildnak ezt

írja : «A magyarok egészen hihetetlen elevenséggel fogták fel a *Nibelungent*, a *Tristant* és a *Mesterdalnokokat*». Elesodálkozik, mennyire ismerik Pesten zenedrámaít. Mikor visszamegy Penzingbe a pesti hangverseny után, azt írja onnan, hogy «zeneműveinek azt a részét is, amely a német közönség előtt is egészen idegen maradt, a magyar közönség már jól ismeri». Már-már — amint egyik kiváló magyar kutatónk kimutatja — arra gondol, hogy Pesten telepszik le s télen a Nemzeti Színház zenekarának hangversenyeit vezeti. A magyar Wagner-kultuszra jellemző, hogy már 1866-ban Pesten előadjuk a *Lohengrint*; ebben — Németországot figyelmen kívül hagyva — az egész Nyugatot megelőztük. (Haraszi Emil Wagner-könyvének adatai.)

1872-ben Wagner magyar tisztelői a Wagner-Egyletbe tömörülnek, melynek alakuló ülését itt, a Hungária-szállóban tartják. Elnöke Mihailovich Ödön, a Wagner-stílusnak a magyar munda-világba átültetője, titkára pedig a fiatal gr. Apponyi Albert, Wagnernek egyik lelelkesebb híve. 1875-ben Wagner újra Magyarországra jön s itt a Hungáriában száll meg. A modern zenének két nagy hőse, Wagner és Liszt együtt lépnek fel a hangversenyen a bayreuthi színház javára.

Wagner műveiben csodálatosan egyesül a művész és a filozófus : zenedrámaí nagy gondolatokat, a világ mivoltára és az élet értékére vonatkozó elvi szempontokat plasztikus képek mozgalmasságában, csodálatos drámai erővel megkapó zenei kifejező eszközökkel szemléltetnek. Wagner meg tudja értetni eszméit a nélkül, hogy fogalmilag magyarázná őket. A lelkét megragadja, mert mindent a maga legbensőbb élményeiből merít. Csodálatos életszimbolumok drámái, amelyeknek túlnyomóan lemondást, önmegtagadást lehellő alaphangja annyira illett a sorsverte magyar lélekhez a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben, amikor az abszolutizmus sötét uralma nehezedett itt a Duna völgyében a szellemre. Wagner schopenhaueri filozófiája és az akkori magyar nemzeti pesszimizmus a zenében találkozottak. Az elnyomott magyarság előtt rokonszenves volt a *Bolygó hollandi* sötét alakjában az élet viharától vert embernek nyugalomra vágyása, a kínoktól való nagy szabadulás kívánsága, a halál békesége után való sóvárgása. A magyar lelkét hamar megfogta *Tannhäuser*, akinek kínjaiban ott viaskodott az ember két természete egymással : az ösztönös érzéki vágy s a magasabbra hivatott szellemiség, a Vénusz után való sóvárgás és az eszményért való lemondás, a pusztta kéjvágy s Erzsébet tiszta szerelme. A *Lohengrin*ben újra felsötétlett Évának paradicsomi tragikuma : Elsa szeret, de tudásra

vágyik s a tudás akarata megöli Lohengrin szerelmét. Lohengrin egyben a művész : az, aki őt szereti, az élje bele magát érzelemmel a szívébe s ne rideg elemző ismerésvággal közeledjék hozzá, mert az ész sohasem érheti fel művét. S elénk tárul a germán gigantomachia, a Wagner robusztus egyéniségéből elemi erővel kitörő titanizmus. Megjelenik Szigfridnek az életörömtől duzzadó, őserőtől feszülő heroikus alakja, a germán emberideál, aki nem szakadt el a természettől, benne él, együtt lélekliz az erdővel, érti a lombok susogásának s a madarak csicsergésének nyelvét. Nem a csiszolt ész, hanem az ösztönös intuición vezérli, s ezért nemcsak a harcban, hanem a szerelemben is győztes : Wotan leánya az övé. Előttünk áll Wotan istennek masszív alakja, aki hatalomra és aranyra tör, de aztán fájdalmasan belenyugszik sorsába, meg tudja tagadni önmagát : az istenek alkonyának sötétje takarja be.

Wagner forrongó lelke folytonos megváltás után sóvárog. Pillantsunk a *Nibelung gyűrűjének* hatalmas drámai freskójára : itt Wagner az emberiséget úgy váltatja meg, hogy az aranyat visszaadva a Rajna tündéréinek, megszabadítja a világot tőle. De ugyanígy szabadítja meg az embert hősi küzdelem útján a *Parsifalban* a vágyak uralma alól Kundry csábításával szemben. Újra a szellemnek a test fölött vívott győzelme, a lélek megbékült nyugalma. Az emberiség megváltása és megújrodása csak az önző vágyak legyűrésének nyomában járhat. Így a forradalmár és atheista Wagner fokoatosan visszatér a kereszténység alap gondolatához. Még a humoros *Nürnbergi mesterdalnokokból* is az önmegtagadás diadalmas himnusza zeng felénk : Hans Sachs legyőzi Éva után való vágyát, hogy más, Walther legyen boldog, akiben igazi művészi lángelmét ismer fel a pedáns kontárokkal szemben. Sachs önmagát megtagadja, hogy a lángész boldogan diadalt arathasson. Nagyot sohasem lehet alkotni lemondás, aszkézis nélkül.

Ezt az eszmét szimbolizálja magának Wagnernek élete : lázadó titáni lelke kénytelen önmagát megtagadni. Fiatalabb korában lobogó temperamentuma az emberiség újjászületésének preludiúmát a forradalomban látja, amelyért hosszú száműzetést szenved. A republikánus Wagner a bajor király belső udvari emberévé válik ; a szocialista Wagner, Bakunin svájci barátja, a kapitalizmusnak nagy ellensége, a vagyonos polgárságnak tömjenezett muzsikuskává lesz ; a kereszténységet gyűlölő atheista Wagner, Feuerbach tanítványa, a *Parsifalnak*, a kereszt diadaldramájának szerzője.

Ez az éppen nem idillikus, hanem folyton ellentétekben forrongó tragikus lélek mindig a harmónia után sóvárog : nemcsak a zenében,

hanem a művészetek együttesében is. Egyesíteni akarja a költészetet, a zenét, a mimikát, a táncot és képzőművészeteket a zenedrázába, mint egyetemes műalkotásba. Lángelméje egyszerre és egységben tud érezni és gondolkodni a művészet összes ágaiban, amelyeket a *Gesammtkunst* összhangjába iparkodik egybevarázsolni. Ez az elmélyedő áhítat művészete, amelynek templomot állít Bayreuthban. A görög tragédia mint istentisztelet elevenedik meg benne germán formákban: a művészeteknek hatalmas egybehangzó szintézise, a szellemnek az anyag fölött való diadala. A görög tragédiában a nép legbensőbb lénye tért öntudatra; úgy érezte, hogy maga Apolló nyilatkozik meg benne: a tragédia istentisztelet. A modern művészet Wagner szemében gazdasági vállalkozás, lucratív ipar, Mercuriusnak tanulékony szolgája, aki pénzért az unatkozókat mulatztatja. Wagner ezzel szegezi szembe a maga ideális művészetét s általában a művészetnek szociális jelentőségét.

Kornis Gyula.

IRODALOM.

Iskola és közélet.

Mitrovics Gyula: *A neveléstudomány alapvonalai.* Csáthy Ferenc egyet. könyvkereskedése, Debrecen—Budapest, 1932.

Az éveken át gyűjtött tapasztalatok felhasználásával írott mű annak a feladatnak szolgálatában áll, miként lehet és kell az egyéni tulajdonságokat okosan fejlesztve, elvezetni az ifjúságot az ember valódi hivatásához.

Az istenfiúság gondolatát és a fiatalság vallásos hitét ápolva a nevelés a lelkierők forrása lesz. Előkészíteni a növendéket a legfelsőbbrendű hivatáshoz, megéreztetve vele a kozmikus és transcendens világ miszteriumait, ez a nagy és nehéz cél, amely felé szerzőnk törekszik. A paedagogusoknak ez lehet közhely, de a nagyközönségnek útbaigazítás arra nézve, mily nagy, sőt fenséges dolog a nevelés.

A legmagasabb csúcsok eléréséhez is a völgyből, a mindennapi életnek sokszor inkább visszatartó, mint serkentő barázdái közül kell kiindulni. Kimérni, megfontolni minden lépést, amelyet *sub specie aeternitatis* akarunk megtenni. Nem könnyű feladat, a paedagogusnak egész lényét le kell kötnie, e nélkül nem sikerülhet. Sőt így sem mindig. Hiába vetjük el az egészséges magot, az a silány talajban ki sem csírázik. Vagy elperzseli a szárba szökkenés előtt a forró nap heve, elkapkodják az ég madarai. Ez azonban a feladat fontosságát nem csökkenti, a becsületes erőfeszítések értékét pedig növeli.

Nemcsak az anyákra, a paedagogusokra nézve is áll, hogy a jövő nemzedékkel foglalkozva azt a bölcsőt ringatják, azt a csónakot kormányozzák, amely a nemzeti lét kincseit van hivatva biztos kikötőbe juttatni. Vajha anyák és nevelők mindnyájan éreznék, mit jelent ez reájuk és a nemzetre nézve. Akkor megtelne kötelességtudással, szent lelkesedéssel, támogatva a közvélemény által is, sikeresebb munkát végeznének, mint eleik.

E sorok írójának is elég fejtörést és keserűséget okozott, hogy nemzetünk sok tekintetben legfőlebb múltó lelkesülést mutat az igazi lelki kultúra kincsei iránt. A költő Zrínyi rajza korának ifjúságáról sajnosan talált még a háború előtti időkre is. Csokonai

Vitéz Mihály szerint a közfelfogás az, hogy «derék magyarnak lenni nem egyéb, mint szép ruhákba öltözködni, kopókat tartani, nyalka paripákon ugrálni»...

A történelemnek egyes szakaiban voltak lelkes magvetők, de az Apáczai Cseri Jánosok és társaik munkája miért vész el a homokban és miért nem lett új emelkedésnek és új sikereknek forrása? Az olykor magasba lendült nemzeti genius miért tért meg oly könnyen a mindennapi élet szürke és poros országútjára? Külsőségekben, élvezetekben szívesen indulunk nyugat után, de az átlagos többség a gazdasági és anyagi érdekeken túl ma is hajlandó minden más törekvést hiúnak és feleslegesnek kijelenteni. Pedig ha igaz Goethe szép mondása és szomorú lenne az emberi lét, ha nem volna az:

In unseres Busens Reine wogt ein Streben,
Sich einem Höheren, Reinen, Unbekannten,
Aus Dankbarkeit freiwillig hinzugeben.

Ezt variálja Carlyle is, mikor állítja, hogy «Yes there is God in man», az isteni szikrának, a quakerek belső világosságának ápolása, ébresztése, erősítése a végső cél, amely felé paedagogusnak, közéletnek, családnak törekedni kell, ha az igaz úton akar haladni. Máskor sem könnyű, ma pedig, a megzavart világrend és felborult nézetek korában kétszeresen nehéz, de annál szükségesebb.

Mitrovics a feladatnak csak egy részével: az iskolai és részben a családi nevelés kérdésével foglalkozik. Mi, az iskolán kívül, a közélet forrágában állva, saját feladataink súlyát hordva sem tagadhatjuk meg a kijelölt kör fontosságát, és azt, hogy az iskolai nevelés a nemzeti fejlődésnek egyik fő, habár nem mindig döntő tényezője.

Szerzőnk művét olvasva látjuk a feladat sokoldalúságát, ezernyi ágát és bogát. A cél kitűzése után a szerző áttér az értelem nevelésére, majd az érzelmi élet fejlesztését tárgyalva befejezőként eljut azokhoz a feladatokhoz, melyek az akarat fejlesztése és irányítása körül nyílnak. Szeretettel függ tárgyán, azt, amit tapasztalt, tanult és átgondolt, igyekszik ennek szolgálatába állítani. Iránya rendesen tiszta, érthető és csak itt-ott száll fel a philosophikus ködök világába. Jóleső érzéssel látjuk, hogy nem tartja magát sem oraculumnak, sem csálhatlannak. Hiszen az élet kifog sokszor a legelőkelőbb elméken is. Mit szóljunk például ahhoz, amit a szerző érint, hogy Kant és hívei, bár a mindennapi élet elég hangosan állítja az ellenkezőt, szinte letagadják az érzelmek fontosságát az erkölcsi cselekvésben, Buckle pedig kutatásai révén azt állítja, hogy az emberek erkölcsi fejlődéséről nem igen lehet beszélni. Holott e nélkül igazi haladás nincs is.

Mitrovics kijelöli a nevelés által elérhető siker határát, foglal-

kozik az emberi lélek tulajdonságaival, s azokat elemeikre bontva a figyelem, szemlélet, gondolkodás és képzelettel, az érzésekkel mint cselekedeteink rugóival, életünk belső egységének tényezőivel. Ezek nem biztos tanácsadók, az ész ellenőrzésére vannak utalva. A paedagogus feladata a hatások bevétele és állandósítása, ami nélkül nem tud egész életre szóló munkát végezni. Adam Smithtel egyezően a szerző az erkölcsi élet alapjául a sympathikus érzéseket ismeri el. Ez úton eljutunk a transcendentális érzésekig, melyek révén a nagy egyetemesség tudata tölt el bennünket, belekapcsolódunk annak végtelenségébe és korlátlanágába. Ez fölemel, de meg is döbbsen, éreztetve létünk végeességét. Mindehhez akarat, emelkedni vágyás kell. Goethét idézzük: «Wär'nicht das Auge sonnenhaft, die Sonne könnte es nicht erblicken». Az akarat nevelésénél valamennyi lelki tehetséget fejleszteni kell. Szomorú eset, amellyel pedig közéletünkben oly sűrűn találkozunk, mikor megvannak az eszközök, sőt a lehetőségek is az emelkedésre, de indíték és akarat hiányában a szárnyak csukva maradnak. Sokszor nem vagyunk hajlandók az erőfeszítésekre, még ha szép lenne is a jutalom. Miként lehet az egyént kiemelni a marasmusból, hol a lusta kényelemszeretetet uralja, erről szól a könyv utolsó és legérdekesebb fejezete. Az elhatározásokat érzelmiileg is elő kell készíteni. A Horatiustól hallott recept szerint: Qui studet optatam... multa tulit...

Így élvezetté lesznek az erőfeszítések, nő az önbecsülés, mert eltölt bennünket az a tudat, hogy a kicsit nagyért feláldozni az igazán értékes egyén képes. Mit tehet e tekintetben a nevelő, azt becsületesen kifejti Mitrovics és nem tér ki az akarat szabadságának sokat vitatott problémája elől sem. Az érzelmeknek a meggyőződéssel való összefonódásából fakad az elhatározás, a cselekvésre való készség, az akarat megtermékenyülése. Az érteni és érzelmi nevelés az akarat nevelésében ormol, ha szabad az Arany János által ajánlott kifejezést használni a kulminál helyett. Viszont az akarat nevelése a tudás okos kihasználásában és az érzelmek fölötti uralomban. Ez a lelkiélet egységének szükségszerű következménye.

Korunk paedagogusai sokkal jobb helyzetben vannak, mint azok, akik Csokonai vagy éppen Zrínyi Miklós idejében igyekeztek a nemzetet igazi feladatainak tudatára ébreszteni. A fennköltebb igények iránti fogékonyság fel van ébresztve és a nemzeti lélek kiművelésének szükségét sokan komolyan érzik, tagadni pedig nem meri senki. A válság, amelybe nyugat kultúrája került s amely erősen megrendítette a XIX. század uralkodó eszméibe vetett hitet, nem fogja engedni, hogy egyszerűen mint utánzók éljük át napjainkat. Törekednünk kell önálló alkotásokra és ezt el is érzük, ha lesz ben-

nünk komoly akarat és őszinte odaadás, és ha az iskola is megteszi kötelességét. De az iskolában folyó munka sikere a sokat emlegetett környezettől, a család életének tisztaságától és a közéletben uralkodó ideáloktól is függ. A nemzeti élet egységénél fogva a részek nem fejlődhetnek kifogástalanul, ha a szervezet beteg. Így a Mitrovics által felkarolt és előbbre vitt feladat sikere össze van forrva azokéval, amelyeket a család és a nemzeti élet megtisztítása érdekében indítottunk. Ezek a teljességtől még távol állanak. Érezzük azonban a szükség vasgyűrűjének szorítását.

Az összeomlás után egységes szóval tört ki a keresztyén megújulás követelése. Beleütközve azonban a régi szövedékekbe, még mindig nem tudott eléggé érvényesülni. A változásokhoz idő kell. Csak a lassú fejlődés terem értékes gyümölcsöket. A régi világ ragyogó álmai közül oly sok beteljesült, az ember hatalma annyira megnőtt, tudása annyira kitágult és ma mégis távolabb áll a megelégedéstől és a boldogságtól, mint valaha. Elhanyagolta a prometeuszi szikrának, a beléoltott isteni tűznek ápolását, azt hitte, hogy a test a lélek nélkül is lehet boldog. A közélet egészségesen fejlődhetik morál nélkül is. Ma érzi, ez mily botlás volt. Igyekszik jóvá tenni, de a mult bilincsei még nem engednek szabad felszárnyalást. El kell jönni ennek is. Meg fog születni az akarat arra, hogy mindent okosan és becsülettel használjunk a köz érdekei szerint. Át kell formálni, kifogástalan erkölcsi indítékokkal kell megtölteni azt az egyént, aki honának igazi polgára akar lenni. Az önzés helyébe ekkor lép a nemzeti, sőt nemzetközi szolidaritás érzete, melyet sikerült a mult *vívmányainak* annyira meggyöngíteni, hogy a hiú vágyódáson kívül alig maradt meg belőle valami. Így kapcsolódik hozzá a debreceni professzor munkája a nagy nemzetközi feladatokhoz, melyek többé-kevésbé egymást feltételezik.

Ha közéletünk megbélyegzi, sőt társadalmilag is sujtani fogja azokat, kik érzéketlenül állanak e feladatokkal szemben, ha érték nélkülinek jelenti ki azt az életet, melynek nemesebb tartalma nincs, akkor nyílnak még reánk nézve az igazi haladás lehetőségei, valósul meg a régi álom, mert belépünk azok közé a nemzetek közé, amelyek nem utánzóí a többieknek, hanem alkotásaikkal az elsők közt foglalnak helyet.

Az iskolai nevelést, melyről Mitrovics Gyula szépen írt és gondolatokat keltő könyve annyi érdekeset és tanulságosat mond, a családi és politikai nevelésnek kell kiegészíteni. E nélkül teljes sikert nem fog elérni egyik sem.

Bernát István.

Két művész-regény.

Bárd Oszkár: *Liszt. Színpadi regény.* 8-r. 243 l. — Ligeti Ernő: *Az idegen csillag.* (Magyarországi kiadásának címe: *A néger hősszerelmes.*) Ira Aldridge regényes élete. 8-r. 211 l. Mindkettő: Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh. 1932.

Az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában egyidejűleg két regény is jelent meg, amelyeket egy-egy világhírű művész élete sugallott. Az ottani irodalmi viszonyok között könnyen megérthető ez a tárgyválasztás, amely némi regényességet és érdekkeltést biztosít az író számára, a nélkül, hogy akár a történelmi, akár a társadalmi tárggyal szemben fokozottan gyanakvó könyvvizsgálat tekintetét magán érezné.

Bárd Oszkár Liszt Ferenc «tüneményesen gazdag és mozgalmas» életének nem diadalait és ragyogását akarta megírni, hanem «kietlen magányát és fenséges emberi tragikumát.» A nagy lelkek társtalan-ságát és szomorúságát akarta Liszt pályafutásával is példázni. «Szép volt és szomorú; minek az élettől ennél többet kívánni?» — mondatja hősével életéről. «Nagyon sok tapsot és nagyon sok keserűséget élt át» — mondja Liszt Hugo Victorról, de önmagára is vonatkoztatja.

Liszt életének örök, rejtett szomorúságát, társtalan belső magányosságát első szerelmének a leány atyja részéről történt durva szétszakítására viszi vissza a szerző. Egyik tanítványához, Caroline de St.-Crieg grófkisasszonyhoz fűzte gyöngéd vonzalom, de az atya kíméletlen göggel adta értésére, hogy nem remélhet. A dacos és keserű ifjú két utat lát maga előtt. Egyik: «a fájdalomtól földöntúlvá tisztulni.» Pap kíván lenni, de erről éppen az egyháznak egy kegyes szolgája beszél le azzal, hogy neki zongorájával kell hirdetnie az ígét. Hogy feledést találjon, a másik utat választja: a szerelmi viszonyok egész sorába veti magát. De a bosszú nem hoz kielégülést s a nőktől körülrajongott Liszt erre az önvallomásra kényszerül: «A miattam ontott könnyek mind az én szívemre zuhognak vissza... az általam okozott szenvedések legkeservesebben az én lelkemet marják és az elégtételszerzés, a bosszúállás diadala helyett csak halálos fanyarságot érzek.» Kiábrándultan, rejtegetett keserűséggel nézi az életet.

A szerző nagyobbára olyan jeleneteket sorakoztat, amelyekben egyik nő váltja a másikat Liszt kegyében. Liszt mindegyik nőnek ömleng, le egészen a doborjáni sátoros cigányleányig, aki mellett «hamisítatlan, torzításmentes életet» keres. Mindegyik viszonya örök

életre szóló szerelemnek indul, de csakhamar elsekélyesedik. A szerző az életnek kuszált útvesztőit, zűrzavaros menetét, a nagy lelkeknek és fényes életpályáknak szomorúságát akarná éreztetni, ennek a hangulata itt-ott ki is árad, de egészben hiányát érezzük a jeleneteket egységbe fűző fonalnak; nem nyerjük azt a benyomást, hogy ezek a jelenetek egy mély gondolat megvilágítására szolgálnak, inkább csak felszínes szerelmeskedések láncolatát érezzük bennük.

S miben látja és akarja éreztetni a szerző Lisztnek fenséges emberi tragikumát? Rubinsteinnal Lisztet Prometheus utódjának, az örök fátkyahordozónak mondatja, aki egész lelkét tette föl arra, hogy új utakon járó tehetséges zenészeket érvényesüléshez segítsen. Így tett Wagnerrel s még 74 éves korában is, amikor már fölösleges embernek hiszi magát, teljes lelkesedésével lobog fel egy pár fiatal orosz zeneszerző felkarolására. S lelkének ez a mindenkin segíteni kész és az új szépségekért halálig harcoló erénye tragikusan bűnhődik saját leánya, Cosima által, akit a Liszt-vér arra készítet, hogy egész lelkével Wagner mellé álljon s a Wagner-kultusz szolgálatában eltávolodik atyjától s nem törődik azzal, hogy ez egyedül, szegénységben hal el.

A munka műfaji jelölésére a szerző a színpadi regény elnevezést találta legmegfelelőbbnek, mivel «tények és helyzetek megrajzolására, lelkiállapotok elemző rekonstruálására» törekedett. Minden magyarázat mellett is ez a műfaji meghatározás afféle fából-vaskarika s a számra nézve negyven rövid jelenet egymásutánja legfeljebb csak a moziban sietve lepergetett, gyorsan elkapkodott képek sorát idézi emlékezetünkbe s egységbe fogottság tekintetében sem igen nyújt többet. A jelenetek közt van egy pár megkapó, köztük talán legsebbebb *A triebtschen-i nagy találkozás* című, amely hatásosan érzékelteti, miként egyesíti ismét egy rendkívül súlyos meghasonlás kirobbanása után pillanatok múlva a muzsikának mindent megszépítő varázsa a század két zenei csodáját, Lisztet és Wagnert.

A jelenetek különféle társadalmi körökben játszódnak s Lisztnek sok érdekes kortársa szerepel bennük. A társadalmi érintkezés külső formáiban többször bukkannak fel kortévesztő apróságok, melyek ma járvák, de akkor nem voltak szokásban. A szerző nagyon erősen akarja hangsúlyozni Liszt magyarságát, de ez az érzés inkább csak hazafias szólamokban jut kifejezésre. Előadásában választékoságra törekszik, de nyelve egészében könnyvnyelv; beszélgetései helyenként értekezésszerűekké laposodnak s általában kissé papirosízűek. Sűrűn bukkannak fel kifejezésbeli keresettségek és idegen-szerűségek is. A 17 éves Lisztről ezt írja: «Tragikus férfigörcsben

felhördülnek az Appassionata első akkordjai» (16. l.). Hasonlóképen keresettek a következő kifejezései is : «Sürget a belső árválkodás» (79) ; ilyen böles, ilyen megkésztült leánya van?» (116) ; a te tiszta, át meg át bízó szívedet» (117) ; *kivérzett* ország» (182). «Hát csak menjen. Holnap én is *jövök*» — mondja Liszt. Ugyancsak ő mondja gróf Zichy Gézának : «Válaszolja meg őszintén : így néz ki egy meghitt otthon?» Magyarul ez így hangzanék : Mondja meg őszintén : ilyen egy meghitt otthon? Egypárszor önkényesen elhagyja a *hadd* szócskát, pl. «De mutassam be neked Liszt Ferencet.» Nem valami kedves ismerősként hangzik felénk a «Talán zavarok?» kérdés, valamint a körözött és körözölevél (111) írásmód.

Ligeti Ernő a híres szerecsen színész, Ira Aldridge regényes életrajzát írta meg, de annyira ragaszkodik az életrajz-szerűséghez, hogy elbeszélésmódja néha szinte primitíven krónikás. Kezdi történetét Ira atyjának, a mundingó király legkisebb fiának sorsával. Doseitá-nak, anyámasszony katonájának nevezik, mert élehetetlen, méléző. Egy misszionárius keresztyén hitre téríti s a Daniel Aldridge nevet adja neki, egy korán elhalt new-orleansi minisztráns gyermek után. Daniel egy amerikai ültetvényre kerül mint a rabszolga-állomány színes prédikátora. Itt feleségül vesz egy Leslie nevű rableányt s második gyermeküknek születik Ira. Az atya mint vándorpredikátor New-Yorkba vetődik s itt az amerikai élet hőskorának képei közt nő fel Ira. Mint ácssegéd Baltimore-ban lát először színielőadást s beáll néger-inasnak az ott vendégszereplő Edmond Kean mellé. Vele Londonba kerül s a züllött, iszákos színész-lángelme mellett valami nyugtalanító, titokzatos vágy ejti rabúl lelkét. Előbb csavargók közt kószál, majd bejut a Covent Gardenhez jegyszedőnek, aztán kellékesnek, végül egy pantomimben fel is lép s a közönség mulat esetlenségén. Ez felbőszíti s visszamegy a csavargók közé. Téltre egy kis színházhoz, a Coburghoz szegődik be színlaposztónak. Itt a drámai hős helyett egyszer beugrik Othello szerepébe, aztán vidéki truppokkal jár, mint ember is csiszolódik, fejlődik. Amerikában is próbálkozik, de mint négert meg akarják lincselni. Vissza-menekül Angliába, Kean beajánlja egy nagyobb társulathoz s nevét lassanként szárnyára veszi a hír. Kean tragikus halála megnyitja előtte az utat a Covent Garden színpadára is. De a siker, a diadalok útján igazában csak németországi vendégszereplésén indul meg. Fellép Pesten is, és talán sehol sem talált olyan megértő közönségre, mint itt. Idő előtt kiábrándul művészetéből s önvád zaklatja, hogy megtagadta testvéreit, «szökevénye» lett a saját fajtájának. Oroszországi vendégszereplése alkalmából Lodzban halt el váratlanul.

A szerző egy művészpálya küzdelmeit rajzolja. Hősének lépten-nyomon tömérdek rosszakarat állja útját. Viselnie kell származása bélyegét s küzdenie kell a fajára nehezedő átok ellen. Éreznie kell, hogy idegen csillag a művészet egén, ragyogása a meteoré. Küzdenie kell műveltségének fogyatékosága ellen is. Egész pályáján «rettegetes hatalmú ösztönélete» irányította. Az író is inkább csak ezt tudja éreztetni, mint a lelkében élő művészi hivatást. Alakját nem tudja eléggé kiemelni, úgy hogy ez elmosódik. Művészi nagyságot nem éreztet benne, inkább csak az exotikumot. Valahogy azt érezzük folyton, hogy ez a nagy darab szerecsen időnként ott ténfereg a színpad körül, de maga sincs tisztában azzal, hogy mi keresni valója van ott. Voltakép két vágy irányítja egész életét: barangolni s fehér nőt nyerni feleségül. Ellenben Kean egyéniségének s művészi nagyságának rajzában sok érdekes és finom mozzanat van s szépen érezteti a lángelme kivillanásait a züllött, részeges emberből. Általán sok érdekes képet mutat be az akkori színházi életből.

Az adatok hűsége szempontjából egyik könyvet sem kívántuk ellenőrizni, de nem hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy még Kempen tábornok szájába adva sem volna szabad a szerzőnek annyira tévednie, hogy «Johann Arany... a Julius Cezárt fordította Shakespeare-ből». A könyv első lapjain néhány nyelvbeli furcsaság bántja szemünket: «Nyujtózott egyet és *megébredt*»; «mind harcosok és *javaszál* férfiak» (*javakorbelinek* van értelme, ennek nincs); «éles *kacagás kacarássza* a torkukat» (kacarás a kacag igének gyakorító alakja s így a kifejezés teljesen értelmetlen); «az idegen már ott *á'lingált*»; — de, dicséretére legyen mondva, a továbbiakban elkerüli ezeket a nyelvi csodabogarakat. Van néhány értelmetlen mondata is; ezeknél nem tudjuk, sajtóhibával állunk-e szemben vagy fogalmazásbeli lompossággal.

A szerző ezzel a túlzó dicsérettel fejezi be könyvét: «A világ legnagyobb Shakespeare-színésze volt, de az Encyklopaedia Britannica egy szóval sem emlékezik meg róla.» Sajnos, a régényből sem tűnik ki ez a művészi nagyság.

k. l.

Külvárosi idill — prózában.

Komor András: *Nászinduló*. Regény. Pantheon, év. n. (1933.) 8-r. 315. l.

Az idill — így tanítja a poétika — egyszerű, vagy éppen primitív emberek körében lejátszódó történet versben; maga a mese kicsinyes, vérszegény, nem kelt igazi érdeket, emberei sem, mert lelki-világuk szintelen is, túlon túl átlátszó is — ami az idillben művészileg

bemutatva, megfogja a szívet, az a keretül szolgáló helyzet, egy kis kép a való világból,¹ és a belőle kiáradó derűs hangulat, az élet csöndesen lüktető ritmusának kedves melege. A műfaj már az ókorban kiélte magát, újkori hajtásai jobbjára csinált virágok — olyan nemes termést, mint Arany *Családi köre*, akárcsak az aloe, száz évben egyszer ha hoz.

Ezt a műfajt újítja föl egy fiatal, egészen modern szellemű írónk, Komor András. Mint modern ember, természetesen prózai alakba foglalja, hőseit a XX. század nagyvárosának kisemberei közül emeli be meséjébe s azt a külváros egy kétszobás lakásában pörgeti le. Ezzel külsőségekben eltér az ókori mintáktól, de szellemükkel nem kerül ellentétbe — lényegben meg éppen híven ragaszkodik a poétikának az idillre vonatkozó paragrafusaihoz. A *Nászinduló*ban valóban minden megvan, amit az elmélet követel: szegényes lelki életű, jelentéktelen emberek; vékonypénzű, a képzeletet nem izgató mese; a valóságot híven tükröző helyzetkép — hogy nyomán az olvasóban derűs, kedves, meleg hangulat támad, ezt az egyet már nem merném állítani.

Nem is úgy indul a történet, de jól indul, házassággal. Szirmai Ernő, a Gutfreund és Gerő-cég főtisztviselője (ez persze euphemismus, csak könyvelő Szirmai úr) nőül veszi Fischmann Vilmát. Ha a házasságokat az égben kötik, akkor az öreg Fáni néni angyal: ő ütötte nyélbe, egymáshoz erőltetve a magányos élet kellemetlenségeire és kényelmetlenségeire ráúnt fővárosi könyvelőt s a harmincadik éve felé járó, a vénleányság rémképétől irtózó Vilmácskát. Ez az expozíció. Kissé körülményes az elbeszélés, nagyon éles világitást vet a szerző a folyamat egyes fázisaira, meg a fölösleges mellékalakokra, de szívesen olvassuk: olyan világba léptünk, amelyet nem ismerünk, de az az érzésünk, hogy minden vonása igaz.

Mi vár erre az emberpárra a házasságban? Már látjuk a viharfelhőket. Egy reggeltől estig megszakítás nélkül munkában görnyedő férj, egy ugyanazon idő alatt unatkozó asszony: az irodalom álmos-könyve szerint kész veszedelem. Várjuk is, de csalódunk. A fiatalok valahogy összeemelegednek és 150 lapon keresztül (ez a regény terjedelmének a fele) nem történik köztük semmi — éppen semmi, még annyi sem, mint az idillekben szokott. Ez baj. Az író események elbeszélése helyett lélek-analízissel szolgál, mikroszkóp alatt bemutatja két hősének minden érzését és minden gondolatát — s bár műszere is, szeme is éles, mindennapi nyelven szólva, van emberismerete is,

¹ Innen vette a műfaj görög nevét: εἰδύλλιον = képecske.

ábrázoló ereje is: igyekezete kárba vész, mert bajos elemezni azt, ami nincs. Lelke ugyanis sem Ernőnek, sem Vilmácskának nincs. Az asszony elméjében csak az az egy gondolat motoszkál, jól tette-e, hogy hozzáment ehhez a sem testileg, sem lelkileg nem vonzó emberhez, a férfinak meg éppen nincsenek gondolatai, csak érzései, pontosan meghatározva: erotikus vágyai, amelyeknek célpontja hol a felesége, hol a nő, az a bizonyos kíváncsi, szép nő, beteges fantáziával, homályosan maga elé rajzolva.

A regény derekán túl azután megindul a cselekvény. Két irányban. A férj utcai leányok olcsó pénzen vett szerelmére vetemedik. Miért? Az asszony egy semmi emberrel, még a férjénél is hitványabb alakkal kacérkodik, sőt már készül is föl a lakására. Miért? Erre a két miért-re nem kapunk feleletet, noha a szerző hosszú lapokon keresztül és tagadhatatlanul nagy lélektani apparátussal iparkodik megértetni a nekünk érthetlent. A férfi az irodában értesül neje hűtlenségéről. Meggyalázott becsülete és megsértett férfi-önérzete bosszúért liheg — de ha a hős Bánk bánnak, mikor Ottó Melindát csábígtatta, szabad volt kardját hüvelyébe dugni és országos dolgára menni: megróhatjuk-e, hogy a kis magántisztviselő elfojtja fölindulását és késő estig íróasztala mellett küzködik a főkönyvvel? Az eseménynek nem lesz következménye — a *Nászindulóban* általában nem igen van következményük az eseményeknek. Rövidesen következik a záróakkord. Vilmácska fiúval ajándékozza meg Szirmai urat.

Valljuk meg, hogy 320 lapon keresztül foglalkozva ezzel az emberpárral, alaposan rájuk úntunk. Nagyon közönséges lények, s bármilyen jól ismerjük őket, éppen az elhatározó pillanatokban lesznek előttünk érthetlennékké, s ez nagy baj, mert hiszen az ilyen fotografikus hűséggel dolgozó regénynek egyetlen jogcíme az életvalóság látszata. Lehet azonban, hogy bennünk van a hiba: nincs kulcsunk ezeknek az embereknek belső valójához. Az egyszerű vidéki leány, aki vőlegénye mellett ülve, kezét kezében tartva, ezt ismételteti magában: «Hát nem baj. Hozzámegyek és kész. Hozzámegyek és az első férfival meg fogom csálni . . .» És az a férfi, aki megtudva, hogy apa lett, arra gondol, hogy ki «kellene kezdeni» azzal a duzzadt-szájú, ringó csipejű leánnyal, akit az utcán látott: az ilyen emberek lehetnek «valóságok», de előttünk, szerencsénkre, ismeretlenek, érthetetlenek és — érdektelenek.

NÉHÁNY ECSETVONÁS GRÓF APPONYI ALBERT ÉLETKÉPÉHEZ.

A tizenkilencedik század nagy politikai tehetségeket adott a magyar nemzetnek, talán többet, mint más nemzeteknek. A kiegyezés előtt a nagy triászt : Széchenyit, Kossuthot, Deákot. Hozzájuk csatlakozik id. Andrássy Gyula. Mintegy folytatásul a kiegyezés utáni korszakban különösen Apponyi Albert, Szilágyi Dezső, Tisza István, ifj. Andrássy Gyula jelennek meg a magyar politika porondján. Apponyit klasszikus, többnyelvű szóközi képessége, egyensúlyozottsága, nemes világnézete és magas szempontjai, Szilágyi Dezsőt erős jogi esze, politikai vénája, kemény dialektikája, Tisza Istvánt energiája, céltudatossága, közgazdasági tudása, Andrássyt mély történet-bölcsélete, a magyar történelem vezető eszméinek finom mérlegelése tüntette ki. E sorok Apponyi Alberttel fognak foglalkozni.

A közeli multnak a felismerése éppoly nehéz, Valéry szerint, mint a közeljövőé. Igaza van. Hiányzik vagy legalább zavaros a lélektani, az erkölcsi, a történeti távlat. Aztán magunk is benne voltunk, magunk is részei voltunk. Ezzel tisztában vagyok, mikor Apponyi Albert ragyogó egyéniségéről, történeti szerepléséről néhány ecsetvonást rögzíték. Úgy, ahogy én láttam ; úgy, ahogy én látom. Kerülöm a túlzást, mind pozitív, mind természetesen negatív irányban. Apponyi, azt ma barát és ellenség elismeri, a magyar nemzetnek fényes képviselője, akiben mintegy a nemzet magamagát felülmúlta, mindenesetre a legjavát adta. «Representative man». A tizenkilencedik század második felének politikai színpadán egy tündöklő szereplő. A nemzet történetének egy jellemző arcvonala. Ritka, előkelő, nemes példánya a kultúrembernek. Csak mozaikdarabokat adok, nem egészet. Nem

vagyok sem történetíró, sem panegyrikus. De Apponyi az a magyar államférfi volt, aki — Szilágyi Dezsőn kívül — engemet legjobban vonzott, legjobban érdekelt. Korán ismerkedtem meg vele, 1876 körül, és haláláig összeköttetésben, barátságban állottam vele. Sokszor felkeresett, sikereit és küzdelmeit közölte velem. Sokszor levélben fejezte ki nézeteit. Mikor képviselő lettem, pártjához csatlakoztam. Együtt voltunk a második koalíciós kormányban, együtt is léptünk ki. Csak rövid időre szakadt el politikai együttműködésünk. Nekem ugyanis az volt a felfogásom, hogy az a párt, melynek vezére azt mondta egy alkalommal, hogy a sarki hordárral is kezét fog a magyar jegybank létesítésére, ettől a programtól nem térhet el.

Az egyént osztatlanak («in-dividuum») szokták tekinteni. Pedig tulajdonképpen minden ember több egyénből áll, amint többféle arcképe van, amely pedig mind hű lehet. Az egyén sokszor más a magánéletben, más a közéletben, más a hivatalban, más a társaságban. A történelem sok példát mutat arra, milyen más sok egyén történeti szerepe és más magánéleti szerepe. Voltak nagy történeti alakok, kiknek magánélete nagyon fogyatékos, viszont olyanok, akiknek eszményi tiszta a magánélete, de gyarló a történeti szereplése. Ez a kettősség oka annak, hogy sok kiváló ember, ki az életben tiszító hatást gyakorolt, ha nincs többé, művei nyomán vonzóvá válik. Gondoljunk csak Rousseaura, Poe-ra, Byronra, Baudelaire-re, avagy Mirabeaura, Talleyrand-ra, Newcastle-ra stb. Harmóniát találunk a magánélet és közélet között Apponyinál, Tisza Istvánnál. Minthogy Apponyi közéleti működését még sokszor fogják tárgyalni, ezekkel az ecsetvonásokkal inkább az egyén életképét akarom kiegészíteni, kitérvén azonban közéleti pályájának néhány mozzanatára is.

Apponyi Albert nem tartozott a komplikált egyéniségek közé. Cselekvését nem a politikai furfang vezette. Erkölcsi és kulturális eszmék voltak cselekvésének fő rugói. Nem a fizikai erő, mely oly nagy szerepet játszott Szilágyi Dezső mérlegelésében, volt energia-forrása, hanem az erkölcsi erő. Zenei hajlamai ezt fokozták. A belső harmónia fejlesztette benne a zenei kultuszt, ez pedig eszményi magasságba

emelte szellemi kultúráját. Az erkölcsi erő túlsúlya szülte nagy fegyelmezettségét is, melyet Szilágyi Dezső néha arisztokrata finnyásságnak szeretett feltüntetni. Az erkölcsi erő vezette, mély vallásosságán kívül, akarátát. Meg vagyok győződve, hogy sohasem mondott valótlant. Egyenes, őszinte, igazmondó volt a politika tekervényes útján is. Meg vagyok győződve, hogy soha nemtelen gondolat nem villant át agyán. A legnemesebb ellenfél volt. Magának sohasem kért semmit. Önzetlen volt. Megbízható volt, sohasem csalt meg senkit, nem hagyott cserben senkit. Emberbarát volt, jó-tékony volt. Másokról mindig a legjobbat tételezte fel. Nem gyanakodott. Ellenfelében is elismerte az érdemeket, mint azt emlékiratai, emlékbeszédei mutatják. Nem láttam soha hevesnek, a nélkül, hogy fagyos, feszes lett volna. A politikában felelőssége tudatában óvatos volt, mérsékelt volt, nem törődve a sok gánccsal, amely egyes türelmetlenkedők részéről érte. Áldozatot senkitől sem követelt. Mikor a kormányból való kilépésről beszéltünk, azt mondta nekem: «Nem tudom, hogy sajkám hová visz, nem kívánom, hogy barátaim kövessenek». Az életet általában komolyan fogta fel, kötelességtudó volt. Az élet fordulatait bölcseséggel fogadta. Kedvezőtlen fordulatoknál azt szokta mondani: «Es ist ja so viel besser!»

Az élet vezetését éppúgy, mint a politikus hivatását, eszményi szempontból nézte. Mindig a legnemesebb, legkorrektebb elveket hirdette: a magán- és közélet tisztaságát, a nemzeti élet teljességét, a nemzetek szolidaritását. Benső meggyőződéssel ragaszkodott a parlamentarizmushoz, a Népszövetséghez, a döntőbíráskodás elvéhez, még akkor is, mikor sem az egyiknek, sem a másiknak működésével nem lehetett megelégedve. Az obstrukciónak betege volt, és mikor Tisza István az ellenzéket a Házból eltávolította, tudtommal csak két képviselőt kímélt meg, ezek egyike Apponyi volt. Mikor 1911. február 8-án az a ritka megtiszteltetés érte, hogy az amerikai kongresszus képviselőháza és szenátusa fogadta, — az ülés felfüggesztésével — Apponyi az elnöki emeletről azt mondta: «Mi, az óvilág emberei, akik epedve óhajtunk kibontakozni a gyűlölség és bizalmatlanság régi szellemének

emésztő erőpazarlásából, öönhöz fordulunk, akik ha talán még nincsenek is a parton, de már szilárd talajt éreznek lábuk alatt, öönhöz fordulunk támogatásért, hogy végleg megszabaduljunk a visszavonás gyűlöletes örökségétől, mely odaáll az emberek közé, akiknek testvéreknek kellene lenniök.»¹ Hová jutottunk mi is, Amerika is azóta! Idealizmussal bízott a Népszövetség jövőjében, melynek vergődése gyakran már a kimúlás tüneteit mutatja. Néhány nappal halála előtt Bécsben tartott előadásában azt mondja: «Hiszek a Népszövetségben, nem úgy, amint most van, hanem úgy, amint lesz.»² Idealizmus vezette őt abban a kitartó küzdelemben, melyet az Interparlamentáris Únióban, mint annak vezető tagja, a háborúk kiküszöbölése és a nemzetközi vitás kérdéseknek döntőbíráskodás útján történendő elintézése érdekében kifejtett. Eszményi felfogása eltakarta szeme elől mindazt, ami az embereket elválasztja, világnézeteket, elméleteket, nemzetiséget, pártokat, csak a jókat és nem jókat, a művelteket és nem művelteket, az önzőket és önzetlenekeket látta. Neki a világ harmóniát jelentett, egy fenséges szimfóniát. Nem ítélni akart, csak megérteni. Nem követelt a közélet terén teljesített szolgálatokért jutalmat, még hatalmat sem. Nem a «do ut des» vagy éppen a «des» álláspontján állott. Neki a közélet áldozat volt, kultusz volt, vallás volt. Néha a legnagyobb undor mellett teljesítette a legnagyobb odaadással képviselői kötelességét.

Eszményi életfelfogásából logikusan folyik őszinte nagy szerénysége. Büszkén-szerény volt, mint Lessing mondja: «büszkeségből szerény» volt. Hiszen a szerénységnek nem az önérzetes büszkeség az ellentéte, hanem a szerénytelenség. Szigorúan ítélte maga fölött. Elmondja őszintén hibáit, hiányait, tévedéseit, még baklövéseit is.³ Szívesen bocsátott másokat előre. Mint vezető politikusnak, mint pártvezérnek bizonyára igénye volt az első koalíciós minisztérium megalkakulásakor politikai tárcára, annál is inkább, mert a kiküldést a Koronával nagybányai beszéde indította meg.

¹ Piukovich József: *Amerikai emlékek*. Kézirat.

² *La crise de la Société des Nations*. Budapest, 1933.

³ *Emlékirataim*. Budapest, 1922. 82. és 87. old.

Azonban másokra is tekintettel kellett lenni, és így a vallás- és közoktatásügyi tárcát vállalta. Mikor a koalíciós minisztérium Bécsből hazajövén, az új kormány felkereste az Országos Casinót, Apponyi hozzám ült és ezt kérdezte tőlem: «Milyen a hangulat?» A tényállásnak híven, megfelelően azt mondtam, hogy «nagyon jó, csak a kormány egyik tagja iránt vannak aggodalmak.» «Majd meglátod, — mondta Apponyi — az fog közülünk legjobban beválni.» Mikor a pártban a miatt elégedetlenkedtek, hogy Apponyi a politikával és a párttal keveset törődik, azt mondta: «Én most csak jó hivatalnok akarok lenni.» Mikor sikerült a Carnegie-alapítványnál egy, a világháború történetének kutatásával foglalkozó és Apponyi nevét viselő intézet számára bizonyos összeget kieszközölni, feljött hozzám és azt mondta: «Non sum dignus.» A néha terjengős emlékiratokkal ellentétben a legszűkebb keretben mozgó *Emlékirataim* első kötetének előszavát azzal zárja, hogy tiszteletes nevet remél az utókorra hagyni, különben is, mint mondja, nem életrajzot akar adni, sem vallomásokat, csak adatokat a történetbölcsélet számára.

Senki sem lehetett elfogulatlanabb, mint Apponyi, új eszmeáramlatokkal szemben. Lelkesedéssel támogatta a világbéke és a döntőbíráskodás eszméjét, melynek legfőbb szerve az Interparlamentáris Únió volt. 1906-ban nagyban ünnepelte az akkor végleg megállapított szöveget a nemzetközi döntőbíráskodás mintaokmányára vonatkozólag, és azt a nemzetközi igazságszolgáltatás «magna charta»-jának nevezte. Rokonszenvezett az új szociális áramlatokkal, sőt érdeklődni tudott egyes utópiák iránt is. Mikor a proletárdiktatúra szomorú nagyszombatján meglátogattam, egyebek közt azt mondta: «Én sohasem lehetek nemzetközi, én mindig nemzeti maradok. De iparkodom az új rendbe beleilleszkedni.» A magántulajdon eltörlésére vonatkozólag pedig azt: «Az bizonyos, azzal, hogy tulajdonosa vagyok egy birtoknak, magában véve még egy kalással sem gyarapodik a termés.»

Nem volt elfogult pártember. Mindig mások álláspontjának megértésére törekedett, ami néha talán bénítólag is hathatott. Jól tudta, hogy a politikában minden csak relatív, egynek kivételével, és ez a nemzeti élet teljessége. Legkevésbé

tudott pedig ellenfeleiben ellenségeket látni. Tisztelt minden komoly és korrekt törekvést és tisztelte ellenfeleit is. Egyik levelében rokonszenvesen említi gróf Khuen-Héderváry első kormányvállalását. Politikai elfogulatlanságát mutatja a következő kis eset is. A háború alatt történt, hogy a budapesti egyetem jog- és államtudományi kara több hadvezért és Tisza Istvánt díszdoktori diplomával akarta megtisztelni. Én kijelentettem, hogy, bár ellenzéki vagyok, Tisza Istvánra szavazok, de ajánlottam Andrássy Gyulát is. A Karnak egy ellenzéki tagja szavazás után oda nyilatkozott, hogy a függetlenségi párt a Tiszára való szavazásom miatt rosszalását fogja kifejezni. Én azonnal felkerestem Apponyit, és mikor a történeteket előadtam, teljesen helyeselte eljárásomat. Ellenben a hatvanhetes kormánypárt sokszor nagyon éreztette Apponyival a kiegyezés körüli törekvéseinek rosszalását. Gyulai Pál is szenvedélyes 67-es volt. Mikor Apponyit a Kisfaludy-Társaság tagjává választották, Apponyi egy napon találkozott Gyulaival. «Mikor fogja a gróf úr székfoglalóját megtartani?» — kérdezte Gyulai. Apponyi válasza az volt, hogy olvasta az alapszabályokat, ezek szerint neki egyévi ideje van. Mire Gyulai: «Bárcsak a 67-es kiegyezést is ilyen alaposan ismerné a gróf úr!» Persze voltak erősebb kifakadások, sőt méltatlan, durva támadások is ellene.

Bár Apponyi sima modorral kezelte a politikát is, nagy határozottsággal védte elfoglalt álláspontját. A háború alatt jaj volt annak, aki csak a legkisebb aggodalmat tanúsította a háború kimenetele iránt. Egy kedves és hű barátját ily okból egy alkalommal keményen megdorgálta. Nem volt tanácsos egyszer elfoglalt álláspontjának megingatását megkísérelni. Mikor 1917. júniusában Károly király Budapestre jött, hogy a kormányválságot megoldja, Apponyi palotájában gyűltek össze az ellenzék vezérei. Andrássy arra kért engemet, hogy hassak Apponyira, ne nagyon feszegesse a 20 éves kereskedelmi és vámszövetséget (úgynevezett 20 éves kiegyezést). Ezt persze két okból nem tehettem; először, mert magam is a leghatározottabban elleneztem, másodsor, mert tudtam, hogy Apponyi ragaszkodik álláspontjához, aminek később is határozott kifejezést adott.

Apponyi tüneményes szónoki művészetéről röviden a következőket. Szónoki tehetsége igen korán mutatkozott. Egy Kalksburgban tett látogatásom alkalmával páter Velics elmondta, hogy a tanárok többször a katedrára szólították Apponyit, hogy előadást tartson Ciceróról. Szónoki tehetségét az egész világ bámulta. 1906-ban Londonban az Interparlamentáris Unió ülésén, melyen kiváló parlamenti nagyságok: Campbell-Bannermann, Duke of Argyll, Loreburn, d'Estournelles de Constant stb. vettek részt, a szónoki pálmá tekintetében a legtöbb szavazatot Apponyi és Bryand kapták, de az angolok között többen Apponyit tették az első helyre. 1909-ben a Nemzetközi Statisztikai Intézet párizsi ülése alkalmából reggelire voltam hivatalos Fallières köztársasági elnökhöz. Azt mondta nekem Fallières: «Hallottam egyszer Apponyit, mondhatom, nincs francia szónok, aki a francia nyelvet tökéletesebben kezelné.» Apponyi szónoklatai a politikai és életbölcseiség, a nemzetközi jog és a jogbölcselet, a jogász logika és a politikai dialektika, a magyar széppróza mintaképei. Tekintsünk csak bele az 1920. január 16-ának gyászos napján, a trianoni békeparancs átvétele alkalmával, a magyar nemzet nevében a békekonferencia világfóruma előtt mondott beszédébe. A nemzetközi igazságszolgáltatás, a népek szabadsága, a világbéke, a stabilitás, az európai rekonstrukció szempontjából bonckés alá veszi a békediktátumot és az említett összes érdekek tekintetében elhibázottnak ítéli. Méltósággal, mérséklettel, egyszerűséggel beszélt. Nem ítélet az, amit Trianonban kimondtak, mert ítélet bírósági eljárást tételez fel, amelyben a feleket meghallgatják. Nem ítélet ez, mert Magyarország legkevésbé felelős a háborúért. Nemzetiségi szempontból a békeparancs által teremtetett helyzet rosszabb az előbbinél, kulturális tekintetben következménye: alacsonyabb kultúrfokra nyomja le a színvonalat. Hivatkozik Magyarország történeti szerepére: Keleten megvédte az egyensúlyt és Európa védbástyája volt barbár hordákkal szemben. Nem alázkodik, nem koldul, hanem a mai Franciaország, a mai Anglia, a mai Olaszországon keresztül ama Franciaország, Anglia és Olaszország felé fordul, melyek nagy eszmék, nagy intézmények harcosai voltak. «Engedjék

megmondani, ne kockáztassák nagy erkölcsi súlyukat azzal, hogy túlságosan a fizikai erőre támaszkodnak, amely változhatik, tartsák épen legszebb örökségöket.» Apponyinak jóformán minden nagy beszéde azt a benyomást teszi a hallgatóságra, hogy azzal elérte a szónoki tökély legmagasabb csúcsát, és minden következő beszédje újból meglepte hallgatóit újabb tökéletességekkel. Volt beszédeiben valami zeneiség is, a nélkül, hogy fellengzőkké váltak volna. Hisz maga írja, hogy a zene még politikai gondolkozására is kihat. Nem is tagadhatni, hogy a gondolkodás a legmagasabb fokon rokon a költészettel és a zenével. A zene többet mondott neki, mint az irodalom legnagyobb alkotásai, ami talán kapcsolatos Apponyi vallásosságával is, melynek misztikumát a zene legjobban tudja kifejezésre juttatni.

Barátja volt a finom, nem támadó élű humornak, néha saját rovására is. Egyszer Londonban villásreggelire volt hivatalos. Az egyik oldalon Harcourt (volt miniszterelnök), a másik oldalon Balfour (tényleges miniszter) ült mellette. Hogy a beszélgetést megindítsa, Harcourt felé fordulva arról beszélt, hogy egy fiatal angol, Geffroy Drage, többször ellátogatott Magyarországra, ahol nagy rokonszenvvel fogadták. Harcourt arca elkomolyodott, és akkor Apponyinak eszébe jutott, hogy Drage kibuktatta Harcourtot ősi kerületéből, Derbyből. Most Balfourhoz fordult, mondván, hogy érdeklődéssel várja holnapi valuta-beszédét. Balfour is elkomolyodott. Az okot csak másnap tudta meg Apponyi. Balfour ugyanis könyvet írt a kettős valuta mellett, de mint az angol kormány képviselője az aranyvaluta mellett volt kénytelen állást foglalni. «Enfant terrible» voltam, — mondta Apponyi — ezt humorral beszélve el. — Minisztertanácsban ültünk. Meglepetésszerűen hozták a hírt, hogy Károly király Buriánt nevezte ki külügyminiszternek. Wekerle, a nagy optimista, a hírt azzal a megjegyzéssel kísérte, hogy Buriánt filozófus fejnek mondják. «Ha filozófus kellett, — jegyezte meg tréfásan Apponyi — akkor Alexander Bernátot kellett volna ki-nevezni.» — Samassa érsek sokáig részesítette Apponyit támogatásában. De mint olyan politikus, aki legfontosabbnak tartotta a hatalom bírlalását, a koalíciós kormány bukása

után «mint élheteretlen emberektől — ahogy Apponyi mondja — tőlünk elfordult.» «Egyszer, midőn különösen elégedetlen volt velem, azt mondta nekem, hogy egy kötetet tudna tele írni az én politikai ferdeségeimmal. Én meg — feleltem — kettőt Excellenciád rossz tanácsaival.»

Nagyon érdekes Apponyi fejlődésében a gondolkodásnak az az elmélyülése, melyet utolsó éveiben észlelhetni. A problémákat az aktualitásból mindig magasabb légkörbe — *sub specie aeternitatis* — emelte és eszméjének gyökerei oly mélységbe vezetnek, melyeket csak nagy konstruktív erővel lehet elérni. A történet-bölcséletnek és a jog-bölcséletnek oly körébe hatolt, melyeknek szemlélete nem múló jelentőségű. Őszintén megvallom, néha meglepett gondolatainak magas szárnyalása és erős fénylése. Nem mintha nem tudtam volna, hogy a legerősebb, legelvontabb szellemi munkára képes. Kayserling, akinek Apponyi nagy tisztelője volt, azt mondja : «A dolgokat vagy a földről, vagy a szellemről nézzük.» Az ember idősebb korban a földtől elszakad és szellemi világot él, a dolgokat nem a földről, hanem a szellemről nézi. Apponyi gondolkozása is a korral mindinkább eltávolodik a földtől ; mindinkább a szellem, az időnkívülség szférájából nézi a jelenségeket, mint azt ő maga igen érdekesen fejtegeti az öregségről írott szép cikkében.¹ Akár egyiptomi utazásáról, akár utolsó római tartózkodásáról, Mussoliniról és XI. Pius jellemzéséről, az új olasz korszak tényezőinek boncolásáról, akár a Beethovenről, Wagnerről, Lisztről írt reflexióit olvassuk, mind azt bizonyítják, hogy gondolkozásának mélységében, erkölcsi és történeti felfogásának nemességében igaz emberi. Valóban ritka példánya a kultúrembernek. Apponyi gondolkodása életének utolsó szakában oly magaslatokra emelkedett, ahol jóformán minden ködfátyol lehull, ahol a szem kezdi a dolgokat tisztán látni, ahol a különösben az általánost, a részben az egészet, a változóban az állandót, a véltelenben a törvényt, ahol a dolgok rejtelmes összefüggését, viszonylatait, azok okait, céljait, kinematikai energiáit, a megteremtettség kaleidoszkopikus képének alapvonalait

¹ Budapesti Hírlap. 1933. március 19.

jobban láthatjuk. A logos, az időtelenség szférája nyílik meg szemeink előtt.

*

Áttérek Apponyi életének néhány politikai mozzanata ecsetelésére. A harc az abszolutizmus ellen és az alkotmány visszaállításaért be volt fejezve Apponyi Albert politikai pályája kezdetén. Ilyen nagy harc után bizonyos kimerülés szokott bekövetkezni. A nemzet nagy többsége megelégedett azokkal a vívmányokkal, amelyeket a kiegyezés nyújtott. Hisz alkalmat adott a nemzet haladását, kultúráját szolgáló fontos reformok és intézmények létesítésére. Reményekkel telve, kibékülve az uralkodó-családdal, indult a nemzet egy szebb jövő felé. Akik ezzel a helyzettel szembefordultak, főleg Kossuth Lajos szellemében, mégsem rendelkeztek azzal a dinamikával, hogy nagyobb mozgalmat idéztek volna elő. Ebben a stádiumban jelent meg Apponyi a politikai porondon. Tünetényes jelenség volt, fizikailag, erkölcsileg, szellemileg. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, mely az abszolutizmus nyomorúságát és elnyomását átszenvedte, de cselekvésre teret talált már. Nagy várakozások fűződtek hozzá, de nagy ellentéteket is váltott ki. Ő a kiegyezést nem befejezésnek tekintette, hanem annak alapjára helyezkedvén, kiindulási pontnak. Azokat a jogokat legalább, amelyeket a kiegyezés nyújtott, nem akarta csorbíttatni. A nemzeti élet teljességére törekedett, különösen a hadsereg terén, melynek nemzetnevelő, nemzeterősítő hivatását felismerte, ami azonban föltétlenül magyar szellemű katonai nevelést követelt. «Organikus veszélyekkel szemben organikus erőket akartam szembeállítani.»¹ De a nemzet és a politikusok nagy többsége élvezni akarta a kiegyezést, nem fejleszteni, nem javítani. E helyzetben nagy konfliktusok csírája rejlett. Ellenségei itthon majd reakcionáriusnak, a «jezsuiták csemetéjé»-nek mondták, majd szocialistának. A Lajtán túl forradalmárt láttak benne, harcában támadást Ferenc József király ellen, aki arra hivatkozott, hogy ő alkotta a kiegyezést Deákkal és Andrássyval és ő ezeken kívül annak egyedül illetékes magyarázója. Gróf

¹ *Emlékirataim.* 125. lap.

Károlyi Sándor egy alkalommal azt mondta nekem, az ország fő baja, hogy ez a két férfiú, Ferenc József és Apponyi, nem értik meg egymást. Apponyit azért nem szívesen látták a belpolitika terén, inkább a külügy terén, a diplomáciában engedték volna érvényesülni. Apponyi erre azt szokta mondani: «Engemet úgy minősítenek, mint bizonyos orvosságokat: külső használatra.»¹

E helyzetből sok keserűség fakadt. Az éveken át folytatott nehéz harc erős próbára tette. Erről tanúskodik számom levele. Így 1895. szeptember 4-én ezt írja nekem Eberhardról: «Kedves Barátom . . . ez a nyár is nagyban hozzájárult annak a benső egyensúlynak helyreállításához, melyet — nem tagadom — kissé megingattak az utolsó két év tapasztalatai. Történelmi erők tusájába kerültem bele, történeti mértéket kell tehát alkalmazni az eredmények előirányzására és zárszámadási mérlegelésére — nem a napi sikerét. Sapienti sat. stb.» 1902. július 24-én ezt írja: «Egészen más volna, ha a kormány teljes hozzájárulását nyilváníthatná állásfoglalásomhoz, de azt, úgy látszik, ma még nem teheti, és amikor tehetni fogja, késő lesz. És akkor majd megmondom ismét azt, ami az akkori pillanatban a helyzetet orvosolhatná, és ehhez majd néhány hónap múlva fognak járulni, amikor ez is késő lesz. És így tovább. L'Autriche sera toujours en arrière d'une armée, d'une année, d'une idée stb.» Bécsből írja 1904. április 2-án: «Nem kérek senkit a bárkámba, mely ezidőszerint erősen vizet ereszt be és alighanem el is süllyed, habár egy hullám megint felvetheti. Én filozófiai nyugalommal nézem az egészet, és a nemzet lélektana szempontjából érdekesnek tartom politikai sorsom alakulását. Valószínűleg nem heverem ki azt a négyévi kormánypartiságot, melyből

¹ A magyar államférfiak nem igen szerették a magyar parlament porondját elhagyni. Végre a külföldre küldött diplomata csak exponense volt a külügyminiszternek, aki rendesen osztrák volt. Tisza István még külügyminiszternek sem óhajtott menni, bár így a békére irányított szándékának talán inkább tudott volna érvényt szerezni. Még id. Andrássy Gyulának is, ki fényes szerepet vitt a külügyminiszteri széken, döntő kérdésben éreznie kellett a hazai közvélemény elfordulását.

nem tudtam kellő pillanatban kibontakozni. Szomorú vigasztalás, hogy minden időben éreztem, láttam a bekövetkezendőket, mert nem mentség mások baráti pressziója azért, hogy nem volt elég energiám saját helyes belátásom szerint cselekedni. Ebben hibás vagyok ; de az is igaz, hogy míg másoknak legsúlyosabb erkölcsi foggyatkozásai és politikai bukfencei a nemzetnél a légteljesebb elnézéssel találkoznak, nálam minden taktikai hiba oly ítélettel és politikai megtorlással sujtatik, minőt csak igazi bűn érdemelne meg. Ilyen feltételek mellett senki sem csinálhat sikeres politikát. Másoknál keresik az ürügyet, hogy velük lehessen menni, nálam pedig keresik az ürügyet (és ha nem találnak, hát *feltalálnak* egyet), hogy ne kelljen követni. Gyökeresen meguntam ezt a sisyphusi állapotot és hálás leszek minden körülményért, mely politikai agóniámat megrövidíti, ha már feltámadás nincs. Ezek nem húsvéti gondolatok, de ez a lelkiállapot lokalizált — csak a politikára vonatkozik. Máskülönben igen jól érzem magamat családomban és örülök minél előbb falura költözni ; bárha itt volna már az az időpont is, melyben a magyar közélet porát magamról teljesen lerázhatnám. Ich bin alt genug — in der Politik — um wunschlos zu sein.» Budapestről írja 1904. június 11-én : «Én huzamosabb csendes meditáció után kifejtettem önnönmagamból politikámat, a legtökéletesebb benső harmóniát élvezem, és minden keserűségből kigyógyultam, mert szerepem történeti szükségszerűségét világosan látom.»

Oly nagy szakadék választja el a világháború utáni korszakot a világháború előtti korszaktól, hogy a háború előtti korszak a mai nemzedék előtt jóformán elvesztette érdekességét. Ez különösen kihat olyan államférfiú működésének megítélésére, aki éppen a világháború utáni korszakban jut valóban történeti, sőt világtörténeti szerephez. Nem mintha Apponyi háború előtti politikai szereplése nem bírná el a tárgyilagos bírálatot. De a politikai értékek átértékelése oly radikalizmussal következett be, hogy a régi értékek nagyon összezsugorodtak. A világháború utáni korszak szomorú szükségletet teremtett Apponyi nagyszabású tevékenységére, melynek alapján sokkal nagyobb érdemeket szerezhetett magának a magyar nemzet körül, mint amilyenre a háború előtti kor-

szak alkalmat nyújthatott volna. Apponyi történeti működésének legfontosabb és legnehezebb része a magyar nemzet képviselésében a genfi Népszövetség fóruma előtt folyt le. A Népszövetség kétségtelenül tökéletlen intézmény, működése még tökéletlenebb. Magyarországgal eddig kevés jót tett, Magyarország nagy sérelmeinek orvoslására pedig semmit. Mégis egyet-mást tett, és talán nincs teljesen kizárva, hogy szervezete, működése, szelleme javulni fog. Apponyi ezt a reményt méltányolta, és bár bizonyára sok nehéz órát töltött ott, a genfi tó mellett, és bár bizonyára többször közel állott ahhoz, hogy céltalannak találja ottani működését, felelősségének tudatában a nemzetközi harcokban acéllá erősödött idegekkel, felsőbbbségének és a magyar nemzet igazának tudatában saját énjének feláldozásával, kötelességét teljesítő őrszemként helyén maradt. Apponyi érdeme első sorban, hogy ma a világ minden jóérzésű embere rokonszenvvvel gondol a magyar nemzetre annak tudatában, hogy a történelem legnagyobb igazságtalansága Magyarországgal szemben történt, tudatlan, felelőtlen és lelkiismeretlen államférfiak részéről, akik indulatoknak és intrikáknak estek áldozatul. Apponyi érdeme első sorban, hogy ma a világközvélemény tisztában van azzal, hogy lelki műveltségben, jogérzésben, tehetségben, erkölcsi erőben, politikai érzékben kevés nemzet van, amely a magyart felülmúlja, kevés, amely utóléri. Ez Apponyi legnagyobb érdeme, mert a világnak be kellett látnia, hogy csak egy *ilyen* Magyarország tudott egy Apponyit küldeni, és csak egy *ilyen* Magyarországot tudott Apponyi képviselni. Nem lehet szemet húnyni azon tény előtt, hogy egy nemzet, mely egy Apponyit adott a közéletnek, a szellemi, erkölcsi és kulturális erő magaslatán áll. A nemzet iránt Apponyi által kivívott ezen tisztelet az a televényréteg, melyből előbb-utóbb Magyarország igazsága a trianoni parancs megsemmisítésével fog kisarjadzani.

Valamint Kossuth Lajos, Apponyi is sok meggyőződéses barátot szerzett a magyar nemzetnek. Egyénisége — mondhatni — arra volt teremtvé, hogy a nemzetközi világban rokonszenvet, tiszteletet szerezzen, nemcsak azért, mert az idegen nyelveket mesterileg kezelte «with ease, grace and

eloquence», mint egy angol képviselő mondta, hanem életének nemes pátosza, kedélyének derült volta, szeretetreméltósága és szerénysége folytán. A nemzetközi élet volt tulajdonképpen léghőre. Az Interparlamentáris Unió konferenciáin évtizedeken át folytatott tevékenysége, két világrészben, Bécsben, Berlinben, Párizsban, Londonban, Rómában, New-Yorkban, Washingtonban, Saint Louisban, Chicagóban tartott előadásainak közönségében sok barátot szerzett a magyar ügynek, helyesebb felfogáshoz segítette a hallgatóságot. A külföldi politikusok közül sokan, akik a magyar ügyért lándzsát törtek, Apponyi szuggesztíója alatt tették azt. A Werbőczy-utcai palotában minden értékes egyén megfordult, aki külföldről ide vetődött. Mindenki őt akarta ismerni, látni, hallani és célt tévesztettnek tekintette idejövételét, ha ez nem sikerült. A külföldi ember előtt első sorban ő jelentette Magyarországot. Milyen tekintélyre és szeretetre tudott szert tenni, arra csak egy csekély példát említek. Egy kiváló külföldi tudós azt mondta nekem : «Sok kiváló emberrel leveleztem, de senki levelét nem őriztem meg, csak az egy Apponyiét.»

A történelem meglepő analógiákat, párhuzamokat, de meglepő ellentéteket is szeret. Mutatja ezt a magyar államférfiak történetében is id. gróf Andrássy Gyula és Apponyi Albert szembekerülése. Gróf Széchenyi István működése egyáltalán nem érinti Magyarország nemzetközi szerepét ; Kossuth Lajos hosszú időn át külföldön fáradozott Magyarország felszabadítása érdekében, nemzetközi intervenciók segítségével, de akciója megakadt. Id. gróf Andrássy Gyula, mint az osztrák-magyar monarchia külügyminisztere, kiemelkedő szerepet visz a nemzetközi politika terén, egyfelől a berlini kongresszuson kifejtett történeti tevékenység, másfelől a Németországgal kötött szövetség útján. Andrássy Berlinből hozta a mandátumot Bosznia-Hercegovina okkupációjára. Valóban a Danaidák ajándéka. Apponyi Albert tragikus feladata volt gróf Andrássy Gyula hagyatékának végzettszerű utolsó következményeit a trianoni parancs alakjában átvenni. Apponyi Albert, aki annakidején Szilágyi Dezsővel egyetemben erősen bírálta az okkupációs politikát,

mint lojális ellenfél későbbben elismerte, hogy id. Andrássy Gyula a maga idejében másként nem cselekedhetett, és aki az azóta az okkupáció kérdésével foglalkozó, Ferenc József elnöklése alatt tartott közös koronatanácsnak jegyzőkönyveit figyelemmel olvassa, ugyanazon eredményre fogjutni. Andrássy Gyula zokonvette, hogy Magyarországon nem méltányolták eléggé berlini sikerét. Ezt kifejezésre juttatta egy alkalommal gróf Széchenyi Béla előtt is, aki nekem ezt elmondta, — hisz végeredményben ő azt hitte, hogy magyar politikát folytat. Apponyi erkölcsi nagyságát mutatja a mód, ahogy Andrássy eljárását igazolja: «Az a politika, melyet képviseltem, éppúgy, mint Andrássy külpolitikája, a múlté, el van hantolva, ebbe belenyugodni bölcsesség, de a multakat gyalázni gyávaság.»

Hozzátartozik Apponyi politikai areképéhez, különösen a nemzetközi politika szempontjából, annak az állásfoglalásnak megállapítása, melyet ő a keleti kérdés megoldása körül tanúsított. Már 1877. június 26-án tartott beszédjében figyelmeztet arra a veszélyre, mely a monarchiára Törökország összeomlásából származnék, miért is aggályos jelenség, hogy a monarchia külpolitikája ezt a célt szolgálni látszik, sőt állítólag a monarchia ezzel kapcsolatban területi terjeszkedésre törekszik. «Az annexió politikája felé való hajlás, — mondja Apponyi — amelyet az európai közvélemény — remélem alaptalanul — a mi monarchiánknak tulajdonított, nem menthető még abban az esetben sem, ha a török birodalom integritása az európai konstellációk következtében csakugyan nem volna fenntartható.»

A magyar politikai életnek és Apponyi parlamenti pályájának egyik érdekes mozzanata Szilágyi Dezsővel való politikai harca, másfelől együttműködése. Mindketten a parlament legkiválóbb alakjai, legkiválóbb tehetségei, legkiválóbb szónokai. Egyidőben együtt vezérei az egyesült ellenzéknek, később ellenfelek, majdnem ellenségek. Talán leginkább a modor választotta el őket; Apponyi finom, kíméletes, Szilágyi heves, kíméletlen. Apponyi mindig a legnagyobb elismeréssel beszél róla. «A közjog egyik elméleti mestere, közjogi tudásomnak és precíz jogi tudásomnak javarészét a vele együtt-

működésben töltött éveknek köszönhetem.»¹ «A legerősebb elmék egyike volt, akivel valaha találkoztam, talán a legerősebb.»² Tréfásan említi Apponyi Szilágyiról, hogy nem volt senki, magát sem véve ki, akivel Szilágyi egyszer-másszor több-kevesebb világossággal meg nem értette, hogy őt számárnak tartja.³ Szilágyi halála után a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából felkértem Apponyit, hogy ő tartsa Szilágyi fölött az emlékbeszédet. Apponyi erre készségesen vállalkozott. («Szeretettel és legjobb erőm megfeszítésével fogom teljesíteni» — írta nekem.) De 1906. június 11-én a következőket írja nekem: «Jobb volna, ha engemet e feladat alól, melyre egész spontán lelkesedéssel vállalkoztam, fölmentenének. Vannak Szilágyi életében olyan mozzanatok, amelyek az ő államférfiúi életének lényegéhez tartoznak, de amelyeket én gyökeres nézeteltérés miatt dicsőíteni nem tudok és így az ő emléke elesnék annak egy részétől, amivel neki a vele egyetértők tartoznak. Ilyen különösen az egész egyházpolitika, melyet én épp oly elhibázottnak tartok ma is államférfiúi koncepciójában, mint gyarlónak a kivitelben.» Tehát a legnemesebb indokból, hogy mennél több fény áradjon Szilágyi emlékére, tartózkodott az emlékbeszéd tartásától. Hogy később Szilágyi is sajnálta Apponyihoz való viszonyának romlását, arra vonatkozólag Apponyi⁴ elmondja, hogy «Szilágyi kevéssel halála előtt elérzékenyülve mondta valakinek, hogy sajnálja életének mindazon éveit, melyek alatt velem nem jó lábon volt».

Apponyi eszmevilágában, politikai és társadalmi célkitűzéseiben nagy szerepet játszik a szociális gondolat. Úgy

¹ *Emlékirataim.* 154. lap és *Beszédek.* II. kötet 107. és 117. lap.

² *Emlékirataim.* 152. lap.

³ Kállay Béni egyszer ilyen megjegyzés miatt nagyon neheztelt. Szilágyi ezt észrevette és megkérdezte Apponyitól, hogy miért neheztel Kállay. Apponyi megmagyarázta. Szilágyi megjegyezte, hogy ez semmi. Apponyi szellemesen ezt mondta: «Te azt semminek tekinted, mert azt mindenkinek mondod. De ő nem tekintheti semminek, mert neki azt még senki sem mondta.» Ferenc József is mondta egyik bizalmasának jóízűen nevetve: «Nem mondta nekem világosan soha, de folyton éreztette velem, hogy számárnak tart.»

⁴ *Emlékirataim.* 152. lap.

látszik, hogy már jogász korában érdeklődött a szociális kérdés iránt. Emlékirataiban elmondja, hogy sokszor szerencséje volt báró Eötvös József, a nagy állambölcsele, svábhegyi villájában magával Eötvössel is beszélni. «Emlékszem, hogy egyszer a munkáskérdést tárgyalta velem; én a munkás helyzetének származásos inferioritására a tőkebirtokossal szemben, ő pedig az associatio erejére mutatott rá, mellyel az egyensúly helyreállítható lesz.» A költő-bölcsele előtt már akkor megjelent a jövő látománya. Apponyi szociális gondolkodásában nagy szerepet játszott a német szociálpolitikai iskola erősödése: «Olvasmányaim révén mindinkább eltávolodtam a manchesteri iskolától. A német szociálpolitikai irodalom és Bismarck közgazdasági politikája abban a stádiumban, amelyben a szocialisták felé közeledett, nagy befolyást gyakoroltak eszméim kialakulására.»¹ Apponyi számos beszédjében foglalkozik a szociális problémával. Az 1884. ipartörvény tárgyalásánál indítványt tesz a gyermekágyas nők érdekében. Az indítvány el is fogadtatott. Később nagy beszédben szállt síkra az anyasági biztosítás érdekében, mely az egészséges népességi politika egyik legfontosabb követelménye. Sokszor kénytelen volt a szociális érzék hiányát ostromozni. Hisz szociális gondolkozásával és érzésével meglehetősen elszigetelten állott a régi képviselőházban. A többség a «laissez faire», a gazdasági liberalizmus, a szabad verseny, a manchesterizmus álláspontján állott. A kormányok egyes vezéregyéniségei azt hangoztatták, hogy a szociálpolitika csak antiszemita német professzorok találmánya, és aki szociálpolitikát követel, nem tesz jó szolgálatot a kormánynak. Apponyi — helyesen — azon az állásponton volt, hogy a gyáriparnak hazánkban való megerősödésével a társadalmi béke érdekében megelőzzük azokat a bajokat, melyek más országban annak fellépésével mutatkoztak és csak a munkásvédő törvények alkotásával csökkentek. A szociális olajcsepp, melyet először Bismarck említett, Apponyi szerint is szükséges, hogy az állami gépezet lehetőleg kevés surlódással dolgozzék. «Felvettem a problémákat, — mondja Apponyi —

¹ *Emlékirataim.* 131. lap.

hangsúlyoztam azok tanulmányozásának és a megoldás valamely módjának szükségét. Ennyi elég volt, hogy a kapitalista irány vaskalaposainak egész haragját vonjam magamra. Ez a harag végigzúgott a nagytőke érdekeit szolgáló egész sajtón, és nyilvánult azokban a támadásokban, amelyeket a képviselőház közgazdasági kapacitásai, akik kevés kivétellel még nyakig a manchesterizmusban állottak, minden alkalommal rám zúdítottak. Jóhiszeműen, vagy célzatosan, de mindenestre nagyon tévesen összezavarták a manchesteri tanokat a feltétlen gazdasági szabadságról — a politikai liberalizmussal, a gyengék oltalmát előtérbe állító szociálpolitikai törekvéseket a reakcióval.»¹ «Én mindig tiltakozni fogok, amint hogy tiltakoztam és tiltakozom egész erőmből az ellen, és nagyon örülök, hogy erre alkalmam nyílt, hogy tulajdonképpen a plutokráciát szolgáló, megengedem, jóhiszeműen és öntudatlanul szolgáló doktrinerizmus, amely a társadalmi kérdésekkel nem akar foglalkozni, holott ezek dominálják a gazdasági helyzetet is, mert hiszen az egész világ gazdaság mizériái főleg abból erednek, hogy a termelési képesség óriási fokozásával nem tartott lépést a nagy tömeg fogyasztási képességének emelkedése, ismétlem, mindig tiltakozni fogok az ellen, hogy a közgazdasági doktrinerizmus akár a liberalizmussal, akár a demokráciával azonosíttassék, és ennek előharcosául tüntesse föl magát, holott a demokrácia alapját képező társadalmi elv fenntartásának ez a legveszedelmesebb ellensége.»²

Mit tudunk mi, — írja a Mussoliniról és XI. Piusról szóló szép tanulmányában — akik az úgynevezett felsőbb tízezrek körében születünk? Elméletileg tudjuk, hogy vannak szegényebb osztályok, embertársak, kik nélkülözéseknek és a lét nehézségeinek vannak kitéve; van bizonyos rokonérzésünk irántuk és foglalkozunk reformeszmékkel érdekekben; de velőkig és csontig mégis csak az átélt hat; és csak az képes teljes súllyal türelmet és a felfordulás eszméitől

¹ *Emlékirataim.* 133. lap.

² Lásd *Apponyi gazdaságpolitikai és társadalompolitikai felfogása* című tanulmányomat (Apponyi Emlékkönyv, Budapest, 1926.) 53. lap.

való elfordulást prédikálni, aki a tömegekhez azt mondhatja: Tudom, mi nyom titeket, mert magam átéltem, de ismerem az utat is, mely egy jobb jövő felé vezet, és ez nem az erőszakos felfordulás, hanem a szervezett együttműködés útja.

Apponyit tudvalevőleg a nemzetiségeknek főleg egyik csoportja részéről erős támadások érték, mely támadások aztán az egész magyar nemzet ellen is irányítottak. Aki Apponyi fennkölt gondolkozását ismerte, tudja, hogy az teljesen kizárja, hogy indokolatlan ellenszenvet táplált volna a haza egyes széles néprétegeivel szemben. Sokszor ellenkezőleg egyes nemzetiségi rétegekkel, így pl. a németekkel szemben, rokonszenvének adott kifejezést. Mikor vallás- és közoktatási miniszter lett, tekintélyes összeget adott a nagybányai románoknak, hogy stílszerű templomot építsenek. Ami pedig iskolatörvényét illeti, nem szabad elfelejteni, hogy a Házban azzal a messzemenő követeléssel, hogy a népoktatás a hazafias nevelés biztosítása érdekében teljesen államosíttassék, szembeszállt, követvén itt a Montalembert által befolyásolt Eötvöst. 1907. március 12-én a népoktatási törvényjavaslat tárgyalásánál azt mondja: «Megengedem, a vita kedvéért, hogy hatályosabb eszközöket nyernénk a magyar nemzeti kultúra ellenségeinek leküzdésére stb.» De nem óhajt nagy kultúrharcot fölidézni.¹ Ferdítés Apponyit úgy odaállítani, mint a hazai nemzetiségek ellenségét. Ő csak azoknak volt ellensége, akik a magyar állam ellenségei voltak, akik a magyar állam ellen áskálódtak, szóval akik hazaárulók voltak. Azért szükségesnek tartja a vakmerő nemzetiségi aknamunka ellen a magyar állam teljes erejét latba vetni és tiltakozik az ellen, hogy a magyar állam pénzével ezek az államellenes fondorlatok tápláltassanak és a fiatal nemzedék lelkét megmételyező dászkál eljárása fölött a többnyire szintén ellenséges egyházi hatóságok ítélkezzenek.²

*

¹ Az 1906. évi május 19-re hirdetett országgyűlés képviselőházának *Naplója* VII. kötet. Hiteles kiadás (Budapest, 1907), 287. l.

² Apponyi Albert *Beszédei*. II. k. Budapest, 1896. 691. l.

Mikor egy kiváló emberi élet fizikailag befejeződik, az mint lelki tényező korántsem múlt ki. Nincs meghalva minden, ami el van temetve. A lelki erő, a szellem, a példa él, energiákat fejleszt. A történeti folyamatot befolyásolja. A jövő nemzedékekben ugyan a helyzetkép sokszor változhatik. Amit Grimm oly érdekesen mutat ki Raffaelre vonatkozólag, az éppúgy áll Napoleonról, Nagy Frigyesről, éppúgy áll Goethéről, Shakespeare-ről, éppúgy áll Kossuthról és áll Apponyiról is. Majd dicsőíteni fogják, majd gáncsolni fogják. Azonban mindig el kellend ismerni, hogy ritka nemes példánya volt a magyar fajnak erényeiben, tehetségeiben, életfelfogásában, világnézetében, vallásos bensőségében, hazaszeretetében. A jövő nemzedékeknek fennkölt példaadás.

Valamikor, a világháború előtti időben egy pozsonyi lap azt a téves hírt közölte, hogy Apponyi öngyilkosságot akart elkövetni. Egy furcsa francia tudós, aki az öngyilkossági problémával foglalkozott, levélben kérte Apponyit, írnia meg öngyilkossági kísérletének okát. Apponyi válaszolt, mégpedig azt, hogy ő hívő keresztény, az öngyilkosság tehát már azért is ki van nála zárva, továbbá azért is, mert meg van elégedve azzal, amit az élet neki nyújtott. Nem tekintve azt, hogy a levél második pontja a magyar nemzet nagy tragédiája után bizonyára módosult volna, a levél Apponyi vallásosságának és életbölcseiségének megható tanujele. Apponyi levele írásakor elégedetlenség, panasz nélkül tekintett vissza életének addigi folyására. Meg volt elégedve azzal, amit az élet neki nyújtott. Meg is lehetett elégedve. A természet testileg-lelkileg gazdagon megajándékozta. Az élet fényes viszonyok közé helyezte. A kor, melyben életének nagyobb része lefolyt, Magyarország fénykora volt, mely gazdag alkalmat nyújtott nagy, nemzeti célok megvalósítására. Otthonában egy megértő és kiváló élettárssal való harmóniát talált. A nemzet és a külföld hódolattal hajolt meg előtte és elhalmozta az elismerés, a hála, a bámulat minden jelképével. Azzal a tudattal fejezhette be életét, hogy kötelességét minden irányban teljesítette, hogy nemzetének a közélet és a kultúra terén nagy szolgálatokat tett, hogy a balsorsban a nemzet legdhívebb, önfeláldozó katonája volt, hogy neve a nemzetközi

béke és a nemzetközi igazságosság apostolai közé fog soroltatni, a világirodalom történetében pedig az újkor legnagyobb szónokai közt fog említettetni.

Gróf Apponyi Albertre szószerint alkalmazható az a jellemzés, melyet Trefort Ágoston a Magyar Tudományos Akadémiában tartott emlékbeszédben¹ (Beaumont után) gróf Tocqueville Elekről, a nagy állambölcseleőről adott: «Ki fogja őt festeni mint embert? Ki fogja festeni szívét, lelkének báját és költészetét, ama gyengéd lelket, erős értelmet, finom és biztos ítéletet, azt a mély és tiszta szellemet, mely sohasem volt mindennapi, soha kicsapongó, mindig eredeti és okos, szóval mindazt, ami benne a kiváló természetet, a kiváló férfiút képezé. Nemcsak sok szelleme volt, de a szellem több nemével bírt, szintoly szellemdús lévén a beszélgetésben, mint könyveiben, szintoly jól tudván elbeszélni, mint írni, s — ami még ritkább tehetség — szintoly jól tudván hallgatni, mint szólani. Majdnem lázas és fáradhatatlan tevékenységgel megáldva, ideje használatában is kitűnt. Mindenre talált időt s nem feledkezett meg soha semmi kötelességéről, sem az illemről.» Apponyi is vallotta, mint Tocqueville: Az élet nem öröm, de nem is fájdalom, hanem komoly ügy, mely ránk van róva, s amelyet becsülettel kell folytatnunk és bevégeznünk.

E néhány ecsetvonással óhajtottam hozzájárulni gróf Apponyi Albertnek majdan egy hivatottabb toll által megalkotandó teljes életképéhez.

FÖLDES BÉLA.

¹ Trefort: *Emlékbeszédek és tanulmányok.* (Budapest, 1881) 60. l.

EMLÉKEZÉS SAMASSA JÓZSEFRE.

Midőn Eger nagynevű bíboros-érsekének, Samassa Józsefnek, emlékét felidézni kívánom, nem lehet céлом az, hogy rövid emlékezőm keretében az ő nagy egyéniségének, egyházi és hazafiúi érdemeinek méltatására vállalkozzam. A kor, melyben élt és működött, szellemének erőkisugárzásai sokkal jelentékenyebbek, mintsemhogy életének a tanulságai kellő mérlegelést nyerhetnének egyes futó benyomások hatása alatt. Samassa József alakja a történelmi elbírálásban teljes mértéket kíván, semmiesetre sem kevesebbet, mint aminő a hivatott nagyokat megilleti. Csak néhány fénysugarat óhajtok vetíteni alakjára, kiragadva életének nagy mozzanataiból oly részleteket, melyek államférfiúi és politikai hivatottságával korszerű kapcsolatban vannak.

Samassa József nagy egyéniség volt, egyike azoknak, akik a kiegyezés utáni Magyarország küzdelmes korszakából nem tűnhetnek el nyomtalanul. Azok közé a tisztán látók közé tartozott, akik a böles önmérséklet és a méltányos érdek-összeegyeztetés útján haladva teljesítették kötelességüket az egyház és az ország javára egyaránt. Eger érseke a régi nagy főpapok nyomdokán haladt, útját a Pázmányok, a Széchenyiek, a Kopácsyak szelleme kísérte, akik eszméik és céljaik küzdelmében egyházuk szolgálatát a nemzet ügyétől elválasztani nem tudták. A hit és a magyarság kettős eszményét híven szolgálni e földön évszázadokon át a magyar papi hivatás küldetészerű próbája volt. Ez a típus sohasem hiányzott a magyar nemzet küzdelmes multjából, oly időben sem, midőn az érdek-összeütközések válságai a küzdő erőket súlyos megpróbáltatások elé állították. A magyar papi hivatás fennköltisége a történelmi küzdelmek tüzeiben

acélosodott oly erővé, mely az ellenállással dacolni tudott, s ha voltak is elgyengülések vagy összeütközések, melyek zavarokat és bonyodalmakat támasztottak, az egyház tekintélye és hivatottsága gyakran volt a helyzet mentő-horgonya a szerint, amint a nemzeti ügy bátor önfeláldozást, vagy a közös érdekek számadása méltányos kiegyenlítést követelt.

Samassa Józsefet közvetlen elődei is ennek a hivatottságnak a betöltésére buzdíthatták. Oly példák állottak előtte, mint a kuruclelkű Telekesi Istváné, aki Rákóczi oldalán a nemzeti ügy szolgálatában híven kitartott, a nagyműveltségű Esterházy Károlyé, a Bartakovics Béláé, aki bátor elszántsággal oly időkben állott a nemzeti küzdelem élére, midőn az ellenállás elvhűsége és önfeláldozása fejvesztő kockázatokkal járhatott. Ezeknek a gondviselészerű egyházi férfiaknak az örökébe lépett Samassa József, akinek szívében korán lánggra lobbant a hazafias érzés tüze. Fejlődése a nemzeti küzdelem idejére esik, a koreszmék harcai, a forradalom s később az elnyomatás megpróbáltatásai kiforrasztották benne a kritikai érzéket azzal az önfegyelmezettséggel és éleslátással együtt, mely megóvta őt attól, hogy a közérdek szolgálatában és az erőviszonyok bírálatában a fantáziák, az öncsalások útvesztőjébe tévedjen. Pályafejlődésének az útját önmaga ásta meg, nagy tehetségével, erkölcsi és szellemi képességeivel, melyek minden akadály felett győzedelmeskedtek. Eger érseke nem volt a csúszómászó, a számító hízelgés embere, a kegykeresés hajlandósága távol állott tőle, nyers, darabos modora inkább elidegenítően hathatott azokra, akik a hatalom szolgálatában sima megalázkodást követeltek. Samassa József nem erre a meghunyászkodásra termett; ha sorsa ettől függ, akkor pályaküzdelmek már a kezdet kezdetén leküzdhetetlen nehézségekbe ütköztek volna. Szerencséje volt, hogy a kor is kedvezett neki, pártfogói, akik emelkedésének szárnyat adtak, sokkal nagyobb egyéniségek voltak, mintsem szűk látkörű kicsinyességgel bírálták volna el azt, ami benne a hivatottak értéksúlyát igazolhatta.

A fiatal tudós papnak, aki ezidőben már a kultusz-minisztériumban működött s 1869-ben a törvényhozásnak is

tagja lett, Deák Ferenc volt a legfőbb pártfogója, a tekintélyek korában a legnagyobb tekintély, akinek lelki hatalmáról, megtámadhatatlan felsőségéről fogalmat sem alkothat a ma élő nemzedék. Ebben a korban a Haza Bölcsének egy elismerő szava, egy rokonszenves nyilatkozata elég volt ahhoz, hogy egy pályafejlődés útját megalapozza. Ily pártfogás jutott osztályrészül Samassának is, aki a kiegyezés nagy államférfiának a figyelmét korán magára vonta. Deák nagyra becsülte a fiatal Samassa tehetségét, sőt ami ritka eset volt nála, bizalmas tanácskozási körébe is belevonta, kikérvén véleményét oly egyházi jogi kérdésekben, melyek őt ebben az időben foglalkoztatták. Samassa emelkedésében báró Eötvös József kultuszminiszternek is része volt, ő volt az, aki Deák pártfogó meleg ajánlatára a fiatal pap sorsát felkarolta. Az egri érsek gyakran beszélt el bizalmas körben, a barátkozás melegebb óráiban azt a jelenetet, midőn Deák kimondott szava sorsát eldöntötte. Deák a városligeti köröndön üldögélt a szokott helyén, mellette a fiatal Samassa, akit tanácskozás végett magához hívott. Beszélgetésük közben érkezett oda báró Eötvös József kultuszminiszter, aki odatelepedett melléjük. Deák kedélyesen megveregette a vállát Samassának s ezekkel a szavakkal fordult Eötvöshöz: «Erről a fiatal emberről is gondoskodhatnál már egyszer, nem vallanál szégyent vele.» Jól tudta ezt Eötvös is, aki Samassát mint a vallásügyek előadóját a minisztériumból is jól ismerte s örült, hogy az öreg úrnak az óhajtasát teljesítheti. Így jutott bele Samassa 1871-ben a szepesi püspöki, reá két év múlva, 1873-ban az egri érseki székbe, melynek négy évtizeden át díszé és tekintélye maradt. Csodálatos végzése volt a sorsnak, hogy báró Eötvös József egyik utolsó ténykedése volt Samassa József püspöki kinevezése. Midőn 1871. márc. 2-án az új szepesi püspök kinevezése megtörtént, a miniszter már halott volt, egy hónappal előbb kísérté őt a közrésztvéti korai sírjába.

Ez a fordulat Samassa politikai sorsát is eldöntötte, élete utolsó lehelletéig rendületlen híve és tisztelője maradt Deáknak, akinek örökségét szentnek és megtámadhatatlannak tartotta. Az ész és a szív politikájának bölcsen kiegyen-

súlyozó rendszerét nagy mesterétől tanulta, az ő szellemében bírálta el a magyar nemzet létérdekeinek sorsdöntő kérdéseit is, melyek nem engedhették meg a túlfeszítést az erőviszonyok kockázatos eltolódására. Ebben az eszmekörben, ily benyomások alatt fejlődött ki az egri érsek gyakorlati politikai érzéke is, mely egy vérbeli réalpolitikus hivatottságát igazolhatta. Mi sem jellemzi jobban éles eszének és ítélőképességének fölényét, mint az, hogy magas egyházi méltóságának elvontabb körében is számolni tudott az élet törvényeivel és mindazokkal a közérdekű tapasztalatokkal, melyek a pártpolitika szélső hangzatos jelszavaival és a pusztá elméletek merevségével összhangba hozhatók nem voltak. Eszményeit, elveit sohasem változtatta, de engedékeny volt a taktikában, az eszközökben, melyeket megfontoltsággal mérlegelt, a nélkül, hogy a közéleti erkölcsök tisztult magyarázatában a megalkuvást elfogadta volna.

Midőn később érseki állásában a politikai cselekvés teréről elvonult, ez nem jelentett szakítást a régi hagyományokkal. Továbbra is ápolta politikai összeköttetéseinek a szálaít azzal a támogató készséggel, melyre mindenki számíthatott, aki eszméinek irányzatában, erkölcsi felfogásában osztozott vele. Az 1875-i fuzió után rokonszenve azok felé a Deák-párti politikusok felé fordult, akik a kormányhatalom szolgálatából kilépve elveik érvényesítését az ellenzék padjain keresték. Kétséget sem szenvedhet, hogy ebben a lelki és politikai frigykötésben elhatározó volt reá az akkori hatvanhetes ellenzéki tábor szellemi előkelősége is, mely ritka kisugárzásokat mutatott. Az akkori mérsékelt ellenzék, mely magva volt a későbbi nemzeti pártnak, oly erővel rendelkezett e korban, melyek bármely parlamentnek díszére válhattak volna. Szinte nyomta a tehetségek súlya e kis pártot, melyről a közvélemény is azt az ítéletet hozta, hogy több benne a vezér, mint a közkatona. Apponyi Albert, Szilágyi Dezső, Horánszky Nándor, Grünwald Béla, Királyi Pál, Hodossy Imre, Horváth Lajos, Beöthy Ákos, sőt még a másodrendű harcosok is mind a parlament kiváló erősségei voltak, értelmi és erkölcsi súlyban színejava annak, ami egy komoly parlame~~nt~~ értelmi súlyát és erkölcsi szín-

vonalat a hivatott tehetségek forrásaival megtermékenyítheti.

Az egri érsek, aki ebben az előkelő gárdában a tiszta Deák-hagyományok letéteményesét látta, nem habozott állásfoglalására nézve, bár itt sem esett egyoldalúságba, mert a hatalom táborában is voltak kegyeltjei, mint Pauler Tivadar, Széll Kálmán, Trefort Ágoston, Ernuszt Kelemen és mások, akiket bizalmával megajándékozott. Igazi szívbeli vonzalma azonban a 67-es ellenzék felé fordult, melynek tagjai közül többeket szoros baráti körébe is belevont, első sorban Horánszky Nándort, a párt elnökét, akit ritka kitűnő barátságában részesített mindvégig.

De a baráti viszonyoknak voltak tövissei, bár nem olyanok, hogy fájó sebeket okozhattak volna. Az egri érsek, aki együtt járt a viharfelhővel, nem kímélte legjobb híveit sem, ha arra sor került, korholta, ostromozta őket, ha politikájukban hibát látott. Ha megtelt a mérték, ami elég hamar megtörtént, Jupiter tonans keményen hullatta mennyköveit, s a nagyobb tekintélyek sem voltak megkímélve nyers szókimondásának nyilaitól, ami sokszor hevesebb összecsapásokra is okot adott. A leckéből a vezérnek, Apponyinak is kijutott, erős szellemi tusák folytak közöttük, kemény párviadalokban, melyekben a visszavágás kölcsönös volt.

«Egy kötetet tudnék összeírni azokról a hibákról, melyeket elkövettek» — vágja oda az érsek Apponyinak. «És én kettőt azokról a rossz tanácsokról, melyekkel bennünket Excellenciád már ellátni kegyeskedett» — feleli a nemzeti párt vezére. A harcoknak azonban nincs méregfoga, a viharok hamar elvonulnak, a kölcsönös becsülés, a szeretet és tisztelet az érsek iránt kiegyenlít minden oly ellentétet, mely elmérgesedést okozhatna. Annál kevésbbé lehetett ok erre, mert az egri érsek a nemzeti párt támogatásában állhatatos maradt, ami nem csekély jelentőségű tényező volt a párt életében, mely mindenképpen reá volt utalva a hatalmas pártfogókra. Abban a korban, midőn a pártnak Tisza Kálmán hatalmával kellett megvívnia küzdelmeit, az egri érsek és a hozzá hasonló tekintélyek támogatása nem csekély súllyal esett a mérlegbe. A 67-es zászló mint ellenzéki jelvény sem

volt népszerű, a függetlenségi jelszavak térhódító hatalmával és népszerűségével megmérkőzni még olyan tekintélyes politikai csoport sem tudott, mint aminő a nemzeti párt kiváló tábora volt. Az érseket, aki különben is harcos természet volt, sem a külső, sem a belső küzdelem nem lankasztotta, kritikájával, szókimondó szemrehányásaival mindig kész volt a csatába menni, nem sokat törődve azzal, hogy korholó szavait minő viszonzás kíséri. Voltak ugyan, akik az egri érsek nyersségét nem könnyen tudták elviselni, de bármint volt is, intő, buzdító tanácsait kicsinyelni annál kevésbbé lehetett, mert ezek között nagyon sok volt olyan, mely komoly megszívlelést érdemelhetett. Azok, akik az érsek lelkületét ismerték, nagyon jól tudták azt is, hogy a külső darabosság minő kiváló lelki értékeket rejt magában, mint ahogy tudták azt is, hogy minden érzése és gondolata, minden kinyilatkoztatása, mely a párt ügyére, sorsára vonatkozik, szerető szíve sugallatából történik. Különösen jellemző nemcsak az akkori politikai helyzetre, hanem az érsek lelkületére is az a levél, melyet Horánszky Nándorhoz intéz abból az alkalomból, midőn a nemzeti párt vezérférfiai először jutnak a király elé, hogy politikai elveikről és programjukról számot adjanak. 1894. december 22-én, az egyházpolitikai törvények szentesítése után bekövetkezett válságos fordulatban kapja meg gróf Apponyi Albert és Horánszky Nándor a meghívólevelet a méltán sorsdöntőnek mondható királyi kihallgatásra.

«Elutazásom órájában keresett fel Wekerle, — írja az érsek — aki arról értesített, hogy az ő előterjesztésére a király által Apponyi és Te fogadtatni fogtok. Elérkezett tehát az idő, hogy a király előtt politikai és elvi álláspontokat kifejtsetek. Én csak arra kérlek titeket, hogy ezt államférfiúi bölcseséggel, tapintattal és hazafias érzülettel tegyétek. Lássa a király, hogy a haza és a trón érdekében működtek becsülettel mindig. Életem legboldogabb szaka lesz, ha majdnem húszéves politikai működésemnek a sikerét láthatnám, mely, mint tudod, egyedül az, hogy a rokonelvű és érzelmű önzetlen hazafiak e szegény, sokat zaklatott haza boldogságára végre valahára együhtműködhessenek. Sorsotok,

mondhatnám a haza sorsa, kezeitekbe van letéve, legyetek hazafiak és jutalmatok a nemzet áldása lesz. Igyekezeteknek, melyek oly gyakran félremagyaráztattak, első jutalma ez a közvetlen érintkezésetek a királlyal.»

A kihallgatás eredménye ma már ismeretes. Apponyi a király által a katonai kérdések bolygatásán kívül minden más egyéb téren felajánlott kormányzati hatalmat elutasította magától, azzal az indokolással, hogy álláspontjából nem engedhet. A hivatott erők egyesítése a közös munkára, mely az egri érsekkel együtt sokaknak óhajta volt, nem sikerült, a jobb fordulat elmaradt, azzal a tisztsúlással együtt, mely sok későbbi bajnak és bonyodalomnak elejét vehette volna.

Az egri érseket erősen felizgatja a balfordulat, sehogy sem tud megnyugodni az eredményben, melyben reményeinek a meghiusulását látja. Levélváltásai e korban elég sűrűek, valamint azok a szemrehányások is, melyekkel a nemzeti pártot ostorozza. Horánszky Nándornak egy levelére, melyben humorosan nyugtázza az érseknek az utóbbi időben kapott gyakori fejmosásokat, ily szavakkal válaszol :

«Vádkép hozzátok fel ellenem, ami tulajdonképpen érdememül szolgálhatna, hogy időközönként kárpálom tetteiteket. Igen, teszem ezt és tenni fogom, ha hallgattok reám és méltattok arra, hogy tanácsomat kérjétek. Igaz, hogy nem dicsérek mindent, amit tesztek, nem magasztalom a tévedéseket és hibákat, melyek következményei alatt ma bizonyos enerváltság állapotába jutottatok. Meg fogom ezt tenni ezentúl is, mert továbbra is becsületes, jóakaró barát óhajtok maradni. Kárpálni akarom ezentúl is, ha a folytonos dicsőítés és magasztalás vágya, mely ott már a kellő vonalon átcsapott, nekem arra alkalmat nyújt. Igenis kárpálni akarom azon eljárást, mely őszintén mondvá, nekem sok fájdalmat és bosszúságot okoz és mely abban áll, hogy a perc szenvedélyeiben és előítéleteiben sem a létező viszonyok és emberek pszichológiai momentumait, sem az ennek következtében szükséges konzekvenciákat kellő alapossággal mérlegelni nem óhajtjátok. Megelégesztek azzal, hogy vezéreket bámulatraméltó módon adja vissza a szó hangszerén a napi hango-

kat, melyek füleiteket elbűvölik. Tetszik nektek a környező hallgatóság tapsa, de nem ölelitek át az idők, tárgyak, helyzetek valódi természetes állapotát. Hasonlók vagytok azon vándorhoz, ki folyton utazik, a nélkül, hogy valaha célhoz juthatna. Ameddig ezt látom, tűrjétek el, ha még szerettek, hogy kárpálhassalak ezentúl is, mert végre megélni óhajtanám azt a napot, amikor elmondhatnám : Adott az Úr a ti becsületes törekvéseiteknek eredményt, érdemet és jutalmat.»

Az érsek aggodalmai állandóak s nem futó indulatok azok, melyekkel kedvelt híveit bírálja, ostromolja. Zsörtölődéseivel néha túlcsap a korlátokon, de mindennek alapja a szeretet, mellyel irántuk és politikai sorsuk iránt viseltetik. Éles szeme a legkisebb hibát sem tudja elnézni s nem egyhamar nyugszik bele oly helyzetekbe, melyeken mások könnyű szívvel tudnak áthatolni. Ha néha tévedett is, a tanulságok mégsem azt igazolták, hogy rossz tanácsokat adott volna.

Kritikái az életrealizmus bélyegét viselik magukon, mint ahogy éleslátása egyáltalában nem engedi meg, hogy a fantáziák és a hiú reménykedések rabja legyen. Mindazonáltal nem esik az egyoldalúság hibájába, realizmusa nem a megalkuvóké vagy a cinikusoké, akik az eszközök válogatásában kételkedéseket nem támasztanak. Különösen haragszik azokra, akik a politikában az illúziók és ábrándok felhői között járnak. Midőn a nemzeti párt egyik neves publicistájának a tolla többször sodorja kétes helyzetbe a pártot, nem habozik felemelni tiltakozó szavát az olyan politikusok ellen, akik a pillanat hevében a fantáziák kszélsőségeire ragadtatják el magukat.

«Mindig nagy bajnak tartottam, — írja egyik levelében — ha a politikát irodalmi emberek vezetik. Ezek rendszerint saját ügyeiket sem tudják jól vezetni, amin nem is lehet nagyon csodálkozni. Az írónak, ha még hozzá költő is, főtulajdonsága a képzelődés, de a politikai ügyek világában semmi sem oly gyászos, mint a képzelődés. Eltakarja az a dolgokat, vagy nagyítja a veszélyeket, mindent rózsaszínűre vagy feketére fest, szóval gátol a dolgokat úgy látni, amint valójában vannak. Az ábrándozó tulajdonsága, hogy fejével a felhőkben jár és minden örvénybe beleveti magát. Pedig

az államférfi első minősége a valóságnak tiszta látása, mert nem lehet reményekre vagy költői illúziókra ágyazni a fontos dolgokat. Az antitézis, a metafora, a hiperbola oly retorikai figurák, melyek talán a legjobb hatást csinálják a szószéken, de azok szájában, akik a politikában komolyan szerepelnek, vezetni vagy kormányozni kívánnak, helyrehozhatatlan bajokat okoz.»

Mi sem jellemzőbb Samassa József egyéniségére, mint az, hogy amidőn Simor János halála után a hercegprímási szék megüresedett, a jelöltek sorában az ő neve első helyen állott. Maga a kormány is komoly számításba vonta jelöltségét, bizonyítékul arra nézve, hogy hivatottságában sokkal magasabbra értékeli őt, mintsemhogy ellenzékieskedő álláspontját a kijelölésben akadálnak tekintené. Az egri érsek sorsa nem is itthon dőlt el, hanem Rómában, ahol szókimondó egyenessége folytán kegyvesztett lett akkor, midőn az egyházpolitikai törvényekkel kapcsolatban az ellentéteket kiegyenlítő közbenjáró szerepére vállalkozott.

A sikertelenség azonban nem csorbította tekintélyét, diszes méltóságában a régi maradt, egyháza és a nemzeti ügy harcosa, az igazi keresztény erények fennkölt szavú tolmácsolója. Tehetségét, jellemét, főpapi életének tiszta erényeit még azok sem kicsinyelhették, akikre nyers szókimondása érzékenyebben hatott. Lángeszének, tüzes magyarságának nyilatkozásait oly írások őrzik, melyek a magyar katolikus egyház történetének mindenkorra ragyogó lapjai maradnak. Az egri érsek kiváló egyénisége később Róma merevségét is megtörte. XIII. Leó utódja, X. Pius pápa 1908-ban bíbornoki rangra emelte őt, az egri érseki szék általa a legnagyobb díszhez jutott, mely egyházi méltóságnak osztályrészül juthat.

Samassa József a magyar főpap tisztán kifejecesedett történelmi típusa, kiben hivatásának két nagy eszménye teljes összhangban olvad össze. Az egyház és az ország érdekeinek közös kiegyenlítő szolgálata volt életének legfőbb célkitűzése. Mint a történelem éles szemű kutatója, mélyen belelátott nemzete sorsának küzdelmeibe, azért érzéke, előrelátása és fajának magasabb hivatását átértő

ihlettsége sokkal erősebben vonzotta őt a nemzeti lét nagy kérdései felé, mintsemhogy papi hivatásának a betöltésében egyoldalú vagy szűk látkörű tudott volna maradni.

Életéhez méltóbb, bírálatban igazságosabb szavakban senki sem hódolt neki úgy, mint nemes utódja, Szmrecsányi Lajos érsek, aki ily szavakkal búcsúztatja őt: «Közönséges mérték, mindennapi érzelmek nem érhetnek fel az ő nagyságához. Szellemének fénye nagy korszakot világít meg s ennek a rövid emberi kor határain túl is világítani kell. Erényei vészes áramlatokat akasztottak meg, s nyomuk egy nemzedék lealkonyodásával nem tűnhet a semmiségbe. Azok közé tartozik ő, akiknek nevére az élő nemzedék mindig hivatkozni szeretett, kiknek alkotásai az utókor állandó tiszteletét biztosítják. Nincs okunk a mulandóság fölött elmerengeni, melynek vele semmi köze sincs.» Apostoli szavak, melyek tündökölni fognak, míg a Samassa József és a hozzá hasonló nagyok emlékéből fakadó tiszta keresztény hit és nemzet-hűség lángja ki nem lobban a magyar szívekből.

HORÁNSZKY LAJOS.

LOTZ KÁROLY.

Száz éve, hogy Lotz Károly született, messzi idegenben és mégis a mi számunkra. Életének munkássága a XIX. századi magyar monumentális festészet kezdetét és betetőzését jelenti. Kevés olyan nagyskalájú, olyan tüneményesen termékeny művészt ismerünk a külföldiek között is, mint ő. Táj-, életkép- és arcképfestő, de mindennekfelett mestere a nagyvonalú kompozícióknak, a falakat, mennyezeteket díszítő hatalmas freskóknak, temperáknak. Ilyen termékenység régebben csak tanítványok, segédek igénybevételével volt lehetséges; így festette Raffael a vatikáni stanzák egy részét, és Rubens is így alkotta óriási vásznainak legtöbbjét. Lotz ellenben maga nagyította fel kartonokká frissen odavetett vázlatait, ő vitte át a falakra a kiérlelt rajzot, a harmónikus színeket és tónusokat. Ez a munkabírási csakis az alkotókészség bámulatos könnyűségének lehetett eredménye. Lotz teremtménye lángelméjéből önkéntelenül folyt a vonal, a szín, mint Mozart lelkéből a zene. Alkotóereje örök forrásként, a kiapadás veszélye nélkül bugyogott, nem verejtékezve dolgozott, hanem jókedvvel, mert ez volt ösztönös elhivatottsága. A rajzolás, a festés természetes rendeltetése volt, alkotott szabadon, derűsen, a fantázia szárnyain elragadtatva.

Mesterünk nem hazai földön, hanem messzi Németországban, Hessen-Homburgban született 1833. december 16-án. Atyja, Vilmos, nagyrangú német hivatalnok, anyja, Höflich Antónia, magyar leány, akit későbbi férje Magyarországon ismert meg, hová vadászatra kíserte el urát, a hesseni nagyherceget. Nyolc gyermekük született, köztük Károly a legfiatalabbik. Alig volt négyéves, mikor atyja meg-

halt és anyja gyermekeivel visszaköltözött Magyarországra. Így lett a miénk Lotz Károly, aki német atyától és magyar anyától született.

Gimnáziumi tanulmányait Pesten a piaristáknál végezte. Szeretetreméltó gyermek volt. Tanárai református létére még ösztöndíjat is adtak neki, pedig ez a támogatás csak katolikusként járt ki. Ebben a hitben nőtt fel Lotz Károly, és maga is elcsodálkozott, mikor később megtudta, hogy ő tulajdonképpen kálvinista. Eleinte szobrásznak indult, és festészetének későbbi stílusán is meglátszik a klasszikus szépségű forma-tisztaság szeretete. Festeni Marastóninál és Weber Henriknél tanult, majd 1852-től kezdve Bécsben folytatta tanulmányait Rahnál, akinek Than Mórral együtt kedvelt tanítványa volt. Nem egy feladatnál segédkezett Rahnak, így később a bécsi görög templom és Heinrichshof freskóinál. Sőt Rahnak egész modorát elsajátította.

Rahl Károly stílusa akkoriban forradalmat jelentett Bécsben. A neoklasszikus vizeken evező tanárok az ottani akadémián nem szívesen fogadták körükbe tanárnak az erőteljes egyéniségű, romantikus mestert. Amint Rahl szakállas apostolfeje külsőleg is különbözött Führich és Kuppelwieser simára borotvált, diplomata arcától, akként mozgalmas, kolorista festői stílusa is merőben ellenkezett az előbbieknél világos, egyenletes, sokszor kisimított akadémizmusától. Rahl a nemes római formát a velencei kolorit ragyogásával akarta egyesíteni, de annyira belemerült a sötét színekbe, hogy képeinek tónusa fekete és tragikusan komor lett. Távoznia kellett a bécsi akadémiáról és magán festőiskolát nyitott. Ide követték nagyszámú magyar tanítványai, akik között Than Mór és Lotz Károly volt a kedvence. Később Munkácsy Mihály is hozzájuk szegődött. Ezek épp úgy esküdtek a mester stílusára, mint ahogyan hatása alatt voltak Rahl nagy kultúrájú, a történelem lapjain és a mithologia berkeiben járatos, férfias egyéniségének. Itt tanulta meg Lotz a nemesnek, az emelkedettnek, az eszményinek szeretetét és itt szerezte meg később kialakuló művészetének biztos alapjait. Pedig Lotz tulajdonképpen ellentéte volt mesterének; ösztönös alkotási módjától távol

voltak az izzadás árán való teremtés tudatos nehézségei, melyek Rahl egyéniségét jellemezték. Rahl megszenvedett azokért az eredményekért, melyeket később önkéntelenül hullatott Lotz ölébe ennek lángesze. De akkor még ő sem sejtette, hogy hová fog szárnyalni művészete.

Így került haza Magyarországra Rahl fegyverzetében barátainak hívására Lotz Károly, először ideiglenesen, majd a hatvanas évek elején végleg. Akkor bizony itt még gyermekcipőben járt a művészet. Lotz Károlyt először a népies, a betyár-romantika kapta meg. Bejárja a magyar Alföldet, különös szeretettel festi a lovakat, nádfedeles kunyhókat, emberekkel megrakott, száguldó parasztszekereket. Mintha egyszerre elfelejtette volna mindazt, amire Rahl oktatta, olyan naivitással, igazságszeretettel nézi a motívumot, a felhős kék eget, az alföldi zivatarokat, a zöld rétet, a hosszú sörényű, fényes szőrű lovakat. Ebből a korából való képei a magyar naturalista táj- és életképfestészetnek első dokumentumai. De azért szerkesztőkészsége itt sem hagyja őt cserben. Bármilyen naivitással nézi is a motívumot, biztos kézzel rakja helyükre a vásznon az alakokat, a lovakat. A közvetlenség az ábrázolt személyek, állatok lényében van, a lovak nem elszabadult Pegazusok, hanem alföldi ménesek ivadékai, az alakok pedig nem magyar viseletbe bujtatott színészek, hanem igazi duhaj szegénylegények. Igaz, hogy a magyar menyecskék arcvonásai túlszabályosak és hogy Rahl női típusaira emlékeztetnek, de a bajúszos és szakállas férfifejek magyar fajisága tagadhatatlan. Ekkor fészkelődött Lotz szívébe annyira a magyar Alföld szeretete, hogy azt későbbi éveiben sem veszítette el. Hatalmas freskó- és eszményi temperakompozíciói között mindig volt kedve ahhoz is, hogy egy-egy pusztai ménest megörökítsen. A költők között ekkor Petőfi volt az ideálja, akinek *János vitézé*hez illusztrációkat is készített.

Ezek a művek azonban nem sokat hoztak a konyhára. Lotznak, ha meg akart élni, freskót kellett festenie. Kartonokat készített a magyar történet jelentősebb mozzanatairól. Abban az időben kezdték építeni Budapest középületeit, kezdetben klasszikus, majd romantikus, végül olasz renaiss-

sance stílusban. Ezek csak freskókkal váltak teljessé. Lotznak első ilyen munkája a pesti Vigadót ékesíti, amelynek falait még Than Mórral együtt Rahl stílusában festi ki. Itt még Than volt a vezetőegyéniség, akinek sötét, Rahltól örökölt palettája uralkodik a freskókon. Tündér Ilona és Árgirus királyfi históriáját ábrázolják a lépcsőházat ékesítő ciklusban. Utána következik a Nemzeti Múzeum lépcsőháza, amelyet akkoriban alakítottak át. Lotz Károly természetesebb szerkesztőképessége ezúttal már szabadabban érvényesül Than mellett. A mennyezetet ékesíti junói termetű, fenségesen komoly allegoriákkal és népünk legendás őstörténetét festi meg lendületes folyamatossággal, epikai elbeszélő erővel. A régi emlékek, Rahl és a német történeti festők stílus-sajátságai itt-ott még kísértének, sőt egyes képekben közvetlenül Raffael hatása is érvényesül, de egyénisége már kezd ébredezni, akadémikus képzettsége nemsokára megtelik sajátos stílus-tartalommal. A Markó-utcai gimnázium dísztermének görögtárgyú falfestményei nagyjából szintén Rahl stílusát idézik, az Egyetemi Könyvtár egyes allegóriáiban azonban már mutatkozik Lotznak szabadabb, fesztelenebb stílusa, nyulánkabb, könnyedebb figurális szépségkánona. A teljes kibontakozást az Operaház nézőterének mennyezetét ékesítő temperafestmények hozzák meg.

A nézőtér olyan keretet alkot Lotz festményeinek, amelybe azok szinte beleszülettek. Nem kellett Lotznak más stílust magára erőszakolni, az architektúrán is ugyanazok a formák uralkodnak, amelyek az ő lelkének is legkedvesebbek voltak. Nemcsak a nézőtér mennyezetét, annak gyűrűjét ékesítette legnagyobb szabású alkotásával, hanem körülvette kisebb-nagyobb festményekkel is, melyek mint bolygók keringenek a nap körül. És valóban a napisten, Apollo Kitharodos, a főalakja a mennyezet képének. Körülötte föltáruul az antik Olympus mindensége összes isteneivel, félisteneivel. A napisten teljes szépségében áll előttünk lantjával, sudár alakjának gyönyörű körvonalait még jobban kiemeli a nagyszabású drapéria, mely mint vitorla dagad mögötte. Az ő szellemében történik a színpadon a játék, az ő jegyében csendülnek fel az isteni harmóniák. Előkelő szerep

jutott a szőlőfürtökkel koronázott Bacchusnak is, aki éppúgy atyja a színjátszásnak, mint Apollo. Bacchanália zaja hangzik fel alatta. Apollo és Bacchus a két főszemély, alakjuk a mennyezet-síkkal párhuzamosan uralkodik a kompozíción, míg Zeus és a többi isten sokszor merész rövidülésekben a felhőn trónol, vagy szabadon kavarog az ürben. Mintha a kompozíció gyűrűje csodálatos, félgömbszerű kupolát készülne fejünk fölé emelni az antik istenek és felhők forgatagával. Nincs itt egyirányú, átlós, barokk áradás, mint a XVII. és XVIII. századi templomokban, nem nyílik meg keresztény módra az égbolt, hogy vakító fénysugarakban az alakok a magasból alászálljanak, nem látunk földöntúli emelkedést vagy sátáni zuhanást, csak egyenletes, harmónikus lebegést. A kompozíció központja a mennyezet közepe, ide irányulnak a távlat rövidülései. Ez a megoldás felelt meg legjobban a nézőtér magabazárt, nyugodt, kiegyenlített renaissance stílusának is.

Lotz antik istenei testileg-lelkileg harmónikus típusok, hasonmásaikat ókori szobrokról ismerjük. Nincs bennük semmi sem a barokk vagy a rokoko érzéki sóvárgásából, távol van tőlük a transcendens áhítat is, önmagukba horgonyzott, kiegyensúlyozott lények, mint ahogyan az antik mythologia elképzelte őket. Szépségük, heroikus mivoltuk szilárd ethikai öntudatot, isteni felsőbbbséget mutat. Csak az önerejében biztos, optimista lélek képzelheti el ilyen derűs harmóniában az Olympust. Lotz önelégült, lelki tisztasága, fennkölt nyugalma előtt az antik istenek is ünnepi békében nyilatkoznak. Mesterünk nem szerette a konfliktusokat, a drámai történéseket, ő a felsőbbrendű lét nyugalmaát festette. Keresztény jósnak és klasszikus fenségnek synthesisét adta. Isteneiben nincsen semmi Michelangelo önmagát kínzó, titáni elégedetlenségéből. A szabad ég az ő hazájuk, repülésük isteni lényükből következik, testi súlyukat nem kell leküzdeniök, nem vonja ez le őket a mélybe. A drapériák is arra valók, hogy a repülés könnyűségét, az alkotás festőiségét fokozzák. Mintha az alakok megjelenésének klasszikus melódiája a drapériák változatos hangszerelésében kapná meg igazi értékét. Ebben rejlik az alkotás zenei hatású

mozgalmassága, táncos áradata. Lotz nem Tiepolo, vagy Maulbertsch követője, a tiszta rajzot sehol sem áldozza fel a színek vibrálásának, a vonalak nem oszlanak fel, nem foszlanak szét a fényben, az azur kékjében. Pedig a felhőktől tarkított ég minden színekáprázatát felhasználja, a derűs kékségtől kezdve a megvilágított felhők fehér és aranyárga tónusáig, a sötétkomor borulatig. Hullámozó ritmus nyilvánul az istencsoportok emelkedésében és alászállásában. A nézőtér bármely pontjáról nézzük is a festményt, mindenüvé jut egy-egy hatásos csoport, mindenütt van egy-egy, a szemléletet tökéletesen kielégítő központ.

A mennyezetet tartó boltívek hatszögeiben, arany alapon kis angyalok különféle hangszereken játszanak, mintegy égi zenekarban egyesülve. A proscénium feletti, nagyszerű triptychonban viszont, akárcsak egy ideális oltárképen, a költészet, a zene és a tánc talál képletes kifejezést. Lotz Károly halhatatlan művet alkotott az Operaház Olympusában, megfedkezett mindenről, ami körülötte sáros és alacsony, a zene jegyében a szépség és a derű himnuszát fejezte ki felséges stílusban, megalkotva a XIX. század egyik legeszményibb, legharmónikusabb mennyezetkompozícióját.

Lotzhoz az antik istenek klasszikus formatökélye állott legközelebb. A középkor szelleme, csontos fanyarsága alig egyezett meg egyéniségével. A keresztény aszkézis, melybe az emberi akt csak Krisztus és a vértanúk meggyötört testével, a feltámadottak szögletes idomaival surrant be, kevésbé felelt meg a világ szépségeit igenlő természetének. A naturalizmus esetlegességeit, a rútságig fokozódó kifejezést sem a XIX. század, sem a középkor ízlésének jegyében nem kereste. A budavári koronázó főtemplom falképeiben mégis hozzáhasonul az egyház stílusához. Síkban tartott, dekoratív kompozíciói szőnyegszerűen olvadnak bele a falaknak Székely Bertalan által tervezett ornamentikájába. Than Mór helyett, aki szintén készített vázlatokat, most a Lotzhoz méltó tehetségű és széles skálájú mester lett a társa. A raffaeli könnyedséggel alkotó, derűs Lotz mellett a problémakereső Székely sokszor elmaradt, viszont itt az utóbbi mester stílusképző ereje diktálta a szólamot. Még tovább

ment a középkor szellemének felszívásában a templom ablakainak tervezésénél. Bár az üvegfestés stílusismeretében azóta nagy fejlődést tettünk, mégis meglepő az ablakok középkori jellegű formanyelve. Mintha ősi képes bibliákat forgatnánk. Ezt a feladatot Székelylyel együtt hajtotta végre. De előbb még a pécsi székesegyház két kápolnájában, a templomában, a ferencvárosi templomban, a pesti ferences barátok és a tihanyi apátság templomában készített fal-, illetőleg mennyezetfestményeket. A pécsi falfestmények stílusában szintén a neoromán bazilika lapidáris egyszerűségéhez alkalmazkodik. Nem keresi a primitív kifejezést, hanem a vonalak, a formák nagyvonalú összefoglaló erejét, akárcsak Hyppolite Flandrin a párizsi St. Germain-des-Prés és St. Vincent-de-Paul hajóit ékesítő frízekben. Az öblös drapériák nem lobognak, hanem harmónikusan veszik körül a fejlett, férfias idomokat. Masaccio renaissance öröksége ébredszik a levegős kompozíciókban, melyekben az alakok olyan szabadon élnek ki formaszépségüket és kifejező erejüket. Mintha minden a krisztusi bölcsesség és jószág isteni fenségét zengene egy örökké tiszta, harsonás c-dur akkordban. A ferencvárosi templom történelmi kompozíciói emberiebbek, közelebb vannak hozzánk. Kapisztrán és Hunyadi János nem bibliai alakok, hanem történelmünk hősei, akiknek életét, elmúlását emberi közelségbe hozta a mester. Hunyadi János halálát és Kapisztrán prédikációját többször is megfestette Lotz, de sehol sem érezteti a történelmi hangulatot olyan reális igazsággal, mégis dekoratív szélességgel, mint a témák utolsó fogalmazásában, a ferencvárosi templomban. A budapesti ferences barátok és a tihanyi apátság templomaiban Lotz viszont a barokk mennyezetképek szabályait követte.

Egyik főműve a Magyar Tudományos Akadémia nagyertermét díszítő falfestmények sorozata. Ezekről annakidején, 1888. május 6-án Keleti Gusztáv tartott először előadást az Akadémia közgyűlésén, mikor a falképeket Lotz még be sem fejezte egészen. A terem két keskeny oldalát ékesítik a festmények, amelyek a magyar művelődéstörténet egyes korszakainak apotheosisát örökítik meg, közös kompozíciókba foglalva a képek jeleneteit. Az egyik oldalon Szent István a

főalak, ő áll központjában a három kép háttérét alkotó apsisnak, az ablakokkal áttört építészeti keretnek. Ennek ölelésében láthatjuk két oldalon a másik két jelenetet, Könyves Kálmán és Nagy Lajos korát. Míg ez a hármaskép a középkori kultúrát fejezi ki, a szembenlévő triptychon a világibb szellemű századokat. Ezt már nem román architektúra foglalja össze, hanem négyszögletes renaissance csarnok, melynek közepén Mátyás király foglal helyet tudósai között. Tőle balra Pázmány Péter és a reformáció százada, ahogyan a katolikus egyház és a protestantizmus vezéralakjai a magyar történelemben kiegyensúlyozzák egymást, jobbra pedig Zrínyi Miklós, a költő és kora. Csupa reprezentatív személyiség a reprezentációs festmény stílusában. Raffael foglalta valaha így össze az antik kultúra hőseit *Atheni iskolájában* és Lotz is az isteni mester stílusát követte, mikor a magyar művelődéstörténet szentélyeit építette föl.

Alig van nevezetes középület Budapesten, amelyben Lotz nem festett volna falképeket. Magánpaloták dísztermeit, lépcsőházait, villák loggiáit ékesített falfestményekkel, nagyszabású mennyezetkompozíciókkal. Az Országház, az új városháza, a régi és új Műcsarnok, a Keleti pályaudvar, a régi Börze, a Kúria, a budai Királyi Vár mind dicsekedhettek Lotz-freskókkal. A volt VI. és VII. ker. kör házában, az Andrássy-úton, Budapest allegóriáját festette a díszterem mennyezetére. Minél jobban érik Lotz művészete, annál világosabbak lesznek színei, annál erősebb a kék ég szerepe mennyezetképein. Most nem az alakok uralkodnak a szabad tér felett, hanem a tér végtelensége a figurák felett. A Kúria előcsarnokának óriási temperájában az alakok már ritkulnak a nagy világosságban, a budai királyi palota Habsburg-termének freskójában pedig már szinte a plein air ragyogását élvezhetjük. Ez volt Lotznak utolsó hatalmas kompozíciója, ebben mondta ki élete alkonyán, de még mindig művészete teljes birtokában, végső mondanivalóját a freskó-művészet terén.

Minél jobban kibontakozott Lotz művészete Rahl stílusából, annál inkább közeledett a barokk mennyezetfestők stílusához. Nem a körvonalak feloldásában, a reflexek ötlet-

szerű felvillanásaiban, mert Lotz mindig megmaradt a határozott rajz és a lokális, a helyi színek tiszteletében, hanem a távlat rövidüléseiben. Eleinte, első mennyezetképein, a Nemzeti Múzeum lépcsőházában, melyeket még Rahl hatása alatt festett, egyszerűen klasszikus falképeket helyezett fejünk fölé, az Operában viszont már érezteti, hogy a képek a magasban vannak, a lebegő alakok világa felettünk van és az alatt lévő szemlélő helyzetének felel meg. De azért ezeknek a képeknek zenitje is a központban van, csak kisebb mennyezetképein, barokk templomkompozícióin dül egyirányban hátrafelé az egész kép távlata.

Lotz Károly vérbeli falfestő volt, viszont az olajfestést is mesterien művelte. Se szeri, se száma kisebb alkotásainak, amelyeken frissen és közvetlenül rögzíti meg benyomásait. Kis vízfestményei naturalisztikus impressziók eredményei. Átalakulás nélkül adja bennük a látott képet: mintha nem is annak a mesternek lennének művei, aki az Olympus isteneinek fenséges világát festette. A fantázia ekkor pihent, hogy annál közvetlenebbül működjék festői szemlélete és készsége. Festett több kompozíciót, elefántcsontszínű aktokat, tájképeket ménesekkel, de kedves műfaja mégis az arckép volt. Száznál is többször lefestette Kornélia leányát, aki nemcsak szerető gyermeke, hanem művészetének műzsája is volt. Érdekes szépsége átírva több kompozíciójában is felvillan. Neki festett számtalan legyezőt, köztük a legszebbet, amely a zongorázó Kornélia apotheoizását Szent Ceciliaként ünnepli. Még bútorait is telepingálta fantáziája röpke alakjaival, szárnyas puttókkal, gáláns jelenetekkel. És a sok apró rögtönzés Kornéliával kapcsolatban mind leánya hajlékony, karcsú alakjának vonalait, különös nézését örökíti meg, avec les yeux écartés, mint a francia mondaná. A sok önálló kompozíció, különösen Amor és Psyche együttesének változatai viszont az örömteli lét, az örök szerelem hitvallását hirdeti. Mintha Lotz derűs pogánysága nem ismerné a bűn lehetőségét. Ő csak az ifjú testek egymásba fonódásának harmonikus vonalait, mythológiai örömeit keresi ezerféle változatban. Eleinte a formák kissé nehézkesek, Rahl ivadéakai még germánok, de később, mikor Lotz önmagára talál,

idomaik karcsúbbak lesznek, körvonalaik jobban hajladoznak, szárnyalásuk is könnyedebb, eszményibb. Éppígy a tónusok is sötétebbek kezdetben, később azonban rajtuk is meglátszik a freskók s falfestmények világos színeinek, nagyvonalúságának hatása. Végül már egészen dekoratív egyenletességgel festi az arcképeket. Az a fejlődés, amely a freskókban, hatalmas temperákban játszódtott le, olajképeit is átalakította.

A Képzőművészeti Társaság nagy kiállításban ünnepli Lotz Károly emlékét születésének százéves fordulója alkalmával. Aki a Múcsarnok termein végighalad, nemcsak a mester hallatlan termékenységet fogja megállapítani, hanem csodálattal kell adóznia alkotásai magasrendűségének is. A nagyszabású kartonoktól kezdve festői ihletének legkisebb dokumentumáig mindegyikből találunk értékes szemelvényeket. Mindegyik a klasszikus formatökély, a harmónikus szépség szülötte. Ebben hitt és ebben győzött Lotz lángelméje.

Külsőleg nem volt mozgalmas Lotz pályája. Élete történetét kimeríti alkotásai létrejöttének története. Egyszerű, szerény ember volt, aki öregségére sem vesztette el lelkiületének hamvas üdeségét. Csak fizikailag öregedett meg, de szelleme mindig megmaradt fiatalnak, optimistának, nyíltszívűnek. Mikor élete legnagyobb szabású művét, az Operaház Olympusát megalkotta, művésztársai nagy ünnepet akartak rendezni tiszteletére, de 1898. február 27-ig, tehát 14 évet kellett várniok, míg a mester szerénységén erőt vehettek. Ekkor az egész magyar társadalom hódolt lángelméje előtt az Iparművészeti Múzeumban, csak ő nem értette az ünneplést. Festett és tanított tovább a róla elnevezett mesteriskolában, a Képzőművészeti Főiskolán. Az állami aranyérmet 1896-ban kapta meg egy feketeruhás Kornéliaképére. 1904. október 13-án, hetvenegy éves korában halt meg és a Múcsarnokból temették el nagy pompával a Kerepesi temetőben.

Idegenben született, de magyar szívvel magyarnak alkotott, művészete fajtánk dicsősége. Porait a magyar rög jogosan fogadta be. Legyen áldott emléke!

YBL ERVIN.

A MAGYAR ZENEI ROMANTIKA ESZMEVILÁGA.

«Mindez csak mámor, vagy legfeljebb
álomkép» (Széchenyi, 1820).

Egy nyári estén a pesti Beleznay-kertben, ahol Schwarzenberg herceg mulatozik jurátus-kiséretével, egy huszonkilenc esztendőös huszártiszt, elégedetlen és töprengő fiatalember, e sorokat írja naplójába: «Bihari geigt — Dudsäcke ertönen — Juraten versammeln sich. — Alles scheint einer Verschwörung ähnlich — es lebt alles — — Ich denke nicht ungerührt: Alles dies ist nur Rausch — oder höchstens ein Traum.»¹ Valóban: az ifjú gróf Széchenyi István, aki itt (1820 júliusában) a XIX. századi magyar közélet egy csöppet sem rendkívüli jelenetének válik szemtanujává, mindenki másnál mélyebben ragadja meg és fejezi ki e jelenet lényegét és jellemző tartalmát. A kép egyik legfőbb vonása, hogy zene kíséri, inspirálja, fokozza: e zene nélkül nem lenne mámor a mámor. És ez nem véletlen; aki itt a muzsikát játssza, sok száz és sok ezer közömbös, fásult embert ragadott ki józanságából, egy egész évtizedet, egy teljes nemzedéket, egy egész nemzetet babonázott meg és tett mámorossá, — egy egész nemzetet, mely akkor ezt a magafeledt elragadtatást nem nézte oly kicsinylő, fájdalmas rezignációval, mint Széchenyi. Ellenkezőleg: nyilván szüksége volt ilyen mágiára, hiszen különben nem fogadta volna mindazokat tárt karokkal, akik idegeit felajzották és elringatták, akik feledést, dicsőséget, nagyszerű álmokat ígértek. Bihari János cigányprímás, az első ilyen mágus, koldus mesehős, aki a varázslatra szomjazó korszaknak mindennél alkalmasabb, feszült pillanatában érkezik: muzsikájában olyan mákonyos bort itat a Széchenyi

¹ Gr. Széchenyi István *Naplói* (szerk. Viszota Gy.) II. 1926. 48.

egész nemzedékével, hogy még emlékétől is megrészegednek az unokák. Berzsenyi is ettől a bortól ittasodik meg, mikor 1810 tavaszán a pesti «Paradicsom» fogadóban «annyira el van ragadtatva Bihari által, hogy a más szobában utána várakozókról egészen elfelejtkezik» s aztán — nála ritka perc — kitör: «Te pedig, Bihari, húzd! Énnekem a muzsika, csak magyar nóta legyen, igen tetszik...»¹ És hallgassuk Liszt Ferencet, amint gyermekkori emlékek rajongó ragyogásával vonja be Bihari zenéjét: «Les émotions... devaient être semblables à l'effet produit par un de ces élixirs mystérieux que les hardis alchimistes du moyen âge, magiciens endémonés, concoctaient... breuvages pleins de vertu, qui auraient instillé dans nos veines un principe nouveau de force, de virilité, de vaillance, de orgueil, d'incorruptibilité et d'invulnérabilité. Les notes, comme les gouttes d'une essence spiritueuse, se transvasaient du violon enchanteur dans notre oreille enchantée.»²

Ilyen előadóművészetnek nem lehet ellentállni; s bizonyára nem véletlen, hogy e nagy varázslat igazi kisugárzói és megtestesítői ép azok a zenészcsoportok, azok az együttesek, melyeknek alkalmazkodókészsége, fantáziája, érzéki tüze, hatásösztöne legkifejlettebb, tehát előadóművészete legellenállhatatlanabb: a XIX. század cigánybandái. Cigányok aránylag kevesen élnek e korban Magyarországon: 1800 táján (az 1781. és 1805-iki népszámlálás szerint) 40,000-nél több a számuk³ s ez a szám nem egészen száz év alatt meghétszereződik ugyan, de még ekkor is csak 1·8 százaléka a lakosságnak s belőle mindössze hat százalék a muzsikus!⁴ S mégis: ez a kevésszámú, nyugtalan, kóbor művész, a népszerű

¹ Szemere Pál levele 1810 ápr. 27. L. Kazinczy *Lev.* VII. 406. és Major Ervin: *Bihari János* 1928. 8.

² *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* 1859. CXXIV. fejj. (Liszt 11 éves korában hallotta Bihari játékát.) Egyike azoknak a helyeknek, melyeken Liszt szerzősége vitán felül áll; Sayn-Wittgenstein hercegnő betoldásai inkább a mű második, 1881-i kiadásában érvényesültek.

³ *Tudományos Gyűjt.* 1830. VI. 78—79.

⁴ L. az 1893-i magyarországi cigányösszeírás eredményeit (megj. 1895).

zenének ez a pár garabonciás diákja viszi, hordja, termeli, inspirálja, testesíti meg a század «magyar áfum»-át.¹ Mert ez az a korszak, melyben «három-négy Czigány Hegedűs egy Brugóval mitsoda vígaságra, 's tombolásra lázaszt némelly házi gyülekezetet!²», mely elhiszi, hogy «emlékezetünket meghaladó időktől fogva az országban . . . ők voltak a musikusok»,³ melyben «magyar zenét kísérni csakis a cigány képes»,⁴ mert a magyar zene «egyetlen partitúrája, mely tökélyben és természetűségben kívánni valót nem hágy, műárusnál nem kapható, mert él és vándorol»: a cigányzene,⁵ — amikor közismert igazság, hogy «a mi zenénk legmagyarabb, ha cigány húzza» és «más formát nem vesz be természetünk»⁶. . . : a magyar cigánybandák igazi hőskora. Nem csodálkozhatunk rajta, ha hatásuk alól Liszt Ferenc sem vonhatja ki magát; mikor 1855 nyarán Patikáros Ferkóék zenéjét hallgatja a pesti Komlókertben, egy Singer Ödönhöz írt lelkes levelének sorai közt ösztönösen felmerül ugyanaz a mély felismerés, melyet Széchenyi naplójegyzetében láttunk: «Diese Gattung von Musik ist für mich eine Sorte von Opium, dessen ich manchmal sehr bedürftig bin . . .»⁷ s mikor néhány évvel utóbb kiadja a cigányokról szóló híres könyvét, ennek a műnek nagyszerű és kusza álmodozásaiban, a «cigány-eposz»

¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék* 1920. 275.

² *Hasznos Mulatságok*. 1817. I. 62.

³ U. o. 1823. I. 368.

⁴ *Szépirodalmi Közlöny* 1858. II. évf. 143. (Czeke Sándor—Rózsaági Antal: *A magyar zene és a cigányok*. Czeke tanulmánya eredetileg *Über ungarische Musik und Zigeuner* c. jelent meg, Westermanns Illustr. Deutsche Monatshefte 1858. IV. Magyararra Böhm Gusztáv is lefordította *A magyar zene és cigányokról* c., Aradi Híradó 1858—59.)

⁵ *Hölgyfutár* 1858. 615. (júl. 9.) (Czeke S.—Rózsaági A.: *A magyarok nemzeti zenéje*. Megj. német nyelven az Oest. Zeitung-ban.)

⁶ *Magyar Sajtó* 1864 okt. 20. (Kritika Reményi Ede hangversenyeiről.) V. ö. Ábrányi Kornél egyik nyilatkozatával, mely szerint Boka Károly játékához hasonló «tösgyökeres magyar szelleműt . . . sem azelőtt sem azután többé nem hallott». (*Magyar Salon* 1887 okt. és *Zenelap* 1887, 191.)

⁷ Briefe I. 205. A cigányzenének Lisztre tett hatásáról l. Gárdonyi Zoltán: *Die ungarischen Stileigentümlichkeiten in den musikalischen Werken F. Liszts*, Berlin—Leipzig 1931. 35—36.

megejtően ragyogó s döbbenetesen alaptalan délibábjában épp az ő magyar «ópium»-ának, egy nagyarányú, genialis narkózisnak adja tanúbizonyságát.

De hogyan is lehetne máskép, mikor maga a magyar közvélemény is elutasítja a józanság hangját magától? Hiszen «a magyar zene hallásánál a tökéletes józanság az élvezet rovására történik; mert csakis a magyar szőlőnedv értetheti meg az idegennel e dallamosság mennyei fogalmát, mely mint valami varázsszer elaltatja a mindennapiság nyomasztó külbefolyását . . .» Erre pedig nagy szükségünk van: «Ha a természeti élet számtalan bája a heves és mozgékony szíveket elragadja, ha a nemes magyar bor a képzelet röptében a mámoros érzékeket idő és hely határain túlrepíti, és a messze szárnyaló hírnök eléri az előidők hős alakjait, vagy a jövő fénylő ködképeit — akkor megzendülnek a nemzeti hangok, és szülemlik a magyar népdal».¹ Ép ezért, ha magyar zenéhez közeledünk, «nem árt a józanságot egy bizonyos fokig . . . száműzni».² Idősebb és ifjabb nemzedék ebben az átfogó érzésben találkozhatnak; a különbség csak annyi, hogy a fiatalság persze az újdonságon kap, «mert vérének sebesebb pezsgése már a hegedű egyszerű felhangolása, a húrok pengetése által örömmámorba ragadtatik, a mámor pedig nem enged meg helyes ítélettételt»; az öregebb generációt pedig, mely Újfalussy Lajoshoz hasonlóan megkívánja az igazi magyar zenétől, hogy «hallatára sírjon vagy tomboljon örömittasan a hallgató»: ezt a generációt a század derekán «Pecsenyánszky, Simonffy, Szénffy némelly darabjai fiatal kora légvárakat építő álmaiba teszik át» s bizvást elmondhatja Újfalussyval: «Én imádom a régi jó magyarokat, nem untam még reájuk; a vonó minden rántása, a húrok minden rezgése lábamtól agyamig hat s bár ifjú koromat túléltem, akármilly szórakozott legyek is, hallásukra tűzérzet vonul át testemen; lábam öntudatlanul helyesli, s nem egyszer felkiáltásra nyílik szám . . .»³ Tóth

¹ *Szépirod. Közl.* id. évf. (Czeke—Rózsaági tanulm.) 110. és 143.

² *Hölgyfutár* id. h.

³ *Vasárnapi Ujság* 1859. 20. (Újfalussy Lajos: *Újabbkori magyar táncz-zeneszerzőink.*)

Kálmán jut az eszünkbe, ki zeneszó mellett «imádkozni is, meg táncolni is vágyik». Ifjúkori emlékek, konzervatív hajlandóság, mámor és régi magyar muzsika elválhatatlan egységbe forrottak össze ennek a nemzedéknek szemében; s meg fogjuk érteni, hogy. ép e komplikált egységükkel válnak nem egyszer kerékkötőivé az újabb törekvéseknek. Meg fogjuk érteni, ha például Mosonyi Mihály, akiben a század nagy elragadtatása átszellemültebb alakot ölt, elkeseredetten hadakozik e csak multbanéző lelkesedés ellen, többek közt egy dialógusában, hol valamelyik barátjával kell vitáznia: «Ő: Szeretem hinni, hogy ön valami más, nemesebb magyar zene után ábrándozik, mint aminőt a korcsmákban hallunk. De miért ne ragaszkodnánk hozzá, mint az elmúlt idők egyik szép emlékéhez? Én: Ez csak szokásból s tisztán érzékiek mámorból történik.»¹

De ez az érzékiek mámor, mint egyes elejtett szavakból már eddig is észrevehettük, nemcsak azt kívánja a maga zenéjétől, hogy életfeleltető s a valóság minden súlyától ment álom és varázslat legyen; nem, ennek a zenének az érzékeken keresztül határozott érzelmeket kell felkavarnia, egész sor szövevényes hajlamra, mély indulatokra és ösztönökre kell apellálnia, mert csak így ragadja meg hallgatóságát, csak így élhet és virulhat igazán. Muzsikussá és hallgatósággá egyaránt meglepő tudatossággal ismeri fel s rögzíti meg e kapcsolatokat és követelményeket. Valamennyi érzelmi mozzanat közül, mint láthattuk, egyik legfeltűnőbb a retrospektív elérzékenyülés. Már Gáti István felemlíti a *Kótából való klavirozás mesterségében* (1802, VI. pont), hogy történeti tárgyú énekek hallatára «mintegy elragad képzelődésünk a mostani időkről az elmúlt időkre. Ez az oka, hogy midőn a magyarnak beszélnek a Rákóczy-Bezerédi s mások históriáit, megindul rajta; de midőn még nótáit is musikai bandában húzzák, verseit mellette éneklük, már ekkor könnyei is sűrűn hullanak...» Később sincs másként: «Megrikat téged, magyar, a te zengélyed» — írja Döbrentei Gábor, Berzsenyi Esterházy-ódájához fűzött jegyzetében, 1842-ben. (Emlékez-

¹ *Zenészeti Lapok* V. (1864) 35.

zünk Petőfi soraira is: «Egyszer eadber csak a magyar, mikor a Fülét-szívét megtölti a muzsika, Könnybe lábad a két szeme olyankor, Eszébe jut a siralmas hajdankor...») A könnyes elérzékenyülésre való hajlam természetesen nem minden nemzedékben egyforma erejű; ezt szinte jelképes értelemmel mutatja egy-egy mű, akár egy-egy dal különböző fogadtatása két különböző évtizedben. Jókai bizonyára gyermekkori emlékeket idéz, mikor az *Eppur si muove* (1871) theátristáival Ruzitska József Béla futásának legnépszerűbb «román»-át énekelteni: «Hogy sírt a közönség, mikor rázendíté a társaság azt a szomorú nótát, hogy Hunnia nyög letiporva'...» Ez még valóban a 20—30-as évek hangulata. Mennyire más értelme van e dalnak Szalay Lászlónál, aki egy negyvenes évekbeli cikkében szintén diákkora emlékeit idézi: «A Hét Electornál (1827 tavaszán) virradtig énekelgettük, hogy, Hunnia nyög letiporva, sírnak a bús magyarok'. Az egész valami kimondhatlan sívár üzelem volt, mint Irinyi József társunk mondaná...»¹ Mindenesetre meggondolkoztató: a síró lelkesedéstől itt aránylag rövid út vezet a «sívár üzelem»-ig. Türelmesebb lesz az ifjú Gyulai Pál, mikor a *Szökött katonában* «Füredi bús nótái» csaknem könnyekig ellágyítják s tíz év élményeit kavarják fel benne: «ideggyöngeség» — hárítja el magától.² Pedig ha valamilyen hatása e zenének mindvégig csorbítatlan marad, akkor ez az, hogy nagyszerű alkalmául szolgál a tömegek közös ünnepének, az egyetemes összeölelkezésnek. «Öröm volt látni — idézi egy győri levélből Péczeli József már 1790-ben³ — miként a' Városiakkal, s' némelly Nemesekkel, a' falukból bé-jött szűrös és botskoros pórnép is járt aprózva a' Magyar tántzot a' térséges útszakon. Járt fel 's alá egyéb mezei fúvó muzsika is. Nevezetesen vezetett egyget a' Tanátsnak és a' Polgárságnak színe, kik a' kisded Ifjúságot is tántzoló

¹ Csengery Antal: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok* 1870. II. 327.

² Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1927. 23. (1853-ból.)

³ *A' magyar koronának rövid Históriája*... Komárom 1790. 36—37. (A győri ünnepély leírása.)

Palotájokban meglátogatták vólt ; és meg-járták nálok a' verbunkot.»

Megjárták a verbunkot... Ezen a ponton, mielőtt az érzelmek szálaít tovább követnők, meg kell állnunk egy pillanatra. Nyilvánvaló : a magyar XIX. századnak az a mámore, lelkesedése, felgyúlása, láza, elérzékenyülése, melynek eddig egy-egy szikráját láttuk, a zene nyelvére fordítva *verbunkost* jelent. Így nevezi a század első fele, tudatosan és büszkén ; a korszak második felének pedig elég ha bepillantunk zenei termésébe és hirlapjaiba, hogy a zenei «szövet» s vele együtt az ideálok azonosságát az eredeti mozgalomával kétségbevonhatatlanul felismerjük. Minden más : epizód, oldalág vagy kísérőszólam, állandó és közös csak a verbunkos nyelve és szellemi légköre marad. Hogy ez a légkör miből állt s hogyan alakult ki, csak akkor ismerhetjük fel világosan, ha megpróbálunk róla röviden számot adni, tulajdonkép mit látott a XIX. századi magyar közvélemény ebben a zenében, vagyis megkeressük : miből ered a mámor, honnan az önfeledt érzelmeknek e túlárádása ?

Az 1800 körüli évek korszakos fordulata a magyar zene történetében elsősorban azt jelenti s abból áll, hogy *a nemzet felismeri ön magát zenéjében* s azontúl öntudatosan azonosítja magát vele, azonosítva egyúttal a zenét saját lényével, vágyaival s erőfeszítéseivel. Az azonosítás és felismerés e folyamatában maguk a költők járnak elől hatásos példával. Csokonai *Dorottya*ja (1799) az ősi magyar táncot ünnepli a verbunkosban, melynek hallatára «minden magyar szívek azonnal buzdúlnak, Ősi természetes lángjaiktól gyúlnak». «Az igaz magyar tánc a lassú verbunkos, — jegyzi meg ugyanitt — amit b. eml. eleink, kik a nemzeti dolgokat korcsosodó unokáiknál jobban kedvelték, szebb és méltóbb kifejezéssel nemeses táncnak neveztek.» S elragadtatva kiált fel : «Nemes magyar táncom ! ki ősi nyelvünkkel s ruhánkkal jöttél ki dicső nemzetünkkel, ... Ázsiai színben fénylik nemességed ...»¹ A verbunkos tehát ázsiai örökség, leg-

¹ Harsányi—Gulyás Csokonai-kiad. I. 2. 569—70.

régibb, legtörzsökösebb magyar hagyomány. Természetesen következik ebből, amit később Kölcsey, majd Berzsenyi állapítanak meg : ez a zene a magyar érzelmvilág hű — és sok szempontból leghívebb — tükörképe. Kölcsey a *Nemzeti hagyományok* c. értekezésben (*Élet és Literatura*, 1826) felfedezi a magyar «karakter szentimentalizmus»-t a nemzeti muzsikának «majd a pajkosságig eleven, majd a csüggedésig lassú hangjaiban» is ; Berzsenyi a *Poétai Harmonistikában* (1833, XX. feje.) fejtegeti az ellentétes érzelmek e sajátosan magyar vegyületének szerepét a verbunkosban : «A mi komoly toborzónk nem csupa szomor, annyival inkább nem siralom ; hanem a legszebb hős érzelmek pompás vegyülete ; valamint a mi víg tánczdalunk is nem csupa víg, hanem a szerelem vegyes érzelmeinek mosolygó ölelkezete . . . És a magyar muzsikának ezen igen ideális karakteréből jött az, hogy Biharinak még halotti nótájából is kimosolyg a tánczütés.» Berzsenyi figyelmét tehát nem kerülte el, hogy a «nemzeti muzsika» lényegében mindenütt tánc-zene ; de ezt a határozott műfaji jellegzetességet nem korlátnak, hanem kiváltságnak érzi. Hogyan találhatna egyébként utat a nemzet szívéhez, hogyan lehetne másként népszerű a tömegek előtt s egyáltalán, hogyan válhatnék annyi mindennek felbolygatójává s jelképévé, ha nem mindenkinek érthető tüzes ritmusokban beszélne, nem indítana táncra, nem inspirálná magányos, passzív emberek kisebb vagy nagyobb csoportját nagyszerű és lelkes megmozdulásra, a ritmus közös lendületében való találkozásra, cselekvésre, életre? Meggyőzhetnek erről maguk az egykorú feljegyzések, mikor megmutatják, mekkora iramban emelkedik a verbunkos a nemzeti aspirációk hordozójává. Horvát István írja a *Mindennapiban* 1806 nyarán, hogy egy bálházban, ahol a «gyülevész némettség» járja táncait, váratlanul felhangzó «verbunkos nóták» hallatára «magukon kívül ragadtatva tánczolának számos ifjak és mindenféle német ruhában lappangó férfiak. Egyszerre mozgásban vala minden, és kezdé érezni előbbi álmódosása után a' Magyarság, hogy ő e' hazában az uralkodó nemzet». A «nemzeti indulataiba bele édesedő» táncoló sereg azután nem akarja többé megengedni, hogy bárki

is «németül tántzuljon. Ilyen heves az indulat nemzetünkben, ha szikrára akad!» Íme a verbunkos, mint a magyar öntudatra-
 ébredés s egyúttal már egy sor új politikai eszme és indulat
 jelképe. E mellett tudnunk kell, hogy amit ezekben az
 évtizedekben magyar táncról írnak, többnyire táncra és
 tánczenére együttesen vonatkozik; a kettő egymás nélkül
 még jóideig elképzelhetetlen. Így kell értenünk, amit egy
 német katonatiszt már 1792-ben megállapít a magyar tánc-
 ról: «Er zeichnet den Charakter der Nation ungemein»¹, vagy
 amit 1801-ben Sándor István idéz egy német szemtanú meg-
 állapításaiból: «Er ist dem Character des Ungers vollkommen
 angemessen, und ich getraue mich zu behaupten, dass kein
 einziges Volk einen Nationaltanz hat, der ganz den eigen-
 thümlichen Character desselben ausdrücken möchte, als die
 ungrische Nation.»² Ezek az idegen megállapítások termé-
 szetesen mélyen hatnak a hazafias önérzetre. Nemzeti gon-
 dolat és tánc csakhamar szoros frigyben forranak össze a
 köztudat számára s nemsokára beható fejtegetéseket olvas-
 hatunk arról, hogy a táncnak, mint a nemzeti jellem kialakí-
 tásában, megerősítésében hathatós tényezőnek, ott kell sze-
 repelnie a hazafias nevelés eszközei között.³ De a legszorosabb
 frigyre a XIX. század ifjú nacionalizmusával — ez az el-
 mondottak után természetes — minden kínálkozó tánc
 közül épp és egyesegyedül a verbunkos lép, az a tánc, mely
 már Sándor István szerint «Magyar Vitézi Tántznak méltán
 nevezetethetik».⁴ Magyarság és verbunkos: e korban fel-
 bonthatatlan egység. «A' szép ízlésű Verbunk-táncz, a' Ma-

¹ L. Réthei Prikkel Marián: *A magyarság táncai*. 1924. 289.

² *Sokféle*. 1801. VII. 72—73.

³ *Hasznos Mul.* 1823. I. 59. (Kulcsár István: *Van-e befolyása a' Nemzeti Táncznak a' Nemzeti Karakterre?*)

⁴ *Sokféle* VII. 72. V. ö. *Hasznos Mul.* 1817. I. 3. 1823. I. 91. («Volt még mind a' régibb, mind az újabb időkben kelete a' Vitézi táncznak is, mellyet még a' mi időkben a' katonaságra édesgető, vagy tsábított legénység gyakorlott, 's ugyan onnan verbunkos táncz-
 nak neveztetett»), *Tud. Gyűjt.* 1831. I. 25. («A' verbunkos . . . igazán vitézi táncz, távul minden puhaságtól; komoly, férfias, mellyben a fegyver-csattogásnak jelentése is megvagyon . . .»), *Athenaeum* 1843. I. 112—16. stb.

gyarnak kérése 's tulajdona . . .»¹ «Méltósággal üti össze a' Magyar sarkantyúit . . . derék toborzóján, — 's bús andalodással hagyja ragadtatni képzeiteit lassú Nótájinak mester-séggel tünelgő lágy hangjaitól.»² És még határozottabb hang : «A' Magyar büszke *nemzeti magyar* Verbunkjával.»³ A 20-as évek hangulatában a tánc nyomán, de már a tánctól függetlenül, maga a zene is felemelkedik a nemzeti művelődés legfőbb tényezőinek sorába s 1824-ben elhangzik a döntő felismerés : «A' *Nemzet a' Muzsikájában él.* Ez vezérli indulatait ; ez ejti ki örömeire vagy bánatra fakadó szavait . . .» Ép ezért a nemzeti táncmuzsikát is csak azok gyarapíthatják, akik «a' Nemzetnek életéből, különböző történeteiből, 's mindennapi szokásaiból támadható indulatait hangokkal kiejtik».⁴ Ezzel a zene a nemzet egyik leghatalmasabb belső propaganda-eszközévé lehet ; a *Magyar Nóták Veszprém vármegyéből* című nagyjelentőségű kiadványsorozat célja például «nem csak az, hogy a' kéziratokban lévő jelesebb Darabokat az örök feledékenységtől megmentjük és Magyar Compositorainkban a' szerzés és eredetiség lelkét felbuzdítsuk ; hanem az is, hogy a' Nemzeti tsinosodást ezen az úton is gyarapítsuk, különösen pedig, hogy nyelvünket nem értő főbb rangú Magyar Dámáinknak . . . szíveikbe a' Nemzeti érzést ezenn a' tsatornán is betsepegtessük».⁵ Ép ezért «ezen világ elé bocsátott nótákban a Nemzeti Charactert kívánjuk . . . tündököltetni s a Magyarnak Muzsikabéli ügyességét a kül-

¹ *Tud. Gyűjt.* 1823. VII. 96. (Balla Károly.)

² U. o. 1830. VII. 109. (Kovács Pál.)

³ *Hasznos Mul.* 1829. I. 154.

⁴ U. o. 1824. II. 289. (Kulcsár.) V. ö. *Zenészeti Lapok* III. 4. (1862) : « . . . zenénk és dallamunk azon nemzeti sajátságaink egyike, melyeknek elhanyagolása s elvesztése mi reánk bizonyos halál . . . » (Horváth Döme) és u. o. X. (1870) 216. has. : « . . . elérkezett az idő, hol . . . a zenét nem műélvből avagy éppen közönséges mulatság gyanánt, hanem mint nemzeti sajátságaink és nyelvünk leghathatósabb támaszainak egyikét kell művelnünk, és saját belvilágunk tükréként ápolnunk » (Vajda Viktor).

⁵ Kocsi Sebestyén Gábor levele Horváth Istvánhoz 1824 nov. 10. (Isoz Kálmán : A M. Nemzeti Múzeum zenei kéziratainak jegyzéke. Zenei levelek 1924. XV—XVI.)

földdel is megismertetni».¹ Ebben a küzdelemben egy újabb nagy felismerés vár az úttörőkre, hogy erejüket csakhamar megsokszorozza: Magyarország «fent és alant» ugyanattól a nemzeti zenétől visszhangzik, a verbunkos ugyanúgy kifejezi a falvak lelkét, mint a városokét; nem pusztán a nemesi mult, nem pusztán az urak zenéje, hanem az egyszerű népé is. Kívánhatunk-e nagyszerűbb igazolást, lelkesebb nemzetreformatori erőt, mint mikor így, magunk mögött tudva a falut, közeledünk a közömbösöknek maradt kúriákhoz és városokhoz? «Még tsak fél pallérozódású magyar városban is a' magyar nemzeti Tánczot hijába keressük, de az együgyü falusiak társaságában, és a' magyar kortszmákon tsalhatatlanul feltaláljuk.»² Lám, falusi lakodalmakban ott pompázik a toborzó,³ a csárdást meg — a «nemzeti bélyegü csárdást», mint Arany nevezte az *Elveszett alkotmányban* — «vasárnaponként az utolsó csárdákban is láthatni pór leányok által táncolni».⁴ Ezen a ponton tehát új, hatalmas távlat tárul szemünk elé; olyan magaslatra értünk, ahonnan az egész nemzet zenéjét, mint egységes, roppant érzelmi megnyilatkozást pillantjuk át, ahonnan a máris győzelmes, integer magyar zenekultúra további feladatai világosan kijelölhetők. A nemzet a maga megbontatlan szellemének, ébredő akarátának jeléül s bizonyságául megteremtette ősi gyökerekből sarjadt, daliás és diadalmas zenéjét, a verbunkos győzhetetlen ritmusait; immár csak arról van szó, hogy szellemének ezt az örökérvényű letéteményesét egyetemes győzelemre juttassuk. Erről a magaslatról könnyebben kijelölhetjük immár az egyes ember, az alkotóművész ideális viszonyát nemzetéhez. Neki is, mint minden költőnek, a közösség egyetemes érzéseibe kell belekapcsolódnia, hiszen «a' zenész művei csak úgy nyerendnek közkedvezést, ha a'

¹ Ugyanannak sorai Marich Istvánné br. Kray Franciskához 1825. (l. Eötvös K. közlését, *Pesti Hírlap* 1908 júl. 14.)

² *Hasznos Mul.* 1829. I. 154.

³ *Athenaeum*, 1843. I. 111. (Szilágy [= Czuczor Gergely]: *A' magyar tánczról.*)

⁴ Garay János *Regélője* 1844. 127. V. ö. még *Vasárnapi Ujság* 1859. 56—57. («népünk tánca...»).

nép' kedélyének húrjait pendítik meg».¹ Lavotta például azzal tudta megragadni «a' nemzeti Léleknek a' hangművészetbe ki jelentett titkait», hogy «az ő szerzeményjeiben uralkodó komoly, hol érzékeny, többnyire kesergő, majd leverő, 's búval teljes indulatok oda mutatnak, mintha ezen Nemzetnek olly sok viszontagságokkal küszködött éveiben gyökereztetett, 's minteggy természetté vált kesergő érzéseiben, mint saját élményjében találná egyedül felséges gyönyörűségeit».² A költő személyes élménye tehát alárendeli magát a nemzet érzéseinek, vagy fordítva, élménynek mindenekfelett a vele egy-vér közösség érzelmeit fogadja el s éli át. Így tesz — Simonffy szerint — Svastics János is, aki «élénk előszeretettel viseltetik a nemzet tömbjének vágyai, hajlamai iránt, ép ezért nótáira mindenütt, hol magyarok vannak — lehet táncolni, nem kell tehát csudálnunk, ha oly nagy népszerűséggel bír mindenfelé».³ A muzsikus népének exponense ; ettől a felismeréstől immár egyenes út vezet a század nagy gondolatáig, mely Berlioz, Liszt, Wagner légkörében alakult ki s mely ép Liszt révén egyidőre magyar földön is aktuálissá lett: a romantikus művész szellemi vezére nemzetének és korának ; övé a dal, «mellyet a nép millió ajakkal zeng utána» — ahogyan Vörösmarty jósolta Liszt zenéjéről.

Ezekhez az egyetemes, szétágazó s mindig újból összezáruló nemzeti törekvésekhez, melyek a század első felében kivívják az új magyar stílus általános érvényrejutását, a korszak második felében egy sor új, részben szervesen folytató, részben párhuzamosan kiegészítő motívum csatlakozik. Ekkorra kiderült, hogy a magyar zene az országon belül semmiféle korlátot és sorompót nem ismer ; hogy széthúzó társadalmi osztályokat, fajokat, nemzetiségeket és ország-részeket a nemzeti idea nagy egységében képes összeforrasztani, hogy véle a magyarság *idebenn* hódító diadalútját járja. Az új nemzeti stílus Bengráftól és Csermáktól kezdve,

¹ *Athenaeum* id. évf. 119.

² *Hasznos Mul.* 1832. I. 161—62., *Tud. Gyűjt.* 1832. IV. 124—26.

³ *Szépirodalmi Közlöny* 1858. II. 2151.

Rózsavölgyin és a három Ruzitskán (Györgyön, Józsefen, Ignácon) át Mosonyi, Nyizsnyai, Pecsényánszky és másokig egész sorát szólítja zászlaja alá az idegenből (német, cseh, zsidó, lengyel) asszimilált művészeknek, — sőt ő asszimilálja s neveli őket valóságos heroldjaivá ; s ha Csokonai egyhelyütt kifakad, hogy «mai napság idegen virtuózok csinálnak magyar verbunkokat», akaratlanul is ép a nemzeti stílus asszimilálókészségét magasztalja e szavakkal. De a magyarságnak nyilván nincs is oka megbánnia, hogy most mindenkit befogad, mindenki előtt kitárul ; Révai Miklós, úgylátszik, nem hiába hirdette, hogy «töltsed bé hazádat csinált magyarokkal», mert ezek a «csinált», «fogadott magyarok» a neofita buzgalomával vetik magukat befogadó hazájuk szívére s maga a magyarság bizonyára elég erősnek bizonyul majd rá, hogy a vezetőszerpet, az irányadó hangot és tartalmat minden időben ő szabja meg. Az idegen elemek csak megszínezik, gazdagítják, csak szélesebb skálájúvá tágítják a nemzeti műveltséget, a magyarság pedig végül is maradéktalanul magába olvasztja őket. Nem hiába hallunk magyar-zsidó-cigánybandákról,¹ nem hiába buzgólkodnak budai német polgárok az első fővárosi dalárda érdekében. Ennek a folyamatnak a szabadságharcot követő abszolutizmus lesz igazi tűzpróbája. A példa számtalan ; hogy csak egyet említsünk : Nemesdömölkön 1859 farsangján megjelenik az ott telelő cs. k. katonaságból is «néhány tisztt, kik német létökre teljes szívvel, lélekkel járták a magyar tánczot», mialatt az öregek borozgatva emlegetik a régi boldog idöket...² Magyar és idegen így találkoznak egy egyetemesebb, szellemi, s mégis politikai rajongástól fűtött magyarságban. A magyar zene nyomán, most már bizonyosnak látszik, az egész, oly sokféle szétszaggatott nemzet egyetlen nagy ölelkezésben fog összeforrni. — A század közepén azután új feladat jelentkezik : ha a nemzeti zene *idebenn* győzött — s ez most már kétséget kizáró módon megtörtént — : világérvényt kell neki szereznünk, mert általa a magyar szellemnek vívjuk ki az őt

¹ *Hasznos Mul.* 1823. I. 92. *Tud. Gyűjt.* 1830. IV. 38.

² *Vasárnapi Ujság* 1859. 118.

megillető helyet Európában. A magyar zene ezentúl: világ-programm, mely a teljes civilizált emberiséghez fordul; csak meg kell magunkat mutatnunk végre-valahára az egész világnak! Eddig csak mi magunk «kiáltoztuk örökké: szebb zene és táncz nincs a' miénknél!»¹ — most megpróbáljuk ezt a mi forró és őszinte elragadtatásunkat az ország határain túl is meghordozni, világszerte igazolni. Ez talán nem is lesz oly nehéz, mint képzelnők, — főként, ha áthat az a meggyőződés, hogy szavunkat mindenütt meghallják és megértik. Van-e ennél valószínűbb: amilyen híres zenész-nemzet vagyunk, egy műkedvelő magyar zenésztársaság külföldi körútján bizonyára fényesen bebizonyíthatná, hogy «Magyarországban a diletans végrehajtók [= előadók] is megmérkőznek a világ bármily városi Professionistáival».² Különben pedig: talán nem is vagyunk annyira elhagyatva a nagyvilágon, mint sokáig képzeltük; elbizakodottság nélkül mondhatjuk, hogy a környező kultúráknak mind erősebben foglalkozniok kell velünk. Közülök «Németország volna, mint szomszéd, hivatva a magyar zeneköltészetnek az európai körben kijelölni polcát».³ S nem ezt igazolják-e máris Liszt, Reményi európai sikerei? Nem figyelmeztető jel-e számunkra a magyar rapszodiák és magyaros szalóndarabok, a cigányzene, a pusztai, a csárdás és a tokaji bor, Petőfi, Kossuth, Liszt világdivatja? Úgy látszik, megindultunk egy hatalmas, történelmi úton, melyen nincs többé megállás, nincs visszatérés: «... a Gondviselés mintegy ujjal mutat reá, hogy a magyar zenének művészi értelemben vett kifejlesztése által (a német, olasz s francia zeneirály s iskola mellett) alapítsuk meg a 4-ik világhírű zeneirmodort is: a magyart».⁴ A magyar zene e korban «magasabb világművészeti ággá akar kifejlődni»,⁵ a magyar zeneköltészet pegazusa immár «merészen

¹ *Athenaeum*, 1841. II. 860. (Vachot Imre: *Nemzeti társas-tánczunk-, táncz-zenénk- és öltözetünk' ügyében.*)

² Palotási-Pecsenyánszky levele Simonffyhoz 1860 jan. 17. (Isoz i. m. 278. [mindenütt lapszámaival idézzük]).

³ *Szépirod. Közl.* 1858. II. 2151. (Simonffy.)

⁴ *Zenészeti Lapok* I. (1861) 330. (Mosonyi.)

⁵ U. o. 398. (Mosonyi.)

száguldó szárnyas mén, melynek pályatere az aether világa, végcélja pedig maga a fényesen ragyogó nap»;¹ s egyre bizonyosabbá válik, hogy «az európai zeneirodalomnak úgylis fogyatékán levő gondolat tárházát... őseredeti zenénk gazdag terméseivel fogjuk elláthatni!»² És épp mert «a magyar zenészet... a benne rejlő gazdag elemeknél fogva világbefolyásra van hivatva»,³ egyetlen célunknak kell lennie «a magyar zenében rejlő életszikrákat világot meghódító, s átmelegítő, magasan fellobogó művészi lánggá fejleszteni».⁴ Ahogyan a világhódítás e szédületes magaslatára emelkedtünk, egy pillanat alatt megváltozik körülöttünk a mindenség képe: Európa új zenéje, most, hogy melléje nőttünk, nem ellenséges vetélytárs, hanem mindenkép csak szövetségesünk lehet, hiszen a maga világában ugyanazt akarja, mint mi a mienkben; e nagy pillanatban felismerjük a fagyos és ellenséges Európában a testvért, a barátot, a mestert. Az új magyar zenész-nemzedéknek a nyugati újromantikusok művészetét, a «jövő-zenéje»-t kell tanulmányoznia; mert amint annak mesterei saját nemzetük zenéjét akarják a kores és idegen elemektől megtisztítani, «a magyar zenészeknek is ez a feladatuk...»⁵ A nyugati zene égboltjának tisztító viharait e korban Berlioznak, Wagnernek, Lisztnek hívják; az ő nagy zivatarukból íme most magyar földre érkezik egy eltévedt szélroham. «A magyar nemzeti zene fejlesztésében a Wagner-irányt tűztük ki vezéroszlopul», mert a mi zenénk anyaga «csak ama magas minta után tökéleyesíthető, mit zenészeti elveiben Wagner Richard állított föl». Tisztán kell látnunk: «mi nem a Wagner német zenéjét akarjuk összekötni magyar nemzeti zenénkkel; hanem ama *elveket*, melyeket a korszellem Wagnerben hangoztat, s melyek Wagnernek komponálás közben szemei előtt lebegtek...»⁶ Tehát egyenrangúvá lenni a modern Európával, bekapcsolódni a nyugat egyetemes munkájába s nem egy téren

¹ U. o. 158. (Mosonyi.)² U. o. (1860) 95. (Ábrányi.)³ U. a. V. (1864) 18. (Reményi.)⁴ U. a. II. (1862) 105. (Mosonyi.)⁵ U. a. III. (1863) 172. (Mosonyi.)⁶ U. a. IX. (1869) 258., 260. has.

mintát adni annak: íme a legutolsó, a legmerészebb célkitűzés, a romantikus álmok netovábbja. A magyar zene «világjelentőségét nem lehet többé leszorítani a zeneművészet mezejéről!»¹ Ez az a gondolat, mely Liszt Ferenc idevágó munkásságának kétségkívül egyik legfőbb rugója — Lisztének, aki világműveltséget követelt a magyar művésztől s lehetőleg európai hatáskört a számára,² — jórészt ez hajtja külföldre Bertha Sándort; ezért oly lényeges, ha Reményi Ede világszerte sikereket arat, ha Ábrányi Kornél német kiadót talál műveinek, ha Havi Mihály, Dobozy Károly, Böhm Gusztáv társulatai osztrák, német, olasz, francia városokban propagálják a magyar zenét, ha a Kálozdi- és Patikárus-bandák Londonban, Párizsban, Velencében, Bunkóék Berlinben és Boroszlóban, Farkas Miskáék Oroszországban és Amerikában muzsikálnak, ha az itt járt külföldi művészek, Berlioztól és Brahmstól Vieuxtemps-ig, Jaëllig és Willmersig, Strausstól Massenet-ig és Sarasate-ig tanuságát adják, hogy a magyar zene érdekli és inspirálja őket; ezért cikkezik Szénfy Gusztáv az *Euterpében*, Czeke Sándor a *Westermanns Deutsche Monatshefte*-ben és Bertha egy sor francia folyóiratban; ezért oly végtelenül fontos, mikor megjönnek az első elismerő szavak, mikor kiderül, hogy Wagner nagy jövőt jósol a magyar zenének,³ mikor a lipcsei *Allg. Musik-Zeitung* (1865) a kialakuló magyar zeneirodalomban az európai zene egy merőben új ágának megszületését ünnepli. Az erőfeszítés, az elragadtatás, a láz e percben igazi tetőpontjára érkezett; mindez lényegében egyetlen nagyszerű mámor, mely felcsigázza az érzékeket s meghatványozza, túlfeszíti a képességeket...

. *

És mindez jórészt illúzió, mely a valóság első érintésére szertefoszlik.

A verbunkos, mint újabb magyar tánczenestílus, a XVIII. század utolsó harmadában alakult ki, bécsi, olasz és szláv

¹ U. a. V. (1864) 27.

² *Zenelap* 1886 márc. 10. 64. l.

³ *Zenészeti Lapok* 1863 aug. 20. és 1871 nov. 26.

elemek igen jelentékeny közreműködésével ; igaz, hogy nimbuszához, elterjedéséhez erősen hozzájárult a «régi magyar nemesi muzsiká»-nak szinte kezdettől fogva köréje tapadt fikciója,¹ de ez nem változtathat azon a tényen, hogy a verbunkosnak — s amit vele 1800 táján azonosítottak : a toborzónak, palotás-zenének — az ősi magyarsághoz köze nincs, nem volt s nem is lehetett. Nem áll az sem, hogy a nép zenéje ; Bihari idejében ugyan felvett egy sor népi dal- és tánczenei elemet, de lényegében mindvégig megmaradt «úri muzsiká»-nak. A kortársak jórésze ezt még pontosan tudta s ezért nem csoda, ha Mátraytól,² Fáy István grófon,³ Liszt Ferencen és Mosonyi Mihályon át, Bartalus Istvánig,⁴ élesen különválasztják a népdalt, általában a népzénet a «palotás» tánczenétől. Nem a mult, nem is az élet mélységeiből fakadt ez a zene, hogyan volna tehát lehetséges, hogy a nemzet minden nagy kérdését összefoglalja és megoldja, hogy győzelmével meghozza a magyarság szellemi egységét ? hogy mindenkié legyen itt közöttünk s valamennyiünk lelkét megmutassa Európának ? Nem, az ellentmondások túlnagyok ; s ezért szinte természetes, hogy a XIX. század magyar romantikus zenéjét a mámor hangja mellett kezdettől végig kísérte a kiábrándulásnak mindegyre erősödő hangja.

Kölcsey, aki rosszaló kritikával kíséri Biharit,⁵ vagy Szalay László, akinek szemében a huszas évek hazafias

¹ L. Szabolcsi B. : *A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje* 1930. 13., 83., 98.

² *Tud. Gyűjt.* 1829. II. 58.

³ *Vasárnapi Ujság* 1859. 45. (A népdalokban van «az igaz magyar eredetiség, de a palotás-nóták magasb elevációkba mennek...»)

⁴ Mosonyit illetően l. *Zenészeti Lapok* IV. (1863) 22. («A magyar zenészet terén kétféle csoportozat észlelhető.1-ör A népdalok s 2-ör A hangszeres zene termékeinek csoportozata (nagy részt: tánczene)... stb.) Bertha Sándor analog meghatározása u. o. II. (1862) 294. : «a magyar zene két forrása a tánc- és népdalzene...» Bartalust illetően l. *Századok* 1892. 20. («... jól tudjuk, hogy a magyar népdal és a palotás zene még az újabb időkben is két olyan össze nem férhető fogalom volt, mint palota és kunyhó, arisztokrácia és demokrácia, olaj és víz.»)

⁵ L. Major Ervin : *Bihari János*, 1928. 14—15.

dalolása már gyermekes, sívár hűhó, csak annyiban távolodtak el a közvélemény általános irányától, hogy kezdetlegesnek, félszegül fejletlennek, parlaginak érezték azt a zenei szellemet, mely környezetüket még egekig lelkesítette. De Széchenyi már a nemzeti önteltség és kismemesi elbizakodottság szimbolumát gúnyolja az új tánczenében, mikor egyik szenvedélyes érvelésében kipellengérez: «Hortobágnak . . . hőse . . . ne hirdesse mindazokat . . . vénasszonyoknak . . . sőt hazaárulóknak, kik éppen annyi zajjal s pompával, mint ő, nem járják el a friss magyart s Rákóczyt, vagy mint Pest körül mondják, a „reszelőt’».¹ Ez a zaj és pompa, a külsőséges, meddő hűhó és alaptalan nagyizolás egyik legnagyobb bűne a «friss magyar s Rákóczy» nemzedékének, a férfikorába ért, szigorú reform-generáció szemében. Volt-e szentebb, meg-
 rázóbb zenei élménye az öregebbeknek, mint a Rákóczi-induló? Titkos szálakból szövődött, Bihari húzta, Scholl hangszerelte, Decret kiadta, Erkel felfedezte, Liszt égisz emelte, Berlioz világgá hordta . . . s mindenekfelett: az egész nemzet sírt és ujjongott rajta, a maga dicsőségét és álmait bálványozta «Rákóczynak búskomor indulójá»-ban, ahogyan Kossuth aposztrofálta a szabadságharc kezdetén. S most hallgassuk, milyen környezetbe, milyen célokra alázza le Eötvös József keserű szatírája: felvonul a fizetett, leitatott falusi kortesmenet otromba nótájával s e karénekhöz «képzeljünk hozzá egy egész szekeret teli cigányokkal, kik a Rákóczyt húzzák, s a falu valamennyi kutyáinak vonítását, s oly hangászi él vezetünk lesz, melynél, hogy Shakespeare-rel szóljak, angyalok sírhatnak»;² vagy idézzük Arany Jánost, aki *A nagyidai cigányok* véresen torz hadrakelési jelenetében, Juhgéce cigány vezetése alatt huszonnégy lopótök-trombitával fúvatja a Rákóczi-marsot. Ezek a jelenetek csak töredékes szimbolumai az újabb nemzedék maró keserűségének. De egyáltalán: milyen nemzet is vagyunk mi, milyen közösség, milyen kultúra az, mely zenéjével is csak politikai ambícióit

¹ *Jelenkor*, 1843 okt. 15., az *Adó és két garas* c. cikksorozatban (gr. Széchenyi István hirlapi cikkei II. 1894. 150.).

² *A falu jegyzője* (1845) I. 7. fej.

szolgált ki, hogy aztán ezt a zenét nyomban cserbenhagyja, mihelyt *csak* művészetről, *csak* eszméről van szó? Lám, még olyan műveknél is, mint Erkel *Bánk bánja*, «a közönség óriási érdeklődésének a kulcsát jórészt az akkori politikai szituációkban kellett keresni», mert ez az opera «hatalmasan pótolta az... elnémított politikai szónoklatokat».¹ A mellett ép Erkel, a nemzeti opera megteremtője az, akinek sírján «még kétszer sem zöldült ki a cyprus-lomb s máris úgyszólván el van feledve nemcsak az emléke, hanem még szellemének alkotásai is».² S mit szóljunk Liszt Ferencről, aki, míg élt, egyes pártok szemében «minden inkább volt, mint magyar»³ s akiről halála után két évtizeddel nem áttalják leírni, hogy «ha rokon volt, mindig hűtlen és áruló» és hogy «történelmi alakjaink közt hitványabb és undorítóbb jellem egyetlen egy sincs»,⁴ — vagy Mosonyiról, akinek életében «a legléhább magyar zeneművek is több keletnek örvendtek, mint az ő legbecsesebb szerzeményei»⁵ s aki halála után tizenhat évvel már «elfeledt magyar zeneköltő»-nek számít?⁶ De hiába, nagy emberek sokat követelnek, sokra kötelezik nemzetüket; s aki tőlünk sokat remél, írtózatosan csalódik... Hiába, hálátlanságunk szervi hibákban gyökerezik: «nemzeti gyöngeségünk... a túlságos lelkesedés... mely ha látja, hogy törekvéseinek sikere közeledik, annyira átadja magát örömének, illúzióinak, hogy tetteje elgyengül, s akkor esik vissza, mikor az előretörésnek legnagyobb szüksége volna»...⁷ Mikor üldöztek bennünket a nemzeti zenéért és viseletért, «akkor virágoztattuk őket... a várost keresztül éljeneztük egy magyar nótáért... És most, hogy a bécsi kormány nem törődik vele, akár magyar nótákra, akár Ländlerekre kurjongatunk... most elejtjük szép csendesén mindakettőt a nyilvános és a magán életben egyaránt!» «Mi csak akkor pártoljuk nemzeti sajtáságainkat,

¹ Ábrányi Kornél: *Erkel Ferenc élete és működése* 1895. 121.

² U. o. 218.

³ *Vasárnapi Ujság* 1859. 403.

⁴ Eötvös Károly: *Pesti Hírlap* 1908 júl. 16.

⁵ *Zenészeti Lapok* XI. (1870) 84.

⁶ *Zenelap* 1886 máj. 20. 121. l.

⁷ *Zenészeti Lapok* X. (1869) 204. has.

ha azokat valaki meg akarja ölni; akkor vagyunk buzgó magyarok, ha nem akarják, hogy azok legyünk. Csak a demonstrációra van tűz bennünk, és csak a „csak azért is”-re van kitartásunk.»¹ Nem hiába nevezzük e kort a «kiegyezés korá»-nak: a magyar tömegek is kiegyeznek gyöngeségeikkel, a gyors ellanyhulással, kibékülnek a rosszal s a még rosszabbal is, a nélkül, hogy újabb erőfeszítés árán akárcsak tiltakoznának is ellene; mert ép a komoly erőfeszítés az, ami e fáradt és kényelmes korban gyűlöletessé válik. «Ez a korszak, melyet a kiegyezkedés, kibékülés korszakának neveznek, . . . nem kedvező a nagy eszméknek és érzelmeknek; nem kedvező a művészet egy ágára nézve sem, és legkevéssébbé nemzeti zeneművészetre . . . Ez a korszak a fogalomzavar korszaka, melyben nem tudjuk többé: kinek van, kinek nincs igaza . . . Ez a korszak . . . nem olyan, mikép alkalmas volna arra, hogy eszméket, nagy embereket, hősöket, költőket, művészeket hozna létre . . .»² Úgy látszik, «a kiegyezkedés politikájával eldobtunk magunktól mindent, ami külsőleg is fenntartója volt a magyar nemzetiségnek s az egész ország pártkülönbség nélkül rohant az általános műveltség kosmopolitikus irányzatának árába». ³ S minthogy immár «tüntetésekre nincs szükségünk»,⁴ minthogy nemzeti külsőségeknek, szimbólumoknak és ereklyéknek, tárogató- és tilinkó-féle «antik és pásztori dolgoknak is lejárt már az idejük»⁵ (holott lelkes és izgalmas éveket töltöttünk csak magának a tárogatónak restaurálásával), — minthogy «a nemzet egészen kijózanodott; ízlése európai színvonalon áll»: ⁶ úgy látszik, nincs többé szükségünk olyan délibábos, gyermeki fényűzésre sem, mint a nemzeti zenekultúra. A romantikus rögeszmékkal minél előbb le kell számolnunk. Az a kevésszámú képzelgő, ki megmaradt fiatalkora rajongó légkörében, majd rájön, majd egyre jobban érzi, hogy magára

¹ U. a. IX. (1868) 97. has.

² U. a. VII. (1867) 728—29. has. (Kubinyi Lajos.)

³ U. a. XI. (1870) 561. has.

⁴ U. o. 698. has.

⁵ U. a. VIII. (1868) 816. has.

⁶ U. a. IX. (1869) 780. has.

hagyták s az ország, a közvélemény, a nemzet nem áll többé mögötte.

S valóban, ők ott az elmerülő szigeten, egyre jobban érzik . . . Ők már a 60-as években ismerik «azt az édes magyarországi irodalom és művészet-pártoló buzgóságot, melytől az ég minden népet óvjon meg»;¹ ők jól tudják, hogy «nem lehet nehezebb feladatot képzelni, mint . . . a közöny jegét felolvasztani hazánkban. A ki ilyenre vállalkozik, szeliden szólva, megérdemli a szellemi mátyáskoronát . . .»² De hova is fordulhatnának? «Nálunk a zenevilág még csak két osztályból áll, ú. m. a zenét divat vagy úri passzióból űzők — s továbbá a zenével kalmárkodók osztályából.» «Az igazán művelt és finom műérzékkel bíró, gondolkodni és észlelni szerető zenekedvelők s művelők osztálya nálunk még csak a jámbor óhajtasok távollevő országába tartozik.»³ Kihez is fordulhatnának olyan országban, ahol a közönség «nagy része még távolról sem ért meg odáig, hogy a zenét lelkéből át-érezze. Legfeljebb csak a lábába megy . . .»;⁴ ahol a komoly énekkultúránál «ló, kutya, kávéház előbbvaló, mert állítólag a nemes szórakozásra és egészségre jobb . . .»⁵ Csodálkozhatunk-e rajta, ha ilyen korban, melynek «ízlése nem kedvez a nemes magyarirányú törekvésnek»,⁶ «a zene nálunk vadon tenyészik»⁷ s jelenlegi állapotában «még sok természetes tehetség . . . még sok nemes tűz fog a keblekben elhamvadni a nélkül, hogy magasabb hivatásuknak még csak határait is megközelítették volna?»⁸ Gondoljuk meg: könnyű Simonffyt «magyar Schubert»-nek magasztalni vagy gúnyolni; de «ha az igazi Schubert véletlenül a Simonffy körülményei közt születik: talán ő is csak Simonffy maradt volna».⁹ E lanyha korban a művésznak, a tudósnek, az úttörőnek vé-

¹ U. a. V. (1865) 280. (Ábrányi.)

² *Zenelap* 1887. 1.

³ *Zenészeti Lapok* VIII. (1868) 470. has. (Ábrányi.)

⁴ U. o. 598. has. (Megyeri K.)

⁵ *Zenelap* 1888. 66. (Ifj. Szotyori Nagy Károly.)

⁶ U. a. 1890. dec. 2.

⁷ *Zenészeti Lapok* I. (1861) 274. (Mosonyi.)

⁸ U. a. IV. (1863) 87. (Mosonyi.)

⁹ U. o.

gül nemcsak a nemzet részvételéből, de magából a nemzetből is ki kell ábrándulnia. Nem véletlen, hogy ilyen, nyugalmas-ságukban is fojtogató viszonyok között, mikor az író és komponista immár tisztában van vele, hogy «a rideg közönyt megtörni nagyon háládatlan munka»,¹ mikor a zenei közélet csalódottjai meggyűlölik «az egész zenevilágot Lisztől kezdve Gollig»,² — hogy ekkor hangzanak el a legelkeseredettebb kifakadások, hogy ekkor veti papírra Erkel Ferenc, a nemzeti opera legnagyobb mestere egyik leghazafiasabb művéről ezt a kesernyés mondatot: «Heutzutage ist es schwer im anspruchslosen Conversationsstyl zu schreiben, — besonders, wenn man noch den nationalen rothen Faden durchgucken lassen muss»,³ — hogy ekkor tör ki Bartalus Istvánból a kétségbeesett harag: «Tessék zenét írni a vitéz Magyar Nemzetnek.»⁴

Tessék zenét írni . . . de a borzasztó kiábrándulás e sötét órájában gondoljunk meg még egyet: hogyan is láthattuk valaha a magunk dicsőségét ebben a zenében? Micsoda álmokép játszott velünk, milyen balga illúziók ejtettek foglyul itt is, ebben is? Mindenekelőtt: bolondultunk a cigányzenéért, helyesebben «a cigányok által játszani szokott magyar zenéért»,⁵ holott tudnunk kellett, hogy «a cigány cikornyája, vad rithmusa, recsegő trombitája, monoton cimbalma s zeneellenes harmóniája»,⁶ általában «a cigány elem s kezelési mód, továbbá zenénknek a cigánybandák által napról napra való elsatnyítása, elnemzetlenítése: egyik gátköve a fejlődésnek»;⁷ tudnunk kellett, hogy ettől a zenétől, úri hejehuják és vidéki hazamuzsikálások édes-keserű mámorától, melyet Vajda János oly szenvedélyes haraggal pellengérez ki az álnevű *Önbírálatban* (1862), lényegében semmit sem kap-

¹ Bogisich Mihály levele Ábrányihoz 1893 febr. 10. (Isoz i. m. 123.)

² Fellegi Viktor levele Ábrányihoz 1881 táján. (Isoz 152.)

³ Erkel levele Doppler Ferenchez, a *Névtelen hősökkel* kapcsolatban, 1880 dec. 24. (Isoz i. m. 2.)

⁴ Bartalus levele Ábrányihoz 1885 okt. 22. (Isoz 109.)

⁵ *Zenelap* 1886. 229. (nov. 10.)

⁶ *Zenészet* V. (1864) 29.

⁷ U. a. II. (1862) 256.

hatunk, hiszen «zenészeti logika nem létezik abban, a műforma tökéletesen hiányzik és az öntudatos alkotásnak legkisebb nyoma sincs».¹ Mi azonban, a helyett, hogy mindent elkövettünk volna a nemzet zenei nevelése érdekében, közzömbösen néztük ezt a züllést, — mi, akiknek minden erejüket latba kellett volna vetnünk, «hogya szép nemzeti zenénket a sok ... kontár és cigány vad virtuóz kezéből végre kiragadjuk s emeljük ki a százados bűzhödtt posványból, melybe azok torzeljárása folytán sülyesztetett s egyre sülyesztetik»:² mi inkább azokhoz szegődtünk, akik «a magyar zenében nem akarnak művészetet, csak cigányosdit».³ Pedig mit is produkáltak számunkra ezek a cigányok? Igazi magyar zenét jóformán semmit, hiszen «maga a leghíresebb cigányzenész, Bihari, csak egy pár jó darabot szerzett».⁴ De kényelmet jelentettek, lustaságot, mákonyt, magunk-elengedését és zenei szempontból még egyet kétségtelenül: a mai romlott keverékstílust; «az úgynevezett hallgató nóták, melyek leginkább megfelelnek a fantázia formájának, a magyar elemeknek cigányok általi feldolgozásából eredtek».⁵ Jó, tehát elérkeztünk volna a hallgató-nótákhoz, magához a verbunkoszenéhez; lássuk valahára minden illúzió nélkül, honnan is eredt voltaképen. És itt Szénfy Gusztávban, a dalköltőben és elméleti rendszerezőben támadnak az első mély, történeti és esztétikai kétségek. Az a hangszeres zene, melyet «hallgató nóták» irodalmának nevezhetnénk s melynek «most is számos tisztelői vannak még», egyáltalán nem oly régi, mint képzelnők: az elmúlt (XVIII.) század végén kezdett kifejlenni s Csermákban, Bihariban, Lavottában, «Ruzsicskák»-ban, Sárközben, Rózsavölgyiben akadt legfőbb művelőire. A mellett ez az irodalom valódi «kinövése a magyar zenének», hozzá hasonlóval «mind azon országokban találkozhatsz, hol cigányok a zenével foglalkoznak» s esztétikai szempontból sem

¹ Reményi Ede cikke, *Magyar Világ* 1866 febr. és *Zenészeti Lapok* VI. 156.

² *Zenészeti Lapok* V. (1864) 51. (Reményi.)

³ U. o. 26. (Mosonyi.)

⁴ *Vasárnapi Ujság* 1859. 476. (Ujfalussy L.)

⁵ *Zenészeti Lapok* II. (1861) 76. (Bertha.)

valami kiváló: «főjellege: czikornyásság a zöngelemben, zenemértéki motívumok hiánya, annyira, hogy mértékbe össze nem szedhetők a czikornyás zöngelem jelentés zöngéi [= főhangjai] úgy, mint azokat előadni szokás; — s végre a harmóniában néha épenséggel össze nem egyeztethető lépések: — általában pedig nagy következetlenségek az uralkodó zöngnemet illetőleg, és összezavarása a magyar nemzeti zenének más, vele idegenekkel. Jobbjára csak egy-két zöngcsoport (Notengruppe) szolgál alapul ezen zenei andalgásoknak, melyek semminemű korlátot vagy szabályt nem akarnak ösmerni».¹ De nemcsak a korcs alakítás, nemcsak a kiszámíthatatlan ingatagság, nemcsak a puha, «ingerlő» és «érzelgő» karakter² a főbűne ennek a verbunkos-zenének, hanem mindenekfelett zagyva kevertsége idegen elemekkel, «kozmetopolitikus ingredienciák»-kal.³ Nem csoda, ha a verbunkos- és csárdás-irodalom leghívebb apostolai «a cigányok s oly városaink közönsége, melynek körében a babyloni nyelvzavar még fölismerhető» s ha mindenekfelett azoknak tetszik, «kik a nyugot-európai zenékben kiképezttetvén, annak szellemétől áthatvák» s ezért a hallgató-nótákat «plane, klasszikus» magyar zenetermékeknek tartják». Pedig «vegyék csak elő ezen úgynevezett klasszikus magyar zeneprodukciómokból a legkiválóbb művet, s hasonlítsák azt össze egyszerű dalainkkal... s meg vagyunk győződve, miszerint az illetők kénytelenek lesznek bevallani azt, hogyha azon erők a valóságos s voltaképeni magyar zenefajhoz híven ragaszkodnak vala minden tekintetben, műveik már azon a stádiumban is halhatatlanokká válandottak volna».⁴ Értsük meg jól: többé nem a cigányos modorról van itt szó, nem is a cikornyás kifejezőmódról, «a sok czifraságról, sujtásról», melyekről már a *Honművész* cikkírója megkérdezte 1833-ban, hogy «ott kell-e lenni mindenben, a' mi a' mienk: a' tánczon, hangműveken, ruhán?» — hanem arról, hogy a század híres,

¹ Szénfy G.: *A magyar lantos zenéről*, 1869 (kézirat: N. Múz. Ms. Mus. 193. 29—30.).

² *Zenészeti Lapok* II. (1862) 293. (Szénfy.)

³ U. a. V. (1865) 395. (Bodoki Zsolt = Szénfy Gusztáv.)

⁴ U. a. II. (1862) 292—93. (U. a.)

hódító magyar zenestílusa lényegében *magyartalan*. És itt álljunk meg egy pillanatra; lehetséges-e, hogy mi ebből a gyarló zenei szövetből akartuk kiszabni a század nagy magyar zeneformáit? s köztük legnagyobb dicsőségünket, a romantikus magyar operát? — Mikor Fáy András egy Zampa-előadás kapcsán azt írja Vörösmartynak, hogy az opera idegenből ideplántált dísznövény, mellyel elébe vágtunk a természetes fejlődésnek:¹ még nem születtek meg Erkel Ferenc művei. De Bartalus már jól ismeri Erkel nevét, mikor — egy ötvenes évekbeli cikksorozatában — feltűnik neki, hogy a magyar műzene-kísérletek az egyszerű dal formájáról rögtön, szeszélyes és anorganikus szökéssel, az operára tértek át;² s teljesség, illetve időbeli áttekintés szempontjából még jobban ismerheti Erkel útját Simonffy Kálmán, mikor egyik levelében rezignáltan kifejti, hogy «ugrás valamint a természetben, úgy a művészetben sincs — s így egyszerre magyar operát, symphoniát sem lehet készíteni (mert Erkel operái is csak magyaros részletekkel bíró operák, de nem magyar operák)»... és lám, még kisebb műformáink sincsenek, «hogy bírnánk tehát még oly nagyszabású alakítással, mint egy opera?».³ Szénfy Gusztáv alábbi sorainak olvasása közben pedig meg kell gondolnunk, hogy három évvel a *Bánk bán* bemutatása után íródtak: «A magyar azt gondolta, hogy valamint Széchenyinek sikerült némely elmaradt dolgot, mint pl.: gőzhajó, lánchíd stb. előteremteni, a magyar operát is majd lehetend csak úgy utáncsináltatni. Ez azonban szerény nézetem szerint nem sikerült ekkorig. Ha a Szigligeti által tett népszínműi kezdeményezés nyomán fokonként haladtunk volna, hogy t. i. több ilyes, népdalokkal vegyes népszínművek szerzését, kisebb daljátékok, operették, s aztán olyan operák, melyekben elég párbeszéd is jó elő... követték volna: sokkal hamarább s biztosabban értünk volna célt.

¹ L. Badics Ferenc: *Fáy András életrajza* 1890. 306. (1838 júl. 27.)

² *Budapesti Hírlap* 1859 júl. 12. (*Zenészetünk hajdan és most.*)

³ A (vsz. 1870 táján kelt) levél egy részének — a fent közölt passzusnak — fényképét közölte Fabó Bertalan: *A magyar népdal zenei fejlődése* 1908. 351.

Hunyady László opera, zenénk fejlesztését nem igen mozdítja elő; és ez nem is olyan *magyar opera* még, mint amilyen már lehetne, s amilyennek szerintem lennie kellene. „In natura saltus non datur.” És így fokenként kell mennünk még most is, dacára már meglevő operáinknak, hahogy valóságos magyar zenéjű dalművet kívánunk megélni.»¹ Úgy látszik, sok mindent s talán mindent elsiettünk; nagy terveink idejük előtt elsorvadnak, «mert gyökeik nincsen», mert «nem kaptak olyan földet, melyben megélhettek volna»² — s mert mindig azt hittük, fejedelmi kincseket tartunk a kezünkben, míg most kiderül, hogy amit tenyerünkben büszkén s féltve szorongattunk, nem aranypor, hanem az országút homokja.

És erre a délibábra, erre a szappanbuborékre építettük fel intézményeinket, nemzetnevelő politikánkat, világhódító terveinket, a jövő magyar zenebirodalmát, — mindent, de mindent! A magyar zenekultúra — mint ahogyan Bertha Sándorról írja Ábrányi — eddig «bekötött szemekkel járt a művészet s a hazai zenészet... ragyogó színeket játszott kertjében» és csak most «esett le szemeiről a hályog, hogy lássa a céltalan tapogatódzókat a sötétben...»³ Itt vannak mindjárt intézményeink, melyek egészséges zenei közélet híján, homokra épültek. Hiszen — maradjunk e közélet írott visszhangjánál — az első magyar zenei folyóirat tizenhat évfolyamának legfőbb szerkesztői tanulsága, úgy látszik, mindössze annyi, hogy «valamely üdvös eszme, reform vagy szervezkedés sikere nem attól függ, hogy óhajtják-e ezeren és ezeren, hanem hogy óhajtják, akarják s elfogadják-e ép azok, akiknek kezében van a befolyás és sok esetben a hatalom is?»⁴ Vagyis: minden csak «felülről» indulhat ki, ellenzéki, vagy úgynevezett tömegmozgalmaktól semmit sem várhatunk, talán nemcsak azért, mert hatalom nélkül nem is valósíthatnak meg semmit s így nálunk minden ellen-

¹ *Zenészeti Lapok* IV. (1864) 261. (Bodoki Zalán = Szénfy Gusztáv: *Egy műutazás.*)

² U. a. II. (1862) 218.

³ U. a. X. (1869) 180. has.

⁴ *Zenelap* 1886 jan. 1. 3. l. (Ábrányi.)

zékiség eleve meddő, — hanem azért is, mert ezek az ellenzéki megmozdulások se nem elég komolyak, se nem elég mélyek, többnyire személyes ambícióktól fűtöttek s ezért hamar meghunyászkodók (ezt ép Ábrányi Kornél tudhatja legjobban, hiszen egyideig ő szervezi lapjának hasábjain az Erkel-ellenes támadásokat, 1864 első hónapjaiban). Viszont milyenek s főként minökké lesznek azok az intézmények, melyeket felülről igazgatnak, vagy amelyeknek lassanként hivatalos tekintélyt és egyetemes polgárjogot szereztünk? Első helyen állanak a dalárdák, az az intézmény, mely a cigánybandák mellett legmélyebbre bocsátja gyökereit, melyben s mely által a XIX. század magyar zenéje legszélesebb magyar rétegek mindennapos szellemi táplálékává lesz. Valóban, a daláregyesülések, melyekben egy szigorúbb kor történelmi kritikája a romantikus nemzedék egyetlen, magyar zenei szempontból jelentős alkotását fogja látni,¹ azzal a céllal születnek, hogy «dalban egyesülve, a művészet, főleg pedig a magyar zene zászlója alatt hirdetői, terjesztői legyenek a nemzetiség eszméjének s a honfíúi érzelmeknek, nemkülönben a nemesebb érzelmeknek»;² őrük háru a feladat, «a közönség műzslését nevelni és átalában a helyes zeneirány terjedését előmozdítani, mert a dalárdák közvetlenül érintkeznek a néppel, melyre ennél fogva nagyobb befolyást gyakorolhatnak, mint más műintézmények: a dalárdák hivatásuknál fogva valódi közvetítők a komolyabb művészet és a közönség között...»;³ vannak, akik ép ezért a nemzeti szellem «művészeti honvédtestületeit»⁴ látják bennük. Holott rövid idő alatt kiderül, hogy «daláregyleteink tevékenysége... csak akkor szokott virulni, ha egyszersmind kilátása is van a külsőségeknek is tömjénezhetni»;⁵ hogy műsoraikon «a külföldi kozmopolitikus termékeket felette nagy számban

¹ *Budapesti Szemle* 1906 máj. (CXXVI.) 233., 238. (Seprődi.)

² *Zenészeti Lapok* VIII. (1868) 450. has.

³ U. o. 294. has. (Vajda V.)

⁴ U. o. 99. has. (1867; Kubinyi L.)

⁵ U. a. XI. (1871) 503. has. V. ö. pl. u. a. X. évf. (1870) 609. has.: Az aradi daláregylet hanyatlásának egyik oka, hogy «a dalestélyek rideg hangverseny formában adattak, amelyekben se enni, se inni, de szivarozni sem lehetett...»

képviseltetik, s a honi szerzők magyar négyeseit mellőzik» s általában «minden áron az olcsóbb hatást keresik»,¹ hogy tehát végeredményben ép azt az ideált hagyják cserben, melynek szolgálatára születtek. S nem így van-e más, hivataltos vívmányainkkal, a XIX. századi magyar romantikus zenekultúra három nagy alkotmányos szankciójával s intézményes formában maradandó diadalával: a Filharmóniával. Operaházzal, Zeneakadémiával is? Valljuk be, mindhármát belső féreg foga rágja: hiszen csakhamar odáig jutunk, hogy legnagyobb zenekari testületünk kicsinyli a magyar nemzeti eszmét és «száműz minden magyar hangot»;² hogy operaházunk, melynek megnyitását nemrég maga Erkel Ferenc egy nagy művével ünnepelte, «az idegen szellem veszedelmes terjesztője», melyről például Csík vármegye joggal kérdezhethné, «mi köze van neki ehhez az egész intézethez»;³ hogy a Zeneakadémia, mióta «a pogányok (németek) örökébe ment át»,⁴ a «germanizációnak mind szélesebb fészke»,⁵ mely «fönnállása óta nem producált magyar zeneszerzőt»⁶ s melyből «a magyar zene kultúrája» egyenesen «ki van zárva»,⁷ de annyira, hogy elkeseredett öreg kurucok legszívesebben dinamittal vettetnék szét az egész intézetet...

¹ U. o. 689—90. has. Ezek a vádak kétségkívül nem helytállóak, ha a magyar dalárdák életének első éveire gondolunk; tény viszont, hogy már a hetvenes években elég sűrűn akadunk műsorokra, melyeken egy-két jobb szerző művei mellett (Marschner, Huber, Doppler, Kreuzer, Thern, Mendelssohn) Metzger, Genée, Waldmann, Kipper, Rzimek, Höpfner, Rieger, Fahrbach selejtes művei dominálnak (l. *Zen. Lapok* X. 785. has., XVI. 14. stb.).

² *Budapesti Szemle* 1906 máj. (CXXVI.) 243. (Eötvös Károly szerint [Szilágyi és Káldy 1906. 202.] a filharm. hangversenyekről «száműzve minden magyar hang».)

³ U. o. 242. (Seprődi.)

⁴ *Zenelap* 1889. 68.

⁵ U. o. 89—90. Hasonló indokolással vonja vissza Simonffy Kálmán, már a 80-as évek elején, a magyar zene szerzésében és előadásában kitűnő zeneakadémiai növendékek jutalmazására létesített 20 aranyas ösztöndíj-alapítványát.

⁶ *Budapesti Hírlap* 1889 márc. 14. («Magyar zene».)

⁷ Eötvös Károly képviselőházi beszéde 1904 aug. 1. (*Pesti Hírlap*, *Pesti Napló* 1904 aug. 2.); l. továbbá u. attól: *Szilágyi és Káldy* 1906. 194. («Dinamit kell a királyi zeneakadémia alá») és 204.

Hol keressük mindennek okát, ha nem abban, hogy egész zeneéletünket hibás alapokra építettük? Igaz: talán ez is csak annak a nagy ellankadásnak jele, mely a nemzeti élet minden területén mutatkozik ma már; valljuk be, a magyarság gyengülőnek, elfáradtnak látszik, a magyarság mintha visszavonulna, az idegen kultúrák idegen törekvései mintha mindjobban előtérbe lépnének.

S ha már idáig eljutottunk, legyünk teljesen őszinték és szigorúak a vallomásban: csalódtunk az asszimiláció varázsígéjében, a nemzet áthasonító, összeforrasztó erejében is. Nem, nem lett egységes az ország, a magyarság nem őrizte meg domináló fölényét, az idegen szigetek nem maradtak meg színező, gazdagító árnyalatnak a nemzet szellemi életében. «Odáig jutottunk világpolgári elveink és nézeteinkkel, hogy a magyar irodalom és művészet maholnap csak koldulás vagy kegyelemből fog tengődni saját hazájában, míg az idegen, mintegy bűvös vesszőérintésre, szélteben, hosszában virul, tenyész és gyarapodik».¹ «Pest, Magyarország fővárosa, mentől jobban népesül, civilizálódik..., annál inkább elnemzetlenedik, s annál inkább tért enged az idegen elemek fölülkerekedésének»;² ez az oka, hogy «sajnosan kell tapasztalnunk zenevilágunkban a túlsúlyát az idegen nemzetiségeknek», németnek, csehnek, zsidónak³ s hogy «a kozmopolitizmus örvénye felé közelgünk minden téren».⁴ Ilyen körülmények között hiába «nem akarunk német provincia lenni»:⁵ végül «mégis csak német lesz belőlünk, ha tovább is így haladunk!»⁶ Már ma is «véggép el vagyunk kozmopolitászodva, vagyis inkább németesedve». Ha egy napon eljönne a magyar zene messiása, «hova fordulhatna... ki hallgatná meg?... A magyar zene részvételünk, sajnálkozásunk és reményünk nélkül ott teng a németiség lánczai között, haldokolva, elcsenevészede».⁷ És ennek az inváziónak eszközeit magunk

¹ *Zenészeti Lapok* X. (1869) 4. has. (Ábrányi.)

² U. a. IX. (1869) 669. has.

³ U. o. 714. has.

⁴ U. o. 671. has.

⁵ U. a. XI. (1871) 344. has.

⁶ U. a. IX. (1869) 675. has.

⁷ *Budapesti Hírlap* 1889 márc. 14. id. cikke.

Édesgetjük be hozzánk: «németeket hízlalnak magyar kenyéren legtöbb intézeteinkben»¹ és eljutunk hamarosan odáig is, hogy «mihelyt zeneember: mindjárt német»², — holott régóta s jól tudjuk, hogy «idegen ajkú ének- és zenemesterek nem mozdítják elő honi művészetünket, de sőt egyenesen hátráltatják annak valódi kifejlődését nemzeti irányban»³ és felismerhettük már azt is, hogy «a német zenész-világ hozzánk csak a számfeletti erőket bocsátja»⁴ — mégis, nemcsak zenei nevelésünkben, hanem magának a zenei alkotásnak területén is sokat vártunk idegen kultúrák leszármazottjaitól, kikről elhittük, hogy szívvel-lélekkel hozzánk csatlakoznak... Talán valóban csatlakoztak is, vagy legalább is akartak csatlakozni, de hát mi haszna? «a nagy baj eddig az volt, hogy a zeneszerzők magyarul *akartak* írni, nem pedig voltak *kényszerűen* írni, miután érzelmeik nem voltak magyarok».⁵ A végső következtetés tehát még szigorúbb, még elutasítóbb lesz: «A magyar zene elméletét írónak még udvariasságból sem szabad elsőrangú példaképen hivatkozni Mihalovich Ödönre, Hubay Jenőre, Szendy Árpád sonátájára, a magyarul egy szót sem értő Liszt Ferencre, a Brandból lett Mosonyira, Thern Károlyra, Dopplerre és Császár *Kunok* című operájára. Sőt még Lavotta, Csermák, Ruzicska, Rózsa-völgyi is csak bizonyos fenntartással használhatók; Goldmarkot, Volkmant, Joachimot és Brahmsot pedig legokosabb egyszerűen kihagyni a játékból. Mert Mihalovich és társai csupán arra lehetnek példák, mikép gyúrja és idomítja az idegen lélek a magyar zenei anyagot...»⁶

De nem, álljunk meg itt: a nagy számvetés óráiban ne kapaszkodjunk újabb önáltatásokba, ne mentsük fel magunkat idegengyűlölettel, bünbak-kereséssel, a nemzeti kultúra határainak merev megszükitésével, exkluzív faji türelmetlenséggel se! Egész életünk, minden megnyilatkozásunk jóvá-

¹ *Zenelap* 1889. 75.

² Eötvös Károly: *Szilágyi és Káldy* 1906. 201.

³ *Zenészeti Lapok* X. (1869) 186. has.

⁴ *Zenelap* 1887. 160.

⁵ U. o. 45. (Bertha.)

⁶ *Budapesti Szemle* 1904 ápr. (CXIX.) 125. (Seprődi.)

tehetetlenül, kibogozhatatlanul át meg át van szöve idegen szálakkal, kölcsönkapott, de örök jogon magunkévá tett színekkel, fonalakkal és mintákkal; s életünk alaptörvényei többé meg nem változtathatók, — Ázsia pusztái örökre elvesztek számunkra, csak legmélyebb álmainkban hordozzuk még őket egész acélos tisztaságukban s fergetegesen vad erejükben. Ki kell egyeznünk a való élettel, a mindennap parancsaival; s itt be kell látnunk, hogy jórészt mienk a hiba ott is, ahol idegen fondorlatot vagy otromba árulást gyanítottunk. Lám, «nagy felelősség jut az elnémetesedés bűnéből édes mindnyájunkra, kik oly lelkesedéssel karoltuk fel egykor az új német zeneiskola ügyét... ifjúi tapasztalatlanságunkban azon hiedelmet tápláltuk, hogy miután a magyar zeneviszonyokat reformálni kell, Wagner és Liszt pedig Németországban reformátor, e két reformáció karöltve haladhatna egymással. A valóság meg úgy állt..., hogy a két nagyhírű zenész egy már túltengésbe ment zeneiskolát akart reformálni, mi pedig egy kezdetleges, parlagon heverő zeneanyagot».¹ Csalódtunk tehát ebben is: a külföld új zenéje sohasem lehetett a mi igazi szövetségesünk és támaszunk. Innen, hogy a romantikus nemzedék főbűne a későbbi kritika szemében ép Liszt és Wagner irányával való szövetsége, ez a «tragikus tévedés»,² melynek alapján «eszközéül szegődve egy idegen áramlatnak» saját testvérei, a naturalista magyar törekvések ellen fordult,³ hogy külföldi műformákat tartva szem előtt, «a magyar zenét idegen minták szerint akarja fejleszteni»,⁴ hogy utat nyit «a Wagnerizmusnak és a Liszt nyomdokaiba lépő idegen szellemű nevelésnek».⁵ Innen, hogy e nemzedék műzenei kísérleteit, melyekből «alakulhatott volna egy sajátyszerű zene, rokona az általánosnak..., a magyar szellem... nem ismerte el a magáénak...»⁶ És végül e «tragikus tévedés»-ből fakadt az is, hogy külföldi

¹ *Zenelap* 1887. 160—61. (Bertha.)

² *Budapesti Szemle* 1906 máj. 234. (Seprődi.)

³ U. o. 233.

⁴ U. o. 237.

⁵ U. o. 226.

⁶ *Budapesti Szemle* 1896 máj. (LXXXVI.) 162. (Érdy Lajos.)

sikereinket túlbecsülve, már világhódító álmokat szőttünk, — már-már elhittük, hogy egyedüllétünk véget ért s beléptünk Európa népeinek boldog testvériségébe; holott magányosabbak, elhagyatottabbak vagyunk, mint valaha, körülvéve idegenség, félreértés, közöny s lebecsülés áthatatlan falától, bezárva Európa másfajta életének örök sorompói közé. Most már világos: «a külföld... ott, a hol mi bensőleg sírunk, legfeljebb egy kis fülcsiklandozást fog érezni».¹ Most már világos: a mi ügyünk elveszett, a küzdelmet fel kell adnunk.

Ezen a mélyponton immár megértjük azt is, hogy a magyar zene gyors lehanyaglása, melyet magunk körül látunk: kérlelhetetlen történelmi szükség. — A romantikus nemzedék ifjabb tagjai, kik magát a mozgalmat túléltek, a század vége felé mind határozottabban érzik a gyors pusztulást, a tehetetlenség ijesztő terjedését. Ezért beszél gróf Apponyi Albert 1894 táján (tehát kevéssel Erkel halála után!) «porban fetrengő zenénk»-ről,² — holott ugyanez időtájt (1895) Mihalovich zenéjében a mindjobban önállósuló magyar újromantikus iskolát ünnepli —, ez az oka, hogy Ábrányi Kornél, aki pedig különösen hajlik arra, hogy minden vidéki dalárünnepélyben magyar zenetörténeti dátumot lásson, a 80-as évektől kezdve szinte szakadatlanul hangoztatja a teljes hanyatlás növekvő veszedelmét. «A magyar zeneirodalom, mely a 60-as és 70-es években oly örvendetes és kiható fejlődésnek indult..., az utóbbi években éppen nem tart örvendetes lépést a korábbival, sőt egyenesen kimondhatjuk, hogy feltűnő hanyatlásnak indult... a népdal is csak a lejtőn rohan lefelé... sem anyagi, sem erkölcsi ösztön vagy érdek nem sarkalja a hivatott magyar zeneírókat a munkára...» Persze, eltűntek a nagy nemzeti célok és ideák: «olyan időket élünk, hol a hazafiú lelkesedésnek jóformán minden éltető forrása be van dugva. Pedig ez mindig döntő volt s lesz is a magyar szellemi élet fellendülésében.»³ «A magyar művészet iránya mintha utat tévesztett volna...»⁴

¹ *Zenészeti Lapok* IV. (1864) 130. (Mosonyi.)

² *Erkel F.-Emlékkönyv* (szerk. Fabó Bertalan) 1910. 111.

³ *Zenelap* 1886. (okt. 10.) 201—02.

⁴ U. a. 1887. 174.

«A magasabb irányú magyar termelés vagy teljesen stagnál, vagy az idegen szellem majmolásának a fáján kérődzik.»¹ És: «... be kell vallani, hogy a magyar zene... erősen gurul lefelé a hegyről».² Szellemi téren régóta a főváros diktál az országnak; a főváros pedig, ami a magyar zenét illeti, csak cigányzenekarok játékaiból tudja, «hogy hát még ilyen is van a világon?»³ «Magyar zenével bibelődni ma nem divat... A hangversenyekből ki van közösítve minden magyar hang...»⁴ Irányító zeneintézeteink «évről-évre elárasztják műsoraikat... idegen zenetermékekkel...». Késő századokban «alig fogják elképzelni tudni, hogy a magyar állam, társadalom s szellemi világ oly időben, hol teljesen ura volt közművelődési szabad akaratának, miként tehetett oly indokolhatlan Pál-fordulást, szemben egy oly nemzeti tőkekinccsel, minő a magyar zene», mely most «háttérbe szorított idegen lett saját hazájában...»⁵ Nem csodálhatjuk, ha a következő nemzedék is mindenekfelett a gyengeség, a halódás hangját, ezt a «végső hangot» hallja ki a korszak távolodóhalkuló zenéjéből. «A halálnak, a nemzeti szellem pusztulásának, a magyar zenében rejlő erők korhadásának szagát érzi, aki a legközelebbi félszázad zenetörténetén átvergődve, a jelen napokig jut» — írja Seprődi János 1906-ban;⁶ «a XIX. századi nóták hangjai mellett nem egy darab ősi föld szaladt ki a daloló lába alól, s később mindinkább túlnyomó bennük valami energiátlan bánatos szentimentalizmus, vagy a minden mindegy hangulata» — állapítja meg Kodály Zoltán 1923-ban.⁷

És ugyanekkor, a XX. század küszöbén egyre élesebben, egyre nagyobb határozottsággal bontakozik ki egy utolsó, megdöbbentő felismerés: annak a tudata, hogy száz év alatt

¹ U. a. 1898 márc. 25.

² Ábrányi K.: *A magyar zene a XIX-ik században*, 1900. 674.

³ *Zenelap* 1886. (ápr. 10.) 85.

⁴ E. jegyű író (Eötvös Károly?) cikke: *Magyar zene*, Budapesti Hirlap 1889. márc. 14.

⁵ Ábrányi K.: *Életemből és emlékeimből* 1897. 158., 154.

⁶ *Budapesti Szemle* 1906 máj. 226.

⁷ *Napkelet* 1923. 85.

semmi sem történt, vagy ha történt, rosszul történt, — mindent, de mindent előlről kell kezdenünk. Már a XIX. század vége felé találkozunk ilyen hangokkal. «Ami becsületes derék törekvés volt, az mind csak gyermek gügyögés . . . A magyar zene igazában ma is csak ott van, ahol kezdődéseiben lehetett: népdal. Akiknek legtöbb sikerült, azok megközelítették a népdalt . . .»¹ «... az igazi magyar zene művészté nem tud átalakulni . . . A magyar zene attól a föladattól, hogy az általános zene műformáiban fejlesztesse ki, még oly távol áll, mint mikor ezt eszményül kitűzték. Előre látható, hogy ez a szikladarab nem fog fölérni a hegy csúcsára soha.»² Ennek a muzsikának igazi formája, egyetlen otthona volt és marad mindig: az egyszerű népdal; «a magyar szellemnek a tiszta hangalakzatok iránt nincs érzéke»,³ a magyar zene «a művészi földolgozást nem kívánja és legtöbbször nem is tudja elviselni»⁴, azt «nem lehet az általános zene módjára fejleszteni és annak formáiban alkalmazni», mert «ha érintik, varázsa azonnal szétfoszlik»⁵, s ha legszűkebb köréből kilép, «iránytalan és bizonytalan» lesz.⁶ A mi zenénk tehát «az általános zene módjára nem fejleszthető»⁷ és «mindig a maga egyszerű, inkább befelé gazdagodó formájában fog megmaradni».⁸ A romantikus mozgalom végzetes tévedése abban állott, hogy magasrendű műfajokat akart építeni olyan anyagból, mely nem volt rá alkalmas, «hogy a hangszeri zene legnagyobb fejlettsége idejében abból egységes, egész zeneművet lehetett volna alkotni», olyan anyagból, mellyel «nem lehetett zeneileg dolgozni»⁹ s «ezzel egy lehetetlenséget akart valóra váltani . . .» «Miért nézte a külföldi műformákat? És egyáltalában miért nézte a formát?» — holott tudnia

¹ E. id. cikke, *Budapesti Hírlap* 1889 márc. 14.

² Érdy Lajos: *A magyar zenéről*, *Budapesti Szemle* 1896 máj. (LXXXVI.) 161.

³ U. o. 178.

⁴ U. o. 189.

⁵ U. o. 191.

⁶ U. o. 177.

⁷ U. o. 193.

⁸ U. o. 192.

⁹ U. o. 187.

kellett, hogy «a műfajok *fejlődnek* és nem *fejlesztik* őket . . .»¹ És a záró következtetés: «Valóban nincs még magyar zene-művészet . . . amit ezen a téren felmutathatunk, alig egyéb kezdődésnél és próbálgatásnál».² Igen, «a kezdetek kezdetén vagyunk»;³ «le kell törülnünk a táblát s ott kell kezdenünk, ahol Erkel *Bánk bánjával* elhagyta».⁴ De az új nemzedéknek egy merész, e bírálóknál sokkalta hatalmasabb egyénisége — kevéssel utóbb — már nem elégednék meg egy félszázad «letörlésével». Bartók Béla, ifjúkori műveiben még maga is a romantika mámorának megszállottja, harminc éves fővel úgy érzi, hogy «magyar műzenénk», pontosabban: «értékes és e mellett minden mástól eltérő, magyaros sajátosságú műzenénk» «eddig nem volt», mert «amit Bihari, Lavotta s egynehány beszármazott idegen: Csermák, Rózsavölgyi, Pecsényánszki stb., vagyis csupa többé-kevésbbé dilettáns zenész, a cigányzene hatása alatt összeírt s amiben jóízlésű ember nem gyönyörködhetik, azt nem vehetjük számítás alapjául . . . komoly zenészeink törekvései is meddők maradtak, mert míg egy részük szolgai módon utánzott idegen stílusokat, addig más részük, pl. Erkel úgy akarta megoldani a feladatot, hogy olaszos zeneszámok közé belétűzdelt egy-két cigányos hallgatót vagy csárdást. Ilyen heterogén elemek összekeveréséből nem magyar stílus, hanem stílustalanság . . . származik»⁵. Tehát ugyanaz a túlszigorú felismerés, az illúzióknak ugyanaz a széttépése: ami eddig történt, nem számít, felejtjük el; «a magyar irányt, a magyar ízlést csak most kell teremtenünk»:⁶ a magyar zenének ezután kell csak megszületnie.

*

Mámor és kiábrándulás eljátszották a maguk viharos színjátékát, a függöny összecsapódik, — a súlyos számadást

¹ Seprődi id. cikke, *Budapesti Szemle* 1906 máj. 237.

² U. o. 245.

³ U. o. 261.

⁴ U. o. 252.

⁵ *Aurora* 1911. 126.

⁶ *Zenelap* 1887. 160. (Bertha Sándor.)

lezárhatjuk: száz év hiába mult el, száz év alatt mit sem tettünk, száz év elveszett számunkra örökre. Ez idő alatt nem történt semmi, ami számunkra ma is, most is, holnap is lényeges volna.

De mégis történt valami, történt sok minden. Ez alatt az idő alatt kicsirázott, virágba borult és elhervadt a magyar zenei romantika heroikus mozgalma. S így a kutató, ki e pontig eljutott, nem útja végcéljánál, hanem legkezdetén áll; ha fel akarja idézni magát a mozgalmat, melynek képét eddig a kor általános hangulatainak tükre vetítette elébe: itt, a gyökereknél, előlről kell megkezdenie a munkát.

SZABOLCSI BENCE.

EGY ELKÉSETT LOVAG LEVELEI.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

VIII.

Egyetlen Annuskám!

November 16.

Tegnap Maga szemrehányást tett nekem, amiért a maga kis barátnője, Adél, kétszer is járt könyvért itt a könyvtárban s én (állítólag) túlságosan nyájasan beszélgettem vele, sőt hazakísértem.

Bár engem igazán boldoggá tesz, ha Magában, Tünderkém, féltékenységet látok, mégis védekeznem kell. Hát csak nem tart engem annyira butának, gonosznak, aki olyan drágakövet, mint a maga szívecskéje, eldobjon bárkiért is; hogy egy ötvenesztendős gavallér válogasson és nem remélt boldogságát ostoba kalanddal kockára tegye?! Úgy-e már nem is gondol ilyesmire? Úgy-e, nem?

Hanem, kis Rossz, én inkább gyanakodhatnám. Nem először látom, hogy Maga a főnökével, Antal úrral ugyancsak bizalmas viszonyban van. Ahogy' a mult hónapban a szavataért gratulált Magának, s aminő bátran megfogta Magának mind a két kezét, az már inkább gyanús lehetne.

Ugyancsak októberben vettem észre, hogy egyszer menynyire megdöbbsent Maga, mikor Antal úr üzent, hogy menjen föl az irodába délután hatkor (már olyankor nincs ott senki), mert jól díjazott különmunkát akar adni. Nem mondom, nem az öröm döbbenete látszott az arcán, de az mindegy.

Én csak azért hoztam föl ezt, hogy egyszersmindenkorra leszereljem a maga vádaskodását. Ne bizalmatlankodjék tehát. Nem hiszem, hogy az én őszinte lelkemet már eddig is meg ne ismerte volna. Mert én azokhoz, akik engem szeretnek, határtalanul őszinte szoktam lenni.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 672. számában.

Elmondtam Magának mindent. El azt is, hogy ha az a végzetes harminc év nem állna köztünk, elválnék a feleségemtől és elvenném Magát ; elviselném a botrány, pletyka, rágalom minden piszkát, marását. Elmondtam, mi hiányzik az én boldognak látszó házasesetemből, s bevallottam, hogy a kései szerelem kínjain kívül hogyan mardos a lelkiismeret — és még Maga bizalmatlankodik?!

Egészen bebocsátottam a lelkembe, ebbe a (ne vegye dicsekvésnek!) gazdag ékszeresboltba. Megengedtem, hogy ott kedvére válogathasson a fényes gondolatok, csillogó ötletek között ; turkáljon az érzelmek mélytűző drágaköveiben. Magáé lehet a szerelem piros rubintja, az emlékezet kékszínű zafirja és a Maga iránt folyton élő rokonszenvnek nemesopálja, amely fájdalmas pompájában, a bánat ködös fátyla alatt pillanatonként változtatja színét.

Kis betörő, kis gonosz, még Maga kételkedik, Maga bizalmatlan!? Magáé a gazdag ékszeresboltban minden arany, amely az én folttalan becsületemet példázza, — és Maga mer szólni?! Különben pedig szenvedjen Maga is ; ne gondolja, hogy valami túlságosan sajnálom. Mindennek ára van, még az én öregedő szívemnek is. Fizessen, ha gyönyörködni akar. Ha tudná, hogy mit fizettem én már eddig is, — hát még ezután?!

Most azonban béküljünk ki! Jó? Jöjjön hát ide! No, ne ijedjen meg, hiszen csak úgy képzeletben hívom. Jöjjön ide hozzám, egészen közel. Tegye vállamra finom kezét, aztán halkán, gyöngéden értesse ajkát ajkamhoz, hogy el ne riassa lelkemről az álmod, mert én, mikor csókol, mindig azt hiszem, csak álmodom, s az nem lehet való, hogy Maga megcsókoljon engem.

Mennél előbb jöjjön el megint, vagy legalább írjon. Az idő rohan, sietnünk kell, főképp nekem. Az én heteim már nagyon drágák. Írjon, ha nem jöhet. A levele ragyog és melegít. Ne törődjek vele, hogy mit ír. Nekem annyi bőven elég: szeretem. Több nem is kell, a többit majd én hozzáálmodom.

Csókolom, csókolom. Szeresse nagyon

Elkésett lovagját.

IX.

November 30.

Szomorú őszöm édes Tavasza!

Tudja-e, hogy utolsó levelem óta tizennégy nap múlt el? Tudja-e, mi az, tizennégy napon át hiába várni szerelmesét? Hiszen tíz perc is sok, tíz perc is megdobogtatja a szívet, — hát még tizennégy hosszú nap! Tizennégyszer csalódni, mikor egyetlen csalódás is úgy fáj!

Én már levelem elküldése után másnap vártam. Azt hittem, jön és eloszlatja lelkem ködét; azt hittem, csókjával kiegészíti lelkemből a gyanút. Azt reméltem, hogy kezemet megint odaszorítja kebléhez és én beleájulok a boldogság opálszín tengerébe, s újra érzem, hogy érek még valamit.

Nem így történt. Nem jött.

Sőt az én figyelő szemem még rosszabb dolgokat is látott: Maga kerül engem, Maga bújik előlem. Én ezt halálos bizonyossággal tudom. És a szívemet jeges marok szorítja össze, mert nagyon jól tudom, mit jelent az, mikor a szerelmes bújik szerelmesétől a helyett, hogy repülne hozzá.

De még mindez nem elég. Azonkívül mást is észrevettem. (Pedig — Isten látja szerelmes lelkemet — minden erőmből arra törekedtem, hogy semmi zavarót ne vegyek tudomásul.)

Maga, szívem, a multkori látogatás óta megint volt Antal úrnál. Huszadikán és huszonötödikén pedig sétálni voltak; olyankor, amikor én nem szoktam kint járni; olyankor, amikor én Magát vártam itt a könyvtárban dobogó szívvel, égő lélekkel és olyan gyöngéd szerelemmel, amely úgy öleli körül a maga tündökletes ifjúságát, mint a májusi nap fénye a virágzó fát. Én vártam édes pásztorórára s Maga ezalatt Antal úrral sétált (vagy csupán hazamentek?) és imádó lovagját majd megölte a bánat.

Szívesen jár Maga ehhez az emberhez, vagy kénytelen vele? Tudnom kell. Addig nem lesz nyugalma szívemnek. Űgy-e, Maga természetesnek tartja, ha tudni akarom, ki és mi Magának ez az úr? Nézze, édes Tavasza szomorú őszömnek, ez ám nem féltékenykedés! Vagy ha féltékenység is, akkor ugyan jogos. Én már nem vagyok huszonöt esztendő,

hanem (óh jaj!) ötven. S az ilyen érett gavallér jól teszi, ha kinyitja a szemét; ha nem várja be, míg... Mert nevetségessé válni nem szeretnék. Meghalni megtudnék, de ki csúfoltatni! — óh ettől nagyon félek.

Eljön, úgy-e? Vagy legalább ír?

Mert ami még furcsább, nem is írt. Meg bírja tenni, hogy két hosszú hétig sem nem jön, sem nem ír! Ilyet igazán csak a nő tesz. Csak a nő tud ennyire kegyetlen lenni. Talán észre sem veszi, hogy önmaga is szenved, annyira gyönyörködik abban, ha kínozhatja a férfit. Ösztönszerűleg teszi. Akkor is így tesz, mikor azt hiszi, hogy sajnálja imádóját. Akkor is gyötri. Vagy csalódom? Maga szeret engem? Csak engem? Vágyik utánam? Nem jöhetett? Nemsokára meglátogat és kibékít a sorsommal? Megölel, megcsókol, kezemet a kebléhez szorítja?

Várom. De hogy' várom!

Nincs perc, nincs pillanat, amikor ne Magára gondolnék. Beszívom, mint a levegőt; sóvárgom, mint a boldogságot; élem, mint az életet. Maga is én vagyok és kettőnkön kívül nincs senki. Én vagyok a megtestesült szerelem, az utolsó, a haldokló szerelem. Már csak Magában élek, azon túl nincs vágyam. Életem szomorú könyvében Maga a végső sor.

Gondolja meg mindezt és azután menjen Antal urat meglátogatni. A szerelem istene szigorú, majd megtudja még Maga is.

Írjon, vagy inkább jöjjön! De mennél előbb, mer túlságosan szenvedek.

Az idő nagyon csúf. Esett annyi hó, amennyi elég arra, hogy minden sáros legyen. Rút ez a kisváros ilyen esőzésben, ködben, borúban. De itt a kályhában vígan pattog a tűz. Itt a langyos levegőben egy utolsó szerelem hattyúéneke zeng, egy haldokló szerelem sóhajtása lebben el ajkáról annak, aki Magát szereti, várja, félti, mert Maga az utolsó aranyfonál, amely még az élethez fűzi a Magát halálosan szerető

Elkésett lovagot.

X.

Drága Szentem!

December 6.

Tudom, hogy nehezen várja leveletem. Írtam volna már előbb, de nem bírtam. Idő kellett, míg ennyire jutottam, amennyire most vagyok : messze még a megnyugvástól, de gondolkodni legalább tudok.

Körülbelül kétszer negyvennyolc óra múlt el, mióta itt volt. De nekem úgy tetszik, mintha már esztendőök teltek volna el azóta. Legalább én annyit szenvedtem, amennyi két esztendőre is elég volna. Elhiszi-e, hogy azóta se' nem ettem, se' nem aludtam? No de mi ez a lelki szenvedéshez képest? Így érezhette magát az, akit keresztire vontak. Fájdalma, kínja pillanatra sem szünetel. Nincs menekvés, nincs enyhülés, nem használna a vigasz. Én is úgy voltam három napnál tovább, míg végre valahogy engedett a lelkem kínos feszültsége.

Hogy' is volt csak? Igen, valahogy' ilyenformán.

Maga négy nappal ezelőtt feljött szegény Elkéssett lovaghoz. A szerencsétlen lovag túláradó szerelemmel, az elvesztés lehetősége által megnövekedett örömmel fogadta. Első csókjától mindent elfelejtett . . . És akkor Maga volt az, aki a szerencsétlenséget fölidézte. Vádolt és védekezett. Ismételte vádját, hogy én Adélt mégis csak szeretem. Ösztönszerűleg támadott, hogy megelőzzön engem. Az ösztön azonban félrevezette, lángba sodorta, mint a pillangót a gyertya.

Rájöttem, hogy azért támad, mert bűnös. Lassan újra gyanút fogtam. Lelkem kínzó aggodalommal telt meg, szívemet rágni kezdte a féltékenység rút férge.

Vallatóra fogtam Magát. (Bár ne tettem volna! Bár elégedtem volna meg azzal, amit a kegyelmes sors jókedvében adott!) Be kell ismernem, hogy Maga nem tagadott; hogy Maga derék, jó leány; különb száz másiknál. Szépen bevallotta, hogy igenis Magának Antal úr hevesen udvarol és Maga nem utasíthatja vissza, mert tőle függ a keresete. Különösen pedig tőle függ, hogy új helyén jövedelmezőbb állásba jusson. Bevallotta, hogy Antal úr (úgy hiszem, ő sem igen fiatalabb nálam) szereti Magát, s hogy . . . hogy

időnkint ő is... megcsókolja Magát... különben pedig igen udvariasan és szerényen viselkedik...

Ijesztő csend támadt ennek a szörnű vallomásnak a nyomán. Én nem bírtam szólni. Végre Maga kezdett nagyon sebesen beszélni, mintha félne, hogy elkésik.

Így tudtam meg egy perc alatt a következőket: Maga nem szereti Antal urat, sőt gyűlöli, mert érezte, hogy előbb-utóbb megtudok mindent, és félt, hogy akkor elhagyom Magát.

Én megkövülten hallgattam egy darabig. Mintha víz alá kerültem volna, úgy éreztem magamat. Siketté váltam, vakká, szerencsétlenné. Minden elromlott, megváltozott. Át-zökkent a lelkem valamilyen más helyzetbe. Mint mikor földrengés változtatja meg a vidék arculatát. Ugyanaz a mező, ugyanazok a fák, földek, ég, de mégis más. Visszás, ferde minden. Semmi sincs a helyén. Így mozdult ki sarkából a lelkem.

Valami különös, idegen hangon szólaltam meg:

— Édes Annuskám, én átengedem Magát Antal úrnak. Én nem osztozom...

Majd amikor láttam, hogyan sáppad el a maga szép arca, hogyan fagy meg alabástrom bőre, hozzátettem:

— Nem bírok osztozni. Legyen Maga Antal úr ideálja és hagyjon el engem örökre.

Kimondtam. A hatás iszonyú volt.

Maga először hozzám akart rohanni, de aztán nem mert, hanem nekidőlt egy könyvállványnak, zokogott, nyögött fájdalmában:

— Nem, ne így! Ezt nem bírom ki, nem bírnám ki. Ne hagyjon el. Én csak magát szeretem, Antal urat gyűlölöm. Nem vagyok hibás. Akkor még önt nem ismertem.

Nem bírt beszélni. Elhallgatott. Hangtalanul sírt.

De én nem bírtam szólni.

Gyarló az ember; nem sajnáltam.

Olyan fájdalmat éreztem, hogy a magam kínjaitól nem tudtam megérteni a maga helyzetét.

Maga újra beszélt:

— Ne így! Nem bírom így elhagyni. Halálosan szeretem. Ne hagyjon el!

Lassan mégis szánni kezdtem. De megcsókolni nem tudtam volna. Még csak meg sem cirógattam gyönyörű fényes haját, amely most is, mint máskor, lazán volt fel-tűzve, s minduntalan le akart esni.

Beszélni kezdtem. Hangom tompa volt, a lelkem haldoklott:

— Annuska, ne sírjon. Lásza, mindössze hamarabb szakad vége a mi drága szerelmünknek: ennyi az egész. Hogy velem mi lesz, azzal Maga ne törődjék; majd csak lesz valahogy'...

Maga szólni akart, de én folytattam:

— Ezen nem tudunk segíteni, érzem. Maga, úgy látszik, nem hagyhatja el Antal urat; hiszen, ha elhagyhatná, már megtette volna. Én meg osztozni nem bírok. A multat meg tudnám bocsátani, de a jövőt — már engedjen meg, Annuskám, — nem bocsáthatom meg. Ezt még Krisztus urunk sem kívánta tőlünk. Úgy-e, belátja?

Maga szüntelenül zokogott és egyre hajtogatta:

— Ne hagyjon el, ne így!

Végül csakugyan megsajnáltam:

— Nézze, drága leányka, most szépen törülje meg a szemecskéjét, azután menjen haza. Majd az idő tanácsot ad. Én igyekszem a gondolataimat rendbeszedni, nagyon kuszáltak. A csapás túlságosan nagy és váratlan volt. Éppen Antal úr, akit amúgysem állhatok. Ha még egy fiatalember volna, azt meg tudnám bocsátani, de ő... No csak nyugodjék meg, ne sírjon. Iszonyú hallgatni, mikor sír. Majd rövidesen írok. Vagy jobb lesz, ha Maga ír, úgy-e?

Lassan-lassan elcsendesedett. A vihar kitombolta magát, de az ég borús maradt. Maga várta, hogy megcsókoljam. Nem tettem. Ekkor szomorúan köszönt és elment.

Így volt, úgy-e?

Hogy miért írtam ezt meg Magának, holott Maga volt a dráma egyik szereplője? — Azért, mert lelki kényszer alatt állok. Azért, hogy lássa, érezze, mi történt. Azért, hogy megérthesse viselkedésemet, kínjaimat.

Azóta szenvedek és vártam a levelét. Azonban végül is úgy gondoltam, hogy mégis jobb lesz, ha én írok, tehát itt a levél. Sok köszönet nincs benne, mert tulajdonkép most sem tudok mást írni, mint amit akkor előszóval mondtam. A helyzet nem változott. Sem jobb, sem rosszabb nem lett. Csak akkor változnék meg, ha Maga végleg elhagyná Antal urat. De Maga ezt nem teszi, tudom. Mert már azóta megírta volna, hogy meg is tette. Majd megpróbálok belenyugodni a változhatatlanba.

Mindenesetre írjon, vagy még inkább jobb lesz, ha feljön. Majd én is válaszolok. Nekem lelki szükség, megkönynyebbülés minden sor, amit Magához intézek. Úgy érzem, hogy mindent, ami köztünk történik, meg kell örökítenem. A (kevés) jót is, a (sok) rosszat is. Különben Maga kért: mindent írjak le, mivel Maga végtelen boldogan olvassa. Hízelegve állította, hogy én gyönyörűen meg tudom örökíteni a mi drágaszép viszonyunkat.

Más írnivalóm nincs.

Most vegyünk búcsút. Kínos és fájdalmas búcsú. Össze vagyok törve, meg vagyok alázva. Emeljen föl. Adja vissza az életnek a maga kétségbeesett, agyonkínzott

Elkésett lovagját.

U. i. Bocsásson meg, hogy a levelem itt-ott zavaros. Szokásom ellenére átolvastam és látom, hogy talán még ellentmondások is vannak benne. Mindegy. Semmi körülmények között nem javítom ki. Maradjon úgy, ahogy van, példázza az én rettentő lelkiállapotomat. Isten vele!

XI.

Egyetlen kis Annuskám!

December 12.

Ha csakugyan nem ürügy, amit levelében fölhoz: kész a bocsánat. Én hiszek Magának. A történetek után hinne kell. Aki olyan őszintén elmondott mindent azon a rettentő napon, az most is igazat mond.

Tehát elhiszem, hogy csak azért nem jött, mert fél a föltűnéstől. Azt akarja, hogy ha észre is vett volna valaki

egyetmást, felejtse el. Azt írja, hogy vigasztalásul egy fényképet küld, amely rossz ugyan, de képzeljem hozzá, ami hiányzik belőle.

Drága Szentem, el tudja-e képzelni azt az örömet, amelyet ezzel okozott? Én a képet az arcomhoz, keblemhez szorítottam. Csókoltam, simogattam, mint egy bolond. Kitettem magam elé, hogy mindig lássam, de aztán eldugtam azért, hogy élvezhessem a viszontlátás gyönyörűségét. Boldogságomban nevetséges és megható lehettem.

Ne mondja, hogy a kép nem jó. Jobb már nem is lehetne. Olyan híven áll előtttem fájdalmas szépségében, mintha az én hű képzeletem alkotta volna. Az a bánatosan tekintő szem, az összeszorított ajak, az egész komoly arc bámulatosan hívek. Amint tovább nézem, megszólal és azt mondja: segíts rajtunk, tégy valamit, hogy boldogok lehessünk. Milyen szívettépő rá felelnem: semmit sem tudok tenni, a végzettel állunk szemben, s most még hozzá ez a csúf ügy. Szegény kis Annuskám!

Nézünk egymásra (én és a kép) kétségbeesve, szomorún. Rettenetes! Hogy' el tud bánni a sors az emberrel! Miért kellett találkozni nekünk? Nagy a világ, ketten is elfértünk volna benne. Ugyanegy városban lakunk, mégis messzebb vagyunk egymástól, mint ha két csillag mesés távola választana széjjel. A híd csak a halál lehet a mi szegény szívünk között.

Úgy-e, Maga már meg is únta ezt az én örökös szomorúságomat? Én nagyon érzem, hogy elmésnek, vidámnak illenék lennem. Azonban nem tudok másként, csak ezen az egy húron játszani. Hányszor megfogadtam már, hogy ezentúl derűlten írok, szellemes igyekszem lenni, de sohasem sikerült. Még beszélgetés közben csak megy valahogy, ha azonban egyedül vagyok, hullani kezd rám a bánat (mintha hamueső szállna le az égből) és eltemet. Mihelyt egyedül maradok, mindenünnen a szomorúság árnyai kúsznak elő, s homályos ködtestükkel eltakarnak és kiölnek a lelkemből minden vidámságot. Nincs ez ellen semmi mentség. Csak olyan béna lovag vagyok én már, akinek a páncélja horpadt, a fegyvere rozsdás és harcikedve kihalóban.

Csak egy a mentségem: oka nem én vagyok. Fejtse meg a talányt: mindennek ki az oka? Miért nem szerethetjük mi békében egymást — a jövő nyárig? Ne találja ki! Törnünk kell és szenvednünk, ez a sorsunk.

Nem sürgetem, kissé bánatos és fáradt vagyok. A küzdelem, úgy látszik, nem nekem való; érzem gyöngeségemet. Mihelyt teheti, jöjjön, vagy legalább írjon.

Most ismét búcsúzunk, pedig nem is voltunk együtt. A búcsú még így is fájdalmas. Mindegy. Csak jöjjön ide, csókoljon meg; soha még ilyen nagyon nem volt szükségem a csókjára. Soha senki csókja nekem ilyen csodálatosan boldogító, fájdalmasan édes nem volt. Az ajkam vonaglik, mikor a maga meleg ajkához ér. Majd elégek a bánat és a kín tüzeiben. Egyszerre hordom lelkemben a menny boldogságát és a sátán kárhozatát. Semmi sincs ehhez hasonló. A maga szerelme soha el sem képzelhető világot teremtett a lelkemben. A tavasz piros öröme, az őszy enyhe bánata, parányi a tél fagyából és a nyár hevéből: mind benne van a szívemben. Fátyolos öröm, csillogó fájdalom együtt laknak, és — ami a legsudálatosabb — együtt kínoznak és ez a kín mégis jól esik.

Isten vele! Jöjjön és tegyen velem, amit akar. Szeressen, vagy hagyjon el, már mindent eltűrök. Hol is vegyek én erőt ezeknek az emberfölötti érzéseknek az elbírásához?

Isten vele! Ha az este ködös homályában sötét árnyat lát imbolyogni halvány arca körül, az az én lelkem, amely ott szállong Maga körül; szenved, sikong és ájulva hull a fájdalom fekete ölébe.

Csókolja százszor, ezerszer (úgy-e, még sokszor megcsókolhatom?) a Magát utolsó lehelletéig imádó

Elkésett lovag.

XII.

Féltett kincsem, Annuskám!

December 20.

Maga nagyon jó volt énhozzám, mégis egy kicsit meg kell szomorítanom. Utolsó levelem óta (úgy rémlík, e hó tizenkettedikén írtam) négyszer is járt nálam. Nincs Magánál szorgalmasabb olvasó a világon.

Én most is ezeknek a látogatásoknak emlékében fürdöm, mint a nyár utolsó fényében az elkésett pillangó. Cselekedjék ezentúl bármit, én mindig hálás leszek Maga iránt. Szenvedjek bármennyit: még mindig én leszek adósa. Ha meghalnék, utoljára még boldog voltam; ha túlélem: (elfelejtve a fájdalmakat) életem legfölségesebb órái közé tartoznak majd ezek, s emléküik a fájdalom legkeserűbb tengerét is meg fogja édesíteni.

Tiszta szívből, főnntartás, eltitkolt gondolat nélkül kívánom Magának, hogy legyen boldog mindig. Feledjen el engem, szívéből vesse ki emlékemet, hogy az ne zavarja boldogságát! Én szenvedjek, kínlódjam, de Magát védje meg a sors minden rossztól. Ezt olyan őszintén kívánom, amilyen igazán szeretem Magát. Ha majd eljön az az ifjú, kit a végzet Magának rendelt, zúgolódás nélkül adom át neki helyemet a maga drága szívében, és elköltözöm, mint a lakó, kinek letelt az ideje. Szívének kristálypalotájából az örök szomorúság, a sírig tartó boldogtalanság sötét kamrájába megyek lakni és a maga boldog életét még csak sóhaj-tással sem fogom zavarni. Ez a természet rendje.

De Antal úr!...

Tudja-e (s ez a mostani levelem valódi célja, mert hiszen különben bevártam volna félve remélt látogatását), tudja-e, hogy ma délután mi történt? Röviden elmondom.

Jól fölszítottam a kályha tüzét a könyvtárban. A kályha két vörös szeme dühös kedélyességgel villogott és megvilágította a termet. Én ott ültem mellette abban a nagyszékben, amelybe Magát szoktam ültetni, s vártam. Találja el, kit vártam! (Úgy-e, nem bírja kitalálni?) Kínos, mégis boldogító ez a várás, mint minden, ami Magával kapcsolatban van.

Egyszer csak léptek hallatszanak. A szívem örülten kalapál. Én várom a halk koppanást, de a helyett négy erős ütésforma hallatszik. Tárul az ajtó, s a nyílásban megjelenik — Antal úr. Jól láttam, visszafojtott düh és félelem volt az arcán. Azután hirtelen megkönnyebbülés.

Nem csodálkozott meglepetésem, ámbár ő maga kissé zavarban volt. Persze könyvet kért.

Majd körüljárta a terem közepén fölállított polcokat. Nem hitt egykönnyen. S csak akkor nyugodott meg, amikor bizonyossá lett benne, hogy Maga nincsen itt.

Oh, milyen iszonyún féltem én most a maga látogatásától. Mi lenne, ha belépne Maga? Szerencsére, nem jött. Örülöm kellett annak, hogy nem jött. Lássa, ez a sors úgynevezett iróniája.

Antal úr elment. Megkönnyebbültem. Még a tűz is vidámabban dorombolt.

Azonban, édes Annuskám, ez ám komoly dolog. Ez az ember határtalanul féltékeny természetű. Biztosan tudom ezt, látszik rajta. (Tisztában vagyok azzal, mi a féltékenység.) Maga négyszer volt itt egymás után. Egészen bizonyos, hogy Antal úr ezt észrevette. Vajjon nem szólt Magának? Jöjjön, vagy írjon, mert megöl az aggodalom és bizonytalanság.

Én mindig igazságos ember voltam. Be kell vallanom minden gyűlöletem mellett, amit A. úr (ezután csak egy betűvel fogom jelezni a nevét) iránt érzek, hogy neki — hogy' is mondjam? — igaza van. Ő az elhagyott, ő a vesztes. Ő engem csábítónak, Magát hűtlennek tartja. Hogy mennyiben van ez így, nem kutatom. Én csak a ténnyel számolok.

Nem hallgathattam el ezt a látogatást. Meg kellett tudnia. Védekezhessék, ha szükségét látja.

Ha most itt volna, ha most hirtelen belépne! Megölne a boldog meglepetés. Milyen édes, mámorító lenne a csók a veszély után! Milyen boldogító lenne, ha megint kebléhez szorítaná szegény kezemet!

Hiába várom. Későn is van már. Sötét az ég, s itt benn lámpa világít. Tudom, hogy lehetetlenség, mégis mindig valami csodára várok, ami Magát ide hozza. A remény sohasem alszik, örökkönélő s mindig jelenvaló. De csalfa is. Soha senki az emberi szívet annyiszor meg nem csalta, mint a remény, mégis hiszünk neki. Miért?...

Nem bírok tovább írni. Érzem, mint súlyed a lelkem mindig mélyebben a bánat sötéthullámú tengerébe. Fölöttem látszik a mennybolt, de innen a bánat vize alól csak

alig látom a remény hunyorgó kis csillagát. Elalélok. Isten vele!

Várom, várom, várom.

Eljön?

Ha jön, tegye meg, hogy szó nélkül lépjen ide hozzám és csókolja meg némán, melegen a Maga után mindig epedő, Magát kimondhatatlanul szerető

Elkéssett lovagot.

XIII.

Rég nem látott Szerelmem!

Január 5.

Nehéz a fejem, a szívem ; ólom a kezem, alig mozdul a papíron.

Két hete, mióta nem láttam. Tizennégyszer ment le bánatban a nap és tizennégyszer kelt föl aggódó reménységben. Tizennégyszer reménykedtem és ugyanannyiszor csalódtam. Egész nap, reggeltől, azért éltem, hogy eljöjjön a délután, amikor Magát várhatom. Higgye meg, kínosak voltak a várakozás órái. Minden kis neszre fölriadtam és olyat dobbant a szívem, hogy a mellemhez ütődött. Hallani véltem százszor a maga könnyű lépteit.

És hányszor elálmodtam, elképzeltem, hogy' lesz, mint lesz! Mit mond, mit csinál? Szerelmének micsoda bájos, új bizonyítékát fogja nyújtani! Mit mondok majd én, hogyan tudom kimutatni szerelmemet, amelynek határtalansága, gyöngédsége, nagysága és ereje még az én képzelmemet is fölülmúlta.

Mennyi várás, mennyi remény hiába! Nem jött, nem írt.

Most már kénytelen vagyok megszólalni én. Tovább nem bírom. Írnia kell, vagy jönnie. Hiszen megöl a vágy és aggodalom. Mert aggodalmam is óriássá nőtt. El nem tudom képzelni, mi történt. Vagy — ami még rosszabb — mindenféle szörnyűséget gondolok : Nem szeret, haragszik ; A. úr durván lépett föl és most Maga nem mer jönni ; beteg ; valami rágalmat hallott felőlem ; szenved, sír, eped, vágyik és boldogtalan.

Mint a vetített képek a vásznon, úgy változnak, tűnnek, megújulnak szenvedéseim, hangulataim, reményeim.

Azonban mindinkább, úgyszólván óráról-órára sötétebbé válik a láthatár és egymásra tolulnak az aggodalom föllegei.

Írjon, jöjjön! Tegyen valamit, szabadítson meg ezektől a lelki gyötrelmekről. Igazán nem érdemlem én ezt. Hű szerelmemért, Magához való imádatomért nem ilyen jutalom illet.

Mit akar velem? Kínozni? Meg akar fosztani az életemtől? Nem is hiszi, hogy ez milyen könnyen sikerülne Magának.

Kérem, követelem, hogy írjon, vagy jöjjön. Jogom van követelni. Legyen üdvösség, vagy kárhozat, de sorsomat tudni akarom. Meg kell szólalnia. El kell jönnie.

Vagy tovább szeretjük egymást ezzel a kínos szerelemmel, vagy válunk, — de nem így. Nem úgy, hogy szó nélkül faképnél hagy. Érezni kell Magának is: ez képtelenség, iszonyúság és bűn lenne.

Írjon, vagy jöjjön! — kiáltom százszor. Ne kergessen az őrületbe! Minden inkább, csak ez az aggasztó némaság ne!

— — — — Valami enyhület szállt a szívemre. Tudom, érzem, hogy ez a levelem idehozza magát. Érzem, tudom, hogy Maga éppen úgy szenved, mint én; hogy Maga éppen úgy vágyik, mint én; szeret, mint én. El fog jönni. Ez a könyvtár most a tél kellős közepén tavaszi fénnnyel és meleggel fog megtelni, s itt előttem, ebben az üres vázában virág nyílik majd.

Hogy várom én Magát! Mélyen érző lelkem egyebet sem tud, csak várni, várni és szeretni.

Addig is, csak így képzeletben öleli, csókolja milliószor

Elkésett lovag.

XIV.

Egyetlen Annuskám!

Január 20.

Én biztosan tudtam, hogy ezek a napok utolsó napjai lesznek boldogságunknak. Mint az állat, ösztönösen megéreztem a vihart. A lélek szeme sokszor keresztüllát azon a ködön, amellyel a sors életünket körülvette. Tudtam, hogy a villám le fog csapni — és lecsapott. Most már csakugyan vége mindennek.

Pedig micsoda két hete volt ez a boldogságnak! Hét-szer volt fönt a könyvtárban. Óh, azok a csókok! Azt hiszem, Magát is boldoggá tették. Hát engem! Hányszor kértem a sorsot, hogy még csak egyszer érjen üde leányajk az enyém-hez és a sors megadta. Nemcsak hozzáért, hanem igaz szerelemmel csókolt, csókolt; le sem akart szakadni az enyém-ről. Én megtanítottam, hogyan kell csókolni szerelmesen, és Maga, kis Annuskám, kitűnő tanítvány volt. Megint oda-szorította kezemet a kebléhez. Ezt Maga találta ki, s minő boldoggá tette a maga bús lovagját! És azok a forró, mégis gyöngéd szavak: szeretlek, határtalanul szeretlek! — Úgy-e, milyen a szerelem hangja, milyen mélyzengésű, milyen forró, milyen gyöngéd? — A barátságos, szép könyvtár-szobát a kályha lehellete, a nagy lámpa szelíd fénye és a szerelem csodás melege töltötte meg. Ott ültünk egymás mellett az asztalnál, az én kezem a maga két kacsójában, és halkan beszélgettünk. Meg-megcsókoltuk egymást repeső örömmel — és fölöttünk ott lebegett sötét szárnyán szerelmünk mulandósága. És mi mégis minő boldogok voltunk!

Elmúlt.

Tegnap történt.

Milyen tisztán átéltem százszor és százszor a szörnyű jelenetet. Mert szörnyű volt az, akármilyen gyorsan és simán múlt el.

Egy-két durva koppanás, aztán sebesen nyílik az ajtó s belép rajta — A. úr. Tudta, legalább sejtette, hogy Maga itt van, mégis látszott rajta a kínos meglepetés: gonosz sejtelve valóra vált. Hogy' nézett rajtunk végig! Emlékszik a szemére? Úgy-e, mondtam, hogy ő nem jó ember? Ilyen csúnya szeme csak rossz embernek van.

Kínos zavarban voltunk mind a hárman. Ő hebegett, hogy adjak neki valami jó könyvet. Én a kezébe nyomtam egy regényt, s ő dühösen távozott. Mi kétségbeesetten bámultunk egymásra. Mi lesz most?

Csakúgy hasogatja a szívemet, ha lelkeim elé idézem, ahogyan Maga ez után a látogatás után a széken ült. Kecsés termete megroskadt, szép, barna fejecskéjét lehajtotta, fehér keze fáradtan hullott ölébe, s ha jól láttam, a szeme köny-

nyes volt. Egész alakjára ránehezült a fájdalom és a kétségbeesés. De én sem voltam különb állapotban. Remegőn szólaltam meg:

— Úgy-e, hogy ez így nem mehet?

— Nem.

— Választania kell köztem és közte.

Sohasem felejttem el ezt a pillanatot. Ekkor dőlt el a sorsunk végleg. Magának föl kellett volna ugornia, engem megölelni, s így szólni: Téged választalak.

De Maga, kis Annuskám, nemán ült ott a széken. Hallgatott. Föl sem pillantott, csak roskadt alakja s ujjai reszketése árulták el a lelki harcot. Én láttam, hogy sorsom betelt, s a boldogság fényes termének ajtaja bevágódott mögöttem. Így szóltam:

— Látom, nem mer A. úrral szakítani; a maga érdeke azt kívánja, hogy időnkint az ő követelésének is engedjen. A. úrnak jogai vannak, s ő, úgy-e, néha érvényesíti azokat?

Maga némán igent intett. Én nem is szóltam erről többet. Vonaglott a szívem, vonaglott az ajkam, de nem tudtam, nem bírtam megcsókolni Magát.

Kis idő múlva Maga fölkel, szomorún elbúcsúztunk (csók nélkül) és Maga fáradt léptekkel eltávozott.

Úgy-e, így volt? Nem feledtem ki semmit, úgy-e? Vagy a lelki fájdalmak, a kínok festése kimaradt? Minden bizonynyal kimaradt. De hát ki tudná ezt mind és híven lerajzolni? Csak hagyjuk! Én is fáradt vagyok; még most is olyan fáradt, fásult vagyok, mint akit mozsárban törtek össze.

Most le is teszem a tollat. Majd holnap folytatom a levelet. Isten veled, összeomlott boldogságom!

(Január 22.) Két napig kerülgettem az íróasztalt, míg végre most ideültem mellé, hogy folytassam a levelet.

De micsoda két nap volt ez! A fáradságot csakhamar irtóztató fájdalom váltotta föl. Majd meghasad a szívem. Folyton azt kiáltja a lelkem: nincs Annuska, Annuska meghalt! — Többször annyira marcangol a kín, hogy hangosan mondom: nincs Annuska! — Igazán szerencse, hogy a feleségem vagy más meg nem hallotta.

Rút ember vagyok, rút és bűnös. Mikor azon az iszonyatos estén hazakerültem, rémülve néztem körül itthon és megdöbbenéssel kérdeztem, hogy hát nekem most már e mellett az asszony mellett kell élnem ezentúl?...

A feleségemet mondtam «ennek az asszonynak». Az én jó, hűséges, gondos feleségemet, aki még csak nem is álmodja, hogy milyen lelkiállapotban vagyok én. De hiába, ezen nem tudok segíteni, mert, amint annakidején Magának elbeszéltem, köztem és közte a belső kapocs elszakadt. Nem ismétlem most, miért történt az.

Nagyon szégyenlem magamat, annyira erőt vett rajtam a fájdalom. Tördelem a kezemet, föl-fölkiáltok : nagy Isten, miért büntetsz ilyen súlyosan!? — Sóhajtozom. Nem alszom, alig bírok enni. Ődöngök egyik szobából a másikba. Kín marcangol, bánat tép, s enyhülést, vigasztalást nem látok sehol. Eszem — a józan pillanatokban — világosan tudja, hogy mindennek vége ; hogy ezek után nekem reménykedni sem lenne szabad ; hogy hitványság, gyávaság lenne bármit is cselekedni. Hiszen Maga kiadott rajtam. Belé kellene nyugodnom abba, hogy mindennek vége.

S mégis — ha sajnál, ha boldogtalan Maga is ; ha sír, gyötrődik Maga is ; ha vágyik utánam : — eszeljen ki valamit! Maga talán okosabb, mint én. Az én elmém megállott, megbénult. Valami sötét verembe zuhantam, valami hálóba bonyolódtam. Kézze-lábbal dolgozom, erőlködöm, de nincs menekvés. A helyzetem kétségbeejtő.

Maga cserbenhagyott. Maga elment tőlem tegnapelőtt, s nem mondta ki a megszabadító ígét. Hallgatott némán, amikor választania kellett volna, s engem ezzel beletaszított az örvénybe.

Fuldoklom, gyötrődöm. — Segítsen!

Már attól is félek, hogy nevetséges vagyok.

Isten vele!

Még kínjai közt is szereti, szüntelenül Magára gondol, drága nevét kiáltja és szenved (de hogyan szenved!) a szegény

Elkéssett lovag.

XV.

Feledhetetlen Annuskám!

Február 20.

Miért kellett ennek így történnie, mit tett Maga velem?! Állapotom igazán nem irigylésreméltó. Immár egy teljes hónapja, mióta megszakadt köztünk az a gyönyörű viszony, amelyet csak költő álmodhatik. Teljes egy hónapja, mióta nem szólhattam Magához és látni is csak nagyritkán látom. Csoda, hogy élek, annyit szenvedtem. A csapás nagyon is erős volt, különösen az után a felelete után, amelyet egyszer zaklató szemrehányásaimra kaptam. Nem tudom, emlékszik-e még rá. Mikor nagyon panaszkodtam Magának és válást emlegettem, Maga így szólt: «Már ugyan miért szakítanánk, nincsen rá semmi ok.» Én ebből joggal következtethettem, hogy Magának lesz bátorsága szakítani A. úrral. Nem úgy történt: engem küldött el, engem, akinél hívebbet sohasem fog találni többé, — majd meglássa.

És kinek a kedvéért küldött el? Annak a kedvéért, akinek kaland volt csak ez az egész história. Míg nekem...

S most itt vagyok zsákmányul dobva kínjaimnak. Harag és keserűség tölti be szívemet, — még Maga iránt is. Különösen Maga iránt. Mert akár mint forgatom, latolgatom a mi dolgunkat, látom, hogy mindenképen Maga a hibás, egyedül csak Maga!

Miért nem mondta, hogy nem szabad már a szíve? Ha pedig csakugyan nem szerette A. urat, miért nem szakított vele? Maga túlságosan is okos leány akart lenni: azt hitte, két oltáron is áldozhatik a szerelem istenének. Aligha van ennél nagyobb bűn a világon, amit a szerelem ellen vétünk. Megbűnhődött érte Maga is. Azt hiszi, nem látom, hogy mennyire szenved? Hiszen olyan rossz színben van, mintha súlyos betegségből lábbadt volna föl; sovány, bágyadt, halovány. És ez az, ami nekem még a magam fájdalomnál is kínosabban esik. Látni a maga szenvedését, vágyát, epedését. Tudom, hogy még mindig szeret és nem segíthetek rajta, sőt talán, ha tudnék, sem segítenék. Nagyon el vagyok keseredve.

Földi életünk legszebb ajándéka a szerelem. Ötven éves múltam immár, s a sors és a maga kegyelme megadta, hogy még egyszer igazán boldog lehessenek. Szép alkonyról álmodoztam, szerelmemnek bánatos estéjét vártam, amikor bús kedvvel, mosolygó fájdalommal válok meg Magától és az én utolsó szerelmemtől. Azt hittem, a szerelem őszi virágainak dús illata fog megölni; azt hittem, ez a nyolc hónap egy fájó búcsú lesz az élet szépségétől. Halál lesz, de milyen fölséges halál, mint mikor kialszik a tó vizéből a fény, mert lemegy a nap.

És e helyett sárba fúlt az én utolsó, visszahozhatatlan szerelmem. Az én ábrándos, fényes, álmodó, gyöngéd szerelmem. Sárba fúlt; nem mondhatom másképen. Megölték ketten; Maga, meg ő, az az ember, aki azon a szörnyű estén képes volt lábujjhegyen lopózni a könyvtár ajtajához és úgy nyitni be, s akit én Maga miatt nem dobhattam ki, pedig bizony megtettem volna, ha nem féltém Magát. Itt nincs remény, nincs gyógyulás. Nem tehetek semmit, — Maga akarta így. Vagy ha nem akarta is, de hagyta, hogy így történjék. Nem szólt, engedte, hogy mind a ketten szeressük Magát. Tőlem szerelmet akart, tőle hivatalt és protekciót. Eladta csókját annak az embernek. Így van, akár-milyen rosszul fog is Magának esni; így volt, még ha meg is haragszik rám, meg is gyűlöl engem. Sárba fúlt az én utolsó szerelmem.

Azonban, hogy az erkölcsi világrend meg ne bomoljék, a sors megbüntetett vétkemért. A sorsot nem lehet megcsalni. Azt hittem, ötvenesztendő ember is szerethet még, s kiderült, hogy ez tilos. Ha ősz, legyen ősz. Hervadjon a lomb, ne nyíljék virág, madár ne zengjen. Ősszel köd ül a mezőn, néma az erdő, lehull a levél. Mit akarsz te már? Fejed őszül, arcod hervadt és redők mutatják az esztendő nyomát. Mit akarsz még? Szerelmet akarsz? Te akarhatod, de jogod: az nincs hozzá. Megbotlasz, elesel az első akadály miatt. Húzd meg magad. Öregedjél tovább, tanulj meg mindenről lemondani, nyugodjál bele, hogy az élet az ifjake, tied csak a gyászos hervadás.

Mennyiszer mondta nekem az okosság, hogy ne legyek

vakmerő, ne törjek be oda, hová a belépőjegy az ifjúság. Nem hallgattam az okosságra. (Óh Istenem, nem bírtam!) Eljött a bűnhődés, ki kell állanom. És ez a büntetés kettős, mert a bűnöm is kettős. Két szív nyugalmaát dúltam föl. A magamét és a magáét. Kívánom, reménylem, hogy a magáénak a nyugalma fog előbb visszatérni.

Nagy volt a vétkem, kemény a büntetés, lelkifurdalást azonban most már nem érzek. Kínlódom, szenvedek, s a lelkiismeret nem bánt. Ez az, ami elviselhetővé teszi állapotomat. Valahogy' úgy érzem, jogom volt ehhez az utolsó pohár borhoz, ehhez az utolsó virágbokrétaához. Valahogy' nem tolvajnak érzem magam, hanem öreg vitéznek, aki még egyszer hódításra indul dicsőséget, hírt szerezni. Tudja, hogy nem való már neki, belepusztulhat, elnyomorodhatik, de nem bánja. Elhagy itthon mindent és megy, megy. Történjék, aminek történnie kell, de ő nem akarja, hogy már eljőjjön az alkony, mielőtt még egyszer meg ne mutatta volna erejét.

Lent fekszem a porban. Lesujtva, összetörten. Szemem könnybelábadtan fordul arra, honnan meg kellett futnom. De harcoltam, küzdöttem, s egy pillanatig kezemben volt a koszorú.

Nem tudom, írok-e többet. Azt hiszem, hogy nem. Legalább nem akarok. Elhatároztam, hogy ezzel a levéllel elvágok minden szálát, amely bennünket összekötött. Legyen vége. Jobb lenne, ha nem is látnám többet. Az bizonyos, hogy én kerülni fogom Magát, s ha mégis találkozánk, az csak a véletlen műve lesz. Maga akarja, Maga akarta így. Teljes egy hónapja, mióta nem írt, nem jött, nem üzent. Értem, jól megértettem.

Isten áldja meg! Tiszta szívemből kívánom, hogy legyen boldog, megelégedett és nyugodt. Emlékem ne zaklassa, szerelmem ne gyötörje, — feledjen! Úgy feledjen el, hogy még neheztelés se lakjék a szívében.

Isten áldja meg!

Felejtsem el, mintha meg volnék átkozva, halva; mintha sohasem élt volna ezen a földön egy szerencsétlen

Elkésett lovag.

XVI.

Édes ifjú leány!

Március 28.

Hat hónappal ezelőtt szólítottam így meg (megláthatja levelemből, ha még el nem dobta), s most megint így szólítottam. A viszony ismét olyan lett közöttünk, mint akkor volt: immár messze vagyok Magától, mint akkor voltam.

Miért írok mégis? Nem nehéz a felelet. A büntetőtörvény azt mondaná rám, hogy «ellenállhatatlan kényszer hatása alatt» cselekedtem. Írnivalóm van. Eltűntem életéből eddig is, még inkább eltűnök ezután, de még van mondanivalóm. Ne féljen, már ez nem fog Magának kellemetlenséget okozni. Legalább nem hiszem. Búcsúlevelemet írom ezzel a levéllel.

Az a nyolc hét, amely utolsó soraim óta eltelt, nagy változást idézett elő a lelkemben, s ezt még Magának meg kell tudnia. Nem akarnám, hogy emlékem olyan érzelmeket ébresszen a szívében, aminőket utolsó levelem fakasztott. Szeretném, ha úgy válnánk el, mint jó barátok.

Én nagyon megjártam. Eszembe jut az olyan halálraítéltek a sorsa, aki az utolsó percben kegyelmet kap. Észvesztő boldogság, öröm lepi meg szívét. Repül haza övéihez. Már otthon van, — s akkor jönnek utána a törvényszolgák, hogy: de mégsem kapott kegyelmet. S viszik újra a vesztőhelyre. Így jártam én is. Azt hittem, halálra vagyok ítélve, s nincs több szerelem az én életemben, üde leányarc nem simul az enyémhez, leányajk csókja nem ég többet ajkamon. És ekkor jön a kegyelem, jön Maga. Észvesztő boldogságot, örömet hoz, s a halálraítélt újraéled. Azonban újra megjelent a törvényszolga, s utolsó szerelmemet belegázolta a sárba. Végem van. Eltemethetnek.

De mégsem volt mindez hiába! Megtudtam valamit, amit megtudni jó volt. Az a tűz, amelyet a Teremtő ifjúkoromban szívembe rejtett, még egyszer gyújtott. Lángra lobbantott egy ifjú leányszívet, s erre mindig jóleső büszkeséggel gondolok majd vissza. Fölgyújtotta a szerelmet a maga drága lelkében, s az a bűvös világú tűz értem lángolt, értem, az arra immár méltatlanért. Mivel háláljam ezt meg?

Mert ez nagyon szép volt, dicső! A leáldozó nap még

egyszer elárasztotta búcsúsugarával az egész vidéket. A szerelem vérpiros fénye még utoljára beragyogta körülöttem az életet és a szívemet. Virult, tündöklött, tombolt, viharzott bennem minden gondolat, minden érzés. Tavaszban jártam, virágot téptem. Hallgattam madárdalt és a maga édes szívének értem való dobogását. Adott csókot, mondhatatlan édeset, számtalant. Megölelt szelíd melegséggel s a kebléhez szorította kezemet. Hónapokon át az én nevemmel aludt el, ébredt föl. Értem aggódott, engem szeretett, miattam rettegett. Kiállotta a pletyka, rágalom fenyegető rémét s annak a másiknak féltékeny zaklatását. Nem tehet arról, ha nem bírta tovább. Gyenge volt a további harchoz, s ebben is teljes igaza van. Mert ugyan miért is küzdene tovább? Hiszen az enyim úgysem lehet soha, s én is csak nyolc hónapot kértem és ígértem. Mindössze annyi változás történt, hogy nem nyolc, hanem csak öt hónap lett a boldogság (keserű boldogság) ideje. De hát — Uram Isten! — mikor tartott a boldogság sokáig és mikor volt zavartalan? Igen ritka halandónak jut ez osztályrészül. Miért jutott volna épen nekem? A húr elszakadt, vége a dalnak; a pohár felborult, vége a mulatságnak. Ámen.

Köszönöm Magának mindazt, amit nyújtott. Nem fogom elfeledni soha. Míg élek, mindig ott ragyog a maga édes arca, hol feledhetetlen emlékeim vannak. Képzetelem birodalmában a trónon a maga bájos alakja fog uralkodni, s én boldog leszek, mikor kegyesen rám mosolyog.

Azonban el ne feledjem, hogy miért írtam ezt a levelet!

Drága kis Annuskám, édes ifjú leány! Én már nem haragszom egy szikrát sem. Talán mégis megnyugtatta a maga édes szívét, ha megtudja, hogy semmit, de semmit nem haragszom Magára. (Haragszom-e? —) Szeretem Magát újra mélységes szerelemmel! Igaz szerelmem hő tüzében kiégett szívemből minden salak, csak egyedül a Maga iránt való kimondhatatlan szerelem maradt meg. Mint a nemes érc, kiforrt a szívem is a féltékenységet, irigységet s minden más tisztátlan érzelmet.

És most ragyog, tündöklök a lelkem a Maga iránt való szerelemtől. Olyan a keblem, mint az a titkos barlang, amely-

nek a fala drágakővel ékes : meggyúl benne a magnézium-fáklya, s túlvilági fényben tündöklük a mesés barlang. Ez a fáklya a szerelem.

Bocsásson meg nekem! Én is megbocsátok Magának. Szenvedtem annyit, amennyit csak elbír az emberi szív. De boldog is voltam, és milyen boldog! Ha összevetem az örömet és a szenvedést, csodálatos : az eredmény az lesz, hogy szeretem Magát. Szeretem, szeretem, szeretem. Nincs és nem is lehet olyan semmi, ami szerelmemet ki tudná oltani. Örök tűz az és égni fog örökké.

Azt hiszem, mindig szeretni fogom Magát, míg csak a halál le nem zárja szememet. Amint megőriztem az első szerelmet, megőrzöm ezt az utolsót is. Nem tudom, meddig élek (nem is nagyon érdekel), de ameddig élek, az Annuska neve, szép alakja, sötét haja, fényes szeme, kimondhatatlanul bájos emléke mindig élni fog velem.

Mindenbe belenyugszom. Abba is, hogy ezután nem fogom látni, hogy két hónapja nem üzent, nem írt, nem jött. Hogy cserbenhagyott, hogy gyöngé volt. Belenyugszom, hogy elmegy, hogy elfeled, hogy emlékei lomtárába kerül a szegény Elkésett lovag. (Oh, ha húsz évvel fiatalabb volna ez a szerencsétlen lovag, nem lenne ám ilyen gyáva, érzelgős ; majd akkor másként szólna a nóta!) Nem kívánok most már Magától semmit. Feloldom minden ígéret, kötelezettség, irántam való gondolat, érzés alól ; föl a szerelem alól. Visszaadom a szívét teljesen. Ajándékozza annak, akit érdemesnek tart rá.

Mindent megérték és mindent megbocsátok.

Jól esett hallani, hogy a hivatalát otthagyta, s hogy a másik állást abban a városban, ahol kedves Irma néne lakik, megkapta. Most tehát újra szabad. Megszabadult mind a kettőnktől, akikkel sok baja volt. Majd mosolyogva gondol erre a két emberre. (Pedig az egy kicsit fájni fog. Ne tegye!)

Most pedig visszavonhatatlanul válni kell. Ha még írnék verset (mint fiatal koromban), így kezdeném :

Isten veled, bús lelkem legszebb álma,
Búcsúzni kell, Isten veled!
A szívem vérző kísértetté válva,
Lankadt szárnyán körötted szálldogálva
Szenved, jajong és — nem feled.

Ottkint már tavasz van. Nem is vettem észre. A két utolsó hónap annyira fájdalmas volt, hogy a külső világ elveszett rám nézve. Minden erőmet a bánattal való küzdelem foglalta le.

A kertekben nyílik az orgona, zöldelnek a fák Igen, a kert! A kertről jut eszembe — úgy-e, még emlékszik? — az én különös álmom, amelyet az első levélben írtam meg. Tehát immár eljött a haragos kertész, irgalmatlanul kidöntötte a vén fát és viszi a tűzre. Azonban hagyjuk ezt. Búcsúzzunk!

Mégis nehéz elválni. Mintha a szívemet akarná kitépni valaki . . . Egy könny, s egy második ; több is! Azt kell hinnem, az én szememből hullott ez a néhány forró csepp, mivel más nincsen itt. Az én öregedő arcom hajol erre a levélre, s így a könnyek csak az én szememből hullhatnak. Vajjon szégyen ez, rút ez? Rút-e az, mikor egy ötvenesztendő férfi könnyet hullat (sír) egy húszéves lányért? Bizonyosan rút, mert én csakugyan érzek valaminő szégyent.

Mindenre el vagyok szánva. Csak azt ne tudjam meg, hogy Maga bánkódik értem. Lássá, ez fájna. Két hónappal ezelőtt még boldoggá tett volna, de most már késő, most már csak fájna. Ne búsuljon hát édes, drága kis Annuska!

Már csókot sem kérek ; még így levélben sem. Tudom, nem is adna. Lehet, hogy megbánt mindent . . . De nem, hagyjuk ezt! Szomorú gondolatokra bukkantam . . . Úgy-e, nem bánt meg semmit?

Esteledik. Jön a szép, sokatígérő tavaszi este. Azután éj lesz. Millió csillag gyúl ki az égen, könnyelmű szellő röpököd a fák friss lombja közt, s a tavasz sejtelmes, szerelmes álma borul a megújhodott természetre. Az ifjú emberi szívek azonban nem pihennek ; vágyak, szerelmek zaklatják őket, és álmodnak a bűvös tavaszi éjben boldogságról, szerelemről.

Az én szívem pedig temet. Gyászpompában kíséri végső útjára utolsó szerelmét, a kedves, drága kis Annuskát. Magát, édes!

A menet már távozóban van. Az ének mindig halkabban zeng, végül elhal, s a szegény Elkésett lovag kifosztva, búsan ballag vissza a bánat sötét szobájába.

Nincsen tovább.

Tisztelettel kézcsókját küldi az ő egyetlen Annuskájának, utolsó szerelmének

Elkésett lovag.

JÓKAY LAJOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Hársfa.

Elnézem ezt a tiszteletes hársfát.
Mint kiskoromban, most is úgy vagyok :
A fákról bennem alszik egy imádság.

Nekem minden fa izgató titok.
Hallgass reám, te lombos pátriárka,
Hadd mondok el a mély áhítatot,

Amellyel felmerengek kupoládra,
És amit sejteget áhítatom,
Mikor magát a lomb közé bocsátja.

Nekem minden fa egy birodalom,
Külön világ, önálló istenország,
Az Úr ajkáról egy új fuvalom ;

A Codexben új sor bogozza sorsát,
Más ott a szép és más talán a jó,
Mint embereknel, és más az igazság,

Más rendelés, más reveláció ;
Csak egy a közös, egy az egy : az élet,
Mely olyan édes és olyan muló!

Ujjacskái a márciusi szélnek
Úgy bontják ki a bukkanó rügyet,
Mikor a törvény napjai megérnek,

Amint az embert az embermeleg.
És mint az embert a halál a pornak,
Úgy szórják el a lombot a szelek.

Levelek, ágak hogy' összehajolnak!
Nyilván nekik is összebújni jó,
Mikor a gyilkos hidegek tarolnak :

Melegre bújni, mint a bújdosó
Családi körbe, szívre a szerelmes,
És egymáshoz a riadt millió.

S a közös fához, az erős, kegyelmes
Ősanya-törzshöz, mely számukra nőtt,
Hozzá simulnak, mint az anyamellhez

Biztonsággal hunyorgó csecsemők.
Nem kérdezik, hogy őket hogy' teremte,
Csak éldelik a csorduló erőt,

Mely ereikben muzsikál kerengve,
A gyökerekből, melyek odalenn
Az ismeretlen, zöldalatti csendben

Szétburjánozva szívják görcsösen
A nedves élet duzzadó setétjét,
És nem szűnnek áradni sohasem.

Ó, hogy' remegnek az apró levélkék,
S az ágacskák is hogyan inganak!
Pedig alszik a szeptemberi szél még,

És a fűszálak némán állanak.
Honnan ezek a futó riadások?
A rezgő lombok mitől zsonganak?

Hozzám beszélsz? Ma tán nekem lerázod,
Bölcs és szelíd lény, léted fátyolát,
És megnyitod előttem zárt világod?

Vagy kérdést zümmög a kíváncsi ág?
Te is csak kérdezel tán, feleletlen?
Én is, neked is épp oly más világ?

Oly méltóságos, oly megfejthetetlen?

Az ég.

Az ég, az ég, amerre látsz,	Amikor úgy jön : mennyezet,
Ameddig érsz, amerre vágyol :	Fehér és puha, mint a bárány
Az ég, az ég, a kerek ég	Csecsemők álmai felett
Körülkarol és elhatárol.	És gázba-fult népek halálán.
Amerre nézel, visszanéz ;	Máskor fekete és vörös,
Nem oszlik el a négy elembe,	És véres villámmal tekézzet,
Csak néz, és tükrözi magát,	Viharba fojt Kálváriát
Tengerben, kútban, emberszem-	És széthulló pacsirtafészket.
Felhők fölött, szelek fölött, [ben.	Zöld legelőn, zöld temetőn
Vágyak fölött, elérhetetlen,	Felhozza napját mosolyogva
Csak mosolyog és mosolyog,	És esőt ad és harmatot
Kék és kerek és érthetetlen.	A jókra és a gonoszokra.

Mi ez a kék egyformaság,
 Ez érzéketlen bura csöndje?
 Nincs a felhők közt indulat?
 Nincsen a létnek lentje-föntje?
 Mi ez az ég? Vagy nincs is ég,
 Csak én látom a fellegekbe,
 Ember, értelmet akaró
 Magamba és a mindenekbe?
 Vagy túl a kékség közönyén,
 Túl a csillagok tündököltén,
 Túl ember-ész-itéleten :
 Ott virraszt a központi Törvény?

SÍK SÁNDOR.

SZEMLE.

Beszéd a Kisfaludy-Társaság Arany-serlegének felavatásán.¹

Tisztelt Uraim!

Nagy köszönettel tartozunk a Franklin-Társulatnak, mely, újabb jelét adva annak, hogy nem pusztán kiadvállalat, hanem hosszú fennállása alatt valóban a magyar irodalom jelentős tényezőjévé lett, nemes áldozatot hozott a kegyelet oltárán, midőn — mint az Arany János műveinek kiadója — e szép serleggel ajándékozta meg a Kisfaludy-Társaságot az Arany János emlékére s annak föl-
avatása végett bennünket erre a barátságos lakomára hitt össze.

Az ajándékozó és a megajándékozott bizonyos közösséget érezhetnek Arany Jánoshoz való szoros viszonyukban. A Franklin-Társulat mintegy tulajdonosa a nagy költő szellemi örökének, és a Kisfaludy-Társaság működése az Arany élete idejében egészen összeforrt az ő pályájával, amiért csak természetes, hogy különös bensőséggel ápolja az ő emlékét, melynek új, maradandó szimbolumát nyerte meg e serlegben.

A Kisfaludy-Társaság nyújtotta Aranynek első és utolsó babérját; e Társaság pályadíja buzdította a nagyszalontai másodjegyzőt először arra, hogy életét egészen a költészetnek szentelje; az elismerés, melyet Társaságunkban *Toldijával* aratott, emelte őt első költőink sorába; a Kisfaludy-Társaság meghívása hozta őt fel Pestre s helyezte őt oly állásba, mely szépirodalmunk vezetőjének szerepével volt egyértelmű, s mely őt szépirodalmi folyóirat alapítására is indította. Bár tevékenysége nagy részét utóbb elhódította az Akadémia, ő mindvégig hű maradt Társaságunkhoz; neki köszönhattuk

¹ Arany János műveinek kiadója, a Franklin-Társulat, a költő halálának félszázados fordulója alkalmából díszes serleget ajánlott fel a Kisfaludy-Társaságnak azzal a rendeltetéssel, hogy minden évben a Társaság szónoka Arany János halálának napján a költő emlékére emelje. 1933. október 25-én volt az első évforduló ünneplése s a serleg felavatása.

pártolói könyvtárunk megindítását, Madách Imre felfedezését, a magyar Shakespeare-, magyar Molière-kiadás létrejöttét, Népköltési Gyűjteményünk fölélesztését. A Kisfaludy-Társaságban Gyulai Pál útján értesült a magyar közönség a *Toldi szerelmének* megírásáról, és itt hangzott el Arany hattyúdala: 1880-i közülésünkön olvasták fel az *Éjféli párba*jt.

A Kisfaludy-Társaság egynek érzi magát az egész nemzettel az Arany-kultuszban s az ő költészetének csodálatában és szeretetében. Minél többtől fosztotta meg nemzetünket a balsors, annál jobban kell megbecsülnie azokat a javait, amelyek megmaradtak, s melyektől semmi hatalom meg nem foszthatja. Ezek között szinte első sorban áll nemzeti költészetünk s nemzeti költészetünk világában az, amit Aranynak köszönhetünk.

Az ő páratlan eredetisége, a nemzeti lélekben való gyökerezése, általános érthetősége mellett magas művészi tökélye, lelke borongó hangulatán is mindig átszillamló törhetetlen hite a legnemesebb ideálokban őt mindenekfölött alkalmassá teszik arra, hogy egy súlyos megpróbáltatás napjait élő nemzet az ő költészetében kimeríthetetlen forrását találja fel a lelki üdülésnek, megerősödésnek, új életre kelésnek.

Arany, aki több fájdalmat élt át, mint örömet, több fájdalmat énekelt is meg, mint örömet, akinek élete nehéz küzdelemben telt el és kitartó munkában, akinek csüggedésén mindig győzedelmeskedni tudott a kötelesség- és hivatás-érzés s a jövőbe vetett hit, Arany a maga költészetével és élete példájával valóban a mi napjaink számára teremtettnék látszik, művei hatására sohasem volt a magyarnak nagyobb szüksége, mint ma, s ezért korunk talán még jobban megbecsülni tartozik őt, mint a saját kora.

És mintha ő sejtelmével látott volna a jövődőnek, költészete dúsgazdag világában hátrahagyta nekünk biztató, bátorító szavát is, melyet a mi nemzedékünket ért sorscsapások közt legjobban érthetünk meg.

Vajjon nem úgy hangzik-e a feszültséggel teljes 1848. évben *Álom — való* cím alatt írt költeménye, mintha a Trianon utáni Magyarország számára volna írva:

E kettészakított oroszlán kebele
Szebb remények édes mézivel van tele,
Ama szent haragban, mely soha nem számít,
Midőn szórja méltó dühének villámit,
Haragodban bírom és hiszek, óh nemzet,
Hogy ellenid sírja a te sírod nem lesz.

Én hiszem, távol még az idő tenéked
 Áldozni Szigetvárt s új Thermopylaeket;
 Én hiszek, — gyalázat volna kételkednem —
 Kelő nagyságodban és dicsőségemben.
 Koszorúkat ide, veszteglő cserágot!
 Hősök nemzedéke emelkedik ott:
 Hol ily tűz az ifjú, s hol ily ifjú a vén,
 Nem lehet a nemzet, nem, élve-halott!

És alig több mint tíz évvel később, az elnyomatás utáni nagy
 nemzeti ébredés, fölpezsdülés napjaiban ezt énekli Reményi Edének:

Most a reménynek egy hangját, Reményi,
 Vidd el nyugatra zengő húrodon;
 Hirdesse szózatot fád a világnak,
 Hogy újra érez, újra él e hon.
 És élni fog, — mennyi, föld minden hatalma
 Zúduljon bár fel, — mert élni akar;
 Öngyilkolásra hogy többé fajulna,
 Sokkal önérzőbb a magyar.

Arany Jánosnak hitével hiszünk a jövőben; Arany János
 reményével reméljük hazánk sorsának jobbrafordulását.

Hálás szívvel fogadjuk a serleget a Franklin-Társulattól, mely-
 nek vezetőségében ott látjuk kiváló munkatársainkat. Ez a serleg
 új frigyét köt az ajándékozó és a megajándékozott közt az Arany
 János emlékének való áldozásra. És én megfogadom a Kisfaludy-
 Társaság nevében, ősz fejemmel bízvást vállalva a bennünket felváltó
 nemzedékek hűségének zálogát is, hogy e serleget mindig kegyelettel
 fogjuk őrizni és ihlettel fogjuk emelni évenként az Arany János áldott,
 halhatatlan emlékére!

Berzeviczy Albert.

A Kisfaludy-Társaság Egerben.

— Elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1933. október 22-i egri
 vándorgyűlésén. —

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

A Kisfaludy-Társaság, mely nagy léptekkel közeledik megalakulásának századik évfordulójához, az összeomlásunk óta megnehezedett viszonyok ellenére éppen az utóbbi években feladatául tűzte ki nagyobb vidéki városokban rendezett felolvasó ülésekkel kapcsolni szorosabbra irodalmunk s a vidék szellemi életének kötelékeit.

Eddig megszűkölt hazánk területén majdnem mindenütt egy-

egy letűnt írói géniusz emlékének sugallata alatt jelentünk meg. Székesfehérvárott a Vörösmarty egykori tanárainak méltó utódai voltak — rendházukban — vendéglátóink; Debrecenben a Csokonai sírját koszorúztuk meg, Miskolcon Léway Józsefnek, ki még nekünk, öregeknek társunk volt, emléke ihletett meg, Szolnokra a Verseghy Ferencről, Kecskemétre a Katona Józsefről, Sopronba a Frankenburg Adolfról nevezett irodalmi kör hívott meg, ide Egerbe pedig — a Gárdonyi Géza-irodalmi társaság.

Még élénken emlékszem utolsó találkozásomra Gárdonyival. Eger fennkölt szellemű érsekével látogattuk meg ott a várhegy mögötti dombon levő remeteségében, dolgozószobájában, melynek falai egészen ki voltak bélelve könyvekkel s amelyben pipája füstjének fellegeivel szálltak föl fantáziájának képei. Az ő egyszerű, természetes modorában kedélyesen csevegett látogatóival, akik ma már csak sírját koszorúzhatják meg, sírját, melyre az ő saját rendelese szerint azt írták, hogy ott «csak a teste» nyugszik.

Csak a teste! Szelleme most is él, itt van közöttünk, Eger nagy költője, az *Egri csillagok* írója, sírjában is tudja, hogy ez a látogatás neki is szól, hogy életének munkája él, hat időtlen időkön át, itt és szerteszét az egész hazában.

Hogy Eger lett Gárdonyi önválasztotta otthona, azt ugyanazok a hagyományok és emlékek magyarázzák meg, amelyek bennünket is ide vonzottak.

Hiszen alig van városa hazánknak, mely évszázadokon át oly híven s oly odaadással szolgálta volna a műzsákat, s amelyben e szolgálat régiségét oly büszke emlékek hirdetnék, mint Eger. Régibb története a hősiség emlékeit idézi fel: Dobónak és társainak, az egri férfiaknak és nőknek hősiségét, amely diadalmas volt, de mégsem akadályozhatta meg, hogy Eger később, 1596-ban a török hatalmába essék, s a pogányság rabigáját viselje 91 éven át. Eger szerencséjére felszabadulása után ezt a török uralom alatt jelentéktelen falu színvonalára süllyedt várost egész sora a kiváló püspököknek virágoztatta fel újra, úgyhogy a jellegzetesen püspöki város lakossága kétszáz év alatt meghétszereződött.

Telekesi, Erdődy, Barkóczy püspököknek — akikhez méltán sorolhatjuk Foglár kanonokot — dicső érdemeit Eger és nemzeti művelődésünk körül még túlsugározza gróf Esterházy Károly korszakalkotó működése, amelyet gondviselésszerűen mozdított elő az a körülmény, hogy ő úgyszólván még fiatalkorától aggkoráig, 37 éven át foglalván el Eger püspöki székét, s egyházi javadalmán kívül saját nagy, főúri vagyonára is támaszkodhatván, valódi fejedelmi

bőkezűséget fejthetett ki a maga elé tűzött magasztos célok kövétségében.

Eger forró hálával ápolja a feledhetetlen nagy püspök emlékét ; nyolc év előtt lelkes ünnepet ült születésének kétszázados évfordulóján, s akkor elhatározta, hogy azok a városrészek, melyek az ő adományából és intézkedéséből eredtek s már régebben a Civitas Carolina nevet viselték, Alsó- és Felső-Károlyváros névvel ruháztassanak fel.

A gróf Esterházy Károly dicső emlékét leghívebben őrzi s követi példáját jelenlegi méltó utódja, Eger nagynevű érseke, ki nemrég ünnepelte az egész ország tiszteletétől környezve gyémántmiséjét s kinek kulturális tevékenységében buzgó segítőtársa congeniális testvéröccse, Szmracsányi Miklós, hazánkban talán valamennyi közt legmélyebb tudású művészettörténeti szakférője, ki által lettek csak igazán közismertekké Esterházy összes alkotásai s ki valóságos élő gondviselésévé lett Eger műemlékeinek.

Esterházy püspök működése nemcsak fölvirágoztatta Egert, hanem általa lett Eger igazán a műzsák városává, a magyar nemzeti kultúra, tudomány és művészet hatalmas erősségévé. Nem akarom kisebbiteni elődeinek érdemeit e fejlődési folyamat megindításában s az itt működött és működő szerzetrendek jelentős szerepét, mely Eger iskoláinak hírnevét országszerte elterjesztette. Foglár kanonok alapította az egri jogiskolát kevés híján kétszáz évvel ezelőtt. Már Barkóczy püspök idejében három főiskolai fakultás volt képviselve Egerben : a teológiai, jogi és bölcsészeti.

Alighogy elfoglalta székét Esterházy 1762. júniusában, megszölemlett benne a nagy gondolat : Egert egyetemi várossá tenni, a római Sapienzához hasonló, minden tudományra kiterjedő főiskolát létesíteni benne ; e célnak szánta a Lyceumot, mely élete legnagyobb alkotása lett s különösen művészi fényével ma is hirdeti dicsőségét. Mert bár a tudomány is sokat köszönhet a lánglelkű főpapnak, legemlékezetesebb kétségkívül az, amit a művészet terén alkotott, a barokknak a maga korában legjelesebb mestereit foglalkoztatva nemcsak Egerben, hanem szerteszét egyházmegyéjében és ott, ahol kegyúr és nagybirtokos volt : Pápán s a pápai uradalomban. Olyan építészek valószínűsítették meg az Esterházy eszméit, mint Fellenthali Fellner Jakab és Grossmann József, s olyan festőművészek, mint Kracker János Lukács, Maulbertsch Antal és Sigrist Ferenc, akik közül Fellnert és Krackert joggal tekinthetjük magyaroknak, mert az első magyar nemességet kapott, az utóbbi pedig az egri temetőben nyugszik.

Az egri lyceum Magyarország legelsőrendű műemléke, mint a

barokk-rokokó építő- és festőművészet egységes, összhangzatos, teljes alkotása páratlan hazánkban s hirdeti nemcsak művészi megteremtőinek tudását, hanem az építtetőnek, Esterháznak szellemét is, aki művészeit irányította s lángoló magyar érzésével különösen arra ügyelt, hogy művekben a hazai, nemzeti jelleg kifejezésre jusson; oly Maecenas volt ő, ki munkatársa tudott lenni művészeinek. A lyceum három risalitját elfoglaló három nagy terem mennyezet-festései valóságos apotheosisai annak a művészi elgondolásnak, amelyet Correggio kezdeményezett, Tiepolo fejlesztett tovább coloristikus irányban, s amely a rokokóvá átfinomuló barokk művészetnek legesszemegazdagabb alkotásait hozta létre. A három terem mennyezetén Kracker, Sigrist és Maulbertsch mint egyenrangú mesterek nemes versenyre látszanak kelni egymással, hogy művészetök legjavával örökötsék meg nevöket az Esterházy alkotásában: Eger főiskolájában.

A teljes egyetem gondolata lebegvén mindig Esterházy előtt, nem nyugodott, míg 1769-ben, bár szerény eszközökkel, az orvosképzést is meg nem indította, amely vállalkozás megelőzte a nagyszombati egyetem orvosképzését, de rövid életűnek bizonyult. Mindazonáltal az egyetemi aula mennyezeti freskójának csoportjai bizonyítják, hogy építője nem mondott le a gondolatról, hogy Eger egyetemén orvosokat is képezzenek. A csillagvizsgáló-intézet is, mely a lyceum hátulsó oldalát koronázza, tanúsítja, hogy itt a természettudományok széleskörű művelése volt tervbe véve, s a gazdag könyvtár, mely állománya legértékesebb részét alapítójának köszönheti, magyar művészeti és irodalomtörténeti szempontból különös nevezetességgel bír, amennyiben itt őrzik a Miskolczy László 1894-i gyönyörű festett missaleját, a XVI. századi magyar nyelvemlékeket tartalmazó Pom-péry-codexet és a Mikes Kelemen törökországi leveleinek eredeti kéziratát.

A magyar irodalom munkásai ily emlékek ihletétől athatva örömmel fogadták a Gárdonyi-Társaság szíves meghívását s megilletődve jelentek meg Egerben, hogy itt, a magyar nemzeti kultúra egyik legrégebb és legdúsabb forrásánál egyesüljenek szellemben a nagy egri főpapok nemes utódjával, azzal a lelkes városi és megyei közönséggel s mindazokkal a szellemi munkásokkal, akiknek törekvése arra irányul, hogy Eger jeler szerepe nemzeti kultúránkban mindig méltó legyen nagy múltjához. E törekvés jegyében üdvözlöm a megjelenteket és nyitom meg a Kisfaludy-Társaság egri vándor-gyűlését.

Berzeviczy Albert.

Turgénjev és kora.

— Az író halálának félszázados fordulója. —

I.

Nemrég múlt ötven esztendeje, hogy Turgénjev Szergéjevics Iván, az orosz széppróza első igazi művésze, önkéntes párizsi száműzetéséből örökre megtért a hazai földre, s azóta ami belőle mulandó, a pétervári Volkov-temető százados fenyői alatt porlad.

Turgénjev már életében sem volt egészen az oroszoké, művésze régen túlnőtt hazája határain, s ma, halálának félszázados fordulóján bizonyára az egész kultúrvilág siet leróni az *Apák és fiúk* halhatatlan írójának emléke előtt az emberiség nagy szellemeinek kijáró kegyelet adóját.

De vajjon ünnepet jelent-e ez az emlékforduló az író hazájában, ahol a forradalomtól eltemetett régi világ romjain felépült egy új élet, amely sok egyébbel együtt száműzte földjéről a régi orosz életnek, ha nem is egyetlen, mindenesetre legnagyobb értékét: a szépséget?

Szánnunk kell a népet, amely ennyire méltatlanná vált nagy multjához s egyik legnagyobb írójának, Turgénjevnek emlékéhez, akinek művésze egyet jelentett egy letűnt kor életével s akinek szelleme még ma is melegíteni tudja minden nép lelkét, amelynek nyelve Turgénjevet megszólaltatta.

Az öntudatlan szabadságvágy már szinte gyermekfővel kiragadja őt az ősi nemesi fészekből, a családja és jobbágysai felett egyaránt zsarnoki önkénnyel uralkodó anya oldala mellől. S amikor a megálmodott eszményt sem az orosz társadalomban, sem a moszkvai és pétervári egyetem falai közt nem találja, nyugtalan vágyai külföldre ragadják. Talán a berlini egyetemi évek alatt csapta meg lelkét először a felvilágosodás eszméinek és az egyéni szabadság gondolatának friss lehellete. Ekkor döbbenhetett reá igazán hazája elmaradottságára, s ettől kezdve egyetlen cél szolgálatába állítja minden tehetségét és erejét: a szabadságot és a kultúrát — ezt az orosz földben ismeretlen virágot — meghonosítani a hazai őstalajban.

Ha az akkori orosz közélet nem is, a korszellem kedvezni látszott a merész álmok megvalósításának.

Míg Európa levegőjét az egyéni és közszabadság eszméi tartották hullámvázban, a végtelen orosz puszták felett az évszázados elmaradottság köde gomolygott. A korrupszág és az önkény I. Pál alatt elérte tetőfokát. Mindennél jobban rávilágítanak erre a sötét

korszakra I. Sándor mérsékelt reformjai, amelyek az orosz nemességnek lehetővé teszik az ország területén való szabad mozgást, a külföldre való utazást és idegen könyvek behozatalát. Gondoljuk el, mit jelenthet az egyéni szabadság ott, ahol vívmányként ünnepelték a titkos kancellária korlátlan hatalmának óvatos megnyirbálását vagy a kiváltságos osztályok kínvallatásának eltörlését! Milyen lehetett a muzsik sorsa ott, ahol törvénynek kellett megtiltania a jobbaggyal, mint árucikkkel való kereskedést?

Egyelőre azonban még ezek a mérsékelt reformok is csak papíron éltek. A valóság az volt, hogy Szperánszkijt, a reform-cár tanácsadóját és barátját, a titkos kancellária pusztá gyanú alapján Szibériába száműzte.

Az uralkodó rendszer felfogása szerint a francia forradalom eszméi a felvilágosodás tanaiból keltek ki, ezért a francia racionalisták helyett a német misztikusok felé fordultak. Az orosz misztikusok, akik Böhm Jákobot, Jung-Stillinget és Eckartshausent vallották mesterüknek, azt hirdették, hogy az ember közvetlenül érintkezhetik Istennel és a túlvilág szellemeivel, akik csak a lélek misztikus pillanataiban nyilatkoznak meg a halandók előtt. Tehát a tudományra valójában semmi szükség, ezen az úton megismerhetjük az egész világmindenséget, bepillantathatunk a természeti erők titkába, sőt az emberi lélekbe is. Hogy azonban az ember elérhesse az ehhez szükséges tökéletességet, előbb önmön lelkét kell alkalmassá tennie a misztikum befogadására, vagyis le kell győznie szenvedélyeit, önző kívánságait és vágyait.

Ez a sajátos szellem-irány a mellett, hogy az élet-problémákat háttérbe szorította, erős nyomot hagyott az akkori orosz közéleten. Mintha a régi reakciós szellem aranykora támadt volna fel.

Az idő kerekét azonban nem lehet megállítani, s a korszellem erősebbnek bizonyult még a titkos kancelláriánál is. És amit sem a liberalizmus felé hajló közhangulat, sem az összeesküvők nem tudtak megvalósítani, azt megtette a háború. A napoleoni háborúk idején külföldre került orosz tisztek megismerkedtek a nyugati országok alkotmányos életével és fejlettebb kultúrájával. Természetesen következett az összehasonlítás, aminek eredménye csakis az orosz elmaradottságnak felismerése lehetett.

A napoleoni háborúk utóhatásaként fellángolt erős nemzeti érzés a nép értékének felismeréséhez vezetett s ennek nyomán egyre érezhetőbbé válik a törekvés, hogy az orosz társadalmat elválasztó különbségek — egyelőre alkotmányos fejlődéstani alapon — ki-egyenlítést nyerjenek.

Ennek a törekvesnek elsősorban az irodalomban támadt visszhangja. Természetesen a szigorú cenzúra Riljéjev és Puskin ily tárgyú verseit elkobozta, de azok kéziratban is hihetetlenül gyorsan elterjedtek. Egymásután alakulnak a szélsőséges eszméket hirdető titkos politikai társaságok, köztük a tragikus emlékű Juzsnoje (Déli) Társaság, amelynek köréből a vérbe fúlasztott dekabrista-összeesküvés is kiindult.

A szabadságvágyból fakadt eszmék azonban már éltek, s a kormány szigora mindössze annyit eredményez, hogy az orosz társadalom szellemi élete egyidőre irányt változtat. A társadalompolitikai kérdések helyét, a német idealista filozófusok hatása alatt, elvont bölcseleti problémák foglalják el. Az orosz ifjúság lelkére kétségkívül termékenyítőleg hatott Schelling és Hegel tanítása, s a német egyetemekről hazakerülő fiatalok látköre kiszélesedett, elmélyült és ennek nyomán lassan ébredezni kezdett a lelkekben az ember magasabb rendeltetésében való hit, valamint az egyén erkölcsi tökéletesedésének vágya. De tagadhatatlan az is, hogy az orosz ifjúság az elvont filozófiai eszmék világába tévedve, hosszú időre elvesztette kapcsolatát az eleven orosz élettel.

II.

Így válik érthetővé, hogy az orosz irodalom a múlt század első negyedéig alig vett tudomást a nép zöméről, az átkos «krjéposztnij pravá» igájában «nyúlódó jobbagyságról. A nyugatról átplántált szentimentalizmus ugyan — amely orosz földön talán az ébredező szociális érzés öntudatlan megmozdulása volt — szívesen kölcsönözte alakjait a szerencsétlenek, a gyengék és elnyomottak világából, de ezek az élettelen parasztábrázolatok inkább hasonlítottak a pásztor-idillek mesterkélt alakjaihoz, mint az eleven orosz muzsikhoz.

Puskiné az érdem, hogy az orosz irodalom lassanként nemcsak nemzeti formával, hanem népies szellemmel telítődik meg. A puskini realizmus a népköltészetten keresztül közeledett a néphez, ezért közelebből, tehát igazabban látta a népeletet, de öntudatos szociális céllal még Gogoly sem foglalkozott az orosz paraszt nehéz sorsával.

Az orosz népelet első reális ábrázolásának Grigorovics 1846-ban jelentet meg, csekély irodalmi értékű regényét, a *Falut* tekinthetjük, amelyet alig egy év múlva a fiatal Turgényev *Hór és Kalyinyics* a *Vadász feljegyzései* elbeszélés-ciklusnak első darabja követett.

Turgényev, az ősi dvorjányin- (nemesi) sarjadék volt az első, aki észrevette, hogy az orosz föld történelme elválaszthatatlan a muzsik sorsától. Ennek a felismerésnek köszöni megszületését a

Vadász feljegyzései című elbeszélés-sorozat, amelynek kétségtelen művészi jelentőségét csak növelte a mű társadalmi és kortörténeti hatása.

A *Vadász feljegyzései* lazán összefüggő elbeszélés-ciklus, amelynek egységét nem a tartalom vagy a cselekmény meseváza, hanem az egészen végigvonuló felfogás és hangulat azonossága adja meg. Az elbeszélés két főhősében, Hórban és Kalyinyicsban az orosz faji lélek két szélsőséges alaptípusát eleveníti meg: Hór a gyakorlatias észjárású réalista, tele akaraterővel és természetes ravaszsággal, Kalyinyics ellenben a cselekvéstől irtózó idealistának, az élheterlen érzésembernek megtestesülése. E két alapjellem köré sorakoznak az elbeszélés-ciklus többi alakjai, akiket az író emberformáló ereje több-kevesebb egyéni vonással formál külön egyéniségekké.

Turgényev a *Vadász feljegyzései*ben művészi objektivizmus-sal, bátor igazmondással megrajzolt korképet ad. Bár rokonszenve szemelláthatólag a muzsik részén van, a földesurak iránt sem igazságtalan. A jobbágyeletről nem tendenciózusan színezett rémképet fest, egyszerűen a szürke valóságot tárja az olvasó elé. S éppen mert sikerült megőriznie tárgyilagosságát, sokkal mélyebb hatást gyakorolt olvasóira.

Az író elsősorban nem is a földesúri zsarnokság ellen küzd, legfőbb célja megmutatni a személyes szabadságától megfosztott muzsik lelki életét. Ezért rajzol olyan eseményeket, amelyek során a földesúr, jobbágyai legszemélyesebb — családi és érzelmi — ügyeibe avatkozva, szerencsétlenné, boldogtalanokká teszi őket. Az egyéni akarat elnyomása főleg ott válik tragikus következmények forrásává, ahol a földesúr szeszélye bizonyos műveltség részesévé teszi a jobbágyot a nélkül, hogy egyúttal függő helyzetéből is kiemelné. Az ilyen jellemző és bizonyára nem ritkán előforduló eseteket Turgényev, mint vérbeli művész nem hagyhatta kiaknázatlanul, mikor a jobbágy-ság intézményének jogtalan és embertelen voltát akarta bizonyítani.

Íme, ilyenek vagyunk, mondja az író, de a következtetést már az olvasó ítéletére — értelmére és érzésére — bízza. Műve nem társadalmi osztályokat, még kevésbé egyes személyeket vádol, hanem egy elavult, igazságtalannak érzett intézmény fölött húzza meg a halálharangot, s célját el is érte, mert a regény hatása alatt kialakult közhangulatból megszületett a muzsik felszabadításának gondolata.

Ettől kezdve Turgényev írói munkássága szinte elválaszthatatlanul összenőtt az orosz reformkorszakkal. Következő, *Rudjin* című regényének hőse ebben az időben élő ismert társadalmi típus volt.

Rudjin jellemében világosan felismerhetők azok a fogyatkozások, ellentmondások és tétovázások, amelyek e kor legtehetségesebbjeit is megbénították a cselekvésben.

Rudjin — akiben sokhelyütt Turgényevre ismerünk — német egyetemen nevelődött, ahol a tudáson, műveltségen kívül teleszívta magát a nyugati életformák szabadabb szellemével és megismerkedett a legfrissebb eszmeáramlatokkal. Hazatérve ellenállhatatlan erővel szállja meg lelkét az újítás vágya. S a fiatal rajongónak csakhamar társai akadtak. Csakhogy... az ifjú reformátorok telve voltak jószándékkal, lelkesedéssel, eszmékkel, de hiányzott belőlük a tapasztalat józansága, az állhatatosság és az első akadály előtt visszatorpanak.

Rudjin jellemző megszemélyesítője a reformkor fiatalságának, de ennek ellenére nem egyszerű típus: rajongása, dicsőségvágya s a szellemi képességeiben való túlságos hit egyéni vonások. Mohón kap a siker külsőségei után, divatos, gyakran egymásnak ellentmondó jelszavakra esküszik. Szerelmes a nagy frázisokba, a hősi pózokba, de a cselekvésig nem tud eljutni, mert szavait a cselekvéstől egész világ választja el.

S ebből az akaratbénultságból a leghatalmasabb emberi érzés, a szerelem sem tudja felrázni. Rudjin ugyan őszintén szereti Natását, de mikor a leány szíve kitárul előtte, tétovázni kezd... meghátrál az első komoly akadály elől, mert hiányzik belőle a bátorság, az akarat erő. Talán ennél is nagyobb baj, hogy Rudjin, mint általában a reformkor ifjúsága, nem látja tisztán sem a célt, sem az utat, amely feléje vezet. Mindezek ellenére nem megvetést, hanem sajnálatot s rokonszenvet érdemel, mert — mint az elmélyedésre, önanalízisre hajlamos emberek — érzi fogyatékosságait, erőtlenségét, szenved is miattuk, de hibáit leküzdeni nem tudván, tehetetlensége csak újabb gyötrelmek forrásává leszen.

Rudjin az orosz Hamletek, a «felesleges emberek» galériájának egyik legéletteljesebb, legoroszább portrait-ja, amelynek örök faji alapvonásait a korszellem sajátosságai sem tudják egészen eltörölni.

Rudjin nemzedéke nem ismerte az életet, ezért elvont kérdések útvesztőjébe tévedt. De az utána következők már érzik az élet vonzását, ezért mondja Lavreckij, a *Nemesi fészek* hőse: «Mi köze Hegel enciklopédiájának az orosz élethez? Hogy' alkalmazzuk az orosz életre a német filozófiát?... Mire való hát külföldön csavarogni? — kérdezi később. — Inkább törekedtel volna megismerni az itthoni életet, hogy megtudd, mit kell tenned.»

De a tévedések és csalódások árán megtalált igazságot Lavreckij

nemzedéke sem tudta hasznosítani: elkésett a cselekvéstől s a megismert célért való munkálkodást az utána következő generációra hagyta örökségül. Ezért mondja az öregedő Lavreckij a nyomábalépő fiataloknak: «Nektek már könnyebb lesz az élet... Nektek nem kell az utat keresni, mint nekünk. Nem kell küzdeni, elbukni és újra talpra állni a nagy homályban...»

Ez már az apák szava a fiúkhoz, amelyet minden hanyatló nemzedék igaznak érez, ha az utána következők életére gondol, pedig a keresgélés, a tévedés, a küzdelem a megújuló életek láncolatán nyugvó fejlődés örök rendje.

Még tisztábban tükröződik ez a gondolat az *Apák és fiúk* című regényben, amely a nemzedékek harcában az önnön eszméikből kiábrándult ifjú reformátorokat mutatja be. Az apák mereven ragaszkodnak a megszokott életformákhoz, amelyeknek hibáiba is készek belenyugodni, csak hogy ne kelljen a régin változtatni, mert a megszokottság nyugalmit többre tartják az új bizonytalan boldogságánál. A fiúkat ellenben türelmetlen tettvágy nyugtalanítja, mindent, ami a mult alkotása, eleve rossznak tartanak, tagadják a meglevőt, de merész ábrándjaikat összetévesztik az étellel, a régi oltárokat le akarják dönteni, de még nem tudják, melyik istennek emeljenek templomot...

Turgényev észrevehetően a mérsékelt haladás híve, de rokon-szenve a fiataloké, mert maga is érzi a reformok szükségességét, s bízik abban, hogy az okulások végül is helyes útra terelik a fiúkat.

Bazárov, az *Apák és fiúk* hőse, forradalmi egyéniség, tehát túlzó, s tele van ellentmondásokkal. Rajongó ideálista, de érzéseit szegyenlősen rejtegeti. Fellázad a tekintély, a mult hagyománya s a kegyelet ellen: mindent megtagad, amit az apák nemzedéke törvény s örök emberi eszményként tisztelt. Szerinte egyetlen érték a tudás, amelynek gyökere a tapasztalat, s csak az ész és a hasznosság fogalma lehet döntő a «jó» és «rossz» megítélésében.

Ez a nagy ellentét — az ész és érzelem jegyében — nemcsak az apákat és fiúkat, hanem az egész XIX. századot két táborra osztotta, de sehol oly áthidalhatatlan nem volt, mint az évszázados konzervativizmusba merevedett orosz lelkekben. Az egyéniség lázadása volt ez! A fiatal újtók mindent megtagadnak és elvetnek, ami gátolja az «én» zavartalan kiélését, mert az egyéni boldogság, a szubjektíve értelmezett egyéni boldogság korlátatlan megvalósulásában látják az élet célját. Ezt az elvet már csak egy lépés választja el az isteni és emberi törvények megtagadásától és az erőszak uralmától. Ezt az életlátást nevezi Turgényev nihilizmusnak. Egy kor

lelki betegsége volt ez, amelynek — mint egy hosszú tespedésre következő reakciónak — gyümölcstelenül kellett elmúlnia, mert hiányzott belőle a multtal való fejlődéstani kapcsolat, s mert ereje a meglevő dolgok tagadásában merült ki. De el kellett pusztulnia azért is, mert a nihilizmus — éppúgy, mint késői utóda : a bolsevizmus — pusztán anyagiasságon épült fel. Alkotóik megfélekedtek a lélekről, a valóságnak arról a láthatatlan, de mindig érezhető feléről, amely minden nagy emberi tettnek kovása, s amely a végtelennel rokonítja az embert. A nihilizmus annyira passzív, hogy még csak rombolni sem tud s csak közvetve, az ideálok elsorvasztásával s a lélek elernyesztésével forradalmasít.

Az *Apák és fiúk* regényének lapjain felvetett probléma — az öregek és fiatalok ellentéte — ma is izzik a lelkekben, aminthogy a nemzedékek küzdelme mindaddig tartani fog, míg a fejlődés, haladás vágya ki nem hal az emberi lélekből.

Bazárov s vele egy nemzedék halálos sebbel került ki ebből a hareből, s a reformkor fiatalságán és az írón kívül lassan az egész orosz társadalom belátja, hogy a megújuláshoz szükséges erő hiányzik az ifjúságból. Ennek nyomán csüggedés, reménytelenség lesz úrrá a lelkeken, mert a küzdelem meddőségét az orosz faj cselekvéstől irtózó passzív természetében látták.

Új, akaraterős nemzedékre volt szükség, amely mer hinni önmagában és az eszmények erejében s akar és tud cselekedni. Vajjon mikor nő fel ez a nemzedék, s lesz-e ilyen egyéniség orosz földön?

Aligha! Turgényev képzelete ugyan életrehívta ezt az eszményt, de bizonyára nem véletlen, hogy a Rudjinok és Bazárovok között nem találta meg alakja élő mintáját. Az író képzelete a cselekedni tudó férfi eszményképét az *Előestén* hősében, a bolgár Inszárovban testesíti meg.

Inszárov igazi «vasember»: állhatatossága szinte a makacssággal határos. Elhatározásán soha nem változtat, kerüljön az bármibe. Egyetlen nagy cél hevíti: hazáját felszabadítani a török rabság alól s minden tettet ennek a célnak szolgálatába állítja. Még a bolgár népdalokat is csak hazafias vonatkozásuk miatt gyűjti. Egyetlen érzést ismer: a hazaszeretetet, s ezért az ideálért mindenkit, mindent, még önnön boldogságát is, hajlandó feláldozni. Mikor észreveszi ébredező szerelmét, első gondolata, hogy Jelénát kerülni fogja, nehogy ez az új érzés gátolja őt nagy munkájában. Az akaraterő, a férfias önfegyelem és hazaszeretet, párosulva a szinte túlzó becsületelességgel, oly hatalmas varázserőt kölcsönöz egyéniségének, amely nemcsak Jelénát, hanem egész környezetét lenyűgözi.

A kortársaknak méltán fájhatott, hogy a regény férfinőse idegen, mert Turgényev ezzel hallgatólag kimondja azt, hogy az oroszok között nincsen, még csak el sem képzelhető, a lelkes, akarat-erős, cselekedni tudó egyéniség. Bizonyos, hogy sem a kortársak, sem az író nem tudták, mennyi szomorú igazság van ebben a ki nem mondott kritikában!

De hogy Turgényevet ebben a megállapításban nem a faji gyűlölet vezette, mutatja, hogy az író azt az eszményt, amelyet az orosz férfinban hasztalan keresett, megtalálta és megörökítette az orosz nőről mintázott alakjaiban, amelyek egyformán megközelítik az örök női eszményt és a világirodalom legművészibb nőalakjait.

Külön tanulmány számára méltó a *Nemesi fészek* hősnője, Liza. Talán csak az *Anyéjén* Tatjánája és a *Háború és béke* Natásája közelítik meg ezt a fennkölt, eszményialakot. Liza nem bonyolult egyéniség: egyszerű, érthető, mint az orosz mezők szépségei s talán éppen ezért annyira lenyűgöző. Komoly, zárkózott természet, nem mintha érzéstelen volna, inkább valami nőies szeméremi tartja rejtve érzéseit. Lelkének alapvonása a vallásosság és a szilárd erkölcsi érzék. Ezek pótolják hiányzó élettapasztalatait, s ezért tudja élete minden nehéz fordulójánál, hogy mit kell tennie.

Természetes, hogy ilyen lélekben nincs hely az önzés számára. Liza a szerelmet, mint az egyéni boldogság akarását, is önzésnek tartja, ezért nyugtalanítja őt Lavreckij iránt ébredező szerelme. Pedig Liza érzésének bölcsője a részvét: látva Lavreckij hitetlenségét és boldogtalanságát, vissza akarja vezetni őt Istenhez, hogy könnyebbé tegye csalódásai terhét.

De Liza számára még ezzel a szilárd lélekkel sem könnyű az élet: ösztönösen érzi, mennyi hazugság, mennyi bűn s ezért mennyi szenvedés van a világon. Meggyőződése, hogy az élet forgatagában lehetetlen elkerülni a bűnt, s így érik meg lelke lassanként a kolostor csendje és békéje számára...

Jeléna, az *Előestén* hősnője, már nem annyira passzív egyéniség: tele van lelkesedéssel, tettvággyal, s mert ez a vágy sokáig nem tud cselekvéssé oldódni, egyre emésztőbb türelmetlenséggel jelentkezik.

Igen, Jeléna már egy új kor gyermeke, nem elégszik meg meddő tépelődésekkel, terméketlen lélekanalízissal. «Jónak lenni: kevés, a jót cselekedni kell... Ez a legfontosabb az életben — tör ki belőle a cselekvés vágya. — De mi a jó? — támad fel a kérdés lelkében. — S hogyan kell azt megvalósítani?»

Vajjon ki tudja őt erre megtanítani?

Mekkorát dobbanhatott szíve, mikor először hallott a fiatal bolgárról, aki egész életét hazája felszabadításának szentelte! Íme, a hős, aki ismeri a jót, a magasztos eszményt s tud is érte küzdeni! Sőt talán másokat is meg tud tanítani erre a küzdelemre! Jeléna ekkor még nem is álmodja, amit mi már halálos bizonyossággal tudunk: kettejük találkozásából szerelemnek kell születnie...

III.

Kétségtelen, hogy Turgényev alkotóművészete az orosz szép-próza legszebb kivirágása. Láttuk, hogy a regényeiben elhintett gondolatok néhol az örök emberit szólaltatják meg, de Turgényev művészi egyéniségére mindennél jellemzőbb, hogy testestől-lelekestől korához tapadt. S mert alkotóerejét az orosz reformkorszak legforróbb aktualitású kérdéseinek szolgálatába állította, művei az orosz kultúrfejlődés egyik legjelentősebb állomásának váltak művészi tükrévé. Bennük nemcsak a koreszméket jegyezte fel, hanem megörökítve az apák és fiúk nemzedékét, a faji lélek legmélyebb sajátosságaira tapintott rá, s ezzel megtalálta az orosz lélek tragikumának okát: a nihilizmusra hajló passzivitást.

Turgényev a hibák feltárásával megkísérelte felrázni az orosz lelkeket, de mint tudjuk, ez a nagy szándék sem neki, sem szellemi örököseinek — Dosztojevszkijnek és Tolsztojnak — nem sikerült. Az író emberi és művészi nagyságából azonban mit sem von le, hogy a faji szellemmel vívott szélmalomharcában alul kellett maradnia, mert azok az eszmék, amelyeket Turgényev műveiben felrótt az emlékezet számára, örök emberi eszményeket szolgálnak.

Az a kor, az az élet, amelynek talajából Turgényev és hősei sarjadtak, örökre elmúlt: eltemette az idő és a forradalom, de Turgényev és képzeletének szülöttei egymástól nyert halhatatlanságban, ifjan és üdén integetnek felénk ma is, a félszázados emlékfördülő messzeségén keresztül.

Berényi László.

IRODALOM.

Az erdélyi magyar irodalom problémái.

Dr. Kristóf György: *Kritikai szempontok az erdélyi irodalmi életben.* 8-r. 127 l. Cluj—Kolozsvár, Minerva, 1931. — Tolnai Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete.* II. kiadás. 8-r. 141 l. Szeged, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadása, 1933.

Az erdélyi magyar irodalom eljutott immár a kritikai szellem ébredéseig. Sok problémája között ma kétségtelenül az egységes kritika kialakulásának kérdése a legfontosabb; annak eldöntése, hogy továbbra is csak újságkritikák tömjénezése fogadjon-e minden magyar nyelvű írói próbálkozást, mint a kezdet kezdetén, vagy el kell-e már kezdődnie a gyomlálásnak is. Helyzete sok tekintetben hasonló irodalmunknak ahhoz a korához, mikor Kazinczy toborzó tevékenysége után felhangzik Bajzának válogatást követelő szava. Sajnos, az erdélyi irodalomnak nincsen Bajzája.

Ezt a problémát tekinti fő kérdésnek az a két könyv is, mely Erdély magyar irodalmi életét ismerteti.

Kristóf György öt tanulmányát foglalta kötetbe. Közülök *Az esztétika nemzetközi problémáiról* szólónak semmi köze sincs az erdélyi magyar irodalom ügyéhez, a többi négy a könyv címe alá fogható témakörben mozog. Az első (*Transilvanizmus*) magának az erdélyiségnek a fogalmát igyekszik tisztázni. Kiindul abból, hogy Trianon óta valósággal divatba jött transilvanizmusról, erdélyiségről, erdélyi gondolkodásról, erdélyi tudatról, erdélyi lélekről stb. beszélni. Rengeteg tinta fogyott el az erdélyiség fogalmának földerítésére, sok becses fejtegetés próbálta tisztázni ezt a fogalmat, de sok téves képzet is került róla forgalomba. Pedig rendkívül fontos, hogy ennek a különálló valaminek, ennek a separatum propriumnak pontos megismerése által az erdélyi magyarság tisztán lásson s további életfolytatását, közművelődési és faji életét e tisztánlátás szerint szabályozza... Az erdélyi magyarság komoly léteérdeke, hogy a maga sajátos helyzetét, tulajdonságait, erejét valódi értékében, pontosan ismerje, s a szerint használja. De fontos e tisztánlátás Erdélyen kívül is mindannak helyes és tárgyilagos megítéléséhez, ami az erdélyi magyarság szellemi, közművelődési életében történik.»

Erdélyiség van és volt is, de tudata az unió s a kiegyezés óta a világháború végéig feledésbe ment. Felpanaszolja az író, hogy ebben az időben, ha felvetődött is a transilvanizmus, a Királyhágón innen inkább gúnyként emlegették. S nem egészen indokolt szemrehányásokat hangoztat a magyar államhatalommal és tudománnyal szemben, hogy nem méltányolták eléggé a transilvanizmust és így Erdély csatlódott az unióhoz fűzött reményeiben.

Az erdélyiség fogalmi meghatározását a szerző földrajzi elhatárolással próbálja megalapozni. Erdélyre korlátozzák, pedig Erdélyen kívül is nyilatkozott s jótékony hatást gyakorolt a magyar művelődési és közéletre. Ma azonban Erdélyre nézve csakugyan mint immanens erő fontos s «ez egyenesen az erdélyi magyarság élete vagy halála.» A magyar transilvanizmus mellett van román és szász is. A transilvanizmus így végelemzésben nem egyéb, mint Erdélyhez kötött, Erdélyben végbemenő élet. Jelentheti tehát azt, hogy minő eltérő sajátságokat fejleszt ki a faj zömével szemben az Erdélyben élés, de jelenthet symbiosist is, jelentheti a fajok együttélésének, egymás iránt való viselkedésüknek a módját is. Az erdélyiséget a szerző a jövőre nézve metafizikai feladattá eszményíti, amelyet meg kell valósítani az Erdélyben lakó népek életközösségében. Igen, de a nemzetek élete nem metafizika s nagyon nehéz volna elképzelnünk az ilyen megoldást.

A szerző csak az erdélyi magyarságra vonatkoztatva, tehát mint az erdélyi magyarságnak szellemi sajátosságát vizsgálja a transilvanizmust. A szellemi élet három alaptípusa szerint elemzi, miben különbözik az erdélyi magyar értelmi, érzelmi és akarati világa az általános magyartól. Főbb eredményei a következők. Ismerő erő tekintetében az erdélyi többoldalú (a sok erdélyi polyhistor; az erdélyi sok mindenhez ért, az iskolát mindig nagyon megbecsülte). Az érzelmi élet háttérben marad nála az értelmi képességekhez viszonyítva. Egész szellemi világában uralkodó a cselekvő ember alakja. Még erkölcsi és vallási érzelmeit is a logicum hatja át. Lelki tulajdonságainak eredményei és alkotásai legészrevehetőbbek a történelmi szemléletben. «Az erdélyi magyarság történetében két jellemző vonás állapítható meg. Egyik a közművelődési egység, másik a politikai alkalmazkodás.»

Ezeknek a fejtegetéseknek zárótétele gyanánt, az erdélyi magyar irodalom egyik nagy problémájának megoldásaként sok «erdélyi író»-tól megszívlelésre méltó határozottsággal hangoztatja, hogy «az erdélyiség csak a művészet síkjára felemelve irodalom. Különben nem egyéb, mint különködés és furcsaság.» Az erdélyi irodalmat csak a magyar irodalom egységében tartja elképzelhetőnek s felada-

tát betöltőnek. Az állami széttagoltságnak nem szabad a kultúra szétdarabolását is jelentenie. «Az volna a transilvanizmus veszte és egyúttal az erdélyi magyarság halála, ha bármiképen is kilépne és elkülönülne a magyar szellemi élet egységéből, az egységes kulturális öntudat köréből.»

Az erdélyiség irodalmi vonatkozásai című dolgozatának is az az alaptétele, hogy külön erdélyi irodalom nem volt soha s nem kívánatos a jövőben sem. Ennek megfelelően a románoktól megszállott területek magyar irodalmának jelölésére is a szélesebb kört magában foglaló romániai magyar irodalom elnevezést óhajtaná. «Irodalompolitikai szempontból az *erdélyi* jelzőt fel kell cserélni a jelenre és a jövőre nézve a *romániai magyar*rral.» Lényegileg e sovány és vitatható tétel körül topog a dolgozat, a kicsi pecsenyét és nagy tüzet juttatva eszünkbe. Kissé iskolásak fogalmi meghatározásai, magyarázatásai is némileg pedánsak.

A *Szabad kritika* c. dolgozatot a vécsi Helikon íróinak a kritika szabadságáért síkra szálló határozata sugallta (1926). A határozatban a kritikára vonatkoztatva hangoztatott «termékeny és nyilvános» jelző helyett a szerző inkább a «felelős»-t kívánná, a *benső* felelőssége tudatában levőt. Azt hangoztatja, hogy csak arra a kritikára van szükség, amelyik érzi, hogy van *írói felelősség*. Ennek kapcsán határozott megrovással illeti éppen a kritika szabadságát követelő fiatalabb (részben éppen helikoni) íróknak handabandázó és terrorista kritizálgató módszerét. Általán pedig józan bírálattal ismerteti az ottani kritikai viszonyok ferdeségeit, főként a pajtáskodó újságkritika felburjánzását. A dicséretosztogatásban bőkezű sajtókritika némileg mentségét találta abban, hogy az imperium-változáskor örülniök kellett minden magyar irodalmi tevékenységnek, de hamarosan be kellett látni azt is, hogy ez a színvonal-leszállítás nem maradhat állandó. Maga a szerző is folyton hangoztatta, hogy az erdélyi magyar irodalom nem zsugorodhatik össze elszigeteltségbe s nem járhat külön úton; ne provinciális irodalmat teremtsenek és dédelgessenek az erdélyi írók, hanem az egyetemes magyar irodalom részének érezzék magukat.

Az utolsó tanulmány (*Tíz év az erdélyi magyarság életéből*) a csonkaországi közönség számára írt körültekintő, gondos ismertetés. Itt is megmarad elvi álláspontján a szerző s az erdélyi irodalomnak csak azokat a termékeit tekinti nyereségnek, melyek az egyetemes magyar irodalomra nézve is gazdagodást jelentenek. Itt is hangoztatja, hogy az erdélyi magyarságnak most is úgy kell fölfognia feladatát, mint a múltban, amikor külön országa volt, de irodalomban és kultúrában mindig csak az egyetemes magyarság részének tudta

és érezte magát. Nem hallgatja el az erdélyi irodalomnak legfőbb bajait sem: a zsurnalizmus túltengését s a nagyon magas lóra ült önérzetet, még pedig épen a kevésbbé tehetséges írók részéről. Teljes tárgyilagossággal kiemeli, hogy a felburjánzott kritikátlanság, hamis álláspontok és téves irányok ellen a *Pásztortűz* szállt először síkra s ennek van legtöbb érdeme a helyes kritikai szellem ébresztése terén.

Egészében a könyv annak szolgáltatja bizonyosságát, hogy Kristóf György közvetlen szemlélet alapján ismeri és ismerteti az erdélyi irodalmi viszonyokat, lelkiismeretesen és felelőssége teljes tudatában mérlegeli ennek az irodalomnak eredményeit és teendőit s elfogulatlanul világítja meg problémáit.

A viszonyok e közvetlen ismeretének hiányát nagyon erősen érezzük Tolnai Gábor könyvecskéjében. Erdély magyar irodalmi életét akarta megírni, feltárni ez irodalom kialakulásának körülményeit, világosságot vetni a fejlődés mibenlétére s ismertetni az irodalom és a közönség között a kapcsolatot fenntartó tényezőket. Ő nem vallja Kristóf György egészséges felfogását az erdélyi irodalom viszonyáról az egységes magyar irodalomhoz. A magyar irodalom centralizációjára és decentralizációjára irányuló törekvések ismertetésével kezdi munkáját. Ez egészen fölösleges (a decentralizációra vonatkozólag nem is meggyőző), hisz az erdélyi irodalom kialakulása nem tudatos decentralizáló törekvések eredménye, hanem egy teljesen váratlan, szörnyű kényszerhelyzet következményeinek levonása. Az alapvetéssel némileg ellentétben áll az erdélyi irodalom gyors föllendülésének különös magyarázata: «Az erdélyi irodalom nem helyi gyökerekből nőtt ki, az erdélyi irodalom lokális kiterjedése az ú. n. «modern magyar irodalom»-nak... Ez a gyors kivirágzás az Ady körül csoportosult irodalmi korszak szellemi televényéből sarjadosott ki.» De hogyan lehet csak az Ady-korszak utóvirágzásának tekinteni ezt az irodalmat? Hisz maga a szerző írja, hogy Adyék nagyságát Erdély örök liberális szelleme már akkor méltányolta, mikor az anyaország uralkodó szelleme még a legnagyobb averzióval fordult el tőlük. E szerint tehát már akkor megvolt a «lokális kiterjedés», és mégsem lett belőle erdélyi irodalom. Az kétségtelen, hogy ha nem teljesen kizárólagos is, de nagyon erős hatással volt az új erdélyi irodalom kialakulására az író által kiemelt négy tényező: 1. a Nyugat íróinak szelleme, 2. a modern magyar irodalom radikálizmusa, 3. a modern magyar líra stílus-sajátságai, 4. Ady, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső indítása. Kétségtelen az is, hogy a szerző baloldali, radikális „beállítottságú”.

Ez irodalom szerveinek ismertetésében korszak-elhatároló jelentőségűnek mondja az Erdélyi Helikon létrejöttét (1926): «Meg-

alakulásával határozott jelleget öltött az irodalom a megelőző sokfelé ágazó próbálkozások után. Vele az írott irodalomnak kibontakozott a tipikus új erdélyi jellege.» Sajnos, a szerző adós marad ennek az erdélyi jellegnek a meghatározásával, aminthogy általán többször beszél az erdélyi írók speciális erdélyiségéről, az erdélyi irodalom lokális, provinciális értékeiről, annak a kifejtése nélkül, hogy mindez miben áll. Minden elismerése mellett is kénytelen megállapítani a Helikonról, hogy «nem tudott teremteni az irodalomhoz méltó, a mai Erdély szempontjait szem előtt tartó kritikát, bár a tiszta kritikaiság megteremtését programjába vette... Nem jött létre az a kritikai légkör, amely tudatosan irányította volna az írókat... A bírálat baráti kézszorítás maradt vagy legjobb esetben egyszerű hallgatás, de támadó él alig.» De az egységet sem valósíthatta meg a Helikon. Elérte ezt is minden progresszív alakulat sorsa: egypár év múlva az ifjak már elvénhedettnek, «akademisztikus»-nak tekintették s új utakat keresve, nem tudtak belekapcsolódni. Így a Helikon jelentősége lényegesen kisebb, mint amilyennek a szerző akarja éreztetni. Bemutatja a szerző ezt az új nemzedéket is, mely a harmincas évek elejével jut szóhoz. Velük új korszaka kezdődik az erdélyiségnek; ők már a román Erdélyben nőttek fel, «ők az elszakított Erdély öntudatos várományosai.» Az erdélyi magyarság problémáit ők társadalmi térre vitték át; jelszavuk: *vallani és vállalni* az erdélyi sorsot s a kisebbségi író legfontosabb feladatát: a nemzet jelen sorsának és szenvedéseinek tolmácsolását. Célkitűzésük sem elsősorban irodalmi már, mint volt az előbbi nemzedéké. Nincs is köztük jelentékenyebb írói tehetség. Inkább nagyszerű faluszociológiai munkát végeznek. Mozgalmuk jövőjét az író így látja: «Ma még nem tartják elsődleges feladatuknak az irodalmat, de bizonyára ki fog sarjadni ebből az új utakat kereső nagyjelentőségű munkából az egységes kisebbségi magyar szellem, mely bátran nézhet a jövő felé, és ennek kifejeződéseként új irodalom is fog születni az előző erdélyi literatura termékeny televényén.»

Az Irodalom egybeállítására zárja be a könyvecskét. Ebből különösképen kimaradt Kristóf György ismertetett könyve, a szövegben sem szól róla a szerző, pedig föl kell tennünk, hogy ismeri.

A könyvecske sok mindenben utal szerzőjének fiatal voltára. A jelzők értékét nem igen mérlegeli; a kiváló, nagyszerű stb. kifejezés könnyű helyen áll nála. Vannak a könyvben fölösleges aprólékos kitérések, pedáns, iskolásan vagy fontoskodva magyarázgató kifejezések és részletek. Becsvágyó fiatal írónak nem volna szabad keze alól kiadni olyan lompos és elkerülhető idegen szókkal teletűzdelt mondatokat, amilyenekre a szerzőnél bukkanunk. Kerülnie kellene

az ilyen nem találó vagy zavaros kifejezéseket is, mint Janovics «nem riadt vissza a legnagyobb művészi produkciók nyélbeütésétől sem» (108. l.), «célkitűzéseire mi sem vet hűbb tükröt» (u. o.). A következő pedig tipikus példája annak, amikor az író nagyon szépen akarja kifejezni magát s képzavarba fúl: «A «nagy lombhullás» művészei lettek ők mindnyájan, a román megszállás, az elszakadás utáni szellemi magvetés, az új ekével felszántott régi föld első termései. Ők termékenyítették meg a humuszt egy eljövendő csirázás számára, valósággal termékenyítő trágyái lettek annak a kiteljesedésnek, amely már az új viszonyok között alakult ki.» Sok a könyvben az egyeztetésbeli és központozási pontatlanság s a sajtóhiba.

Tényszerűség szempontjából nem értjük a szerzőnek ezt az állítását: «Erdély református püspöke volt az, aki először tette közértékké Ady költészetét» (24. l.) s ezt a másikat is aligha tudná igazolni a szerző: «Magyarország konzervatívjai még apagét kiáltottak Ady nevének hallatára, ugyanakkor Erdély ú. n. maradijainak többsége már tisztelettel hajolt meg nagysága előtt» (u. o.). Kik voltak ezek a maradiak? Nem értjük, miért köszönhet igen sokat a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság Tolnai Lajos «agresszív egyéniségé»-nek? Hisz ez inkább ártalmára szokott lenni minden ügynek. Nem szívesen olvassuk, hogy az író az *elszakadás* előtti évekről ír, holott az erőszakos *elszakítás* volt. Legyen megemlítve egy pár feltűnőbb tárgyi tévedése is. Révai Józsefet ír Miklós helyett (10. l.). Tévedés, hogy Egressy Gábor Bánk szerepét játszotta a híres kolozsvári előadáson, mert itt is, valamint a most már elsőnek tekintendő kassai előadáson is Ottó volt az ő szerepe. Téves az is, hogy 1837-ben a Nemzeti Színház gárdáját Kolozsvárról hozták fel, mert hisz ez csaknem teljes egészében a Kassáról négy esztendővel azelőtt felszármazott budai társulattól alakult. A szerző szerint Szentgyörgyi István az Akadémia Greguss-díját kapta 1922-ben (helyesen: 1921-ben), holott köztudomás szerint ezt a díjat a Kisfaludy-Társaság adja.

A könyv komoly igyekezetre vall, de egészében véve kevesebbet nyújt, mint amennyit ígér. k. l.

Kosztolányi Dezső Esti Kornélja.

Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Budapest, Genius kiadás. 255 l.

Esti Kornél régi ismerőse a folyóiratolvasó közönségnek. Megszoktuk felgyűrt hajtókájú körgallérját, keserű hangját és furcsa kalandjait. Kissé rossz embernek ismertük, de nem haragudtunk rá, ha sovány alakja feltűnt éjszakánként valamelyik kávéház ajtajában.

Akaratlanul is Lucifert láttunk benne, székszezésében felfedeztük az ember lelkének sötétbe rejtett felét. Most ez a régi ismerős kilépett a szétszórt megjelenés bőségéből és zárt kötetben állt elénk. Ezzel lemondott arról a helyzeti előnyéről, hogy az időnkénti megmutatkozás legendájába burkolja magát, viszont a határozatlanságból megérkezett a zártság világosságába. A legenda szétfoszlott, de a régi ismerős alakja realisabban áll előttünk. Milyen ez az egy kötetben megjelent Esti Kornél?

A bevezető fejezetben Kosztolányi bemutatja Kornélt. Ő a másik, a hátsó-én, a forradalmár, a korlátokat romboló. Szereti a féktelen szabadságot, néha cinikus, néha álmodó, de mindig ironikus. Általában ő a lélek világrendes felének ellentéte, rosszra biztat, bujtogat. De ő az őserő is, a lélek szabad indulata, míg testvérfele a nevelés által fegyelembé szorított európai műveltségű ember: aki használni akar. A bemutató fejezet elolvasása után az az érzésünk, hogy a lélek tudattalan mélységeiből előtörő erők hatalmas küzdelmet vívnak majd a fegyellemmel, világrenddel és a hagyománnyal. Valami olyant gondolunk, hogy a rossz és a jó, a költő és az ember, a forradalmár és a fékentartó hatalom, szóval a lélek romantikus és klasszikus megjelenési formája vívja majd nagyarányú harcát az élet jogáért. Ezt kell hinnünk, mert Kornél így jelenik meg alteregójának, a költőnek a karján, a bemutatkozó fejezetben. Néhány fejezet elolvasása után rájövünk, hogy nem tudjuk felfedezni ezt a rejtett, rosszabb ént. Egyszerűen eltűnik a bemutatkozás után, s a nagyméretű harc elmarad, mert az egyik ellenfél megfutott. Kornél legtöbbször elmesél, láttat valamit, de cselekvő módon ritkán avatkozik be az eseményekbe. A háttérben marad, a cselekvő akaratból illusztráló képesség lesz. **T**hat Kornél alakjánál fontosabb lesz a látásmód: milyen világ és milyen világnézet tükröződik Kornél ábrázolásaiban? Kétségkívül furcsa emberek vonulnak fel: örültek (mint amilyen az örült lány a vonaton, vagy Mogyoróssy Pali), különös emberek különös szokásokkal (a német elnök, a kleptomániás műfordító); vagy visszajára fordított életértékek: a megcsúfolt őszinteség, a hiábavaló önzetlenség, a bajt okozó bőkezűség. Kornél irányítja úgy a dolgok folyását, hogy az ostoba közönyt világirányító hatalomnak tartsuk, az életmentőt undorodva rázzuk le magunkról, s a véletlent a törvényszerűségek fölé helyezzük. De — ismételten hangsúlyozzuk — ez nem a bevezető fejezet Kornélja, hanem egy keserűlelkű szemlélő, aki sok sötét oldalát látta meg az életnek. De még mindig Esti Kornél, nem igen különbözik a mi régi jó ismerősünktől. Azonban Esti sokszor leveti kopott körgallérját s szemünk előtt átalakul Kosztolányi

Dezsővé. Emlékezzünk a vasúti kaland befejező lírájára, Kücsüknek a szavak szépségéért adott csókra, a bolgár kalauzzal való beszélgetésre, a német kocsis káromkodását nyelvi szempontból élvező egyetemistára s a búcsúzó szavak keserű-könnyes lírájára : a szkeptikus Kornél, a «hátsó én» milyen messze van ettől a lelkes, majd önmagán könnyes humorral tréfálkozó költőtől! Esti Kornél eltűnt, Kosztolányi Dezső álarc nélkül jelenik meg.

Szép részletek ezek, de Esti tiltakoznék ellenük : stílustörés van itt ... Hiszen Kornél kényes a formára, a szavak szép egymásbahullámzására : éreznie kell, hogy ez a stílustörés végeredményében a forma kérdése, a formáé, az ő Ars poetikájának sarkpontjáé. Esti nem tud önmaga zártságában megmaradni, csupán neve szerepel az említett fejezetekben, látásmódját, érdeklődési körét Kosztolányi Dezsőtől kölcsönözte.

Esti Kornél nem regény, de nem is novellagyűjtemény. Az élet végtelen apró mozzanatainak, furcsaságainak szemlélete. Színes, felröppenő rakéták. Felrajzolódnak az ég sötétjére, villannak egyet és lezuhannak. Csillogó nyelvi készség, szép magyar beszéd, külső formai kiválóság jellemzi őket, híven a költő esztétikájához, amit össze lehet állítani ebből a kötetéből. Aki Kosztolányi költészetét, művészetszemléletét óhajtja vizsgálni, elsősorban *Esti Kornél*hoz fordul : a «homo aestheticus» világnézete tükröződik minden sorában. Az élet jelentéktelen apróságainak művészi ábrázolása nagy érdeme Kosztolányinak, de előnyei mellett természetes veszélyeket is hordoz magában : az elsekélyesedés veszedelmét. Az olyan fejezetek, mint a kleptomániás műfordítóról, vagy az Ürögi Daniról szólók, annyira súlytalanok, hogy még a kifejezés sikere és szépsége sem tudja bosszankodásunkat elnyomni. És érdekes, az ilyen darabok formai szempontból is messze mögöttes maradnak azoknak a daraboknak, melyekben mondanivalója is van. A tartalmi szempontból jelentős fejezetek (a vasúti kaland az örült leánnyal, a német elnök) formailag is messze kitűnnek ; érthető, hiszen itt van mit formálni, itt a kifejezés nem csupán technika, hanem mélyről, a koncepció őstalajából fakad. Amit a mi annyira modern nemzeti klasszicizmusunk belső formának nevez, éppen az valósul meg ezekben a tartalmilag is kiváló fejezetekben.

Haraszthy Gyula.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

668. SZÁM.

1933 JÚLIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

I. EGY BUJDOSÓ NAPLÓJA. — Vargha Zoltántól	Lap 1
II. «PATRIÓTA» ÉS «HAZAFI». (I.) — Pukánszky Bélától	34
III. A TARSADALMI FELEMELKEDÉS PROBLÉMÁJA. — Dékány Istvántól	54
IV. A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA. (II.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól	90
V. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Őszi színek.</i> — <i>Szív.</i> — <i>Két nap...</i> — <i>Hóvirág.</i> — <i>Én!</i> — Falu Tamástól	111
VI. SZEMLE. — 1. <i>Berzeviczy Albert</i> köszöntése. — Herczeg Ferencről.	
2. <i>Madách és korunk.</i> — Kornis Gyulától	113
VII. IRODALOM. — 1. <i>A lángelme lélektana.</i> — (Boda István: <i>A genie lélektanához.</i>) — Mitrovics Gyulától.	
2. <i>Egy felesleges «Ember tragédiája».</i> — (Madách Imre: <i>Az ember tragédiájának egy új kiadása.</i>) — Kardos Alberttől	121

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

669. SZÁM.

1933 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TISZA ISTVÁN TÖRTÉNETI TÁVLATBAN. — Barabási Kun Józseftől.....	129
II. A FALU MEGISMERÉSE. — Bodor Antaltól	139
III. MAGYAR PARLAMENTÁRIZMUS — Tihanyi Lajostól	159
IV. «PATRIÓTA» ÉS «HAZAFI» (II.) — Pukánszky Bélától	173
V. A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA. (III.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól	189
VI. ARIOSTO HÁZÁBAN. — Radó Antaltól	209
VII. A NEMZET EGY. — Költemény. — Szathmáry Istvántól	224
VIII. SZEMLE: <i>A világ nyelvátlasz-munkálatai.</i> — Papp Istvántól.....	226
IX. IRODALOM: 1. <i>Zilahy Lajos új regénye.</i> — (Zilahy Lajos: <i>A lélek kialszik.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Két költeménykötet.</i> — (Gyökössy Endre: <i>Hiszek.</i> — Petri Mór: <i>Magyar szonettek és egyéb versek.</i>) — Hajdu Zoltántól.	
3. <i>Francia nyelvű könyv Justh Zsigmondról.</i> — (Magda Gálos: <i>Sigismund Justh et Paris.</i>) — r. r.-től	246

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

670. SZÁM.

1933 SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ ETIKAI ELEM ARANY JÁNOSNÁL. — Kapi Bélától	257
II. FILOZÓFIA A BALLADABAN. — Sebestyén Károlytól	269
III. NOVELLA- ÉS REGÉNY-IRODALMUNK A BACH-KORSZAK- BAN. — Szinnyei Ferencről	285
IV. MARXIZMUS ÉS LENINIZMUS. — Bonkáló Sándortól	295
V. A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA. (IV.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól	322
VI. KÖLTEMÉNY. — <i>Az erdő.</i> — Lőrinczy Györgytől	359
VII. SZEMLE. — <i>Báró Nopcsa Ferenc.</i> — Lambrecht Kálmántól	361
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Csathó Kálmán új regényei.</i> — (Csathó Kálmán: <i>Első osztályon.</i> — <i>Kluger és Társa.</i>) — —kys-tól.	
2. <i>Oláh Gábor regény-trilógiája.</i> — (Oláh Gábor: <i>A táltos fiú.</i> — <i>A Szárnyas Ember.</i> — <i>Új evangélium.</i>) — Kéky Lajostól	373

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

TÜKÖR

UTAZÁS	TUDOMÁNY	MAGYARORSZÁG	MŰVÉSZET	SPORT
CSERKÉSZET	ZENEMŰVÉSZET	CSALÁDI HÁZ	CSILLAGÁSZAT	VADÁSZ
TURISTASÁG	SZÍNHÁZ	IPARMŰVÉSZET	HANGOSFILM	HORGÁSZ
AUTOMOBIL	RÁDIÓVILÁG	TÁRSASÁG	FÉNYKÉPEZÉS	NYARALÁ
WEEK-END	REPÜLÉS	TÁNCMŰVÉSZET	KOZMETIKA	BRIDZS

KÉPES HAVI

FOLYÓIRA

A „Vasárnapi Ujság”
képes heti folyóirat
1854-ben indult és
1921-ben szűnt meg

DIVAT
SZÉPIRODALOM
VERSEK
LÉLEKELEMZÉS
RAJZOK
KARRIKATÚRÁK
KURIÓZUMOK
ÚJ KÖNYVEK
HUMOR
RÉGI LAPOKBÓL
EXOTIKUMOK
GRAFOLÓGIA
GYERMEK
IFJÚSÁG
BÉLYEGGYÜJTÉS
MŰKINCSEK
ÖTVÖSSÉG
KÉZIMUNKA
HÁZTARTÁS
LAKÁS
BÚTOR
SZÖNYEG
PORCELLÁN
KONYHA
TERÍTÉS
TERMÉSZET
ÁLLATOK
NÖVÉNYEK
TENGEREK
HEGYEK
KERT
GYÜMÖLCS
VIRÁGÁPOLÁS
REJTVÉNYEK
RIPORTOK
ÜZENETEK
PÁLYÁZATOK

Folytatása és szeli
örököse, a „TÜKÖR”
képes havi folyóirat
1933 októberében indult

FRANKLIN

TÁRSULA

TÜKÖR

FRANKLIN-TÁRSULAT ÚJ KÉPES FOLYÓIRATA. MEGJELENIK OKTÓBER ELSEJÉN.
N ERRE A CÍMRE: FRANKLIN-TÁRSULAT, BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4.

Z A TÜKÖR

gcsillogtatja az élet ezer
jét és alakját, az irodalom,
vészet, színház, film, tudom-
ny, természet, technika,
rt, divat, társasélet min-
érdekességét, hazánk és
agyvilág rejtett szépségeit,
modern élet, a repülés, az
zás, cserkészlet, az ég, a
l, a tenger, a hegyek, a
yképezés, a kozmetika, a
oratóriumok csodáit; min-
it, ami a mai embert érdekli.

Z A TÜKÖR

úttal tükre lesz a magyar
sművészetnek is. A szer-
ztőséget nem érdekli az
k pártállása, nem szegődik
n a konzervatív, sem a bal-
ali írók mellé; egyetlen
mpontja, hogy igazán író,
író legyen az, akit közön-
ye elé vezet. Ez vonatkozik
nden rovat munkatársaira:
zakszerű tárgyakról is csak
anok fognak írni, akik mes-
ei a tollnak is. Azt akarjuk,
gy a modern magyar írás-
vészet igazi tükre legyen

Z A TÜKÖR

EZ A TÜKÖR

olyan képanyagot fog hozni,
amely a modern magazinok
és a mai revue-k felszínes és
gyakran léha képeitől élénken
elűt majd. Az ízlés nemes-
sége, a tiszta gyönyörködte-
tés, a technikai tökéletesség
fogja jellemezni képeinket,
rajzainkat, humoros vázlata-
inkat, karrikatúráinkat. A leg-
jobb fényképészek és a leg-
szellemesebb rajzolóművé-
szek szegődtek gárdánkba.

EZ A TÜKÖR

hamarosan minden magyar
család nélkülözhetetlen és
kedves jóbarátja lesz. Ezt a
folyóiratot nem kell dugdosni
serdülő leányaink előtt! Fialat
és öreg, szegény és gazdag,
lateiner és kereskedő, gyáros
és kisiparos, munkás és föld-
műves egyformán meg fogja
szeretni. Nekik készül, való-
sággal a mindennapi életük
lexikonja lesz, csupa tanul-
ság és nemes szórakozás, az
igazság és szépség tükre lesz
minden magyar családban

EZ A TÜKÖR

MAGYAR ÍRÓK

FÖLDI MIHÁLY	Füzve P
Szahara. I-III. _ _ _ _ _	6.—
GESZTESI-BALOGH GÁBOR	
Asszonyölők _ _ _ _ _	6.—
Katakliizma. I-II. _ _ _ _ _	12.—
HARSÁNYI ZSOLT	
Életre-halálra. René _ _ _ _ _	4-80
IFJ. HEGEDÜS SÁNDOR	
A halhatatlan Itália _ _ _ _ _	3-60
KRÚDY GYULA	
Az első Habsburg _ _ _ _ _	2-40
Festett király _ _ _ _ _	5.—
KUPCSAY FELICIÁN	
Gyilkosság a Magány-utcában _ _	5.—
MEZEY LAJOS	
Istenek lovagjai _ _ _ _ _	3.—
M. POGÁNY BÉLA	
Fel a porból _ _ _ _ _	6.—
SZABÓ PÁL	
Emberek _ _ _ _ _	5.—
Békalencse _ _ _ _ _	3.—
SZENES PIROSKA	
Csillag a homlokán. I-II. _ _ _ _	10.—
TAKÁTS SÁNDOR	
Kémvilág Magyarországon. I-II. _	9.—
TÖRÖK SÁNDOR	
Az idegen város. I-II. _ _ _ _ _	7.—
Bankett a Kék Szarvasban _ _ _	3.—
VÁNDOR IVÁN	
Andrea találkozik az élettel _ _ _	5.—
Andrea arcát a nap felé fordítja _	3.—

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADASA

KORNIS GYULA

AZ ÁLLAMFÉRFI

A POLITIKAI LÉLEK VIZSGÁLATA

KÉT KÖTET, 637 OLDAL

A kitűnő kultúrpolitikus és pszichológus hatalmas politikai, pszichológiai, történelmi és irodalmi tudással boncolja ebben a monumentális művében a **politikai lélek típusait**, az értelem, érzelem és akarat szerepét a politikában s a különféle társadalmi rétegek politikus-típusait. A nagyszerű történelmi egyéniségek egész lelke feltárul itt az olvasó előtt — a tudós vakító reflektorának fényében.

Úttörő munka, amelynek nincsen előzője és párja a világ tudományos irodalmában

Az élvezetesen megírt mű a mai irodalmi élet **nagy eseménye**: minden ízében *magyar* és *európai*, valóságos cselekedet a *nemzetnevelés* érdekében, és a *jövő nemzedék* hatalmas erejű irányítója.

Gyönyörű kiállítás, 37 remek illusztráció

Minden magyar nevelőnek nélkülözhetetlen!

A két kötet ára 20 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Géczy Kálmán.

A FRANKLIN-TÁRSULAT

könyvújdonságai

Krudy Gyula

Az első Habsburg

Regény. 160 oldal.

Ára művészi borítékban 2'40 pengő.

I. Ferdinánd magyar királyságának korát és embereit Krudy ebben a regényében azzal a közvetlenséggel tárgyalja, amely minden írásának legfőbb vonzóereje. Finom jellemző ereje a távoli multnak is örök aktualitást ad.

Török Sándor

Bankett a Kék Szarvasban

Regény. 200 oldal.

Ára színes borítékban 3 pengő.

«Friss talentum, jól látó író», állapította meg a kritika Török Sándorról. Az idegen város megjelenése alkalmából. A vidéki élet éles kontúrokkal rajzolt képe bontakozik ki új regényében, amely bizonyára véglegessé fogja tenni a Baumgarten-díjas fiatal író sikerét.

Massimo Bontempelli

Világszép asszony Adria

Regény. 154 oldal.

Ára vászonkötésben 4'10 pengő,
színes borítékban 2'60 pengő.

Bontempelli, az új olasz irodalom kiváló regényíró-tehetsége, ebben az izgalmas könyvében egy szépséges asszony megrázó tragédiáját írja meg, a belső izzásnak pattanásig fokozott feszültségével — egészen egyéni stílusban.

G. A. Borgese

Élők és holtak

Regény két kötetben. 324 oldal.

A két kötet ára vászonkötésben 8'40 P,
színes borítékban 5'40 pengő.

Borgese, a hírneves olasz író, elmélyülésre hajló lélek, aki minden könyvében az élet és halál örök titkait ostromolja. Új regényében egy nyugtalan lélek vergődését festi csodálatos lírával, finom emberábrázoló művészettel.

Gino Rocca

Az orkán

Regény két kötetben. 400 oldal.

A két kötet ára vászonkötésben 8'40 P,
színes borítékban 5'40 pengő.

A költészet legmagasabb eszményei felé törekvő, merészhangú olasz író a háború minden gyötrelmét átzenvedett nemzedék lelki megtisztulását állítja monumentális regényének középpontjába.

F. W. Up de Graff

Az Amazonasz őserdeiben

Angolból átdolgozta Halász Gyula.

168 oldal, 58 képpel, térképpel.
Ára vászonkötésben 7 pengő.

Dél-Amerika rejtelmes földjén hét évig utazgatott kalandos hányattatások között Up de Graff. Útleírása minden kalandorregénynél érdekesebb. Hősi eposz ez is: az ifjúság legyőzhetetlen optimizmusának és a férfias bátorságnak eposza.

H. de Vere Stacpoole

A "armazsin-ház" A Jyeka

Regény. 360 oldal.

Ára művészi borítékban 2 pengő.

A titokzatos Kelet furcsa, idegen élete tárul elénk a világszerte népszerű író izgalmas eseményekkel zsúfolt regényéből, melynek lapjain, különös emberi sorsok zivatárában, a japán álmovilág sejtelmes virágai nyílnak.

Kaphatók:

FRANKLIN-TÁRSULAT

könyvkereskedésben

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

LAMPEL R. (Wodianer F. és Fiai)

könyvkereskedésben

Budapest, VI. ker., Andrásy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

Most jelent meg a III. kötet!

**AZ
ABSOLUTISMUS KORA
MAGYARORSZÁGON
1849—1865**

Irta

BERZEVICZY ALBERT

I. kötet. 1. Előzmények. 2. A rémuralom. 3. A Geringer-provizórium. 4. A Bach-rendszer kialakulása. 5. Az emigráció első évei. 436 l. Ára — — — — — **14 pengő.**

II. kötet. 6. A bécsi merénylettől a concordatumig. 7. Az absolutismus enyhülése. 8. Az olaszországi háború és Bach bukása. 9. Az emigráció és a külpolitikai események. 10. Gazdasági és társadalmi élet az ötvenes években. 11. Irodalom és művészet az ötvenes években. 566 l. Ára **24 pengő.**

III. kötet. 12. A protestáns pátenstől az októberi diplomáig. 13. Az októberi diplomától a februáriusi pátensig. 14. A februáriusi pátenstől az országgyűlés feloszlatásáig. 15. A Schmerling-provizórium berendezkedése. 444 l. Ára **18 pengő.**

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kapható minden könyvkereskedésben

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

671. SZÁM.

1933 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉCHENYI STADIUMA MEGJELENÉSÉNEK SZAZADOS FOR- DULÓJA. — Berzeviczy Alberttől	1
II. A KISFALUDY-TÁRSASÁG ALAPÍTÓI. — Szász Károlytól	8
III. BERZEVICZY GERGELY MAGYAR ALKOTMANYTERVEZETE NAPOLEONNAK AJÁNLVA. (I.) — Marczali Henriktől	16
IV. SZELLEMESÉG ÉS KOMIKUM, — Szemere Samutól	41
V. OVIDIUSRÓL. (<i>Faeton meséje.</i>) — Latin eredetiből, Mészöly Gedeontól	67
VI. IRÁNYZATOSSÁG ÉS IRODALOM. — Oláh Gábortól	88
VII. SZEMLE. — Képzőművészet. — Ybl Ervintől	99
VIII. IRODALOM. — 1. Arany János és Gyulai Pál egy fiatal hölgy torzító tükrében. — (Sós Margit: Arany János irodalmi ellen- zéke.) — Császár Elemértől.	
2. A délszláv kérdés megoldása. (Lichtträger Florian: <i>Immer wieder Serbien.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. A huszonnégyszáz évesek regénye. — (Székely Tibor: <i>Örök szövetség.</i>) — r. r.-től	118

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

672. SZÁM.

1933 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A KÖLTŐ ÉS A LÉLEKBÚVÁR. — Kornis Gyulától	129
II. A RÉGI EGYIPTOM. — Gróf Calice Ferencről	152
III. ABONYI LAJOS. — Kéky Lajostól	170
IV. BERZEVICZY GERGELY MAGYAR ALKOTMÁNYTERVEZETE NAPOLEONNAK AJANLVA. (II.) — Marczali Henriktől	182
V. EGY ELKÉSETT LOVAG LEVELEI. (I.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	201
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Halálsuhogás.</i> — <i>Porszem.</i> — Telekes Bélatól	220
VII. A SZALONIKI PER. — Jánossy Dénestől	223
VIII. SZEMLE. — 1. <i>Herczeg Ferenc üdvözlése az Akadémián.</i> — Ber- zeviczy Alberttől.	
2. <i>Wagner Richard.</i> — Kornis Gyulától	239
IX. IRODALOM. — 1. <i>Iskola és közélet.</i> — (Mitrovics Gyula: <i>A nevelés- tudomány alapvonalai.</i>) — Bernát Istvántól.	
2. <i>Két művész-regény.</i> — (Bárd Oszkár: <i>Liszt.</i> — Ligeti Ernő: <i>Az idegen csillag.</i>) — k. l.-tól.	
3. <i>Külvárosi idill — prózában.</i> — (Komor András: <i>Nászinduló.</i>) — r. r.-tól	247

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

673. SZÁM.

1933 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET, ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. NÉHANY ECSETVONAS GRÓF APPONYI ALBERT ÉLET-KÉPÉHEZ. — Földes Bélától	257
II. EMLÉKEZÉS SAMASSA JÓZSEFRE. — Horánszky Lajostól	278
III. LOTZ KAROLY. — Ybl Ervintől	288
IV. A MAGYAR ZENEI ROMANTIKA ESZMEVILÁGA. — Szabolesi Bencétől	298
V. EGY ELKÉSETT LOVAG LEVELEI. (II.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	334
VI. KÖLTEMÉNYEK. — Hársfa. — Az ég. — Sík Sándortól	359
VII. SZEMLE. — 1. <i>Beszéd a Kisfaludy-Társaság Arany-serlegének felavatásán.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>A Kisfaludy-Társaság Egerben.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
3. <i>Turgényev és kora.</i> — Berényi Lászlótól	362
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Az erdélyi magyar irodalom problémái.</i> — (Dr. Kristóf György: <i>Kritikai szempontok az erdélyi irodalmi életben.</i> — Tolnai Gábor: <i>Erdély magyar irodalmi élete.</i>) — k. l.-tól.	
2. <i>Kosztolányi Dezső Esti Kornélja.</i> — (Kosztolányi Dezső: <i>Esti Kornél.</i>) — Haraszthy Gynlától	377

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinaki György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Egészen új karácsonyi ajándék,

amelyet a szeretet ünnepén ebben az évben adhat először!

Nem kell találgatnia, hogy az idei karácsonyra mivel szerezhethet legnagyobb örömet, ... nem kell fáradnia a bevásárlással, ... s mégis ez az ajándék tizenkét hónapon át új meg új gyönyörűséget nyújt és jövő karácsonyig emlékeztetni fogja az Ön figyelmességére mindazokat, akiket a szeretet ünnepén ily módon megajándékozott.

A legszebb és legmaradandóbb karácsonyi meglepetés a határokon innen és túl a

TÜKÖR

KÉPES HAVI FOLYÓIRAT egyévi előfizetése.

Szívesen fogadják és egész évben egyre fokozódó érdeklődéssel olvassák minden művelt családban, mert érdekes, szórakoztató, tanulságos, gyönyörködtető és mulattató. Minden száma gazdag tartalmú, magas színvonalú, művészi kivitelű könyv, száz képpel, számtalan ötlettel, hírneves magyar írók, költők, tudósok, rajzoló, gyakorlati szakemberek és fotóművészek remek alkotásaival. Egy év alatt 1000 oldal, ezernyi gyönyörű kép és az értékes közlemények sokasága.

Előfizetési ára egy évre 8 pengő 40 fillér.

A TÜKÖR

művésziiesen nyomtatott üdvözlőkártyát küld karácsony hetében, az Ön nevének feltüntetésével, annak, akit Ön a legszebb és legmaradandóbb karácsonyi ajándékkal: a TÜKÖR 1934. évi előfizetésével örvendeztet meg az idei karácsonyra.

Kérjük, vágja ki az alábbi megrendelőlapot, írja rá, kinek óhajt karácsonyi meglepetést szerezni a TÜKÖR előfizetésével és küldje be rendelését még ma a TÜKÖR kiadóhivatalának.

A TÜKÖR kiadóhivatalának

BUDAPEST

IV., EGYETEM-U. 4.

Ezennel előfizetek a TÜKÖR-re az 1934. évre 8 pengő 40 fillérért és kérem, hogy a karácsonyi ajándékul történt előfizetésről a címzettet, karácsony hetében, művészi ízlésű nyomtatott kártyán, nevem feltüntetésével és karácsonyi jókívánságokkal, értesítsék. Az előfizetési díj beküldésére kérek csekklapot.

A lap a következő címre küldendő:

Az ajándékozó:

Név: _____ Név: _____

Foglalkozás: _____ Foglalkozás: _____

Postai cím: _____ Postai cím: _____

TÜKÖR

a VASÁRNAPI UJSÁG
folytatása és szellemi örököse

Havonta egy szám: 80 oldal — 80 kép — 80 fillér

Előfizetési ára:

Egy évre 8·40 P, félévre 4·40 P.

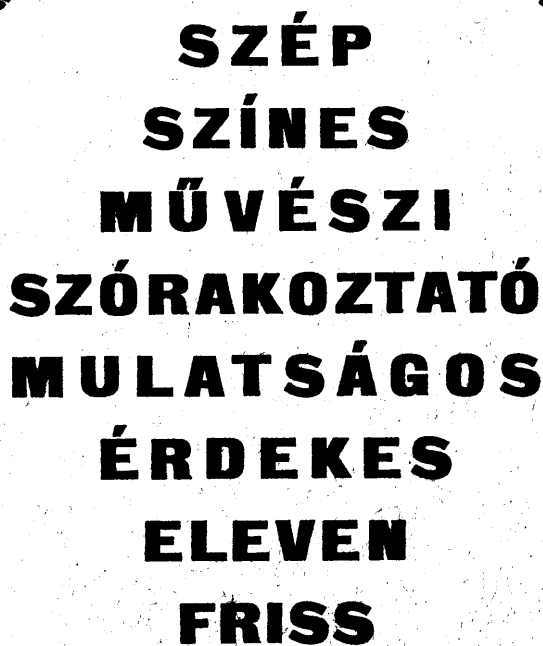
KÉRJEN
MUTATVÁNYSZÁMOT

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

MEGJELENT

művelt magyar közönség várva-várt képes havi folyóirata, a

TÜKÖR

**SZÉP
SZÍNES
MŰVÉSZI
SZÓRAKOZTATÓ
MULATSÁGOS
ÉRDEKES
ELEVEN
FRISS**

Kérjen mutatványszámot!

FRANKLIN-TÁRSULAT, IV., Egyetem-utca 4.

TÜKÖR

a FRANKLIN-TÁRSULAT
képes havi folyóirata

Megindul 1933 október 1-én

A magyar művelt középosztály
várva-várt képes folyóirata a

TÜKÖR

TÜKÖR

a VASÁRNAPI UJSÁG
olytatása és szellemi örököse

Havonta egy szám: 80 oldal — 80 kép — 80 fillér

Előfizetési ára:
Egy évre 8'40 P, félévre 4'40 P.

KÉRJEN
MUTATVÁNYSZÁMOT

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.